

ΑΡΧΑΙΟΝΙΑ

REGIONÁLIS
TUDOMÁNYOS
ÉVKÖNYV

61.
2023.

ARRABONA 61.

ARRABONA

61.

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történeti Múzeum

— alapva 1859 —

GYŐR
2023

ARRABONA 61. 2023
Regionális Tudományos Évkönyv

Szerkesztőbizottság:

Barna Attila, Csiszár Attila, Czigány Dávid, Horváth József, László Csaba (elnök),
N. Matus Zsanett (titkár), Németh Veronika, Oross András, Szalay Balázs, Vajk Ádám

Felelős szerkesztő:

Nemes Gábor

Szerkesztők:

Cserhalmi Zoltán, Kelemen István

Olvasószerkesztő:

N. Matus Zsanett, Világi Dávid

Külső lektorok:

Gabler Dénes, Ilon Gábor, Korpás Zoltán, Kruppa Tamás, Pandur Ildikó, Vizi Márta

Rezümék fordítása (angol):

Kovács Lajos

Arculatterv és technikai szerkesztés:

Tanai Csaba Taca

A kiadvány megjelenését támogatta:

Győri
Egyházmegyei
Gyűjteményi Központ

Nemzeti
Kulturális
Alap

SOPRONI MÚZEUM
ALAPÍTVÁNY

ISSN 0571-1304

Kiadja: Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum

Nyomdai kivitelezés: Palatia Nyomda és Kiadó Kft.

Megjelenik: 300 példányban

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Mrenka Attila

BRONZTŰK A SOPRONI VÁRHELYRŐL I. 9

Agócs Nándor – Mosoni Molki – Szabó Ernő

ÚJ RÓMAI OLTÁR GYŐRBŐL.....43

AZ ÉSZAK-DUNÁNTÚL A TÖRÖK KORBAN (1526–1686)

Kanász Viktor

SZÁSZ MÓRIC 1552. ÉVI MAGYARORSZÁGI HADJÁRATA ÉS GYŐRI TÁBOROZÁSA 61

Lakatos Bálint

HALÁL BÉCSÚJHELYEN

Somogyi János győri kereskedő és Magyar Ferenc hagyatéka, 1590–1591 91

Tusor Péter

ÚJABB TÖRÖK HÁBORÚ VASVÁR UTÁN?

Antonio Pignatalli nuncius jelentései (1668–1670) 113

B. Benkhard Lilla – Ivicsics Péter – Mentényi Klára – Simon Zsófia – Söptei Imre

MŰHELYBŐL LAKÓHÁZ

A kőszegi Dózsa György utca 1. építés- és tulajdonlás-története

a 17. század közepétől napjainkig.....151

Rakonczay Rita

KÁLYHACSEMPÉK A KISALFÖLDÖN A 17. SZÁZADBAN.....189

TÚZZEL, VASSAL. I. MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZETI KONFERENCIA

2022. május 25., Apátúr ház, Győr

Pandur Ildikó

REPREZENTATÍV ÉS POLGÁRI

Műkovácsképzés és a budapesti Jungfer-műhely

iskolateremtő szerepe Magyarországon 249

Tóth István

MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZEK SZEGEDEN A 20. SZ. MÁSODIK FELÉTŐL 1944-IG 271

Pápai Emese

ARANYKOSZORÚS MŰKOVÁCS MESTEREINK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT 281

Kriston-Vízi József – Dömötör Tibor Attila

TIRINGER FERENC MŰLAKATOS, ARANYKOSZORÚS KOVÁCSMESTER

TECHNIKAI ÉS MOTÍVUMMEGOLDÁSAI 305

Huszár Mihály – Szabó Béla

HIKMAN BÉLA MARCALI MŰLAKATOSMESTER PÁLYAKÉPE ÉS IPARMŰVÉSZETI ÖRÖKSÉGE.....	321
---	-----

Lénárd Anna Alina

KITLINGER KÁLMÁN ÖTVÖS-IPARMŰVÉSZ MUNKÁSSÁGA	337
--	-----

Pálinkás Szilvia

AZ IPARMŰVÉSZETTÉ EMELT KOVÁCSOLTVAS-MŰVESSÉG BEMUTATÁSA LEHOCZKY JÁNOS KOVÁCS IPARMŰVÉSZ ÉS LEHOCZKY TIVADAR FÉM SZAKRESTAURÁTOR MUNKÁSSÁGÁN KERESZTÜL.....	353
--	-----

SZEMLE

Léhner Zita

Horváth Ciprián: Honfoglalás és kora Árpád-kori sírok, temetőik és szórványleletek a Nyugat-Dunántúlon I. A Magyarországtudató Intézet Kiadványai 52. Budapest, 2022.	387
--	-----

Balázs Lívía

Bivio 2020. Tanulmányok az Evangélikus Országos Könyvtár műhelyéből. Szerk. Mányoki János, Pintér Gábor. Budapest, Evangélikus Országos Gyűjtemény, [2021].	391
--	-----

Dominkovits Péter

Arrabona Jaurinum Giavariono Raab Győr. Egy város emléke metszeteken és képeken. Szerk.: Fazekas István. Győr–Budapest, 2021.	407
--	-----

E SZÁMUNK SZERZŐI	411
-------------------------	-----

SUMMARY

STUDIES

<i>Attila Mrenka</i>	
BRONZE PINS FROM SOPRON VÁRHELY I.	9
<i>Nándor Agócs – Molki Mosoni – Ernő Szabó</i>	
NEW ROMAN ALTAR FROM GYŐR	43
NORTHERN TRANS-DANUBIA IN THE TURKISH ERA (1526–1686)	
<i>Viktor Kanász</i>	
MAURICE OF SAXON'S CAMPAIGN IN HUNGARY AND HIS ENCAMPMENT AT GYŐR IN 1552	61
<i>Bálint Lakatos</i>	
DEATH IN WIENER NEUSTADT The Inheritance of János Somogyi, a Merchant of Győr and Ferenc Magyar, 1590-1591	91
<i>Péter Tusor</i>	
ANOTHER TURKISH WAR AFTER THE VASVÁR PEACE TREATY? Reports of Nuncio Antonio Pignatalli (1668–1670)	113
<i>Lilla B. Benkhard – Péter Ivicsics – Klára Mentényi – Zsófia Simon – Imre Söptei</i>	
FROM A WORKSHOP TO A DWELLING HOUSE The Construction and Ownership History of 1 Dózsa György Street, Kőszeg, from the Mid-17th Century to the Present Day	151
<i>Rita Rakonczay</i>	
STOVE TILES IN THE KISALFÖLD REGION IN THE 17 TH CENTURY	189
WITH FIRE AND IRON	
1ST. BLACKSMITH APPLIED ART CONFERENCE 25 May 2022, Apátúr House, Győr	
<i>Ildikó Pandur</i>	
GOGOL'S CLOAK AND JUNGFER'S WORKSHOP Blacksmith Applied Art Training and the Role of the Jungfer Workshop in Budapest as a Model School in Hungary	249
<i>István Tóth</i>	
BLACKSMITHS APPLIED ARTISTS IN SZEGED FROM THE SECOND HALF OF THE 19 TH CENTURY TO 1944.....	271
<i>Emese Pápai</i>	
OUR MASTER BLACKSMITHS WITH GOLD BRAID BETWEEN THE TWO WORLD WARS	281

<i>József Kriston-Vízi – Attila Tibor Dömötör</i>	
TECHNICAL AND MOTIF SOLUTIONS OF MASTER BLACKSMITH WITH GOLD BRAID FERENC TIRINGERI.....	305
<i>Mihály Huszár – Béla Szabó</i>	
THE CAREER AND ARTISTIC HERITAGE OF BÉLA HIKMAN, MASTER BLACKSMITH FROM MARCALI	321
<i>Anna Alina Lénárd</i>	
THE WORK OF KÁLMÁN KITLINGER, A GOLDSMITH APPLIED ARTIST.....	337
<i>Szilvia Pálincás</i>	
THE ART OF WROUGHT IRONWORKING THROUGH THE WORK OF THE BLACKSMITH APPLIED ARTIST JÁNOS LEHOCZKY AND THE METAL RESTORER TIVADAR LEHOCZKY.....	353
REVIEWS	
<i>Zita Léhner</i>	
Ciprián Horváth: The Magyar Conquest of the Carpathian Basin and Early Árpadian Age Graves, Cemeteries and Scattered Sites in Western Transdanubia I. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 52. Budapest, 2022.	385
<i>Livia Balázs</i>	
Bivio 2020. Studies from the Workshop of the National Lutheran Library. Ed. János Mányoki, Gábor Pintér. Budapest, Evangélikus Országos Gyűjtemény, [2021].	391
<i>Péter Dominkovits</i>	
Arrabona Jaurinum Giavariono Raab Győr. The Memory of a City in Engravings and Images. Ed. by István Fazekas. Győr–Budapest, 2021.	407

Mrenka Attila

BRONZTŰK A SOPRONI VÁRHELYRŐL I.

Bevezetés

A soproni Várhely a 19. század utolsó negyede óta jól ismert a hazai régészeti szakirodalomban.¹ Az erődített településtől délre található halomsírmező területén és az erődítés sáncainál² is több feltárás történt.³ Mindezek révén sikerült a lelőhely(ek) időrendi viszonyait nagy vonalakban tisztázni és igazolást nyert az is, hogy a település és a halomsíros temető azonos korúak. A magaslati települést emiatt alaposan megkutatottnak tartja a szakirodalom. Azonban a 20. század közepe előtt végzett feltárásokról dokumentáció nem készült, vagy ha készült is, akkor azok a mai napig ismeretlen helyen találhatók, eredményeik ezért ma már nem minden esetben használhatók. Az 1970-es években a Patek Erzsébet által végzett feltárások leginkább a sáncok és a temetkezések időrendi viszonyát tudták tisztázni, bár kétséggkívül jelentős eredményt értek el a sáncokon belüli területen is.

A múzeum raktáraiban található feldolgozatlan anyagok egy része azonban arra utal, hogy a Várhelyről eddig kialakított kép sokkal összetettebb annál, mint amilyennek eddig ismertük. Továbbá – és kutatási tervünk létrehozásában ez játszotta a döntő szerepet – lényegében semmilyen biztos adatot nem találhatunk a sáncokon belüli területre vonatkozóan, jóllehet ez alapvető fontosságú lenne a valós kapcsolati háló és eseménytörténet felvázolásához. E tekintetben fontos kiemelni, hogy más kutatók véleménye szerint a fémleletek hiánya az, amely miatt a Várhely belső időrendje ingatag lábakon áll.⁴ Ezzel egyébként nem is nagyon tudnánk vitába szállni.

A Várhelyről és környékéről régebben előkerült anyagok ártértékelése jelenleg is zajlik,⁵ amellyel párhuzamosan elindítottunk egy öt éven át tartó település-kutatási programot. Ennek célja a klasszikus, intenzív terepbejárás módszerei mellett műszeres lelőhelyfelderítéssel egy pontosabb leletszóródási térkép megalkotása, amely a felszíni és a felszín közeli tárgyak révén indikátora lehet a sáncokon belüli terület térhasználatának, illetve a korábban hiányolt fémleletek megtalálásával pontosabb kronológiai és kapcsolati háló fölvázolásának is alapját képezheti.

¹ BELLA: Purgstall.

² PATEK: Untersuchungen Burgstall 125. ff.

³ A feltárások összefoglalását az 1950-es évekig lásd: NOVÁKI: Várhely ásatás 131–135.

⁴ TORBRÜGGE: Frühen Hallstattzeit 474.

⁵ MRENKA: EIA cup; MRENKA: A kora vaskor; MRENKA: Kacsaringózott.

Észrevételek Sopron – Várhely településkutatásainak történetéhez

A lelőhely kutatástörténetét már alaposan megírták, így ennek részletesebb ismertetésétől eltekinthetünk, és most csak néhány, a kutatásainkhoz kapcsolódó relevánsabb adatot idézünk majd. Vizsgálatunk szempontjából kiindulópontnak fogadhattuk el, hogy a lelőhelyen a megtelepedés a késő bronzkori fejlődés utolsó fázisában indult és folyamatos volt a kora vaskor legvégéig – a késő vaskor elejéig, majd egy hosszabb cezúra után a késő vaskor végén települt be újra,⁶ hogy aztán valamikor a római kor kezdetén kiürüljön és aztán soha többé ne legyen lakott.⁷

A terepi vizsgálatok megkezdése előtt tisztáznunk kellett, hogy 'Várhely' alatt mit értünk. Jelen tanulmányban – hacsak külön nem említjük, akkor – 'Várhely' alatt a főszánc belüli, aktuálisan lakott területet értjük. Véleményünk szerint ugyanis nagyon fontos egymástól elkülöníteni a halomsírmezőt (a temetőt), a sáncok területét és a sáncokon belüli területet, mivel arra jelenleg semmilyen bizonyíték nincs, hogy a település a sáncokon belüli területet minden időszakban, teljes mértékben elfoglalta volna. Tehát a halomsírmezőre és a sáncokra kidolgozott relatív kronológia a jelenlegi ismeretek fényében nem feleltethető meg egy az egyben a sáncokon belüli terület belső – ma még csak nagy vonalaiban ismert – időrendjének.

A térhasználat kérdése alapvető fontosságú ahhoz, ha meg akarjuk érteni a kora vaskor időszakában a település életét döntően befolyásoló távolsági kapcsolatrendszereket. Hiszen egészen más leletanyagot szolgáltat a kultikus funkciókat is hordozó tér (temető vagy szentély[körzet]), egy alapvetően katonai/védelmi funkciót ellátó jelenség (sáncrendszer és árok) és a hétköznapi élet terei (település). A három leletanyag között természetesen lehetnek stiláris és időrendi hasonlóságok (és kell is lenniük), kapcsolódási pontok, de míg az első kettő (temető és sánc) esetében egy-egy időpillanat kimerevített képét látjuk (a hosszú időn át is csak lassan változó temetkezési szokások és a sánc befejezésének idejét), addig a telep élete érzékenyen reagál a napi változásokra és esetlegesen olyan tárgyak előkerülése is várható, amelyek a másik két helyre nem kerülhetnek be.

A topográfiai térkép alapján a hegy déli felén emelkedő magaslatot (mai kilátó területe) délről kissé meredeken lejtős rész övezi (Ördög-árok felé letörő domboldal), északi irányba azonban teraszosan lankás, lejtős terület uralja, egészen a Madár-árokig. Helyszíni bejárásaink alapján azonban egyértelmű, hogy a Várhely sokkal tagoltabb annál, mint azt első ránézésre gondolnánk. Mindez azt is jelenti, még ha az elmúlt majdnem 3000 évben a hegy képe némileg át is alakulhatott, a száncon belül nem lehet, és egyetlen korszakban sem lehetett, egységes megtelepedési képpel számolni.

Bár a főszánc mintegy 40 ha-nyi területet ölel körül, a megtelepedésre alkalmas terület – a mai terepviszonyokat figyelembe véve – ennek csak körülbelül a fele.

⁶ PATEK: Sopron-csoport 22.

⁷ Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a kézirat lezárása után előkerült leletek arra mutatnak, hogy a La Tène időszakban, ha csekélyebb mértékben is, de a lelőhely végig lakott volt.

Ebbe azonban már a főszánc belső felének szélét is beleszámítottuk, ami a védelmi szempontokat is figyelembe véve nyilvánvalóan nem volt realitás az őskorban. Le kellene számítanunk a belső utak területét – de ezekről semmilyen információ nincs, valamint a nem lakhatási célú területeket: műhelyek, közösségi terek, állattartás épületei stb.⁸ A különböző rendeltetésű épületek elkülönülése Nyugat-Európa hasonló korú településeinél megfigyelhető.⁹ Nem vettük ugyanakkor figyelembe azokat a már bizonyíthatóan lakott területeket sem, amelyek a sáncon kívül, de még a hegytetőn találhatók.

A topográfiai adatok értékelésekor a Madár- és a Tolvaj-árok szerepe kiemelten fontos. Előbbi keleti irányból vágódik be a mai lelőhely poligonjának északi harmadába, elválasztva egymástól a Várhelyet és az Áfonya-hegyet. A sáncrendszer mindkét magaslatot körbefogja, ill. belső osztósáncok is léteznek az Áfonya-hegy és a Várhely között. Talán ezért volt, hogy a sánctávágások alapján Patek Erzsébet sem tudta biztosan eldönteni, hogy a lelőhely teljes életében kiterjedt-e a lakott terület az említett magaslatokra.¹⁰ A felszíni leletszóródás alapján kijelenthető, hogy igen, a késő bronzkor legvégétől/a kora vaskor legelejéig biztosan. A Tolvaj-árok szerepe azért is jelentős, mert nyugatról szinte levágja a Várhely teraszait. A meredek partfal tetején futó főszánc tehát kiváló védelmi pozíciót jelenthetett, ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy az intenzívebb megtelepedést a lelőhely keleti oldalán kell keresni.

Kutatásaink egyik mozgatórugója éppen ez a bizonytalanság volt: a korábban rendelkezésre álló adatok ugyanis a Várhely tájhasználatáról lényegében semmi biztosat nem mondtak.¹¹

Bella monumentálisnak leírt telepásatásából éppen csak annyit tudunk, hogy „össze-vissza különböző helyeken” történt meg és összesen 130 méter hosszan, helyenként 2 méter mély árkokat jelentett!¹² Sajnos ezeknek az azonosítása ma már lehetetlen; a Patek Erzsébet által talált „nyomokat” nem tarthatjuk bizonyító erejűnek,¹³ mivel semmiféle adat nincs a Várhelyen korábban végbement változásokról.

A délkeleti szánc „mellett” talált „ház” (20 m² alapterület mellett 2,65 méter mélység) is inkább gödörnek értékelhető; leletanyaga pedig – az ásató szerint – törésnélküli fejlődést mutat a Hallstatt kortól a római korba,¹⁴ szintén ellentmond a területről hiteles ásatásokkal nyert képnek.¹⁵

⁸ CHAPMAN: Balkan village 34.

⁹ PATEK: Várhely őskori földvára 277.; KRAUSSE ET AL.: Heuneburg 57.

¹⁰ PATEK: Untersuchungen Burgstall 132.

¹¹ Bár a földvár topográfiájának fő vonalakban történő tisztázása a célok között szerepelt, cf: PATEK: Ásatások a Várhelyen 56.

¹² BELLA: Újabb leletek 357.

¹³ PATEK: Untersuchungen Burgstall Beilage 2.

¹⁴ BELLA: Oedenburger Zeitung 3.

¹⁵ Ugyanakkor a terepbejárásokon gyűjtött tárgyak – legalábbis a fémek tekintetében – nagyon szórványos római kori jelenlétet mutatnak az i. sz. 2. század végétől kezdődően, amely semmiképpen sem tartható megtelepedésnek.

A bizonytalanságunkat tovább növelte a Várhely északi oldalán, a legszélső földsánc melletti „feltárás” eredménye. A 68 m²-nyi területű és 2 méteres mélységet elérő „putriból” (gödörház) előkerült leletanyag alapján akár egy fazekasműhelyt is feltételezhetnénk, talán erre utalhatnak a minden zeg-zugban megfigyelt tüzelésnyomok;¹⁶ illetéknéppen akár fazekas kemence (kemencék?) is lehettek volna. Tőle jóval keletebbre, de ugyanúgy az északi oldalon egy teljes egészében La Tène anyagú „házat” is talált Bella.¹⁷ (De az északi lelőhelyrész nyugati fősáncának területéről került elő – az ásató feltételezése szerint épületből – a késő bronzkor utolsó harmadára, a Ha B2 időszakra keltezhető leletanyag is.)¹⁸ Fontos megjegyezni, hogy a Bella által közölt első térképen¹⁹ a Várhely határát még világosan a Madár-ároktól délre húzta meg, így nem elképzelhetetlen, hogy az egyébként 1908-ban megásott jelenség valójában a lelőhely közepén helyezkedik el, mivel az 1909-es tanulmányhoz térképet nem mellékel.²⁰ Ebben az esetben viszont inkább a lelőhely keleti sávjához állhatott közelebb, a mai terepviszonyokat is figyelembe véve.

Maga Bella írja, hogy ennek a háznak az anyaga világosan megéri a római kort és a legfelső rétegben a La Tène és római anyagok keverednek.²¹ Ezek – a feltáró magyarázata legalábbis ez – olyan szegényebb sorsú kelta családok emlékanyagai, akik a mai Sopron helyén létrehozott római városon kívül, továbbra is a hegyekben laktak.²² A bőséges La Tène anyag ellenére a halomsírmezőben nincs erre az időszakra keltezhető feltárt temetkezés. A késő Hallstatt időszakra (Ha D első fele) keltezhető 215a jelű temetkezés anyagának van kapcsolata az ekkor már biztosan létező síkvidéki településsel a mai Jereván lakótelep területén.²³ Ezt a kontinuitást helyi jellegűnek tartják.²⁴ És bár a Várhely kifejezetten sok (és kutatásaink révén) egyre több La Tène korú anyagot szolgáltat, a lakosság temetőjét nem találni. A környező ismert lelőhelyek közül több is számba jöhetne, de ezek átfogó kutatása egyelőre még nem történt meg.

Semmi információval nem rendelkezünk az 1909-ben lezajlott és két héten át tartó, kizárólag a települést érintő feltárásokról: a bordázott cisztát utánzó kerámiatöredék ugyanakkor arra utal, hogy nagyon is fontos anyag kerülhetett elő.²⁵

Ezután mintegy hatvan éven keresztül nem történik régészeti feltárás a Várhelyen, egészen 1971. július 14-ig, amikor a kilátó tövében, attól keletre Patek Erzsébet egy „L” alakú kutatóárkot nyit.²⁶ Bár az ásatási naplóból több helyről is

¹⁶ BELLA: Soproni társulat 182.

¹⁷ BELLA: Soproni társulat 182.

¹⁸ PATEK: Einige Daten 154.

¹⁹ BELLA: Purgstall térképpel 315.

²⁰ BELLA: Soproni társulat 182.

²¹ BELLA: Oedenburger Zeitung Grabungen 2.

²² BELLA: Oedenburger Zeitung Grabungen 2.

²³ PATEK: Untersuchungen Burgstall 152.

²⁴ JEREM: Späthallstatt Transdanubien 126.

²⁵ BELLA: Múzeumi értesítő 132.

²⁶ PATEK: Feltárási napló 1971. július 14-i bejegyzés.

tudható, hogy végeztek itt munkát,²⁷ az 1971-es telepkutatás lényegében eredménytelen (leszámítva az 1971. aug. 11-i bejegyzésben említett kora vaskori kerámiákat), a feltárás publikációja legalábbis nem említi a telepfeltárás anyagát, csak a halomsírokét.²⁸

Az ásatási naplók tanúsága szerint több épületet is feltárnak a különböző években, azonban komoly ellentmondást találni az épületek számában. Így például az 1974. július 18-i bejegyzésben már a 10. számú ház feltárásáról olvasunk, ugyanakkor korábban csak az 1., 2. és (néhány sorral lentebb) a 9. számú házról²⁹ értesülünk: a 3-8. számú épületekről egyetlen sor sem szól az 1971–1978 között készült feltárási naplókban. Ezek feltehetőleg olyan egymással szuperpozícióban lévő gödrök, amelyek épületen belül lehettek és emiatt önálló épületként határozták meg őket. Legalábbis erre utalnak az 1974-es év bejegyzései, ahol a különböző rétegekben jelentkező leletsűrűsödésekhez („cserépcsomó”) különálló épületeket társítanak. Magunk legalábbis így próbáljuk föloldani az ellentmondást.

A telepi kutatások 1976-ban véget érnek, ekkor a 9. számú háztól nyugatra nyitott 7x3 méteres szondáról, ill. annak La Tène D korú anyagáról és vassalakok előkerüléséről hallunk.³⁰ Illetve 1978-ban még a fősánc átvágásából (IV. árok) egy ház anyaga került elő,³¹ bár a naplóból sem derül ki, hogy ez végül is milyen számot kapott. Mivel pontos helye nehezen meghatározható, ezért csak feltételeSEN számítottuk a telep emlékei közé.

Sajnos a telepen végzett feltárások helyét ma már nem lehet azonosítani és minden próbálkozásunk ellenére sem sikerült a korabeli térképeket ráilleszteni a maiakra. A publikációkban megjelent térképek között több ellentmondás is található. Így például a kilátótól keletre nyitott „L” alakú árok a térképeken már hasáb alakú,³² vagy az 1973-ban nyitott „S1” szonda³³ (amely kizárásos alapon csak az 1973. július 5-én, a fősánc átvágásával azonos időben nyitott árok lehet)³⁴ egyszer É-D hossz tengelyű,³⁵ máskor inkább K-NY.³⁶

Ezen bizonytalanságok miatt sajnos már az előkészületek alatt el kellett vetnünk azon ötletünket, hogy a korábbi kutatásokat folytassuk. Egyszersmind az is világosan megállapítható, hogy a temetővel és a sánccal ellentétben a településről csak alig valami biztosnak mondható adattal rendelkezünk.

²⁷ PATEK: Feltárási napló 1971. július 14., 1971. júl. 23., 1971. aug. 10., 1971. aug. 11.

²⁸ PATEK: Előzetes jelentés 208. ff.

²⁹ PATEK: Feltárási napló 1974. július 18-i bejegyzés.

³⁰ PATEK: Feltárási napló 1976. augusztus 9-i bejegyzés.

³¹ PATEK: Einige Daten 154.

³² PATEK: Untersuchungen Burgstall 124. Abb. 6.

³³ PATEK: Untersuchungen Burgstall 124. Abb. 6.

³⁴ PATEK: Feltárási napló 1973. július 5-i bejegyzés.

³⁵ PATEK: Ásatások a Várhelyen 57.

³⁶ PATEK: Sopron-csoport 7. 3. kép.

Terepbejárások és műszeres lelőhelyfelderítés a Várhelyen

A konkrét vizsgálatok előkészítése hosszabb időt vett igénybe. Elsősorban szükséges volt a lelőhely fizikai paramétereinek megismerése. Ennek során fel kellett térképezni, hogy egyáltalán melyek azok a részek, amelyek járhatók és mikor azok. Ehhez meg kellett ismerni a vegetáció, a növényzetborítás mértékét és időszakait, másrészt a járhatónak ítélt helyekre a Természetvédelmi Őrszolgálattal is többször vissza kellett térnünk ellenőrizendő, hogy a kérdéses részeken találhatók-e védett növények és/vagy állatok.³⁷ Ez a folyamat mintegy másfél évet vett igénybe. Ennek eredményeként azonban 2021-re lényegében pontosan tisztában voltunk azzal, hogy a Várhelynek mikor melyik részére és miként érdemes menni.

A terepbejárásokat a helyszín sajátos adottságaihoz kellett igazítanunk. A szántóföldön jól alkalmazható bejárési módszerek a hegyen nem működőképesek. A változatos terepviszonyok (emelkedők, laposabb, lejtősebb részek, bevágások, földutak stb...) mellett a terület vegetációs borítottsága is akadályt jelentett. A mindenhol meglévő szederindák mellett lehullott faágak, gallyak, kidőlt fák, sűrűn telepített fenyves, mindenféle fás és lágyszárú cserje akadályozta a mozgást. Ezen hátráltató tényezők kiküszöbölésére a lelőhelyet körkörösén jártuk úgy, hogy az egyes kutatási napok által lejáró területek közös metszetet képezzenek.³⁸

Az ezzel a módszerrel végzett terepbejárások alapján jelentősen bővültek a Várhelyről addig szerzett ismereteink. Egyrészt több olyan, közvetlen információt is gyűjthettünk, amelyek a helyi fémművesség meglétét igazolják, másrészt bizonyos tárgytipusok szinte teljes hiánya (vagy éppen teljes hiánya) arra utal, hogy a település megítélésekor nem lehet automatizmusokra hagyatkozni.

A vizsgálatok során minden ingó örökség emléket külön GPS koordinátával láttunk el – a fémleleteket egyedi azonosítóval is. A kerámiák esetében csoportosítva történt a begyűjtés. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ott, ahol a felszínről gyűjthetők voltak, ott bár minden kerámiatöredék külön GPS koordinátát kapott, de nem adtunk ki egyedi azonosítót, amelyet a fémek esetében kivétel nélkül megtettünk. A kerámiák így egy adott helyről egy csomagolási egységbe kerültek, az egységen pedig a benne lévő anyag koordinátái -tól-ig számozva kerültek feltüntetésre. Mivel a felszínről mindig csak egy-egy foltban (1-2 m²-nyi helyekről beszélünk) lehetett kerámiát gyűjteni, ezért az egy helyről származó kerámiák egy csomagba kerültek. Az ilyen típusú leletek egyedi azonosítása hatalmas számuk miatt, aránytalanul nagy adminisztrációs terhet jelentett volna. A gyűjtés ilyen módon való megszervezése ugyanakkor lehetőséget teremtett arra, hogy sűrűsödési pontokat határozzunk meg. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy ez semmiképpen sem értékelhető közvetlen bizonyítéknak arra nézve, hogy az adott helyen egykor épület állhatott.

³⁷ Ehelyütt tartozunk soha el nem múló hálánkat és nagyrabecsülésünket kinyilvánítani Udvardy Ferencnek (Fertő-Hanság Nemzeti Park), aki ebben segítségünkre volt, valamint Bánáti Lászlónak (TAEG Zrt.), aki a kutatásokhoz a Tanulmányi Erdőgazdaság Zrt. támogatását biztosította.

³⁸ MRENKA: Magyar Régészet 84.

A terepbejáráson tapasztalt leletanyagkoncentráció értékelésénél számításba kell venni, hogy megfigyeléseket csak azokon a helyeken lehetett tenni, ahol azt az aljnövényzet vagy a talajtakaró (avar) lehetővé tette. A felvázolt elterjedések közös tulajdonsága ugyanakkor, hogy rendkívül nagy sűrűségben kerülnek elő a területükről kerámiatöredékek. Közülük a legsűrűbb elterjedés esetében 448 db/10 m² sűrűségről beszélhetünk. De a lelőhely déli részén van még 353 db/10 m²-es terület is, illetve három helyen mértünk több, mint 100 töredék/10 m² elterjedést is. A terepviszonyokat is figyelembe véve, ez nem magyarázható pusztán a recens erózióval. Ahogy ugyanis Pécs – Jakabhegy példájából tudható, a laposabb területeken az sohasem lehetett erőteljesebb.³⁹

A torzítás hatását kiküszöbölendő a terepbejárásokat körkörösén végeztük. A különböző időszakokban (év- és napszakokban) megvalósított nyomvonalak így átfedésbe kerültek és több esetben igazolhatóvá vált, hogy a természetes felszínborítás változik. Ennek ellenére voltak olyan egybefüggő, nagyobb területek, amelyeket nem lehetett bejárni (1. kép).

A szakirodalomban eddig nem találtunk arra vonatkozó adatot, hogy a Várhely belső szerkezetében a lakosság végzett volna-e nagyobb méretű tereprendezést. Jóllehet ez egyrészt nem lenne elképzelhetetlen, hiszen a velemi Szentviden világosan látható a teraszos kialakítás,⁴⁰ másrészt a várhelyi sáncrendszer megalkotása egyértelműen mutatja, hogy a korabeli emberek tisztában voltak a terep adottságaival és azt szükség esetén érdekük szerint meg is változtatták. Az eddigi terepi tapasztalataink alapján feltűnő, hogy a leletanyag koncentráció a 450-es balti magasság vonal fölött helyezkedik el. Ezen belül – főleg a kilátótól közvetlenül északra eső részt – legalább kettő, teraszként azonosítható, elplanírozott területet különböztettünk meg. A hasonló korú lelőhelyek⁴¹ ismeretében ez a megoldás valószínűsíthető és alapvetően változtathatja meg a Várhely térhasználatáról eddig alkotott képet, ugyanis tervszerű megtelepedésre utal.

A leletanyag

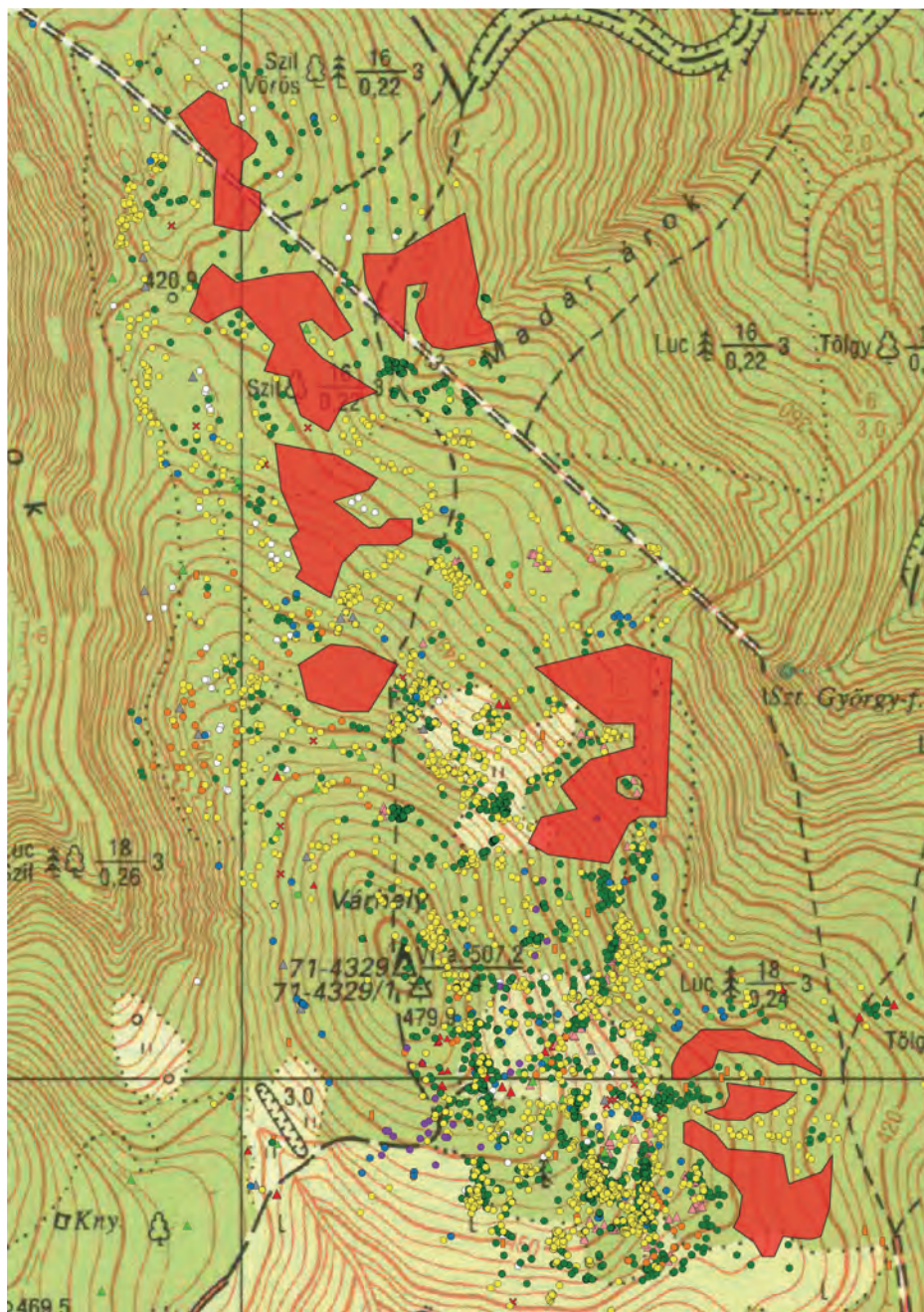
Tanulmányunkba a terepi vizsgálatok során 2021 áprilisa és 2023 januárja között előkerült bronztűket válogattuk be. A tárgyak nagy száma, tipológiai jegyeik egyszerűbb azonosíthatósága és állapotuk jó alapot jelent egy későbbi finomabb kronológia megalkotásához. Kontextus nélküliségük okán általánosságban kevésbé fogadják el az ilyen leletekből levont következtetéseket. Véleményünk szerint ugyanakkor egy adott pontban (adott lelőhelyen való előfordulásuk) nem a véletlen műve. Amennyiben tehát tipokronológiailag is értékelhető darabok kerülnek elő, úgy igenis használható, forrásértékű adatokként tudjuk kezelni őket. Hasonló próbálkozások már több esetben történtek a hazai régészetben is.⁴²

³⁹ MARÁZ: Pécs – Jakabhegy 39.

⁴⁰ FEKETE: Szentvid vára 87.

⁴¹ PL. PATEK: Urnenfelder 21. ff.; KRAUSSE ET AL.: Heuneburg 42.

⁴² ILON: Csörnőc-patak 8.; MRENKA: Kontextus nélkül.

1. kép

A kézirát leadásakor tapasztalható elterjedés (kerek pontok)
és a kutatásra nem alkalmas területek (piros)

(Készítette: Mrenka A.)

Az itt bemutatott leletek sorszáma megegyezik a térképeken közölt sorszámmal. A tárgy megnevezése után egyedi azonosítója következik. Ennek első tagja egy betűkombináció, amely a találó (a GPS-el rögzítést végző) monogramjából és a GPS által adott sorszámból áll, majd a '-' után a találás dátuma következik (évszám utolsó két tagja, hónap, nap tagolásban).

1. Orsógomb fejű tű (*Spindelkopfnadel*) MA747 – 210424 (II. tábla 1.)
Fej átmérő: 2,3 cm, szár átmérő: 0,4 cm, hosszúság: 5,9 cm, tömeg: 47,68 g
Anyaga: bronz
„Fejnehéz” tű. Szára a fej méretéhez képest vékony, kerek átmetszetű. Felszínén korrodálódás nyomai. A fej csúcsosodó alsó- és felső része közötti széles sáv alapján a tű a típuson belül a Klentnice-variánsokhoz tartozik. A felső csúcs alsó részénél vízszintesen körbefutó, két párhuzamos vonal nagyon halvány nyomai, amelyekhez hasonlóak a felső csúcs felső részén is megismétlődnek.
2. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) PN092 – 210501 (I. tábla 1.)
Fej átmérő: 0,7 cm, szár átmérő: -, hosszúság: 1 cm, tömeg: 1,07 g
Anyaga: bronz
Díszítetlen. Feje sérült, szára letört.
3. Kettőskónikus (*Nadel mit doppelkonischem Topf*) TS045 – 220312 (IV. tábla 1.)
Fej átmérő: 0,8 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 3,9 cm (teljes hossza)
tömeg: 1,86 g
Anyaga: bronz
Nyomott, gömbös feje erősen bikónikus, vízszintesen futó párhuzamos vonalakkal díszített, feltehetőleg csúcsban végződött, de ez a része hiányos. Szára négyzetes átmetszetű, a fej felé megvastagszik.
4. Gömbösfejű tű (*Kugelkopfnadel*) MA374 – 220423 (V. tábla 1.)
Fej átmérő: 1,4 cm, szár átmérő: 0,5 cm, hosszúság: 7,5 cm, Tömeg: 15,74 g
Anyaga: bronz
Díszítetlen gömbös fejének tetején sérült, de egyébként ép. Szára sokszög átmetszetű. Masszív, robosztus kialakítású, patinája szinte hibátlan, egységes kékes-világoszöld.
5. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) BK1055 – 220423 (I. tábla 2.)
Fej átmérő: 0,8 cm, szár átmérő: - hosszúság: 1,1 cm, tömeg: 1,65 g
Anyaga: bronz
Díszítetlen vázafejű tű, szára hiányzik.

6. Orsógomb fejű tű (*Spindelkopfnadel*) MA399 – 220424 (II. tábla 2.)
Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 3 cm, tömeg: 3,94 g
Anyaga: bronz
Apró, rendkívül finoman díszített tű. Feje csúcsos, kettőskónikus. A középvonal fölött halszáлка minta finoman vésve. A mintát vízszintesen, két párhuzamos vonal tagolja, amely kompozíció a középvonal alatt megismétlődik. Szára áltordírozott, kerek átmetszetű.
7. Kettőskónikus fejű tű (*Nadel mit doppelkonischem Topf*) FT03 – 220801 (IV. tábla 2.)
Fej átmérő: 1 cm, szár átmérő: -, hosszúság: 1,2 cm, tömeg: 3,19 g
Anyaga: bronz
Díszítetlen, szára letört.
8. Cilindrikus fejű tű (*Fels am Wagram*) KA17 – 220805 (V. tábla 2.)
Fej átmérő: 0,6 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 4,9 cm (teljes hossza), tömeg: 2,16 g
Anyaga: bronz
Apró feje három vízszintes sávval osztott, szára egyenes, kerek átmetszetű.
9. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) FT02 – 220809 (I. tábla 3.)
Fej átmérő: 1 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 3 cm, tömeg: 3,58 g
Anyaga: bronz
A fej alsó és felső részén vízszintes vonal fut körbe, amelyet a felső részen felül, az alsó részen alul pontsor kísér. Szára egészen enyhén megvastagodva csatlakozik a fejhez, kerek átmetszetű.
10. Orsógomb fejű tű (*Spindelkopfnadel*) FT06 – 220809 (II. tábla 3.)
Fej átmérő: 1,2 cm, szár átmérő: 0,4 cm, hosszúság: 2 cm, tömeg: 6,85 g
Anyaga: bronz
Masszív feje háromszorosan, vízszintes irányban tagolt, szára megvastagodva csatlakozik, kerek átmetszetű. Klentnice-típusú tű.
11. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) BK1368 – 220924 (I. tábla 4.)
Fej átmérő: 0,8 cm, szár átmérő: - hosszúság: 1,1 cm, tömeg: 1,55 g
Anyaga: bronz
Csúcsa szélesen, a test átmérőjének méretéhez igazodva elterül. A gömbös test alsó felén öt párhuzamos vonal fut vízszintesen, amelyeket felülről ferde vonalkázás kísér. Szára letört.

12. Hagymafejű tű (*Zwiebelkopfnadel*) BK1475 – 221008 (III. tábla 1.)
Fej átmérő: 1 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 4,7 cm, tömeg: 3,88 g
Anyaga: bronz
Fejének alsó és felső harmadában egy-egy vízszintes vésett vonal fut körbe, egyébként díszítetlen. Szára több helyen sérült, kerek átmetszetű.
13. Kettőskónikus fejű tű (*Nadel mit doppelkonischem Topf*) KAS01 – 221008 (IV. tábla 3.)
Fej átmérő: 0,7 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 1,6 cm tömeg: 1 g
Anyaga: bronz
Apró, díszítetlen, töredékes. Szára kerek átmetszetű, megvastagodva csatlakozik a fejhez.
14. Cilindrikus fejű tű (*Fels am Wagram typ*) BCS571 -221106 (V. tábla 3.)
Fej átmérő: 0,8 cm, szár átmérő: 0,4 cm, hosszúság: 2 cm, tömeg: 2,86 g
Anyaga: bronz
Feje három vízszintes sávval osztott, szára enyhén megvastagodva csatlakozik, kerek átmetszetű.
15. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) BK17 – 221106 (I. tábla 5.)
Fej átmérő: 1 cm szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 16,5 cm (teljes hossza), tömeg: 6,47 g
Anyaga: bronz
Apró feje gömbös, négy, körbefutó vízszintes vonallal tagolt, a legalsó vonal alatt és a legfelső vonal fölött pontsor fut körbe. Szára kerek átmetszetű, megvastagodva csatlakozik a fejhez. Teljesen ép.
16. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) KA02 – 221106 (I. tábla 6.)
Fej átmérő: 0,9 cm, szár átmérő: 0,2 cm. hosszúság: 2 cm, tömeg: 1,99 g
Anyaga: bronz
Apró feje kissé nyomott, rajta két párhuzamosan futó vízszintes vonal, amelyek alulról és felülről 1-1 sor ferde vonalkázás kíséri. Szára kerek átmetszetű, enyhén megvastagodik.
17. Hagymafejű tű (*Zwiebelkopfnadel*) PE01 – 221106 (III. tábla 2.)
Fej átmérő: 1,2 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 3,8 cm, tömeg: 5,24 g
Anyaga: bronz
Díszítetlen, kissé nyomott feje apró gombban végződik, szára enyhén megvastagodva csatlakozik a fejhez, kerek átmetszetű.
18. Hagymafejű tű (*Zwiebelkopfnadel*) FT04 – 221113 (III. tábla 3.)
Fej átmérő: 0,9 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 2,8 cm, tömeg: 2,73 g

Anyaga: bronz

Apró gömbös feje kettő, vízszintesen körbefutó vonallal díszített, amelyek között ferde vonalkázás látszik. Szára kerek átmetszetű.

19. Hagymafejű tű (*Zwiebelkopfnadel*) PE05 – 221113 (III. tábla 4.)

Fej átmérő: 1 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 4,2 cm, tömeg: 4,66 g

Anyaga: bronz

Gömbös feje töredékes csúcsban végződik. Finoman díszített. Alul és felül pontsor fut körbe, amelyek között 8 párhuzamos vízszintes vonal kettesével csoportosítva fut körbe, köztük szélesebb sávok, amelyeken ferde vonalkázás látszik. Szára vízszintesen, finoman rovátkolt, kerek átmetszetű.

20. Hagymafejű tű (*Zwiebelkopfnadel*) BCS623 – 221202 (III. tábla 5.)

Fej átmérő: 1 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 1,8 cm, tömeg: 3,85 g

Anyaga: ezüst (ezüstözött bronz?)

Gömbös feje díszítetlen, szára kerek átmetszetű, enyhén megvastagodva csatlakozik a testhez.

21. Mostkovice-típusú tű (*Nadel mit böhmischen profilierung Mostkovice-typ*) DCS01 – 221204 (V. tábla 4.)

Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,4 cm, hosszúság: 2,8 cm, tömeg: 4,41 g

Anyaga: bronz

Kúpos feje tagolt, díszítetlen, szára kerek gallérral csatlakozik a fejhez. A szár kerek átmetszetű.

22. Orsógomb fejű tű (*Spindelkopfnadel*) DCS02 – 221204 (II. tábla 4.)

Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,4 cm, hosszúság: 6,5 cm (teljes hossza), tömeg: 7,54 g

Anyaga: bronz

Masszív fejét két párhuzamos, vízszintesen körbefutó vonal tagolja, szára kerek átmetszetű, kiszélesedve csatlakozik a fejhez.

23. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) BK1622 – 221204 (I. tábla 7.)

Fej átmérő: 0,9 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 8,5 cm, tömeg: 3,42 g

Anyaga: bronz

Kissé nyomott feje díszítetlen, szára kerek átmetszetű, megvastagodva csatlakozik a fejhez. Ép.

24. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) BK1625 – 221204 (I. tábla 8.)

Fej átmérő: 1 cm, szár átmérő: 0,25 cm, hosszúság: 2,5 cm, tömeg: 3,13 g

Anyaga: bronz

Kissé nyomott feje díszített. Alsó részén három vízszintes vonal fut párhuzamosan körbe. Felső részén két vonal fut körbe, fölöttük pedig Λ -alakban bekarcolt sorminta.

25. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) MA188 – 221229 (I. tábla 9.)

Fej átmérő: 1 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 5,9 cm, tömeg: 4,23 g

Anyaga: bronz

Díszítetlen, feje kissé sérült. Szára négyzetes átmetszetű.

26. Orsógomb fejű tű (*Spindelkopfnadel*) MA197 – 221229 (II. tábla 5.)

Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 6,3 cm (teljes hossz) tömeg: 4,35 g

Anyaga: bronz

Csúcsa lekopott. Az enyhén kettőskónikus test díszített. Három sávban egymással ellentétes irányú ferde vonalkázás, amelyeket vízszintesen körbefutva egy-egy vonal választ el. A szár megvastagodva csatlakozik, sokszög átmetszetű.

27. Kettőskónikus fejű tű (*Nadel mit doppelkonischem Topf*) DCS01 – 230107 (IV. tábla 4.)

Fej átmérő: 0,6 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 5,5 cm, tömeg: 2,29 g

Anyaga: bronz

Nagyon apró feje díszítetlen, szára aránytalanul vastag, kerek átmetszetű.

28. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) DCS02 – 230107 (I. tábla 10.)

Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 5,2 cm, tömeg: 5,69 g

Anyaga: bronz

A fej nagy része díszítetlen. Felső harmadában, a csúcs körül pontsor minta fut körbe, amely alatt vízszintes vonal és lecsüngő ferde vonalkázás. Szára egyenes, kissé sokszögesedő átmetszetű.

29. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) MA234 – 230115 (I. tábla 11.)

Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,4 cm, hosszúság: 2,8 cm, tömeg: 4,35 g

Anyaga: bronz

Feje gazdagon díszített. Vízszintesen futó párhuzamos vonalakkal sávokra osztott. Az alsó és a felső sávban halszájka-minta, a sávokat alul és felül pontsor kíséri. Szára kerek átmetszetű, kissé megvastagodva csatlakozik.

30. Orsógomb fejű tű (*Spindelkopfnadel*) MA242 – 230115 (II. tábla 6.)

Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 2,6 cm, tömeg: 4,99 g

Anyaga: bronz

Kettőskónikus feje csúcsban végződik. A felső részen vízszintesen körbefutó

vonalt, amelyet kétoldaltól halszálla-minta fog közre. A fej alsó részén ez megismétlődik olyan módon, hogy a válltörés vonalát szintén halszállaként fogja közre a minta. Szára kerek átmetszetű, egészen halványan rovátkolt.

31. Vázafejű tű (*Vasenkopfnadel*) KAS060 – 230115 (I. tábla 12.)

Fej átmérő: 0,9 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 4,6 cm, tömeg: 2,86 g

Anyaga: bronz

A fej díszítése nehezen kivehető. Két vízszintesen futó párhuzamos vonal között, ill. alattuk és fölöttük mintha ferde vonalkázás látszódná. Szára kerek átmetszetű.

32. Hagymafejű tű (*Zwiebelkopfnadel*) PE02 – 230115 (III. tábla 6.)

Fej átmérő: 0,6 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 2,8 cm, tömeg: 1,15 g

Anyaga: bronz

Aszimmetrikus fejű, a csúcs elmozdult a középvonaltól. Hibás öntés. Vízszintesen körbefutó vonalakkal díszített, a csúcsot pontsor fogja körül. Szára egyenes, kerek átmetszetű.

33. Kettőskónikus fejű tű (*Nadel mit doppelkonischem Topf*) TS59 – 230115 (IV. tábla 5.)

Fej átmérő: 1,1 cm, szár átmérő: 0,3 cm, hosszúság: 5 cm, tömeg: 4,92 g

Anyaga: bronz

Feje díszítetlen, szára kerek átmetszetű, finoman rovátkolt.

34. Pecsétlős fejű tű (*Petschaftkopfnadel*) A031 – 221106 (V. tábla 5.)

Fej átmérő: 1,05 cm, szár átmérő: 0,15x 0,3 cm, hosszúság: 1,1 cm, tömeg: 3,25 g

Anyaga: bronz

Díszítetlen, szára letörött.

35. Bunkós fejű tű (*Keulenkopfnadel*) KAS02 – 221201 (V. tábla 6.)

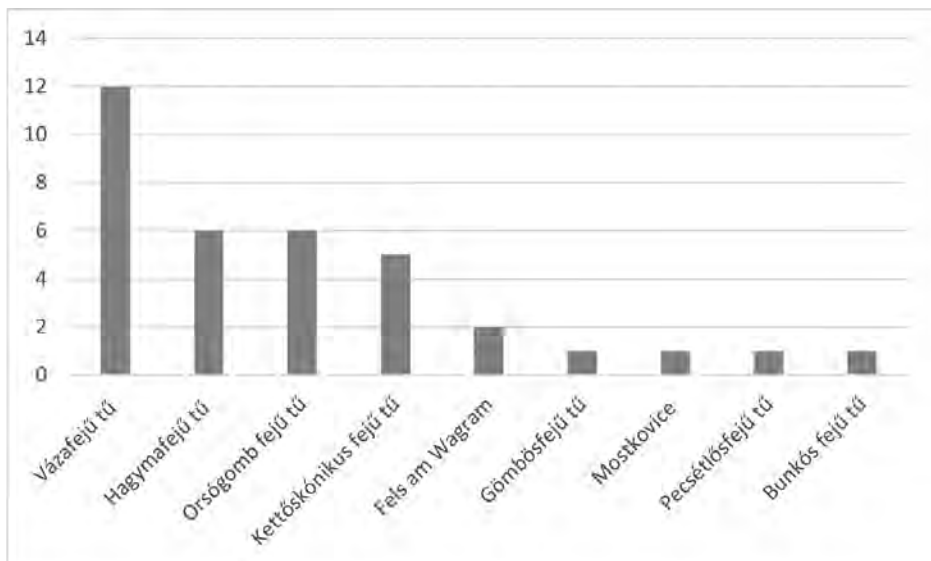
Fej átmérő: 0,5 cm, szár átmérő: 0,2 cm, hosszúság: 3,5 cm, tömeg: 3,3 g

Anyaga: bronz

Díszítetlen, szára letört.

A leletanyag értékelése

Az eddigi kutatások során előkerült tűk összetételét megvizsgálva a vázafejű fajták dominanciája mellett komoly mennyiséget jelentenek az orsógomb fejű és hagymafejű variánsok, amelyek mellé szorosan csatlakoznak a kettőskónikus fejűek. Bár ezen típusok között sokszor nem egyértelmű a különbségtétel.

1. táblázat
A Sopron – Várhelyen 2021 áprilisa – 2023 januárja között talált tűk
számarányának összehasonlítása

Az előkerült tűk közül egyetlenegy darabot tarthatunk épnek, ill. egy másikat egészen kismértékben töredékesnek. A többi esetében a szár szinte teljesen, vagy éppen teljesen hiányzik. Töredékességük ellenére is kijelenthető, hogy nagy többségük hajtűként funkcionált és földbekerülésük okaként a szár törését jelölhetjük meg, tehát nem elrejtett, deponált leletekkel van dolgunk.

Az előkerült leletanyagban legnagyobb arányban (1. táblázat) az apró vázafajű tűk képviselik magukat. Bár a típus megéli a Hallstatt-kort, csúcsidőszakuk mégis inkább a késő bronzkor legvégére, a Ha B3 időszakra tehető.⁴³ A fejátmérők tekintetében meglehetősen szűk szóródást mutatnak, mivel 0,7 – 1,1 cm közötti értékeket mérhetünk. Még inkább egységes a kép, ha figyelembe vesszük, hogy 0,7 cm-es átmérőből egyetlen darabot találunk (2. – I. tábla 1.), de 0,8 cm fejátmérővel is csak két példány képviselteti magát (5. – I. tábla 2., 11. – I. tábla 4.). Ezek alapján feltételezzük, hogy a fejátmérők egyébiránt standardizáltak lehettek (1 cm-es érték körül). A Hallstatt-kultúra nyugati területein a gömbös fejű tűk esetében sikerült kimutatni, hogy a Hallstatt-kultúra korai időszakában (Ha C) a 0,75 – 1,3 cm fejátmérőjű tűk a vizsgált esetszámok majdnem 75%-át teszik ki.⁴⁴ Bár a vázafajű tűknél hasonló eredményekről nincs tudomásunk, de a tendencia talán a ezeknél is hasonló lehetett. H. Müller-Karpe korszakos munkája nyomán⁴⁵ általános

⁴³ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 205.

⁴⁴ SCHMIDT: Haubennadeln 140. Abb. 3.

⁴⁵ MÜLLER-KARPE: Chronologie 124., 169.

kronológiai támpontként kezeli a kutatás, hogy a kis vázafejű tűk az Urnamezős kultúra kései időszakába tartoznak.⁴⁶ Elterjedésük leginkább ekkor tartható általánosnak.⁴⁷ Megélik a kora vaskor időszakát,⁴⁸ de a Ha C időszak leletegyütteseiben ritkán fordulnak már elő.⁴⁹ Urnamezős környezetből, de már „hallstattizáló” kerámiaanyaggal a típus megjelenik Visegrád – Lepencén.⁵⁰ De aprófejű változatban megvan a Maria Rast-i temetőben is.⁵¹ Patek Erzsébet a főszánc feltárásakor talált darabot a Ha B – C időszakok fordulójára keltezte.⁵² A most bemutatott példányok közül mindössze négy díszítetlen darabot *találunk* (2. – I. tábla 1., 5. – I. tábla 2., 23. – I. tábla 7., 25. – I. tábla 9.), de ezek közül az 5. számú példány olyan mértékben korrodálódott, hogy eredetileg akár díszített is lehetett.

A díszítetlen darabok közül a 2. számú, kissé megvastagodó tetejű változathoz egészen hasonlóat közöl Miske Kálmán a velemi Szentvidről,⁵³ ahonnan vastagabb szárral is ismert párhuzama.⁵⁴ Enyhén nyomott gömbös hassal ismerjük a Somló-hegyről is.⁵⁵ A kissé nyújtottabb nyakú változat (5. – I. tábla 2., 23. – I. tábla 7., 25. – I. tábla 9.) is megvan a Szentviden.⁵⁶ Bár az ilyen típusú tűk csúcsidezaka a késő bronzkor legvégére helyezhető, a statzendorfi temető alapján a díszítetlen példányok inkább a kora vaskor legidősebb horizontjához sorolhatók.⁵⁷

Az egészen szélesen kinyúló fejű (11. – I. tábla 4.) változat már-már a Limberg-típusú tűkhöz hasonlít,⁵⁸ de vízszintesen futó díszítése miatt inkább az általános kis vázafejű tűk közé soroljuk.

A vázafejű tűinket tehát leginkább a Ha B3 – C1 időszakok közötti átmeneti fázisra kelteznénk.

Számbeli arányukat tekintve a kézirat leadásakor a második helyen fej-fej mellett az orsógomb- és a hagymafejű tűk következtek. Mindkét típust 6-6 példány képviseli.

Az orsógomb fejű tűk két nagyobb változatát különbözteti meg a kutatás.⁵⁹ A Gemeinlebarn és a Klentnice típusok közül a korábbi kutatás alapján Nyugat-Magyarországon csak az utóbbi jelenik meg.⁶⁰ A Klentnice-típus fő elterjedési területének

⁴⁶ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 203.; NÉMETH – TORMA: Románd 86.

⁴⁷ KALICZ-SCHREIBER: Békásmegyer 266.

⁴⁸ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 206.

⁴⁹ VADÁSZ: Sághegy 29.

⁵⁰ GROH: Lepence 28. Abb. 8/4.

⁵¹ MÜLLER-KARPE: Chronologie 124.

⁵² PATEK: Sopron csoport 8. 4. kép 1.

⁵³ MISKE: Velem XI. tábla 27.

⁵⁴ ŘÍHOVSKÝ: Westungarn Taf. 24. 596.

⁵⁵ PATEK: Urnenfelder LX. Tábla 3.

⁵⁶ MISKE: Velem XI. tábla 10., 21.

⁵⁷ REBAY: Statzendorf 175.

⁵⁸ ŘÍHOVSKÝ: Westungarn Taf. 25. 627.

⁵⁹ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 173.

⁶⁰ ŘÍHOVSKÝ: Westungarn 40.

Morvaországot tartják,⁶¹ ezért a Várhelyen való nagyobb számú elterjedésük mindenképpen érdekesnek tartható. A Várhelyen talált kacsaringózott háromszögek motívumainak kapcsán korábban már többször fölhívtuk a figyelmet rá, hogy igen erős kötődés látszik a csehországi (Bylany-kultúra) és a soproni anyag között.⁶²

A Várhelyen előkerült darabok szinte mindegyikét is ehhez a típushoz soroljuk. Feltűnő, hogy az 1. számút (*II. tábla 1.*) kivéve mindegyik darab rendkívül finoman díszített. Ez a darab ugyanakkor robusztusságával és tömegével tűnik ki az anyagból. Több, mint 47 grammos tömegével szinte nehezebb, mint az összes itt bemutatott tű együttvéve. Formáját tekintve tökéletesen megegyezik a romándei depó egyik darabjával,⁶³ de fejének átmérőjét tekintve még annál is nagyobb. A várhelyi gyűjtés – bár kétségkívül nem reprezentatív a mintavétel – de arányaiban igazolja azt a megállapítást, ami szerint az ilyen típusú tűk körülbelül mindössze negyede díszítetlen.⁶⁴

Az áltordírozott szárú, cizelláltan díszített példány (6. – *II. tábla 2.*) pontos párhuzamát szintén a romándei depóban találjuk meg.⁶⁵ A vízszintesen árkolt fejű darabok (10. – *II. tábla 3.*, 22. – *II. tábla 4.*) megvannak a Szentviden,⁶⁶ ahogy a románde anyagban is.⁶⁷ A 22. számú darab kapcsán ugyanakkor arra a megállapításra jutottunk, hogy formáját tekintve ez inkább az orsógombfejű tűk Gemeinlebern variánsához tartozhat.⁶⁸ A 26. és 30. (*II. tábla 5. és II. tábla 6.*) számú darabok díszítésének pontos párhuzamát nem sikerült azonosítani, de így is jól illeszkednek a többi darab által vázolt időrendbe. Főleg a Gemeinlebern-típusú tű miatt ennek a csoportnak a kelezése inkább a Ha B2 időszak felé mutat.⁶⁹ Megjegyezzük ugyanakkor, hogy a formai párhuzamok alapján nem zárható ki a Domamyslice II. fázis sem, a Ha B1 időszak vége.⁷⁰

A hagymafejű tűk számarányukat tekintve megegyeznek az orsógombfejű darabokkal. Két példány díszítetlen (12. – *III. tábla 1.*, 20. – *III. tábla 5.*), ugyanakkor utóbbi anyagát tekintve nemcsak a Várhely, de általánosságban a régió hasonló típusú tűi közül is kilóg. Magunk legalábbis nem találtunk ezüst(özött bronz) változatot. Kelezésük a Ha B1-B2 időszakra tehető,⁷¹ bár pontosabb kelezésre az itt bemutatott darabok kevésbé alkalmasak.

Öt előkerült darabbal (3. – *IV. tábla 1.*, 7. – *IV. tábla 2.*, 13. – *IV. tábla 3.*, 27. – *IV. tábla 4.*, 33. – *IV. tábla 5.*) a negyedik helyet foglalják el a kettőskónikus

⁶¹ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 181.

⁶² MRENKA: Kacsaringózott 426.; MRENKA: Feltámadás 386.

⁶³ NÉMETH – TORMA: Románd 75. 132.

⁶⁴ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 176.

⁶⁵ ŘÍHOVSKÝ: Westungarn Taf. 16. 392.; NÉMETH – TORMA: Románd 77. 154.

⁶⁶ MISKE: Velem X. tábla 25., 26.

⁶⁷ NÉMETH – TORMA: Románd 77. 158., 78. 163.

⁶⁸ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen Taf. 53. 1336.

⁶⁹ ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 175.

⁷⁰ PODBORSKÝ: Mähren Spätbronzezeit 16. Abb. 1.

⁷¹ KALICZ-SCHREIBER: Békásmegyer 265.

fejú tűk. A várhelyi példányok díszítetlenek. A 33. számú szárának finom rovátkolása inkább a funkciójával (hajtű) lehet összefüggésben. Sajnos pontosabb időrendi besorolásra alkalmatlanok, mivel a Ha A1 időszaktól kezdve a Ha C-ig folyamatosan megvannak.⁷² A megnyúlt forma (33. – IV. tábla 5.) ugyanakkor a Vál – Podolí átmeneti időszakra, a Klentnice I. fázisra, a Ha B1 időszakra (i. e. 1050 – 950)⁷³ jellemző.⁷⁴

A Fels am Wagram típusú tűk (8. – V. tábla 2., 14. – V. tábla 3.) esetében szintén nem tudunk biztosabb kronológiai pontot megadni. A fiatalabb Urnamezős időszakra helyezhető típus,⁷⁵ a Dunántúlon a Ha A2/B1 időszak alatt jelenik meg,⁷⁶ de a románci depó alapján a Ha B2 – B3 időszakokban is létezik még.⁷⁷

A meglepően jó megtartású és masszív gömbösféjú tűről (4. – V. tábla 1.) is csak hasonlókat tudunk elmondani. Felépítése alapján inkább az idősebb Urnamezős időszakba⁷⁸ tartozik, a nagyobb fej a Ha B1 időszakra jellemzőbb.⁷⁹

A Mostkovice-típusú tű (21. – V. tábla 4.) előkerülése a Várhelyen több, mint váratlan. A típus leginkább Észak-Morvaországban, Északkelet-Csehországban és Sziléziában, az ottani Lausitz kultúrában ismert.⁸⁰ A Kárpát-medencébe a korai és a késői Urnamezős időszakba kerül, de ekkor is igen-igen ritka.⁸¹ A Szentvidről közöl egy példányt Miske,⁸² ill. egy másikat említ Řihovský.⁸³ Az Innersdorfban feltárt temető alapján az ilyen típusú tűk Sopron tágabb környezetében a RBA D – Ha A1 időszak alatt gyakoriak.⁸⁴ Igaz, a temetőt a Ha B korszak elejéig is felkeltezik az anyagok.⁸⁵ Az innersdorfi lelet a 106. sír bizonytalan korú utólagos temetkezéséből, egyértelműen áldozatként került elő, így kronológiai helyzete a temetőn belül bizonytalan.⁸⁶ Ugyanakkor a baierdorfi temetőből több, jól datálható példány is előkerült.⁸⁷ A temetőt anyaga alapján az ásató egyértelműen a RBA D – Ha A1 időszakra keltezi.⁸⁸ A Várhelyen előkerült példány nagyon hasonlít a Ba-

⁷² SZABÓ: Baks-Temetőpart 98.

⁷³ LOCHNER: Bronzemetallurgie 24.

⁷⁴ ŘIHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 121.

⁷⁵ ŘIHOVSKÝ: Westungarn 40.

⁷⁶ KALICZ-SCHREIBER: Békásmegyer 265.

⁷⁷ NÉMETH – TORMA: Románc 77. 158-159.

⁷⁸ ŘIHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 130.

⁷⁹ KALICZ-SCHREIBER: Békásmegyer 266.

⁸⁰ ŘIHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 158.

⁸¹ ŘIHOVSKÝ: Westungarn 37.

⁸² MISKE: Velem Taf. 9. 57.,

⁸³ ŘIHOVSKÝ: Westungarn Taf. 15. 358.

⁸⁴ LOCHNER: Innersdorf 349.

⁸⁵ LOCHNER: Innersdorf 339.

⁸⁶ LOCHNER: Innersdorf 349.

⁸⁷ LOCHNER: Baierdorf 267. (6. sír), 269. (3. sír, bár töredékes állapotú, így besorolása bizonytalan), 270. (8. sír) ill. 268. (szórványlelet)

⁸⁸ LOCHNER: Baierdorf 279.

konyjákó VI. halom 1. sírjából előkerült darabra.⁸⁹ A tűk viselőik révén a kelet-közép-európai régió határain is túljuthattak, legalábbis ezzel és nem a kereskedelmi kapcsolatokkal magyarázzák a szerzők a tollense-i csatamezőn előkerült példányok helyzetét.⁹⁰

A pecsétlős fejű tűről (34. – V. tábla 5.) sajnos még ennél is kevesebb mondható el. A letörött szárú, díszítetlen fejű példány típusa egész Közép-Európában megtalálható az idősebb Urnamezős kultúra alatt.⁹¹

Hasonló megállapításra juthatunk a bunkós fejű tűvel (35. – V. tábla 6.) kapcsolatban. Szlovákiában leginkább sírleletként kerül elő és olyankor is magányosan.⁹² Az Urnamezős kultúra szinte teljes időszakában megtalálható, a RBA D – Ha A1 időszaktól,⁹³ a kultúra fiatalabb időszakáig.⁹⁴ Szombathely – Zanaton a Ha B2 időszakban is megtalálható.⁹⁵ De megvannak még a Ha B2/B3 korú leletegyüttesekben is.⁹⁶

Összefoglalás

Bár az újonnan nyert információk önmagukban nem tekinthetők perdöntőnek, mégis jelentős ismeretekkel gazdagították a Várhelyről eddig kialakult képet. Ezek alapján pedig több olyan alapvető kérdést is föl kell tennünk, amelyeket eddig vagy azért nem tettek föl, mert nem tekintették relevánsnak őket (ebben kételkedünk), vagy azért, mert a település kutatása kevésbé ígérkezett sikeresnek, mint a temetőé vagy akár a sáncé.

Ezek között első helyen kell említeni a Sopron-csoportra „jellemző” »fém-szegénységet«.⁹⁷ Az itt bemutatott 35 darab tű (és a kutatás során előkerült, most már több százas nagyságrendet elérő egyéb fémtárgy) világosan cáfolja a korábbi megállapításokat. Arra sajnos továbbra sem tudunk egyértelmű magyarázatot adni, hogy a fémanyag miért olyan kevés a halomsírokban. Látva azonban a sáncokon belül elért eredményeket, kevésbé tartjuk valószínűnek, hogy a halmok fémkereső műszeres átvizsgálása ne hozna szignifikánsan új eredményeket.

Mivel az egyes tűtípusok általában igen hosszú életűek, ezért általánosságban nem alkalmasak pontosabb kronológiai megállapítások levonására. Ugyanakkor néhány észrevételt így is tehetünk.

⁸⁹ JANKOVITS: Bakonyjákó 317. Abb. 61. 6.

⁹⁰ UHLIG ET AL.: Tollense 1226.

⁹¹ ŘIHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 52-53.

⁹² NOVOTNÁ: Slovakia 141.

⁹³ ŘIHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen 151.

⁹⁴ SZATHMÁRI: Doboz 64.

⁹⁵ ILON: Zeitstellung 234.

⁹⁶ VÁCZI: Leányvár 46.

⁹⁷ PATEK: Várhely őskori földvára 279.

Az apró vázafejű tűk magas számaránya alapján kifejezetten sűrű megtelepedéssel számolunk a Ha B3 időszakban. A feltárt temetkezések közül a legidősebbek is erre az időszakra kelteződnek.⁹⁸ A tűk nagy száma ugyanakkor kissé elentmondásban áll a viszonylag kevés korai temetkezéssel. Az 1970-es évek előtt feltárt temetkezések közül csak a 103. halom (ma 91.) tartalmazott tűket,⁹⁹ de ezekhez hasonló típusokat a Várhelyen nem találtunk. (A lelőhely környezetét ismerve egészen biztosak vagyunk benne, hogy a Várhely temetőjének tartott halomsírmező mellett több helyen is hasonló temetők találhatók a hegységen.)

Mindez összhangban van Patek Erzsébet azon megállapításával, amely szerint a Várhelyen a Ha B2 – B3 időszakokban már létezik a település.¹⁰⁰

Ugyanakkor a Klentnice típusú tűk és a romándi depóval több tárgyával való párhuzamok nem keltezhetők a Ha B2 időszak utánra, tehát ezek a Várhely megtelepedési hullámának legkorábbi nyomait mutatják. A Gemeinlebarn-típusúra hajazó tű pedig még ennél is korábbi reminiscenciákat hordoz. Ehhez az időhorizonthoz tartozhatnak az egyébként hosszúéletű hagymafejű variánsok is,¹⁰¹ és ezek bizonyosan nem érik meg a Ha B3 időszakot. A hagymafejű típusok közül kiemelendő az ezüstözött bronz változat, amelyhez hasonlót nem sikerült találnunk a szakirodalomban.

A kettőskónikus fejű változatok közül egy példány szintén a Ha B1 időszakra keltezhető. Még ennél is korábbi időre tehető talán a Mostkovice-típusú tű.

Ezek alapján – bár a bizonytalan tipokronológiai egyezéseken kívül jelenleg más anyag nem erősíti meg, de – megkockáztatjuk, hogy a Várhely első lakói a Ha A időszak végén, a Ha B időszak elején érkezhettek a lelőhelyre. A Ha B2 alatt már intenzív kapcsolatnak kellett lennie a környező térségekkel, másként nem magyarázható a romándi depóval és a velemi Szentviddel való számos és esetenként a díszítőmotívumok szintjén is pontos párhuzam. Ezen egyezések számunkra fölvetik az egy műhelyhez tartozó ötvös(ök) létezésének egyelőre megválaszolhatatlan kérdését.

A tűk funkcióját tekintve leginkább a hajtűként való használatukat látjuk valószínűnek. Ennek talán csak a rendkívül nagy tömegű 1. számú darab mond ellent. A nyugati Hallstatt-körben, többek között a névadó lelőhelyen is,¹⁰² a temetkezésekből nagy számban kerülnek elő tűk a fejlettségük miatt. Hogy ezek aztán a klasszikus értelemben vett hajtűként, vagy fátyoltűként funkcionáltak, a várhelyi darabokról, töredékességük miatt, nem lehet eldönteni. A kutatás feltételezi, hogy a hegyesebb változatokat inkább fátyoltűként használhatták.¹⁰³ A nyugati Hallstatt

⁹⁸ PATEK: Gräberfeld 93.; PATEK: Untersuchungen Burgstall 134.

⁹⁹ EIBNER-PERSY: Burgstall 50.

¹⁰⁰ PATEK: Untersuchungen Burgstall 151.

¹⁰¹ BLEČIČ-KAVUR: Crossroads 155. Fig. 88.

¹⁰² SACKEN: Hallstatt Taf. II. 9-10.

¹⁰³ GRÖMER: Rekonstruktionen 40.

területeken (és főleg a kései időszakban) szinte bizonyosan státuszjelző szerepük is volt ezeknek a tűknek.¹⁰⁴ Bár ez a korszak jóval későbbi a Várhelyen talált tűk idejénél, de figyelembe véve a Hallstatt-kultúra szívósan megmaradó tradícióit, egyáltalán nem zárjuk ki a lehetőségét egy ilyen szokás meglétének a késő bronzkori-kora vaskori Nyugat-Dunántúlon. Különösen az ezüstözött hagymafejű tű int óvatosságra minket ebben a kérdésben. A nyugati Hallstatt-kör Magdalenensberg bei Villingen-Schwenningen Ha D korú temetőjében tett megfigyelések alapján a sírokba leggyakrabban egyetlen tű kerül, majd számarányukat tekintve a két tűs sírok következnek, míg utánuk a 3, 5, 6, 7, 10 tűt tartalmazó sírok száma bár jóval kevesebb, de arányaikban egymással megegyeznek.¹⁰⁵

Itt fölhívánk a figyelmet a korábban már említett innersdorfi temető 106. sírjánál talált utólagos áldozatra. Az áldozati gödörbe rejtett hajtű motívuma kísértetiesen emlékeztet Hyperokhé és Laodiké mítoszára, akiknek tiszteletére – így Hérodotos – a déloszi leányok házasságuk előtt elvágott hajfűrtjeiket orsóra csavarva a hyperboreus lányok sírjára helyezik.¹⁰⁶ Egyes vélemények szerint ez ősi indoeurópai gyökerekkel rendelkező szimbólum lehet.¹⁰⁷ Talán nem véletlen, hogy az említett Magdalenensberg lelőhelyen szinte kizárólagosan felnőtt nők sírjából kerültek elő nagyobb mennyiségben tűk.¹⁰⁸

Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy a Várhelyen az eddigieknél is nagyobb számban kellene bronztűknek előkerülniük. Úgy látszik azonban, hogy a lelőhelyen korábban évtizedeken át zavartalanul zajló fosztogatások megtették a hatásukat.

A leletek elterjedése alapján (2. kép) egyelőre csak egy nagyon vázlatos képet kaphatunk a Várhely térhasználatáról. A tűk koncentrációja pontosan megegyezik a kerámialeletekből nyert képpel (3. kép). Ez alapján a tűk általános, napi használatban voltak, és nem különíthető el olyan társadalmi réteg, amely esetleg specifikusan és csak a Várhely bizonyos részein használta volna őket. A sűrű elterjedés a lelőhely déli felének keleti részére mutat, amely megfigyeléseink alapján minden más tekintetben is a megtelepedésre legalkalmasabb része a hegynék: innen a legkönnyebben megközelíthető a Várhelyhez legközelebbi víznyerő hely, a Szent György-forrás. (Feltételezzük, hogy ez a vaskorban is működő forrás volt; egyéb esetben a terület brutális vízigénye nem megoldott kérdés.) Valószínű, hogy a bővizű forrás¹⁰⁹ a késő bronzkor-kora vaskor csapadékosabb közegében még bővizűbb volt. A 29-33. tűk (29. – I. tábla 11., 30. – II. tábla 6., 31. – I. tábla 12., 32. – III. tábla 6., 33. – IV. tábla 5.; 2-3. kép) a Várhely legkeletibb darabjai. A 410 méteres

¹⁰⁴ SCHMIDT: Haubennadeln 137.

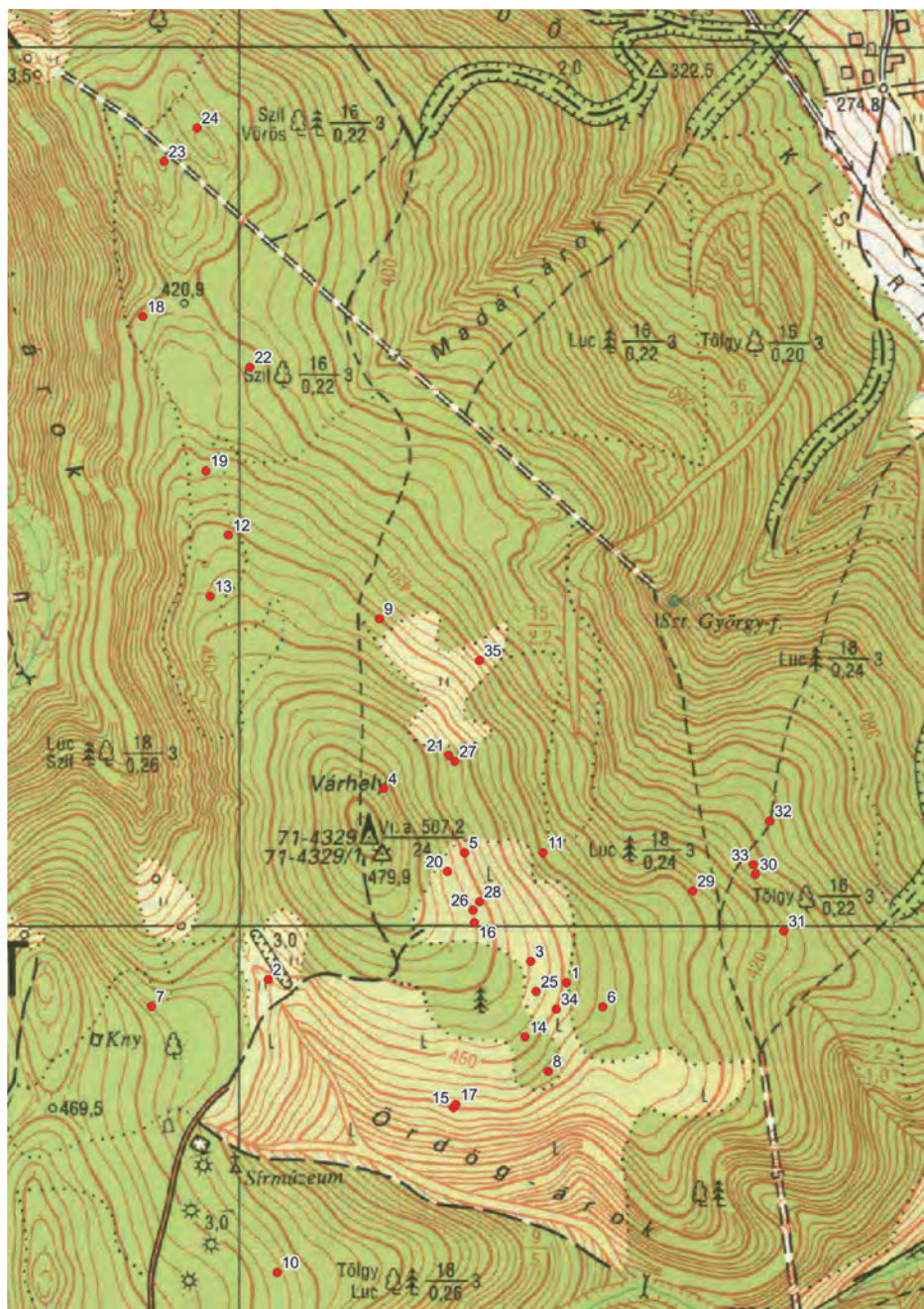
¹⁰⁵ SCHMIDT: Haubennadeln 145. Abb. 7.

¹⁰⁶ HÉRODOTOS IV. 34.

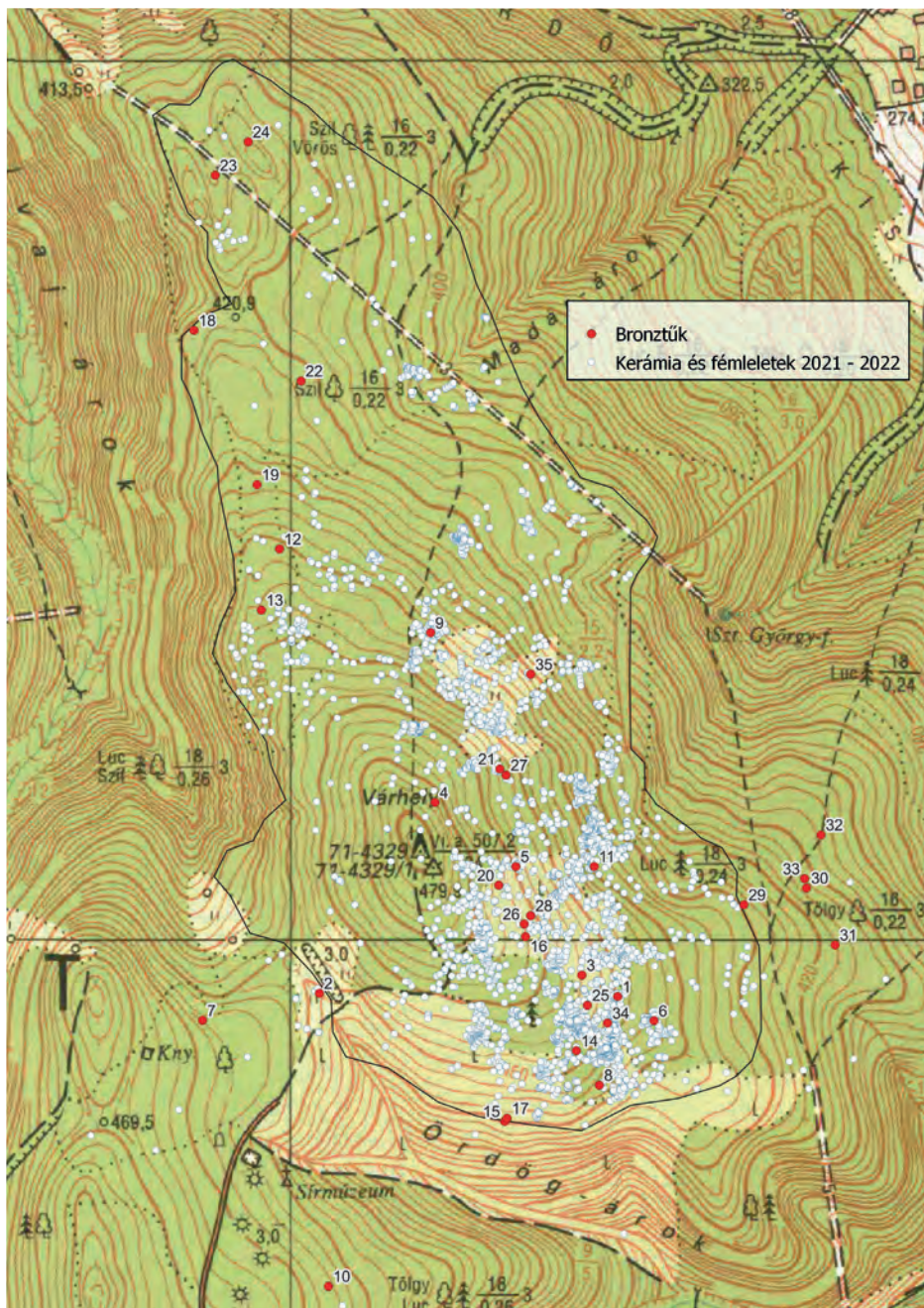
¹⁰⁷ T. BÍRÓ: Hyperboreus 60.

¹⁰⁸ SCHMIDT: Haubennadlen 146.

¹⁰⁹ BIRCHER ET AL.: Források 58.

2. kép
A Várhelyen talált tűk elterjedése
(Készítette: Mrenka A.)

3. kép

A kerámia- és fémleletek elterjedése és a tűk viszonya
(Készítette: Mrenka A.)

balti magasságon található plató már a sáncokon kívül található, ugyanakkor ennek széle meredeken törik le a forráshoz. Az elhelyezkedés alapján úgy tűnik, hogy közvetlenül a sáncon kívül, a Várhely végig „lakott” lehetett.

A 9., 12., 13., 18., 19., 22-24. tűk ugyanakkor inkább a terület északi felében kerültek elő, annak is kifejezetten a nyugati szélén, a Tolvaj-árok felé meredeken letörő domboldal tetején. Ez alól szigorúan véve csak a 9. és 22. kivétel. Előbbi inkább a déli, sűrűn lakott rész északi peremén volt, míg a 22. inkább a Madár-árok felé lejtő oldalon. Ez alapján megerősítve látjuk feltételezésünket, ami szerint a Madár-árok bevágódása egyfajta természetes határát képezte a lakott területnek. A Madár- és a Tolvaj-árok közötti területen elkeskenyedő plató funkciója kérdéses. Azonban a tűk, mintha egy egyenes mentén szóródnának itt, ami miatt nem zárhatjuk ki, hogy a hegygerincen egykor itt út lehetett, ami a Rák-patak völgyével biztosított összeköttetést. Ma innen rendkívüli kilátás nyílik a környező vidékre. A kerámialeletek szinte teljes hiánya miatt jelenleg nem gondoljuk sűrűn lakottnak a Várhelynek ezt a részét. Éppen a kiváló stratégiai helyzete miatt ugyanakkor feltételezzük, hogy akár megfigyelő hely, (őrtorony?) is állhatott itt.

További megfigyelés, hogy az igazán sűrű leletanyag szóródása a Várhely kúpjának keleti felén található. Úgy tűnik, hogy a nyugati/délnyugati sánc mögött mintegy 20-30 méter széles, „leletmentes” sáv állna. Ez nincs összefüggésben a modern turistaúttal, annál ugyanis jóval szélesebb. Amennyiben feltételezésünk valamilyen módon igazolást nyerne, úgy ezen a nyugati részen (egészen a Rák-patak völgyére néző magaslatig) a védelmi funkciók elsődlegességét tarthatták a korabeli lakók szem előtt, míg a település tényleges központja a Várhely kúpjának teraszosra alakított keleti felén helyezkedhetett el.

Köszönetnyilvánítás

A „Sopron – Várhely, a kora vaskori megtelepedés vizsgálata” kutatási programunk megvalósítása során nyújtott segítségét e helyen is szeretnénk megköszönni Bánáti Lászlónak a Tanulmányi Erdőgazdaság Zrt. oktatási és közjóléti igazgatójának és Udvardy Ferencnek a Fertő-Hanság Nemzeti Park Természetvédelmi Őrszolgálat területfelügyelőjének, valamint a terepi kutatásban részt vevő kollégának és önkénteseknek: Balassa Krisztina, Fábián-Gyekiczky Tibor, Kocsis Attila, Ifj. Kocsis Attila, Kónyai Attila, Deák Csaba, Pállya Norbert, Tóth Zoltán, Bakó Csaba, Fülöp László, Kontli Béla, Pálovics Endre, Tóth Sándor.

FORRÁSOK

PATEK: Feltérési napló = PATEK ERZSÉBET feltérési naplója a Sopron – Várhelyen végzett feltérásokról. MTA BTK Régészeti Intézet adattára DOK2/72.

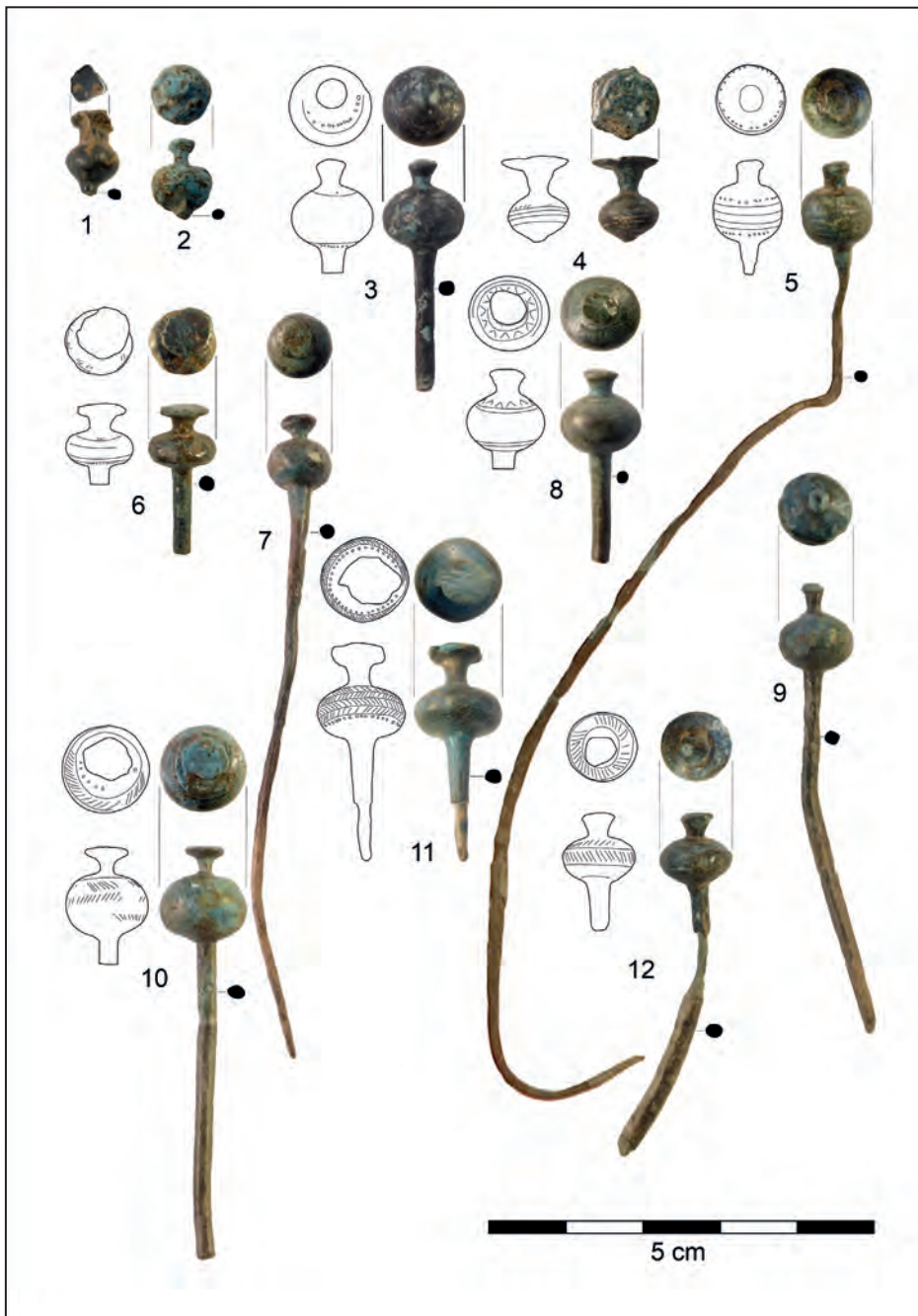
SZAKIRODALOM

- BELLA: Múzeumi értesítő 132. = BELLA LAJOS: Sopron. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 4. (1910) 131–132.
- BELLA: Oedenburger Zeitung = BELLA LAJOS: Eine Wohngrube auf dem Burgstall. 1899. augusztus 6. Oedenburger Zeitung 3.
- BELLA: Oedenburger Zeitung Grabungen = BELLA LAJOS: Grabungen am Burgstall. 1908. augusztus 20. Oedenburger Zeitung 2.
- BELLA: Purgstall = BELLA LAJOS: A Sopron melletti Purgstall praehistorikus földvára és sírhalmairól. Archaeologiai Értesítő ÚF 8. (1888:4) 354–360.
- BELLA: Purgstall térképpel = BELLA LAJOS: A Sopron melletti Purgstall földvára és urnatemetője (térképpel). Archaeologiai Értesítő ÚF 11. (1891) 313–320.
- BELLA: Soproni társulat = BELLA LAJOS: Sopron vármegye és Sopron Sz. Kir. Város régészeti társulatáról. Archaeologiai Értesítő 29. (1909:2) 181–186.
- BELLA: Újabb leletek = BELLA LAJOS: Újabb soproni őseletekről. Archaeologiai Értesítő ÚF 9. (1889:4) 357–366.
- BIRCHER ET AL.: Források = BIRCHER GYULA – FÜHRER ERNŐ – ID. CSANÁDY ETELE: A Soproni Hegyvidéki Erdészeti forrásvizeinek vizsgálata. Soproni Szemle 32. (1978:1) 50–63.
- T. BÍRÓ: Hyperboreus = T. BÍRÓ MÁRIA: A hyperboreusoktól Délosig. In: Orpheus búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére. Szerk.: FEHÉR BENCE – KÖNCZÖL MIHÁLY. Budapest 2007. 49–67.
- BLEČIČ-KAVUR: Crossroads = MARTINA BLEČIČ-KAVUR: Na razmeđu smetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru. At the Crossroads of Worlds at the turn of the Millennium: the Late Bronze Age in the Kvarner Region. Zagreb, 2014.
- CHAPMAN: Balkan village = JOHN C. CHAPMAN: The early Balkan village. In: Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern connections. Ed.: BÖKÖNYI SÁNDOR. (Varia Archaeologica Hungarica II.) Budapest, 1989. 33–553.
- EIBNER-PERSY: Burgstall = EIBNER-PERSY, ALEXANDRINE: Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Die Funde der Grabungen 1890-92 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorisches Museum in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft 62.) Eisenstadt, 1980.
- FEKETE: Szentvid vára = FEKETE MÁRIA: Szentvid vára. Savaria 31. (2007:2) 77–156.
- GRÖMER: Rekonstruktionen = KARINA GRÖMER: Eine haarige Angelegenheit... Rekonstruktionsversuche zu Funden von Nadeln im Kopfbereich aus dem Gräberfeld von Hallstatt (Ältere Eisenzeit). Experimentale Archäologie in Europa 5. (2006) 35–50.
- GROH: Lepence = GROH DÁNIEL: Őskori településnyomok Visegrád – Lepencén. Dunai Régészeti Közlemények 1989. 11–42.
- HÉRODOTOS = A görög-perzsa háború. Ford.: MURAKÖZI GYULA. Budapest 1997.
- ILON: Csörnőc-patak = ILON GÁBOR: Egy őskori szent áldozat a Csörnőc-patakból. Avagy egy adat a Borostyánkő út késő bronzkori többes nyomvonalához. Vasi Szemle 74. (2020:1) 3–9.

- ILON: Zeitstellung = ILON GÁBOR: Zeitstellung der Urnenfelderkultur (1350/1300 – 750/700 BC) in West-Transdanubien. Ein Versuch mittels Typochronologie und Radiokarbon-daten. In: *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2–4 October 2014*. Hrsg.: E. NÉMETH RITA – REZI BOTOND. Târgu Mureş, 2015. 223–296.
- JEREM: Späthallstatt Transdanubien = JEREM ERZSÉBET: Zur Späthallstatt- und Frühlatènezeit in Transdanubien. In: *Die Hallstatt-kultur. Bericht über das Symposium in Steyr au Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich*. Linz, 1981. 105–136.
- KALICZ-SCHREIBER: Békásmegyer = KALICZ-SCHREIBER RÓZSA: Ein Gräberfeld der Spätbronzezeit von Budapest-Békásmegyer. Budapest, 2010.
- KRAUSSE ET AL.: Heuneburg = DIRK KRAUSSE – MANUEL FERNÁNDEZ-GÖTZ – LEIF HANSEN – INGA KRETSCHMER: The Heuneburg and the Early Iron Age Princely Seats: First Towns North of the Alps. Budapest, 2016.
- LOCHNER: Baierdorf = MICHAELA LOCHNER: Dasa frühurnenfelderzeitliche Gräberfeld von Baierdorf, Niederösterreich – eine Gesamtdarstellung. *Archaeologia Austriaca* 70. (1986) 263–294.
- LOCHNER: Bronzemetallurgie = MICHAELA LOCHNER: Brandbestattung und Bronzemetallurgie. Die Urnenfelderkultur in Niederösterreich (1300 – 800 v. Chr.). (Archäologie Niederösterreichs 5.) Wien, 2021.
- LOCHNER: Innersdorf = MICHAELA LOCHNER: Eine Mehrfachbestattung mit Keramiktrommel aus dem älterurnenfelderzeitlichen Brandgräberfeld von Innersdorf ob der Traisen, Niederösterreich. In: *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*. Hrsg. SZATHMÁRI ILDIKÓ – ILON GÁBOR. Budapest, 2015. 339–353.
- MARÁZ: Pécs – Jakabhegy = MARÁZ BORBÁLA: Későbronzkori magaslati település Pécs-Jakabhegyen. Előzetes közlemény az 1976-83. évi ásátásokról. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 30-31. (1987) 39–64.
- MISKE: Velem = MISKE KÁLMÁN: A Velem Szt. Vidi őstelep I. kötet. A harácsolt leletek leírása. Bács, 1907.
- MÜLLER-KARPE: Chronologie = HERMANN MÜLLER-KARPE: Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. (Römisch-Germanische Forschungen 22.) Berlin, 1959.
- MRENKA: EIA CUP = MRENKA ATTILA: Early Iron Age Cup with unique decoration from Fertőrákos. *Specimina Nova* (megjelenés alatt)
- MRENKA: Feltámadás = MRENKA ATTILA: A feltámadás gondolata és ábrázolásának egy lehetséges módja a Sopron környéki leletanyag alapján a kora vaskorban. In: *A szent és kommunikációja. Előadások a vallástudomány és a teológia vonzásköréből*. Szerk.: HUBAI PÉTER. Budapest, 2021. 356–389.
- MRENKA: Kacsaringózott = MRENKA ATTILA: A kacsaringózott háromszögek szerepe a Sopron környéki kora vaskori leletanyagban – a motívum lehetséges magyarázatai és eredetének kérdése. In: *Tomka 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére*. Szerk. NEMES GÁBOR. Győr, 2020. 419–434.
- MRENKA: Kontextus nélkül = MRENKA ATTILA: Kontextus nélkül? Késő bronzkori leletek az utóbbi évek kutatásaiból a Soproni Múzeum gyűjtőterületéről. In: ILON GÁBOR: *Asszonyok – Férfiak – Kapcsolatok. Régészeti tanulmányok a késő bronzkori (Kr. e. 1650/1600 – 800/750) Nyugat-Dunántúl történelméhez*. (megjelenés alatt)
- MRENKA: A kora vaskor = MRENKA ATTILA: A kora vaskor. In: *Soproni Tájvédelmi Körzet. Monografikus tanulmányok a Soproni-hegység természeti és kulturális értékeiről*. Szerk. KÁRPÁTI LÁSZLÓ. Budapest, 2019. 266–276.

- MRENKA: Magyar Régészet = MRENKA ATTILA: Közösségi régészet és régészeti topográfiai munkák a Soproni Múzeum gyűjtőterületén. Magyar Régészet Online Magazin 11. (2022:4) 82–87.
- NÉMETH – TORMA: Románd = NÉMETH PÉTER – TORMA ISTVÁN: A romándi későbronzkori rak-tárlelet. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 4. (1965) 59–90.
- NOVÁKI: Várhely ásatás = NOVÁKI Gyula: A soproni Várhely ásatásának története. Soproni Szemle 9. (1955:1-2) 131–135.
- NOVOTNÁ: Slovakia = NOVOTNÁ, MÁRIA: Die Nadeln in der Slowakei. (Prähistorische Bronzefunde XIII/6.) München, 1980.
- PATEK: Urnenfelder = PATEK ERZSÉBET: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest, 1968.
- PATEK: Ásatások a Várhelyen = PATEK ERZSÉBET: Ásatások a soproni Várhelyen (Burgstall) 1973-ban. Soproni Szemle 28. (1974:1) 55–66.
- PATEK: Einige Daten = PATEK ERZSÉBET: Einige Daten zu den Anfängen der Früheisenzeit in Ungarn. Situla 20/21. (1980) 153–163.
- PATEK: Előzetes jelentés = PATEK ERZSÉBET: Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról. Archaeologiai Értesítő 99. (1972) 206–213.
- PATEK: Gräberfeld = PATEK ERZSÉBET: Die Anfänge der Siedlung und des Gräberfeldes von Sopron-Burgstall. In: Die Hallstatt-Kultur. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich. Linz, 1981. 93–104.
- PATEK: Sopron-csoport = PATEK ERZSÉBET: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. Archaeologiai Értesítő 103. (1976) 3–29.
- PATEK: Urnenfelder = PATEK ERZSÉBET: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. (Archaeologia Hungarica 44.) Budapest, 1968.
- PATEK: Untersuchungen Burgstall = PATEK ERZSÉBET: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 63. (1982) 105–177.
- PATEK: Várhely őskori földvára = PATEK ERZSÉBET: A soproni Várhely (Burgstall) őskori földvára kutatásának 1974. évi eredményei. Soproni Szemle 29. (1975:3) 272–284.
- PODBORSKÝ: Mähren Spätbronzezeit = VLADIMÍR PODBORSKÝ: Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit. Brno, 1970.
- REBAY: Statzendorf = KATHARINA C. REBAY: Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Statzendorf in Niederösterreich. Möglichkeiten und Grenzen der Interpretation von sozialindex-berechnungen. Teil I. Bonn, 2006.
- ŘÍHOVSKÝ: Mähren – Ostalpen = ŘÍHOVSKÝ, JIŘÍ: Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet. (Prähistorische Bronzefunde XIII/5.) München, 1979.
- ŘÍHOVSKÝ: Westungarn = ŘÍHOVSKÝ, JIŘÍ: Die Nadeln in Westungarn I. (Prähistorische Bronzefunde XIII/10.) München, 1981.
- SACKEN: Hallstatt = EDUARD VON SACKEN: Das Grabfeld von Hallstatt in Oberösterreich und dessen Alterthumet. Wien, 1868.
- SCHMIDT: Haubennadeln = MARIO SCHMIDT: Unter die Haube gekommen? Überlegungen zur Verwendung von Nadeln und der Funktion einer Kopftracht in der Späthallstattzeit. In: Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Hrsg.: RAIMUND KARL – JUTTA LESKOVAR. (Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich, Folge 37.) Linz, 2013. 137–152.
- SZABÓ: Baks-Temetőpart = V. SZABÓ GÁBOR: Ahol a bronz terem... Előzetes jelentés a Baks-temetőparti késő bronzkori lelőhelyen végzett fémkereső műszeres kutatásról. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica 12. (2011) 91–126.
- SZATHMÁRI: Doboz = SZATHMÁRI ILDIKÓ: A dobozi későbronzkori bronzlelet. Folia Archaeologica 42. (1991) 49–68.

- TORBRÜGGE: Frühen Hallstattzeit = WALTER TORBRÜGGE: Die frühe Hallstattzeit (Ha C) in chronologischen Aussichten und notwendige Randbemerkungen. Teil II. Der sogenannte östliche Hallstattkreis. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 39. (1992:2) 425–615.
- UHLIG ET AL.: Tollense = TOBIAS UHLIG – JOACHIM KRÜGER – GUNDULA LIDKE – DETLEF JANTZEN – SEBASTIAN LORENZ – NICOLA IALONGO – THOMAS TERBERGER : Lost in combat? A scarp metal find from the Bronze Age battlefield site at Tollense. *Antiquity* 93/371. (2019) 1211–1230.
- VADÁSZ: Sághegy = V. VADÁSZ ÉVA: A Sághegy környéki kora vaskori halomsírok fémmellékelei I. *Savaria* 23. (1996-1997:3) [1998] 23–51.
- VÁCZI: Leányvár = VÁCZI GÁBOR: A síóagárd-leányvári kincslelet. Megjegyzések a gyermelyi horizont időrendjéhez. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: ANDERS ALEXANDRA – BALOGH CSILLA – TÜRK ATTILA. Budapest, 2014. 43–57.

I. tábla
Vázafejű tűk a Várhelyről
(Fotó, rajz: Balassa Krisztina)

II. tábla
Orsógomb fejű tűk a Várhelyről
(Fotó, rajz: Balassa Krisztina)

III. tábla
Hagymafejű tűk a Várhelyről
(Fotó, rajz: Balassa Krisztina)

IV. tábla
Kettőskónikus fejű tűk a Várhelyről
(Fotó, rajz: Balassa Krisztina)

V. tábla
Különböző típusú tűk a Várhelyről
(Fotó, rajz: Balassa Krisztina)

BRONZE PINS FROM SOPRON VÁRHELY I.

In 2018, with the cooperation of the Sopron community, the Sopron Museum started large-scale research on the history of the settlement in Sopron Várhely. After several years of preparations due to the Coronavirus epidemic, the investigations finally started in 2021. The research programme aims to answer questions about the site through a complex methodology of intensive fieldwork, instrumental site investigation and probing excavations.

The known area of the site is approximately 50 ha. Now in its third year, the research has covered virtually the entire site, with a total area of 4.67 ha that has been inaccessible for various reasons. By the time the manuscript was closed, 4572 finds had been assigned coordinates. The vast majority of these are ceramic fragments.

The 35 pin fragments recovered up to January 2023 were selected for this study.

Based on the surface analysis, the most popular pins are the skeleton-headed variants, which seems to confirm what has already been observed abroad: a change in hair-dressing fashion occurred at the beginning of the Early Iron Age, or at least the use of hairpins began to increase. However, we should be cautious that they might have been used as veil-pins.

There is a smaller representation of types dating to the Late Bronze Age. This change may be because life in the settlement only began in this period, and clothing and fashion followed a different direction.

A significant result of the study is that the pins outline a circle of sites with which Várhely had a more intensive relationship.

Attila Mrenka

Agócs Nándor – Mosoni Molki – Szabó Ernő

ÚJ RÓMAI OLTÁR GYŐRBŐL

Lelőrkörülmények

Győrött, az Apáca utca 36. (6731 hrsz.) alatti, műemlék¹ lakóépület felújítási munkálatai során, 2022 januárjában a kivitelezők az épület délnyugati udvari homlokzatán, a kapualj melletti fal nyugati sarkánál két faragott kőemlékre lettek figyelmesek. (1. kép) A romantikus stílusban épült 19. századi lakóház alapozásának² felső részébe épített faragványokról értesítették Györke Rékát,³ a Rómer Flóris Múvészeti és Történeti Múzeum régészét, aki 2022. január 4-én szemlét tartott a helyszínen. Megállapította, hogy a kőemlékek régészeti korúak. Ezt a Győr-Moson-Sopron Megyei Kormányhivatal Győri Járási Hivatal Építésügyi-, Örökségvédelmi és Műemléki Osztálya munkatársai is megerősítették a 2022. január 21-én történt újabb helyszíni szemle alkalmával, így sor került a faragványok kiemelésére. Ekkor derült ki, hogy a kőemlékek a római korra tehetők.⁴ Noha a két töredékes darabot közvetlenül egymás mellé építették be a házalapba, az összetartozásuk kizárható.⁵

1. kép
Az épület alapozásába befalazott faragott kőek
(Fotó: Györke Réka)

¹ Törzsszám: M2989.

² A telken a 17. századtól már állt egy alappincézett épület, részben ennek alapfalaira épült a 19. századi lakóház: LÁSZLÓ – M. KALÓ – SZÉCSI: Műemléki vizsgálat 5.

³ Ezúton is köszönjük Györke Rékának, hogy átengedte a kőemlék közlését.

⁴ GYÖRKE: Jelentés.

⁵ Az itt részletesen nem tárgyalt, felirat nélküli darab legnagyobb magassága 52 cm, szélessége 42 cm, vastagsága 35 cm. A felső részét ferdén levágták.

2. kép

Az Apáca utcai oltár-középblokk balról, szemből és jobbról

(A szerzők felvétele)

A felirathordozó

A feliratos köemlék egy oltár töredékes középrészeként azonosítható. Vélhetően sokáig a szabadban állt, mert a teteje kónikusra kopott. Emellett további sérülések sújtották, leginkább a frontális oldalát, ahol a jelenlegi felületnek mindössze harmadán figyelhető meg a faragvány eredeti felszíne. Jobb alsó sarkát ferdén levágták, a bal oldalon az eredeti alsó sík részben megmaradt. A falszerkezetben elfoglalt helye alapján a jobb alsó sarok levágására nem az újkori beépítéskor került sor, az egy korábbi újrafelhasználás során történhetett. Az oltár díszítetlen, simára csiszolt hátoldala őrződött meg a legteljesebb állapotban. A töredék legnagyobb magassága 80 cm, szélessége 45 cm, vastagsága 40 cm, anyaga mészkő. (2. kép)

A középblokk bal oldalán egy plasztikusan faragott, köralakú keretbe foglalt, hatszirmú rozetta látható. A rozetta szíromlevelei tagoltak. A pannoniai kőfaragói motívumkincsben igen gyakori rozetta-ábrázolások esetén a köralakú keret meglehetősen ritka. Szepulchrális kontextusban Gáspár Dorottya kísérelte meg a faragvány értelmezését, aki „csillagrozettaként” definiálta a körrel körülvevett hatszirmú rozettát. Véleménye szerint a térirány jelzésére szolgált.⁶ A pannoniai

⁶ „A kérdés az, csillag-e az ábrázolás. Feltételezem, hogy nem csillag, hanem a térirány jelzése. Visszatulok arra a vertikális keresztre, amelyet az égi egyenlítő és a sarkokat összekötő tengely képez. Ha a napéjgyenlőségi pontokat és a napfordulók pontjait, vagyis azokat a pontokat, ahol az ekliptika az égi egyenlítőt metszi, összekötjük, akkor horizontális keresztet kapunk. A két kereszt egyetlen közép-pontban, egymásra merőlegesen metszi egymás szarait, amelyek így hat térirányt (két kereszt szár ugyanis egybe esik) jelölnek ki.” GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek 128–129. A Gáspár által összegyűjtött példák egy kivétellel (Nr. 473 = Lupa 12688) mélyített körben (Nr. 109 = Lupa 2781), vagy csak karcolásszerűen meghúzott körben „kiszerveztett” rozetták (Nr. 12 = Lupa 719, Nr. 470 = Lupa 3351).

3. kép

Urceus és rozetta díszű, nyél nélküli *patera* egy Roma városi hamvurna mellékoldalain

(Fotó: Suppllt Imagines – Roma III 3909 alapján)

oltárokon jobbra a fejezeten, az *abacus* frontális oldalának közepén,⁷ esetleg a középblokk frontális oldalán⁸ találunk körbe foglalt rozetta díszítést. Az oltárkövek mellékoldalain leggyakrabban az áldozati szertartás kellékeit ábrázolták, köztük a *paterát*. Szabó Klára 41 pannoniai oltárt gyűjtött össze, amelyek mellékoldalain edényábrázolások figyelhetők meg. Sematikus *pateraként* értelmezte a plasztikusan megformált, egyszerű körábrázolást is.⁹ Köemlékek faragványairól és leletként is ismert az a nyél nélküli *pateratípus*, amelynek közepét rozetta díszítette (*Blütenschale/ Rosettenschale*).¹⁰ Véleményünk szerint az Apáca utcai oltár bal mellékoldalán egy ilyen áldozati *patera* figyelhető meg, amelynek ellenoldali ábrázoláspárja legtöbbször az *urceus* volt.¹¹ (3. kép)

Hatszirmú rozettával díszített, nyél nélküli *paterát* találunk Caius Iulius Commodus Orfitianus helytartó Pustamarótról előkerült oltárán is,¹² amelyet a gyógyító Nympháknak állított fogadalomból. A 169-re datált oltár kidolgozása a pannoniai kőfaragványok viszonylatában magas színvonalat képvisel, a jobb mellékoldalán megjelenített *urceus* és a bal oldali rozetta díszű *patera* kivitelezése igen aprólékos. A *patera* virágdíszén a szíromlevelek és a magház (azaz a *patera omphalos*) mellett megfigyelhetők az ivarlevelek, így a porzószálak és portokok is. (4. kép)

⁷ HAMPEL: A pannoniai oltárok 26. Az oltárfejezeteken a *pulvini* végeit díszítő rozetták esetében a kör alakú keret a párnák alakja miatt mutatkozik, ezért ezeket nem vehetjük számításba.

⁸ BESZÉDES: Auswertung 313–314. Tabelle 7. = BESZÉDES: A bölcskei kőfaragványok 354. 7. táblázat.

⁹ SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen Kat. 1, Abb. 2 (*urceus* és sematikus *patera*) = Lupa 8926.

¹⁰ „[...] so wird *Blütenschale*, die nichts anderes als die bis in orientalische Kunst hinauf zu verfolgende, nur durch Umrandung zur Schale zusammengefaßte Rosette ist, der Beginn einer Reihe vielfach variiert Schalen dieses Types in römischer Kunst.” SCHAEWEN: Römische Opfergeräte 25–31., különösen: 28. Lásd még: SIEBERT: Instrumenta Sacra 43–44.

¹¹ A *patera* általában a jobb, az *urceus* a bal mellékoldalon tűnik fel: HERMANN: Römische Götteraltäre 40–41. Ám Pannoniában sem számít kivételesnek a bal mellékoldalon ábrázolt *patera*: SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen Kat. 3 (= Lupa 7955), 12 (= Lupa 12930), 18 (= Lupa 9164), valamint: Lupa 5616, 5621, 5687, 6387, 8015, 8923, 9349, 10322, 12641, 12676, 22704, 22633.

¹² SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen Kat. 23 (= Lupa 5978 = CIL III 10595). Szabó Klára felcserélte a mellékoldali ábrázolások helyét.

4. kép

Rozettával díszített, nyél nélküli *patera* és *urceus* a CIL III 10595 oltár mellékoldalain
(A szerzők felvétele)

A győri oltár jobb mellékoldalára – a bal oldali faragványhoz képest némileg alacsonyabb magasságban – egy gömbölyű gyümölcsökkel teli, füllel rendelkező kosarat faragtak ki. Amennyire megállapítható, egy kerek vagy ovális aljú, „fenekes” kosárról van szó, amelyet egyetlen füllel láttak el. A kosártest szélessége némileg meghaladja a magasságát, fenekének és szájának átmérője közel azonos, míg a merev kosárfal középtájon enyhén beszűkül. A latin nyelvben a kosarak jelölésére több mint 30 terminust találunk, ezek megfeleltetése a fennmaradt kosárábrázolásoknak, valamint a kosárleteleknek igen nehéz feladat.¹³ Anne Viola Siebert háromféle kosártípust (*canistrum*, *cumerum*, *corbis*) nevezett meg, amelyeket a kultuszcselekmények során is használtak (*Opferkörbe*).¹⁴ Az önmagában álló gyümölcskosár-ábrázolás viszonylag ritka Pannoniában és kivétel nélkül szepulchrális környezetben fordul elő.¹⁵ A legkorábbi ezek közül Basia Solymáron előkerült sztéléje. Képmezőjében egy koszorú által körbevett, gyümölcsökkel teli, füles, lefelé keskenyedő, fonott kosár látható.¹⁶ Hasonló korú a syriai Nicopolisból származó Claudia Nonna Esztergomban előkerült sírsztéléje. Orommezőjében egy viszonylag magas, lefelé szűkülő, gyümölcsökkel teli kosár képét faragták ki.¹⁷ A

¹³ Legutóbb Magali Cullin-Mingaud kísérelte meg a tipológia kialakítását: CULLIN-MINGAUD: La vannerie 175–205. A római kosárformákhoz lásd még: WHITE: Farm Equipment 56–104.; GAITZSCH: Korb- und Seilerwaren 11–19.; KRAUSKOPF – SCHIPPOREIT: Körbe.

¹⁴ SIEBERT: Instrumenta Sacra 63–67. Lásd még: SCHAEWEN: Römische Opfergeräte 46–48.

¹⁵ A pannoniai síremlékek gyümölcskosár-ábrázolásaihoz lásd: GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek 76–77., 87.

¹⁶ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 62. = Lupa 5958.

¹⁷ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 55. = Lupa 7264.

5. kép

A feliratos mező hagyományos fotón, homogén textúrával, felszínmodellel és rajzon
(A szerzők grafikája)

mai Dunaújváros területén került elő az a háromtagú családot ábrázoló, töredékes sztélé, amelynek oromzatán egy szögre akasztott, füllel ellátott, lefelé keskenyedő, vastag fenekű, gyümölcsökkel teli kosár képe jelenik meg.¹⁸ A kiemelkedő kvalitású szekszárdi márványszarkofág fedelén, a hátsó sarokakroterionok oldalsó mezőjében is találunk egy-egy önmagában megjelenített gyümölcskosarat.¹⁹

A felirat

Az oltártörzs homlokzati oldalán a kimélyített feliratos mezőnek csak az alja maradt meg. Noha a bal oldali keretből ma már szinte semmi sem látható, a feliratos mező bal széle egyértelműen azonosítható. A viszonylag ép alsó keret alapján eredendően *cymatium inversum* vette körbe a feliratos mezőt. A jobb oldali keretből csupán a *cymatium* domború tagja azonosítható. A *titulus*ból mindössze a töredékes két alsó sor őrződött meg, valamint két betűfoslány a fölöttük lévő sorból. (5. kép) A megmaradt szöveg középre rendezett, a betűk szépen vé-

¹⁸ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 408. = Lupa 3112.

¹⁹ GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek Nr. 668. = Lupa 824.

settek, a szövegkép igényesen kialakított. A betűk magassága mindkét sorban 4,2–4,5 cm, a sorok közötti távolság 2 cm. A betűágyakban helyenként vörös festék nyoma látható. Az utolsó előtti sort a *PR* betűk nyitják, amelyeket sérült felület követ. A sérülés ellenére kivehető egy *A* betű csúcsa és egy *E* betű felső karja, a két betű ligatúrában állt. Ezt erősíti, hogy a rendelkezésre álló tér túl nagy egyetlen betűhöz, kettőhöz pedig kevés. A sérült rész után egy *F* betű következik, amit háromszög alakú *interpunctio* választ el a *LEG* betűktől. A sort egy lefelé mutató *punctum triangulare* zárja, ami a *G* betű két vége között helyezkedik el. Az utolsó sor elején egy *A* betű és egy hozzákapcsolt másik betű részlete látható, amelynek ívelt vonala az *A* csúcsából indul ki, így *B*, *P*, *R* esetleg *D* betű lehetett. Az ívelt vonal görbülete alapján utóbbi kevésbé valószínű. Noha egy *A* [^] *D* betűkapcsolat takarhatná a *legio* nevének rövidítését, ám nem ismerünk olyan feliratot Pannoniából, ahol az *Adiutrix legi*ók valamelyike a csapattest sorszáma nélkül szerepelne.²⁰ A betűkapcsolatot követő, 7,5 cm-es, sérült szakaszon egyetlen betűrészlet sem azonosítható. A feliratot a *VIT* betűk zárják. A kézenfekvőnek tűnő *[pos]uit* állítmány nem problémamentes, ugyanis túlságosan kevés a hely a *POS* betűk számára. E betűknél nehezen képzelhető el betűkapcsolat.²¹ Felvethető, hogy valamely betű kimaradt a kőfaragó hibájából,²² vagy *littera minorként* vésték fel.²³ Az állítmány tárgya egyértelműbbnek tűnik, az utolsó sor *AR* betűkapcsolata magát a felirathordozó oltárt jelöli. Pannoniából eddig 30 biztos és 3 bizonytalan példát ismertünk az *ara* kifejezés valamely alakjának feliratos előfordulására, amelyeket Szabó Ádám gyűjtött össze és értékelt. A bizonyos példák közül 23 feliraton accusativusban álló oltármegjelölés (*aram* / *aras*) mellé 16 esetben – tehát elsődleges formulaként – a *posuit* / *posuerunt* állítmány járul. A rokonértelmű, rokontartalmú formulák közül a győri oltáron az *aram solvit* is elképzelhető. Két feliraton az accusativusban álló oltármegjelölésre ugyancsak az *AR* suspensiót alkalmazták. Az állíttató mindkét esetben *legióban* szolgált.²⁴

A győri oltár alulról harmadik sorából mindössze egy *B* vagy *D* betű alja, valamint ezt követően egy függőleges *hasta* töredéke maradt meg. Amennyiben ezek a betűk egy *cognomen*hez tartoztak, egy *praefectus legionis* volt az oltárállító (vö. I. táblázat). A sorban utánuk mindössze két betűnek elegendő hely marad. Tekintve, hogy egy névről lehet szó, ez a két betű valószínűleg a “V” és az “S” lehetett. A szóba jöhető lehetőségek közül statisztikai alapon a *-dius*, vagy a *-bius*

²⁰ A CIL III 10394 feliratot – amelyet egy *praefectus legionis* állított – újabban a csapattest sorszáma nélkül idézik, noha azt kétséget kizáróan felvésték: EMION: Des soldats 75.

²¹ Vö. FEHÉR – KOVÁCS: Palaeographia 120–121. = FEHÉR: Nexus 32–33.

²² *p(o)suit* (pl. AE 1922, 69), *po(s)uit* (pl. CIL III 14207¹⁷).

²³ A *litterae minores* használatához Aquincum vonatkozásában lásd: FEHÉR – KOVÁCS: Palaeographia 123–124.

²⁴ SZABÓ Á.: Ara Pannoniában 239–275. Különösen: 1. táblázat. Az *AR* suspensióhoz lásd: Nr. 19 és Nr. 25.

végződés a legvalószínűbb,²⁵ noha *-btus*, *-bnus*, *-brus*, *-drus* végződésű nevekre is akad példa,²⁶ azonban ezek kevés kivétellel jelenleg nem adatoltak Pannoniából.²⁷

Elképzelhető, hogy az oltárállító nem egy *praefectus legionis*, hanem annak egy altisztje volt (vö. II. táblázat). A *praefectus legionis* stábjához tartozó altisztek (*officiales*)²⁸ közül – tekintettel a *B/D* betűre és a függőleges *hastára* – a *beneficiarius* / *librarius* / *adiutor* jöhet szóba.

Mindezek alapján az alábbi feliratfeloldási lehetőségeket javasoljuk:

--]*b/di* [us] | *pr*[*a ^ e*]*f(ectus) leg(ionis)* | *a ^ r(am)* [*pos*]*uit*.

--] *b(ene)f(iciarius)* | *pr*[*a ^ e*]*f(ecti) leg(ionis)* | *a ^ r(am)* [*pos*]*uit*.

A praefectus legionis tisztség

A *praefectus legionis* cím Domitianus uralkodása alatt jelent meg és fokozatosan felváltotta a korábbi *praefectus castrorum* megnevezést, végül Septimius Severus idejére általánossá vált a használata.²⁹ A pannoniai *legiók* esetében ez a folyamat nem rekonstruálható teljes egészében. Alig néhány *praefectus castrorum*ot említő felirat ismert (lásd: I. táblázat/Nr. 1–3), mindenesetre nincs pannoniai példa a cím 3. századi használatára. Vélhetően nemcsak a „táborparancsnokok” megnevezése, de a feladatkörük³⁰ is változott. Ezt jelzi, hogy Septimius Severus az általa 197-ben felállított három új *legio* (I Parthica, II Parthica, III Parthica) élére nem *senatori* rendű *legatus*-okat, hanem a személyétől jobban függő, ugyanakkor komolyabb katonai tapasztalatokkal rendelkező lovagi rendű *praefectus*okat állított.³¹ Az egész hadsereget érintő változás csupán a Birodalom 3. századi válságának Gallienus-kori tetőzésekor zajlott le, vélhetően a 260-as évek elején.³² A *legiók* élén lovagi rendű *praefectus*ok váltották fel a korábbi *senatori* rendű *legatus*okat és a *legatus legionis* hatáskörében jártak el: *a(gens) v(ices) l(egati)* (lásd: I. táblázat/Nr. 9–10, 12–13). Egyes elképzelések szerint Gallienus a korábbi „táborparancsnokokra” bízta a *legiók* vezetését.³³

²⁵ A lehetőségekhez lásd az *a tergo* cognomen-indexeket: MÓCSY ET AL.: Nomenclator 351., 353–354. Valamint: SOLIN – SALOMIES: Repertorium 447–448. Pannoniából a következők ismertek: Aistomodius, Barbius, Bebius, Beladius, Eusebius, Fabius, Karodius, Concordius, Mannadius, Placidius, Polydius, Praesidius, Rodius, Vegabius, Vibius. MÓCSY: Die Bevölkerung 166., 196. BARKÓCZI: The population 304., 307–308., 311., 317., 320–322., 327.

²⁶ MÓCSY ET AL.: Nomenclator 382, 389. Valamint: SOLIN – SALOMIES: Repertorium 469.

²⁷ Pannoniából csak a következők ismertek: Sabrus, Suadru, Tudrus. MÓCSY: Die Bevölkerung 188., 191, 193.

²⁸ Az *officium praefecti (castrorum) legionis*hoz lásd: DOMASZEWSKI: Die Rangordnung 40; STAUNER: Das offizielle Schriftwesen 168–170.; ALBANA: Aspetti 26–29.

²⁹ Összefoglalóan a korábbi irodalom kritikájával: DOBSON: Kritische Betrachtung XXXI–XXXII. Lásd még: ENSSLIN: Praefectus 1285–1290., 1323–1328.; OSIER: The Emergence 680–681.

³⁰ A „táborparancsnokok” feladatköréhez lásd: STAUNER: Das offizielle Schriftwesen 167–168.; STAUNER: Rationes 66. Anm. 141.

³¹ OSIER: The Emergence 675.; STROBEL: Strategy 272.; PISO: Zur Reform des Gallienus 129–137.

³² NAGY T.: Commanders. Különösen: PISO: Zur Reform des Gallienus 137–146.

Az ismert pannoniai feliratok alapján (lásd: I–II. táblázat) a győri felirat a 2. század végén, vagy a 3. században készülhetett, de még a Gallienus-féle reformok előtt. Az oltárfeliraton említett tisztség vélhetően a „táborparancsnok” volt, azaz nem a *legio* parancsnoka. A megőrződött szövegrészletben nem nevezték meg az egységet. Nincs okunk azt feltételezni, hogy valamelyik Parthica *legio praefectusa* szerepel a feliraton. E *legiók* pannoniai jelenlétére nincs adat.³⁴ Nem tudhatjuk, hogy az oltárt eredendően hol állították fel. A Győrben és környékén előkerült feliratok mindössze két *legio* nevét említik: a X Gemina egy,³⁵ a I Adiutrix öt feliraton tűnik fel.³⁶ Az újrafelhasznált kőemlék eredeti felállítási helye valószínűleg egyértelműen azonosította a szóban forgó *legiót*, ezért nem került megnevezésre a csapategység a feliraton.

1. táblázat

*A praefectus castrorum / legionis tisztség Pannoniában*³⁷

Nr.	Kelt.	Név	Tisztség megnevezése	Irodalom	Lelőhely
1	100–114	[- -]	<i>praefectus [castr.? l]eg. eiusdem*</i>	CIL III 11310	Vindobona
2	92–101 / 162–166	<i>L. Naevius Campanus</i>	<i>praef. kast. leg. IIII Fl.</i>	TitAq 333	Aquincum
		<i>L. Naevius Campanus</i>	<i>kast. leg. IIII Fl.</i>	TitAq 209	Aquincum
3	150–200	<i>M. Aeflanus Licinianus</i>	<i>praefectus castror.</i>	TitAq 498	Aquincum
4	2. sz.	<i>C. Pominius Decsianus</i>	<i>prae[f]. leg. II Ad.</i>	TitAq 296	Aquincum
5	3. sz. eleje	<i>M. Aur. Dionisius</i>	<i>praef. leg. II Adi.</i>	TitAq 534	Aquincum
6	218 után	<i>G. Iul. Valens</i>	<i>praef. leg. II Adi. P. F.</i>	TitAq 42	Aquincum
7	233	<i>G. Iul. Carinus</i>	<i>praef. leg. II Ad. P. F. [[A[lex.] Se[veriana]e]]</i>	TitAq 976	Aquincum
8	261–267	<i>P. Ael. Aelianus</i>	<i>praef. leg. II Adiut. protector Gallieni Aug. n. a. v. leg.</i>	AE 1965, 9	Ulcisia
	261–267	<i>Aelius Aelianus</i>	<i>praefectus leg. s. s. protector Aug.</i>	TitAq 508	Aquincum

³³ A vitát összefoglalja: EMION: Des soldats 76–79.

³⁴ Vö. WOLFF: Legio I Parthica; RICCI: Legio II Parthica; WOLFF: Legio III Parthica.

³⁵ Győr: AE 1908, 46.

³⁶ Győr: CIL III 4364; AE 1995, 1259d. Ménfőcsanak: AE 2013, 1235. Bőnyréta: CIL III 4363. Ravazd: CIL III 4375.

³⁷ A keltezéséknél mindkét táblázat a legújabb feliratkiadások javaslatait követi.

Nr.	Kelt.	Név	Tisztség megnevezése	Irodalom	Lelőhely
9	267	<i>Val. Marcellinus</i>	<i>praef. leg. prot. Aug. n. a. v. l.</i>	TitAq 67	Aquincum
10	268	<i>Aur. Frontinus</i>	<i>praef. leg. eiusdem**</i>	TitAq 12	Aquincum
11	269	<i>Aur. Superinus</i>	<i>praef. leg. I Adi. a. v. l.</i>	CIL III 4289	Brigetio
12	282–283	<i>Ael. Paternianus</i>	<i>praef. leg. II Adiut. a. v. l.</i>	TitAq 211b	Aquincum
13	287	<i>Aurel. Firminus</i>	<i>pref. leg. II Adi. ex prot.</i>	TitAq 71b	Aquincum
14	293–305	<i>Aur. Va[lenti]o(?)</i>	<i>pref. leg. II Adi.</i>	TitAq 94	Aquincum

*X Gemina Pia Fidelis, **II Adiutrix Claudiana

2. táblázat

A Praefectus legionis stábjához tartozó altisztek Pannoniában

Nr.	Kelt.	Név	Tisztség megnevezése	Irodalom	Lelőhely
15	2. sz. eleje	<i>C. Cornelius Felix</i>	<i>cornicular. praef. leg. eiusdem*</i>	TitAq 707	Aquincum
16	150–200	<i>G. Iul. Surus</i>	<i>b.f. pref. le. eiusd.**</i>	CIL III 15188 ⁴	[Császár]
17	3. sz. eleje	<i>P. Ael. Victorin.</i>	<i>b.f. pref. q.d. leg. II Adi.</i>	TitAq 501	Aquincum
18	211–222	<i>P. Val. Marcianus</i>	<i>adiut. p[raef. ?]***</i>	CIL III 4030	Poetovio
19	211–222	<i>C. Petil. Firmus</i>	<i>ex b.f. praef. leg. II Ad. p. f. A[- - -].</i>	TitAq 680	Aquincum
20	220 után	<i>Aur. Vindicianus</i>	<i>cornicul. prf.</i>	TitAq 287	Aquincum
21	3. sz.	<i>[- - - T]aurini.</i>	<i>[- - - p]raefecti [- - - l]eg. XIII</i>	Hild 250	Carnuntum
22	3. sz.	<i>Aur. Iunianus</i>	<i>b.f. pr.</i>	CIL III 4301	Brigetio
23	244–249	<i>T. F. Valerianus</i>	<i>b.f. praef. leg. XIII G. Phil.</i>	Hild 44	Carnuntum

*II Adiutrix, **I Adiutrix, ***legionis X Geminae Antoniniana

Értékelés

A pannoniai oltárkövek mellékoldali díszeként nem ismerünk további példát a *patera*–gyümölcskosár együttesre. A mellékoldali ábrázolások olykor segíthetnek eligazodni az oltárnál végzett áldozatok jellegét illetően,³⁸ ám a *patera* és a gyümölcs mind az isteneknek szánt áldozatok,³⁹ mind a síráldozatok⁴⁰ során szerepet kaphattak. Pusztán a mellékoldali ábrázolások alapján nem dönthető el egyértelműen az Apáca utcai kőemlék funkciója. A síroltárok állítása Pannoniában kevésbé volt elterjedt szokás.⁴¹ A csekély számú pannoniai síroltárfeliratok egyike sem nevezi meg magát a felirathordozót (*ara*). Erre ott is csak elvétve találunk példát, ahol a síroltárok kedveltebb síremléktípusnak számítottak.⁴² Ellenben 30 biztos esetet ismerünk Pannoniából, amikor az áldozati / fogadalmi oltárt a feliraton az *ara* kifejezést használva „nevén nevezik”. Véleményünk szerint az Apáca utcai darab az utóbbiak számát gyarapítja és nem a pannoniai síroltárokét. Ha ez így van, akkor alkalmazhatók rá a pannoniai, feliratlan nevesített oltárok általános jellemzői.⁴³ Ennél fogva a győri *ara* is olyan önálló kultushelynek (*locus*) tekinthető, amely alkalmas volt az áldozatbemutatásra. Valószínűleg szabadterben állhatott. Felállításra olyan környezetben képzelhető el, ahol érvényesülhettek az oltártörzs mellékoldali faragványai. A feliraton említett *legio* konkrét megnevezésének hiánya kapcsán felvethető, hogy az oltár „katonai territoriumon”, a szóban forgó csapattest által használt (*usus*) területen állt. Ezek a katonai területek egyébiránt a katonai *praefectus* (*legio* esetében a *praefectus castrorum* / *legionis*) közvetlen irányítása alatt álltak.⁴⁴ A felállítási helye – amely tehát katonai, hivatalos környezet és nem magánkörnyezet lehetett – bizonyára azonosította magát a *legiót*⁴⁵ és jogi szem-

³⁸ A Germania inferior-i Matrona-kultusz áldozati oltárait vizsgálva megállapítható, hogy a fő áldozat a legtöbb esetben a gyümölcs lehetett, amint ezt a gyümölcskosarakat tartó áldozókat, vagy az oltárra/asztalra helyezett gyümölcsöket ábrázoló mellékoldali jelenetek és az oltárok tetején kifaragott gyümölcsök bizonyítják. Lásd: ECK – KOSSMANN: *Votivaltäre* 86–87., 91. NOELKE: *Weihaltäre* 488., 497–499. Peter Noelke az aquincumi Adonis-oltár jobb mellékoldalán is gyümölcstálat tartó áldozószolgát ismert fel: NOELKE: *Weihaltäre* 524., 535. A talon lévő tárgyak kapcsán azonban megoszlanak a vélemények: gyümölcs (CIL III 10392 [DOMASZEWSKI]; SZABÓ K.: *Gefäßdarstellungen* Kat. 35), étel (NAGY T.: *Kőfaragás* 142.), hajfűrtök (NAGY M.: *Lapidárium* Nr. 162.), zöltségek (TitAq 29 [SZABÓ Á.]), halak (Lupa 9626 [HARL]). Az oltár bal mellékoldalán ábrázolt szolgálattevőnél *patera*, *urceus* és *mappa* van.

³⁹ HERMANN: *Römische Götteraltäre* 58.

⁴⁰ DEXHEIMER: *Oberitalische Grabaltäre* 14.

⁴¹ A pannoniai síroltárokhoz tartozó középblokkok összefoglaló táblázatát lásd: BESZÉDES: *Auswertung* 309–311. Tabelle 5. = BESZÉDES: A bölcskei kőfaragványok 349–351. 5. táblázat.

⁴² A Dagmar Dexheimer által összegyűjtött 243 db észak-italiai síroltáron mindössze két esetben fordul elő az *ara* megnevezése: DEXHEIMER: *Oberitalische Grabaltäre* Nr. 184, 233. Noricumban 141 db síroltáron nem akad erre példa, vö: HANDY – POCHMARSKI: *Grabaltäre*; POCHMARSKI – WEBER-HIDEN: *Grabaltäre*.

⁴³ SZABÓ Á.: *Ara Pannoniában* 273–275.

⁴⁴ KOVÁCS: *A katonai territorium* 51–53.

⁴⁵ A *legio* konkrét megnevezésének hiányára a *praefectus legionis*ok és altisztjeik feliratain is akad példa Pannoniában: I. táblázat/Nr. 3., 9 és II. táblázat/Nr. 20., 22.

pontból is alkalmas volt kultuszhely létesítésére, oltár elhelyezésére. Ahogy a pannoniai példák mindegyike, az Apáca utcai *ara* felállítása is magánkezdeményezésből történhetett. A feliraton szereplő tisztség – akár a *praefectus legionis*, akár egy altisztje volt az oltárállító – valószínűleg a személyhez tartozó elemként tűnik fel a feliraton, nem pedig az oltárállítással kapcsolatban. A pannoniai példák alapján a győri *ara* – felállítási helyétől függetlenül – inkább a *sacra privata* keretében értelmezhető. Ahogyan Szabó Ádám fogalmaz, „a katonai [...] közeg kölcsönöz egy látszólagos állami jelleget az adott objektum *area sacrá*ján belül felállított oltároknak, azonban ez téves interpretáció a szövegekben megnevezett istenalakokat vagy az állítatások okait tekintve. Azaz a személyes vallásosság kibontakozásának és megnyilvánulásának a hivatalos- vagy állami közeg nem volt akadálya.”⁴⁶ A katonák egyébiránt 9 felirattal kiemelkedő létszámot képviselnek a 30 pannoniai *ara*-felirat állítói között. Két *praefectus* hivatalos hangvételű szövegeket állítatott a császárok üdvéért, mindkettőt a parancsnokságuk alá tartozó területen.⁴⁷ A feltelelezett *posuit* állítmány alapján a győri *ara* funkcióba helyezéséhez, használatba vételéhez elegendő volt az oltárállítás. Az oltártörzs magasságát, szélességét és mélységét tekintve illeszkedik a feliratukban nevesített pannoniai oltárokhöz, amelyek reprezentatív módon magasak voltak. A téglatest formájú oltártörzs egy nagyobb méretű, különálló elemekből összeillesztett oltárhoz tartozott. Minimum 80 cm magas középrésszel, ennek egyharmadára rúgó lábazattal és fejezettel⁴⁸ számolva az oltár eredeti magassága legalább 135 cm volt. Ha valamilyen talapzatra helyezték, úgy még magasabb lehetett. A sérülések miatt a középrész alján és a tetején sem figyelhetők meg a csaplyukak, de a különálló elemek összeillesztése tetemes önsúlyuk révén csapolás nélkül is elképzelhető. A kőemlék a *praefectus legionis* cím alapján a 2. század végére, vagy a 3. század első felére keltezhető. Ez paleográfiai érvekkel is alátámasztható, hiszen a felirat utolsó sorában alkalmazott *A ^ R* ligatúra az aquincumi példák alapján datálható értékkel bírhat, felbukkanása a 2. század közepe, de inkább vége előtt nem valószínű.⁴⁹

⁴⁶ SZABÓ Á.: *Ara Pannoniában* 275.

⁴⁷ SZABÓ Á.: *Ara Pannoniában* Nr. 6., 10., 16 (*praefectus legionis*), 17 (*praefectus cohortis*), 18., 19., 20., 25., és 26.

⁴⁸ Az áldozati oltárok alkotóelemeinek arányaihoz lásd: HERMANN: *Römische Götteraltäre* 11–12.

⁴⁹ FEHÉR – KOVÁCS: *Palaeographia* 117. = FEHÉR: *Nexus* 27–28.

SZAKIRODALOM

- AE = L'Année épigraphique (Paris). 1888–
- ALBANA: Aspetti = MELA ALBANA: Aspetti della burocrazia militare nell'alto impero. *Annali della Facoltà di Scienze della Formazione* 12. (2013) 3–39.
- BARKÓCZI: The population = BARKÓCZI LÁSZLÓ: The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16. (1964) 257–356.
- BESZÉDES: Auswertung = BESZÉDES JÓZSEF: Auswertung der Steindenkmäler von Bölsche. In: Bölsche. *Römische Inschriften und Funde*. Hrsg. SZABÓ ÁDÁM – TÓTH ENDRE. (Libelli Archaeologici Ser. Nov. 2.) Budapest, 2003. 283–328.
- BESZÉDES: A bölskei kőfaragványok = BESZÉDES JÓZSEF: A bölskei kőfaragványok értékelése. In: A bölskei kikötőerőd. *Római kori feliratok és leletek a Dunából*. Szerk. GAÁL ATTILA. Szekszárd, 2009. 325–369.
- CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Ed. THEODOR MOMMSEN et al. Berolinum, 1863–
- CULLIN-MINGAUD: La vannerie = MAGALI CULLIN-MINGAUD: La vannerie dans l'Antiquité romaine: Les ateliers de vanniers et les vanneries de Pompéi, Herculaneum et Oplontis. (Archéologie de l'artisanat antique 3.) Naples, 2010.
- DEXHEIMER: Oberitalische Grabaltäre = DAGMAR DEXHEIMER: Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit. (BAR International Series 741.) Oxford, 1998.
- DOBSON: Kritische Betrachtung = BRIAN DOBSON: Kritische Betrachtung. In: ALFRED VON DOMASZEWSKI: Die Rangordnung des römischen Heeres. Köln–Graz, 1967². VI–LXI.
- DOMASZEWSKI: Die Rangordnung = ALFRED VON DOMASZEWSKI: Die Rangordnung des römischen Heeres. (Bonner Jahrbücher 117.) Bonn, 1908.
- ECK – KOSSMANN: Votivaltäre = WERNER ECK – DIRK KOSSMANN: Votivaltäre in den Matronenheiligtümern in Niedergermanien: Ein Reflex der städtischen und ländlichen Gesellschaften einer römischen Provinzstadt. In: Religion auf dem Lande. Entstehung und Veränderung von Sakrallandschaften unter römischer Herrschaft. Hrsg. CHRISTOPH AUFFARTH. (Potsdamer Altertumswissenschaftliche Beiträge 28.) Stuttgart, 2009. 73–102.
- EMION: Des soldats = MAXIME EMION: Des soldats de l'armée romaine tardive: les protectores (IIIe–VIe siècles ap. J.-C.) [Ph.D. dissertation]. Rouen, 2017.
- ENSSLIN: Praefectus = WILHELM ENSSLIN: Praefectus. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Vierundvierzigster Halbband: Praefectura bis Priscianus. Hrsg. KONRAT ZIEGLER. Stuttgart, 1954. 1257–1347.
- FEHÉR: Nexus = FEHÉR BENCE: Nexus. A ligatúrák használata Aquincumban. In: *Studia Epigraphica Pannonica (SEP)* Vol. VI.: Felirattani újdonságok 2014-ben. Szerk. KOVÁCS PÉTER – FEHÉR BENCE. Budapest, 2014. 16–38.
- FEHÉR – KOVÁCS: Palaeographia = FEHÉR BENCE – KOVÁCS PÉTER: Palaeographia Aquincensis. Aquincum görög és latin feliratainak paleográfiája. Budapest, 2018.
- GAITZSCH: Korb- und Seilerwaren = WOLFGANG GAITZSCH: Antike Korb- und Seilerwaren. (Schriften des Limesmuseums Aalen 3.) Stuttgart, 1986.
- GÁSPÁR: Pannoniai síremlékek = GÁSPÁR DOROTTYA: Pannoniai síremlékek I–III. Római kori halottkultusz a mai Magyarország területén. (Bivio 4.) Budapest, 2016.
- GYÖRKE: Jelentés = GYÖRKE RÉKA: Jelentés régészeti szemlérlől – Győr, Apáca utca 36., hrsz. lakóépület felújítása. Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeum Régészeti Adattár, Győr, 2022. január 21.
- HAMPEL: A pannoniai oltárok = HAMPEL JÓZSEF: A pannoniai oltárok alakja és díszítése. *Archaeologiai Értesítő* 29. (1909) 22–56.

- HANDY – POCHMARSKI: Grabaltäre = MARKUS HANDY – ERWIN POCHMARSKI: Grabaltäre im südlichen Noricum. Katalog, Auswertung der Inschriften und der Ikonografie. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 83. (2014) 57–99.
- HERMANN: Römische Götteraltäre = WERNER HERMANN: Römische Götteraltäre. Kallmünz, 1961.
- Hild = FRIEDRICH HILD: Supplementum epigraphicum zu CIL III. Das pannonische Niederösterreich, Burgenland und Wien 1902–1968 [Ph.D. Dissertation]. Wien, 1968.
- KOVÁCS: A katonai territorium = KOVÁCS PÉTER: A „katonai territorium” és a veterani et cives Romani szervezet. Archaeologiai Értesítő 123–124. (1996) 49–62.
- KRAUSKOPF – SCHIPPOREIT: Körbe = INGRID KRAUSKOPF – SVEN TH. SCHIPPOREIT: Platten, Schüsseln, Körbe, Kästen und Truhen. In: Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA) V. Personnel of cult, cult instruments. Ed. MARK GREENBERG. Los Angeles, 2005. 262–286.
- LÁSZLÓ – M. KALÓ – SZÉCSI: Műemléki vizsgálat = LÁSZLÓ CSABA – M. KALÓ JUDIT – SZÉCSI ZSOLT: Győr, Apáca utca 36. Műemléki vizsgálat 2006. Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ. 410/0413/ /2006.
- Lupa = FRIEDRIKE HARL – ORTOLF HARL: <http://lupa.at> (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern)
- MÓCSY: Die Bevölkerung = MÓCSY ANDRÁS: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest, 1959.
- MÓCSY et al.: Nomenclator = MÓCSY ANDRÁS – REINHARD FELDMANN – MÁRTON ERZSÉBET – SZILÁGYI MÁRIA: Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso. (Dissertationes Pannonicae III:1.) Budapest, 1983.
- NAGY M.: Lapidárium = NAGY MIHÁLY: Lapidárium. A Magyar Nemzeti Múzeum római kőtára. Budapest, 2007.
- NAGY T.: Commanders = NAGY TIBOR: Commanders of the Legions in the Age of Gallienus. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 17. (1965) 289–307.
- NAGY T.: Kőfaragás = NAGY TIBOR: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban. Budapest Régiségei 22. (1971) 103–160.
- NOELKE: Weihaltäre = PETER NOELKE: Weihaltäre mit Opferdarstellungen und -bezügen in der Germania inferior und den übrigen Nordwestprovinzen des Imperium Romanum. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 58. (2011) 467–590.
- OSIER: The Emergence = JOHN OSIER: The Emergence of Third-Century Equestrian Military Commanders. Latomus 36. (1977) 674–687.
- PISO: Zur Reform des Gallienus = IOAN PISO: Zur Reform des Gallienus anlässlich zweier neuer Inschriften aus den Lagerthermen von Potaissa. Tyche 29. (2014) 125–146.
- POCHMARSKI – WEBER-HIDEN: Grabaltäre = ERWIN POCHMARSKI – INGRID WEBER-HIDEN: Grabaltäre im nördlichen Noricum. Die Denkmäler und ihre Stifter Ikonographische Auswertung der Grabaltäre im nördlichen Noricum. In: Akten des 15. Internationalen Kolloquiums zum Provinzialrömischen Kunstschaffen. Der Stifter und sein Monument. Gesellschaft – Ikonographie – Chronologie. 14. bis 20. Juni 2017, Graz / Austria. Hrsg. BARBARA POROD – PETER SCHERRER. (Schild von Steier 9.) Graz, 2019. 328–347.
- RICCI: Legio II Parthica = CECILIA RICCI: Legio II Parthica. Una messa a punto. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire: actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) Tom. I–II. Eds. YANN LE BOHEC – CATHERINE WOLFF. (Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20.) Lyon, 2000. 397–406.
- SCHAEWEN: Römische Opfergeräte = RENATE VON SCHAEWEN: Römische Opfergeräte, ihre Verwendung im Kultus und in der Kunst. (Archäologische Studien 1.) Berlin, 1940.
- SIEBERT: Instrumenta Sacra = ANNE VIOLA SIEBERT: Instrumenta Sacra. Untersuchungen zu römischen Opfer-, Kult- und Priestergeräten. (Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten 44.) Berlin–New York, 1999.

- SOLIN – SALOMIES: Repertorium = HEIKKI SOLIN – OLLI SALOMIES: Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum. (Alpha–Omega: Reihe A, Lexika, Indizes, Konkordanzen zur klassischen Philologie 80.) Hildesheim–Zürich–New York, 1994².
- STAUNER: Das offizielle Schriftwesen = KONRAD STAUNER: Das offizielle Schriftwesen des römischen Heeres von Augustus bis Gallienus (27 v.Chr. – 268 n.Chr.). Bonn, 2004.
- STAUNER: Rationes = KONRAD STAUNER: Rationes ad milites pertinentes: Organisation und Funktion der Binnenadministration militärischer Einheiten in der Frühen und Hohen Kaiserzeit. In: Die Verwaltung der kaiserzeitlichen römischen Armee. Studien für Hartmut Wolff. Hrsg. ARMIN EICH. (Historia Einzelschriften 211.) Stuttgart, 2010. 37–85.
- STROBEL: Strategy = KARL STROBEL: Strategy and Army Structure Between Septimius Severus and Constantine the Great. In: A Companion to the Roman Army. Ed. PAUL ERDKAMP. (Blackwell Companions to the Ancient World) Oxford, 2007. 267–285.
- SupplIt Imagines – Roma III = Supplementa Italica. Imagines. Supplementi fotografici ai volumi italiani del CIL. Roma (CIL, VI) 3. Collezioni fiorentine. A cura di MARIA GRAZIA GRANINO CECERE. Rome, 2008.
- SZABÓ Á.: Ara Pannoniában = SZABÓ ÁDÁM: Ara Pannoniában. Az oltárt megnevező feliratok. In: Studia Epigraphica Pannonica (SEP) Vol. XII. Felirattani közlemények és történeti tanulmányok 2020-ból. Szerk. KOVÁCS PÉTER – SZABÓ ÁDÁM. Budapest, 2021. 239–278.
- SZABÓ K.: Gefäßdarstellungen = SZABÓ KLÁRA: Gefäßdarstellungen auf den Nebenseiten der Altäre. In: 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinziäl-römischen Kunstschaßens: Vorträge der Tagung in Veszprém (14. Mai–18. Mai 1991). Hrsg. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Veszprém, 1991. 171–182.
- TitAq = Tituli Aquincenses. Cura ALFÖLDY GÉZA – KOVÁCS PÉTER – SZABÓ ÁDÁM. Budapestinum, 2009–
- WHITE: Farm Equipment = KENNETH DOUGLAS WHITE: Farm Equipment of the Roman World. Cambridge, 1975.
- WOLFF: Legio I Parthica = CATHERINE WOLFF: Legio I Parthica. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire: actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) Tom. I–II. Eds. YANN LE BOHEC – CATHERINE WOLFF. (Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20.) Lyon, 2000. 247–249.
- WOLFF: Legio III Parthica = CATHERINE WOLFF: Legio III Parthica. In: Les légions de Rome sous le Haut-Empire: actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998) Tom. I–II. Eds. YANN LE BOHEC – CATHERINE WOLFF. (Collection du Centre d’Études Romaines et Gallo-Romaines, N.S. 20.) Lyon, 2000. 251–252.

NEW ROMAN ALTAR FROM GYŐR

In January 2022, two carved Roman stone monuments were unearthed during the renovation of a 19th-century residential house in Győr (fig. 1). The stone monuments, which had been re-used several times, certainly did not belong together. On one of the stones, there was no discernible inscription or depiction. The other can be identified as the central block of an altar. The decorations of the sides and part of the inscription field have been preserved (fig. 2). On the left is a six-petalled rosette in a circular frame. This depiction is very rarely found on the stone monuments of Pannonia. In our opinion, it should be interpreted as a stylised representation of a handle-less sacrificial *patera*. Based on the known examples, most often a *urceus* was depicted on the other side as a *patera* pair (fig. 3-4). However, on the other side of this stone is a representation of a basket. The basket has one ear and is filled with round fruits. Only two fragmentary lower lines of the altar inscription have been preserved, and two fragments letters of the line above them (fig. 5). There are some remains of red colour in the letters. In the penultimate line, the letters *PRAEF LEG* can be identified (the ligatured *AE* letters only faintly), with *punctum triangulare* between them and at the end of the row. At the beginning of the last line there is a letter *A* and a letter attached to it, the latter could be a *B*, *P*, *R* or *D* based on the arcing. Only identifying it as *R* or *D* gives a sensible reading. The letter *A* ^ *D* could be an abbreviated form of the *legio* name, but we do not know of any inscription from Pannonia that shows the *Adiutrix legiones* without the unit number. It is therefore more likely to be *AR*, which is an abbreviated form of the altar itself. In Pannonia, we know of 30 altar inscriptions that name the type of the object. These are all votive inscriptions. The setting up of grave-altars was less common in Pannonia, so the altar in Győr could also have been a votive altar. The bottom of the third line of the inscription from the bottom is the lower part of a letter *B* or *D*, immediately followed by a vertical *hasta* fragment. These are either fragments of the name of the *praefectus legionis* or of one of the *officiales* (*beneficiarius* / *librarius* / *adiutor*). Based on the above, we propose the following interpretation options for inscription:

--] *b/di* [us] | *pr[a ^ e]f(ectus) leg(ionis)* | *a ^ r(am)* [pos]uit.

--] *b(ene)f(iciarius)* | *pr[a ^ e]f(ecti) leg(ionis)* | *a ^ r(am)* [pos]uit.

Based on the title *praefectus legionis*, the monument can be dated to the end of the 2nd century or the first half of the 3rd century (cf. tab. I-II).

[Modern find spot: Apáca str. 36. Győr, Hungary. Ancient find spot: Arrabona, Pannonia superior.]

Nándor Agócs – Molki Mosoni – Ernő Szabó

AZ ÉSZAK-DUNÁNTÚL A TÖRÖK KORBAN
(1526–1686)

Kanász Viktor

SZÁSZ MÓRIC 1552. ÉVI MAGYARORSZÁGI HADJÁRATA ÉS GYŐRI TÁBOROZÁSA¹

Szász Móric szász választófejedelem 1552. október 15-én így írt a győri táborból: „Amíg itt voltunk, sietve megerősítettük Győr városát, amely a királynak a legkedvesebb, úgyhogy reméljük, hogy ha olyan jó emberekkel van ellátva mint Eger, akiknek foguk is van a szájukban [azaz van vér a pucájukban – KV], nem lesz könnyű meghódítani, és nemcsak a király és Magyarország maradék része számára lesz hasznos, hanem az egész kereszténység számára is vigasztaló, számunkra pedig örök nevet és jó emléket jelent.”²

Három évszázad elteltével Fehér Ipoly így jellemezte a Győr megye és város egyetemes leírása című műben Szász Móric hadjáratát. „1552. Teuffel Erasmus főkapitánysága alatt Móric szász herceg birodalmi sereggel Győr alatt tanyázott, a megyének nagy romlására, de a közügyeknek semmi hasznára.”³ E véleményével nem tért el a kortárs történétírók és leginkább az utókor történészei jelentős részének megítélésétől, a herceg és I. Ferdinánd szemére vetve, hogy tétlenül nézték a Győr alatt álló sereggel együtt Eger védőinek élet-halál harcát. Mivel Móric tevékenységét gyakorlatilag feleslegesnek, sőt nem egyszer károsnak tekintették, nagyrészt negligálta a későbbi szakirodalom.

Felmerül a kérdés, hogy mi okozta a Móric győri táborozása megítélésében végbement változást. Valóban ennyire hiábavaló volt? Egyáltalán mit keresett Győr alatt a nemrég még V. Károly császárral és I. Ferdinánd magyar királlyal véres háborút vívó herceg? Mit gondolt a vállalkozásról a királyi udvar, valamint maga a herceg, továbbá került-e a had valamilyen érintkezésbe az oszmán seregekkel? Volt e rövid, illetve hosszútávú szerepe a hadjáratnak az oszmán háborúban? S nem utolsó sorban miért nem I. Ferdinánd király vagy a fia, Miksa főherceg vezette a keresztény csapatokat? E kérdésekre keressük a választ a korabeli források, elsősorban az I. Ferdinánd király mellé küldött nuncius, Girolamo Martinengo jelentései alapján.

¹ A kézirat a HUN-REN-PPKE-PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, valamint az MKI keretében, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² „Wir haben, in der Zeit, da wir hier gelegen, die Stadt Raab, daran dem Könige zum Höchsten gelegen, in der Eil dermaßen befestiget, daß wir hoffen, wo sie mit guten Leuten, wie zu Erlau gewesen, die auch Zähne im Maule haben, versehen, werde sie nicht leicht zu gewinnen, und nicht allein dem Könige und dem übrigen Theile von Ungarn nützlich, sondern auch der ganzen Christenheit tröstlich und uns zu einem ewigen Namen und gutem Gedächtniß seyn.” LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst 552.

³ FEHÉR: Győr 500.

A hadjárat megítélése a kortársak és az utókor szemében

A hadjárat korabeli megítélése is eléggé visszás volt. Melchior Genersich lőcsei krónikája megírta a terveket.⁴ Wolfgang Lazius csak annyit jegyzett meg, hogy Szász Móríc Győr alatt állt meg, s mielőtt tovább indult volna, a törökök – nem is a németektől, hanem sokkal inkább a fagytól tartva – hazaindultak Eger alól.⁵ A Memoria rerum írója szerint „Ugyan ezen időben az imperium nípet bocsáta Magyarországra Nímetországból az király segítségire. Mely nép előtt hadnagy vala herceg Mauricius Saxo (Ut quid perditio ista), kik Gyerrí szállának. De semmit nem használnak, hanem mihint az terek Eger alól eloszla, az nímitek is eloszlának.”⁶ A megálapodásról és a herceg győri táborozásáról Forgách Ferenc is beszámolt, s elítélően nyilatkozott az utóbbiról: „Eger ekkor forgott a legnagyobb veszélyben: akkor ostromolták teljes erővel [...]. Móríc Győrött töltötte a drága időt hiába, és még csak az ellenséges határig sem jutott el, amint ekkora hadseregtől el lehetett volna várni.”⁷ (1. kép)

Istvánffy Miklós is így értékelte a történeteket: „S a saxoniai Mauricius herceg, ki azokban a napokban a császárral és Ferdinánddal lött végezés szerint [...] haddal Bécsben jött vala, és majd mind egész nyáron Győrött mulatván semmi haszonra való dolgot nem cselekedett vala [...]”⁸ Ugyanakkor kiemelte, hogy az oszmán hadaknak az Eger alóli eltávozásában szerepet játszott a szász herceg vezetésével

1. kép
Szász Móríc korabeli ábrázolása
(Österreichische Nationalbibliothek)

⁴ „secus Ferdinandus vel filius eius, Maximilianus cum duce Mauricio ad diem Laurentii pro redimenda Hungaria a Turcorum incursione cum defensivis copiis expectatur.” SZABÓ: Melchior Genersich 220.

⁵ „Czerotinum mox elector Saxoniae Mauritius cum tribus legionibus ac sex milium equitatu consecutus ad Jaurinum consedit ipsos Danubii et Arrabonis confluentes ad alteram meridionalem Danubii ripam, qua Budam ac in Pannoniam inferiorem via ducit. Unde, antequam moveret elector, Beglerbegus Turcarum tribus iam elusus oppugnationibus non tam supplementa Germanorum metuens, quam vi alioris coactus, qui iam aura Octobris succreverat, obsidionem Agriae solvit et antequam intensius frigus equorum corpora affligeret, alimoniamque omnem auferret, longis atque extentis itineribus Albam Graecam via, qua ante accesserat, reversus est, hyberna istic habiturus, vel si herus iuberet, copias omnes Constantinopolim adducturus.” KASZA: Wolfgang Lazius 100–101.

⁶ Memoria rerum 101–102.

⁷ KULCSÁR: Humanista történetírók 646.

⁸ ISTVÁNFY: A magyarok dolgairól 222.

Magyarországra érkező sereg híre: „[...] s bizontalan hírekkel a táborban megvitték volna, hogy innét a syoniai Mauric fejedelem Németországból hadat hozván immár Győrhez érkezett légyen, amonnet penig Kastaldus és Báthory is az erdélyi néppel a megszállottak segítségére mennének [...].⁹

Az ekkoriban Castaldo titkáraként működő Francesco Strepatis (*Franciscus Strepatus*) véleménye is hasonló volt. Leírása szerint Ferdinánd király Móríc seregét – amely nem ért fel az oszmán hadak nagyságával – azért küldte Győr irányába, hogy a török falvakat minél jobban megkárosítsák, remélve, hogy így elterelheti a támadást Eger irányából. De mivel a törökök nem mozdultak, és a herceg sem gondolta, hogy valami fontosat tehet, megállt Győr alatt, és a város megerősítéséhez fogott, amíg az oszmán sereg el nem vonult Eger alól.¹⁰

A 18. század első felében vallási hovatartozástól függetlenül mondtak ítéletet: az evangélikus Bél Mátyás szerint Szász Mórícot Ferdinánd küldte Magyarországra, de Eger felmentése helyett a sereg Győr alatt csak az időt és a terményt fogyasztotta el, s a jezsuita Spangár András is hasonlóan látta a történeteket.¹¹ A következő század elején Pray György a tények közlésére szorítkozott,¹² majd Pálkövi (Palkovics) Antal, Horváth Mihály és Gyárfás István is hasonlóan látta a történeteket.¹³

⁹ Uo. 221.

¹⁰ „Ma non essendo tale, che giunta anchor con l'altre genti, che sua Maestà havesse allhora potuto raccogliere, bastasse a stare a fronte con l'essercito Turchesco lo mandò verso Iaurino, acciò che dannegiasse quanto possibil fosse i paesi Turcheschi, sperando in quel modo di poter deviare l'assedio da Atria. Ma non perciò essendosi mossi Turchi, né parendo al Duca di poter fare impresa d'importanza si fermò a fortificare il medesimo luogo, sinché partito lo essercito Turchesco fu licentato anchor lui.” PAPO – NEMETH PAPO: Processo 131., RITOÓKNÉ SZALAY: Egy olasz emlékiró.

¹¹ BEL: Notitia 100. „Ezen közben Ferdinand Király Cseh, Morvai, és Austriai népeket fogadván azokat Mauritius Saxoniai Hertzegre bizván Magyar Országba küldi; de ezek csak Nagy Győrnél heverték, nem hogy az Egrieket meg segítették volna.” SPANGÁR: Magyar krónika 255. (Bár Spangár Pethő Gergely művére támaszkodott, maga Pethő nem írt Móríc hadjáratról.)

¹² „Ferdinandus, etsi quidem Stephani Dobonis, qui arcu praeerat, virtuti plurimum tribueret, veritus tamen, ne hostium numero opprimeretur, Mauritium Saxonem, contracta undique militia, opem ferre obsessis iussit; verum is magna aestatis parte, donec plures confluerent, in castris Jaurinum haesit, cum Turcae interea summa vi Agriam oppugnarent.” PRAY: Historia 119.

¹³ „Szász Móríc oct. 10-kén Bécsben vólt 15-kén Győr mellett várát a segédseregeket, hogy Egert az ostrom alól felszabadítsa. Azonban Eger ostroma sept. 12 – oct. 19-kéig tartott, miről ő mitsem látszék tudni. Hogyan jöhetett volna ő ennek segedelmére, ha az örök magukat nem tartották volna? Ferdinánd bízott, ugyan Dobó vitézségében, szeretett volna rajta segíteni, de a legközelebbi szerencsétlen harc után nem könnyű dolog volt sereget teremteni. Így maradt Dobó sorsának hagyatva.” PÁLKÖVI: Magyarország 146. „Móríc szász fejedelem szintén hajlandóvá lett Ferdinánd szolgálatába állani hadaival. Ő azonban a vártnál kevesebb hadat sz azt is későn, csak szept. vége felé hozott magával [...]. Móríc herceg okt. közepén valahára le is érkezett ugyan Győr alá. De a magyar uraknak nem tetszék e későn s oly csekély erővel megkezdett hadjárat, melytől a rossz időnek korán beállta miatt sem várhattak jelentékenyebb eredményt; sőt méltán attól féltek, hogy a német had távozta után a budai basa még csak ingerültebben fogja megtámadni a felvidéket. Móríc herceg tehát, alig egypár héti táborozása után Győrnél, mihelyt Eger megszabadultáról értesült, október utolsó tizedében elhagyta az országot.” HORVÁTH: Magyarország történelme 263–264. Ehhez hasonlóan: „[...] Ali Budára elindult; mit megtudva Móríc a győri tábor fővezére, a helyett, hogy pihent hadaival Ali fáradt és megritkított seregét megtámadta volna – csapatait szétbocsátotta.” „[...] Móríc szász fejedelem, a mozdulatlan győri tábor tehetetlen fővezére [...]” GYÁRFÁS: Dobó István 74–75. Volt, aki pénzühiánnyal magyarázta a történeteket:

Acsády Ignácnak véleménye szerint „A mint egykor Károly császár 1532-ben rop-pant hadát azonnal feloszlatta, mihelyt Bécs nem volt többé fenyegetve, a mint Móríc szász herceg 1552-ben meg sem mozdult Győr alól, hanem haza szaladt, a mint a török befejezte a hadjáratot, akképen cselekedett most a király vezetése alatt összegyűlt roppant haderő.”¹⁴ Sőt, nála jelent meg először a magyar törté-netírásban az a felvetés, miszerint Móríc azért jött Magyarországra, mert oszmán segítséggel a Szent Koronát szerette volna megszerezni.¹⁵ A korabeli győri hely-történeti irodalomban is az előző megállapításokat ismételték.¹⁶

A hadjárat a magyar költészetben és irodalomban, valamint a színjátszásban is helyet kapott. A pozsonyi jezsuita gimnázium Keresztyén Herkules avagy Dobó István című 1729-es darabjában Szász Móríc és Báthory András eljövetelének hí-rével magyarázza az oszmán hadak Eger alóli eltávozását.¹⁷ Vörösmarty Mihály 1827-ben írt, Eger című három énekes művében is megemlékezett Móríc „henyélő” hadseregéről,¹⁸ majd pedig a század második felében Jókai Mór írt hasonlóan,¹⁹ Gárdonyi Géza pedig Dobó István szájába adta a felmentő sereggel kapcsolatos egri várakozást.²⁰ A politikai diskurzus is felfedezte a témát: Bizony Ákos egy

„Ez azonban a vallást érdeklő Passáviai békeségnek megszerzése által véget vetett a Tsászár, és a Német országi Protestánsoknak feje, vagyis a Saxoniai választó Móríc szász herceg között lévő háborúnak, és ezt arra bírta, hogy seregével alá jönné Magyar országba. De ennek nem volt foganatja, mert a pénz-nek szűkvolta miatt kintelen lett Győr mellett megállapodni, a honnan ősszel viszsza indult Német országba, minekelőtte valamihez foghatott volna.” Magyar ország történetiája III. 267.

¹⁴ ACSÁDY: A magyar nemzet 37.

¹⁵ „Ferdinánd hasztalan buzditotta támadó fellépésre, a német had meg sem mozdult. Móríc Győrött vesztegelt s még október 16-ikán is, mikor Eger sorsa már szerencsésen eldőlt, azzal fordult Bebek Ferenczhez, értesítse, milyen nagy a török had, meddig akar Eger alatt maradni, vagy eltávozott-e már; általában kimerítő tájékoztatást kért, hogy megfelelően tehesse meg intézkedéseit. Mikor pedig meg-tudta, hogy Eger fölszabadult, egyszerűen eltávozott az országból.” ACSÁDY: A magyar nemzet 328–330.

¹⁶ „1552-ben Móríc szász herceg vesztegelt Győr alatt az Eger ostroma alkalmával dülő török háború alatt; – de arról nem szólnak okirataink, hogy a magyar zsoldosok csatlakoztak volna. Eger felsza-badulásának hírére Móríc herceg hadával ki is ment az országból.” BEDY: A győri székeskáptalan 280., valamint megemlíti VILLÁNYI: Győr-vár 34., 42.

¹⁷ „Azonban el-érkezik Bajazethes, és Mauritiusnak Saxoniai Herczegnek, Bátori Andrással edgyütt nem sokára leendő el-jüveteleket meg-jelenti. Az ellenség meg-ijedvén el-szál a Vártul.” ALSZEGHY: Jezsuita iskoladramák 1086.

¹⁸ „A véres bajnok, s ily szózatot ejte Dobóhoz: „Elbámulsz-e Dobó, te vitézek csillaga, rajtam? S társa-imat kérded? de ne kérdezd őket, alusznak, Ott, honnan többé nem fognak kelni csatára; Én pedig eljöttem, hogy meghalassak Egerben. Mert tudd meg, fiait föl nem válthatja hazája. Itt a Szász, ott Maksa henyén ránk nézve hevernek, 'S a' magyar oly kőszív, nem mozdúl semmi bajunkra.” Vörös-marty Mihály: Eger. III. ének. VÖRÖSMARTY: Nagyobb epikai művek II/5. 167.

¹⁹ „A királynak meg az ország rendjeinek is volt ugyan derék serege, Szász Móríc nagyherceg parancs-noksága alatt; de már azt az egri várvédők megtanulták Losonczy és Szondy példájából, hogy mit lehet várni a felmentő seregtől. [...] Erre aztán Szász Móríc herceg is, látván, hogy minden jól vég-ződött, szépen hazatért Bécsbe az egész táborával, s ment mindenki a téli nyugalomra.” JÓKAI: A ma-gyar nemzet története 80.

²⁰ „A király hada két nagy seregben jön – folytatta Dobó –, ötven-hatvanezer, talán százezer jól táplált és jól fizetett katona. Egyiket vezeti Móríc szász herceg, a másikat Miksa herceg. A király bizonyára izen nekik, hogy ne vesztegessék az időt, hanem siessenek. S ma már annak a két tábornak a jelszava: Eger!” GÁRDONYI: Egri csillagok 354.

1903-as parlamenti beszédében a közös hadsereg kapcsán, Ifj. Andrássy Gyula pedig saját könyvében idézte fel az eseményeket.²¹

A téma a századforduló körül, valamint a 20. század elején is többször előke-rült. Kropf Lajos először 1898-ban egy recenzió alkalmával a Századok hasábjain fejtette ki ezzel kapcsolatban véleményét,²² vitriolba azonban 1905-ben, szintén a Századok lapjain mártotta igazán a pennáját, amikor is ismételten egy recenzió ürügyén ecsetelte Móric és Miksa főherceg tetteit: „Ekkor a szász Fabius Cunctator is föllélegzett és nagybetegen indult el november elsején Győr alól. [...] Erre elmondhatjuk, hogy a két német fenegyerek, »Max und Moritz« török »hadjáratát« csakis egy Busch Vilmos [korabeli híres karikaturista, egyik legismertebb műve a Max und Moritz – KV] örökíthette volna meg méltólag az utókor számára versben és képekben.”²³

Szekfű Gyula a Magyar történetben csak annyit jegyzett meg, hogy „Ferdinánd felmentő serege a hírneves német protestáns vezér, Móric szász herceg vezetése alatt csak októberben gyűlt össze Győrnél, s harc nélkül feloszlott.”²⁴ A század második felében, valamint az elmúlt években is hasonló értékelések születtek. Jó példák erre a korszak végvárait kutató Szántó Imre elfogultsággal átitatott sorai, melynek alkalmával Móricot „a mozdulatlan győri tábor tehetetlen fővezére” jelzővel látta el, s a következtetése sem lett pozitívabb: „A Bécs védelmére rendelt tekintélyes sereg tétlenül és részvét nélkül szemlélte a magára hagyott Szolnok és Eger halálos küzdelmét.”²⁵

Ugyanakkor több történész is felhívta a figyelmet arra, hogy ezek a sommás vélemények nem nyújtanak igazán hiteles képet. Istvánffy fentebb már bemutattott véleménye – miszerint az egri ostrom feladásában többek közt Szász Móric Győr alatti táborozásának is köze volt – a későbbi szakirodalomban is felbukant.²⁶ Emellett a Nádasdy Tamás családi levelezését 1882-ben kiadó Károlyi

²¹ „1552-ben, midőn Dobó István hőiesen megvédte Eger várát, Móricz szász herceg a maga győri táborából ki sem mozdult és a mikor látta, hogy elmúlt a veszedelem, hát ő is szépen elvonult a maga hadával.” Szabadság 1. (1903:11) 4. „1552-ben Móricz szász herceg vezetése mellett nagyobb keresztény had gyülekezik össze, de tétlen marad. Míg Dobó Egernél örök dicsőséget szerez nevének, a vitéz Móricz herceg Győrnél vesztegel s mihelyt Dobó diadalának hírért veszi, haza siet.” ANDRÁSSY: A magyar állam 41. Ezek a tévedések vezettek oda, hogy felmerült az a vélemény is, miszerint „Bécs ostromakor V. Károly, szász Móricz 1552-ben, I. Miksa 1566-ban pedig Szigetvár ostromakor tönkre tehettek volna a török haderőt.” Katolikus Szemle 17. (1903:4) 382–383.

²² Századok 32. (1898) 746.

²³ Századok 39. (1905:10) 965.

²⁴ HÓMAN – SZEKFŰ: Magyar történet. III. 61.

²⁵ SZÁNTÓ: A török sereg elvonulása 272., 277.; SZÁNTÓ: I. Ferdinánd 203., vö. NAGY: Eger 50., 59.; PAPO – NEMETH PAPO: Le guerre 286–287. Lásd még: „Ferdinánd, hogy birodalmi segítséget szerezzen, igyekezett megegyezést közelethíven V. Károly és a német fejedelmek között. Július 7-én létre is jött köztük a passai megállapodás, s Móric szász választófejedelem 11 ezer főnyi seregével még Temesvár eleste előtt Magyarországra érkezett. A harctól távol maradt, Győrnél vesztegelt, és Egernek sem volt hajlandó segítséget nyújtani.” SINKOVICS: Az ország 267.

²⁶ PL. DECSY: Osmanografia III. 420.; GOROVÉ: Eger 118., továbbá: Honderű 5. (1847:23) 450.; Hon és külföld 7. (1847:65) 259.

Árpád és Szalay József bevezetőjükben Szalay Lászlót és Horváth Mihályt példaként hozva kiemelték, hogy „Móricz szász választó magyarországi hadviselésének menetét történetíróink eddigelé csak tökéletlenül ismerték.” Ellenben ők Nádasdy – később még ismertetett – levelei alapján úgy látták, hogy Móric legalább „kísérletet tett a török elleni küzdelemre s még október 29-ikén Győr alatt csatározott.”²⁷ Végül egy Guitman Barnabás, Korpás Zoltán, Tóth Ferenc és B. Szabó János által jegyzett 2019-es tanulmány a nemzetközi háttér bemutatása mellett arra hívja fel a figyelmet, hogy Móric magyarországi megjelenésének komoly üzenete volt az oszmán hadvezetés számára, mégpedig az, hogy a Birodalom a Habsburgok mellett áll a törökök elleni harcban.²⁸ Ugyanakkor e kivételektől eltekintve a magyar történetírás általában a fentiek szerint értékelte – ha ugyan megemlítette – Szász Móric és hadai győri táborozását. Nemzetközi téren elsősorban a német tudományosság foglalkozott a kérdéssel. Általában véve a kortársaktól kezdve²⁹ jóval pozitívabbnak látta, látja a német történetírás Móric magyarországi hadjáratát.³⁰

Mindezek után érdemes részletesebben is megnézni, mit is tudunk a szász választó 1552-es hadjáratáról. Ahhoz viszont, hogy a Kárpát-medencében zajló eseményeket megértsük, először a nemzetközi hátteret kell röviden felvázolni.

Két tűz között – V. Károly és I. Ferdinánd 1552-ben

Közép-Európát a 16. század közepén több fontos törésvonal osztotta meg. A nemzetközi erőviszonyokat elsősorban három nagy krízis befolyásolta: a protestáns reformáció megjelenése és rohamos terjedése, az oszmán előretörés Magyarországon és a Mediterráneumban, valamint a Habsburg–Valois rivalizálás.

²⁷ KÁROLYI – SZALAY: Nádasdy Tamás XII.

²⁸ GUITMAN – KÖRPÁS – TÓTH – B. SZABÓ: A magyarországi török várháborúk 286.

²⁹ Jól mutatja mindezt a wittenbergi főiskola évkönyvébe felrótt, 1552-ről szóló bejegyzés: „.... in oppido Passaw in confluente Oeni et Danubii Rex Ferdinandus et Principes Germaniae ac legati eorum convenerunt, vt de pace agerent, et quia Imperator clementer Principes captivos dimisit et Ecclesiis pacem concessit, Dux Mauritius vt ostenderet, se nihil contra Imperatorem aut contra Imperium Germanicum facere voluisse, sed tantum quesuisse liberationem capitulum Principum et communem pacem, mox abduxit exercitum in Austriam contra Turcos et periculo Austriam liberavit. Turci enim accesserant vltra Posonium et formidabatur obsidio Posonii et Viennae. Sed Dei beneficio Ducis Mauritii celeritate repressi Budam se receperunt, nec latius grassati sunt sequente hyeme et aestate.” RÉVÉSZ: Magyar tanulók Wittenbergben 228.

³⁰ PL. LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst; CORNELIUS: Zur Erläuterung; DRUFFEL: Herzog Herkules; ISSLEIB: Von Passau; HERRMANN: Zu Krankheiten und Tod des Herzogs; HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz; BÖTTCHER: Die Türkenkriege. A francia Thou is megemlékezett a herceg magyarországi táborozásáról: THOU: Historiarum 196–197., 217–218. A svájci Jacob Cristoff Iselin a 18. század első felében pedig így értékelte az eseményeket: „Ő, a választófőjedelelem azonban Ferdinánd király kedvéért Magyarországra vezette a maradékot [azaz a seregét – K.V.], ahol azonban, mivel törököket nem lehetett látni a területen, nem tett más, mint hogy a győri várat jó állapotba hozta.” ISELIN: Neu-vermehrtes 1117. (a szerző fordítása)

A Habsburg család nagy korszaka a 16. század volt. V. Károly a spanyol korona és császári cím birtokában hatalmas területek urának számított, s Európa vezető uralkodója lett. Öccse, Habsburg Ferdinánd osztrák főherceg pedig 1526 után megszerezte a magyar és a cseh trónt, valamint 1530-ban a római királyi címet, ami a császári korona várományosává tette. Látszólag tehát a hatalmas birodalom és a spanyol területek árnyékában a két testvér lábai előtt hevert Európa, és kivételes lehetőségük nyílt egy univerzális keresztény monarchia megteremtésére. A reálpolitikai helyzet azonban merőben mást mutatott. Hiába volt Károly és családja fél Európa, valamint a lassan egyre inkább felfedezett Új világ ura, hatalma korántsem volt korlátlanul mondható. A császárság kisebb-nagyobb fejedelmek, elsősorban a hét választófejedelem ugyanis nem sorakozott fel mögötte egységesen, és a Birodalom a rendi jogok, valamint a kibontakozó hitújítás miatt végtelenül megosztott állapotban volt, ahol a császárt támogató, illetve vele vallási, jogi vagy politikai okok miatt konfrontálódott rendek folyton változó szövetségi rendszereket létrehozva nem egy esetben fegyvert is ragadtak vélt vagy valós igazuk megvédése érdekében.

A helyzetet tovább bonyolította, hogy mindez nem maradt birodalmi belügy, ugyanis I. Ferenc, majd fia, II. Henrik félve attól, hogy V. Károly déli, keleti és észak-keleti irányból harapófogóba fogja Franciaországot, minden alkalmat megragadott, hogy beavatkozzon a császár-ellenes küzdelmekbe, diplomáciai, pénzügyi és katonai segítséget nyújtva a felkelőknek. Emellett a francia király maga is több esetben indított háborút Károly ellen, sőt komoly diplomáciai kapcsolatot ápolt az Oszmán Birodalommal.

Habsburg Ferdinánd V. Károly császár öccseként, osztrák főhercegeként, a magyar és a cseh korona birtokában, valamint a császári cím várományosaként nem függetleníthette magát bátyja nagyhatalmi érdekeitől, céljait és rokoni kapcsolataik miatt közös cselekvésre voltak ítélve, ami – mint látni fogjuk – közel sem volt konfliktusmentes. Az események menetét 1547-től érdemes követni. Ebben az évben a császár hatalma csúcsán állt: ekkor kötött meg ugyanis Drinápolyban egy öt évre szóló béke a szultán és V. Károly között, valamint Károly ekkor aratta híres mühlbergi győzelmét a schmalkaldeni protestáns szövetség seregei felett. A császár úgy érezte, hogy eljött az idő birodalma megreformálására, valamint az egyre több nyugtalanságot okozó vallási kérdés rendezésére, ám végül egyik tervét sem sikerült keresztülvinnie.

A Habsburgok egyre erősödő hatalmától tartva II. Henrik francia király komoly diplomáciai és katonai lépésre szánta el magát. Összegyűjtötte a Habsburgok elöljárőit Itáliában, valamint az oszmánokat rávette egy újabb, Magyarország és Észak-Afrika elleni hadjáratra, így próbálva többfrontos háborúra bírni a császárt keletről és nyugatról egyaránt, amit egy birodalmi belháborúval is tovább szélesített. Ennek során 1552. április elején a francia seregek átlépték a Birodalom határait, majd Henrik elfoglalta a kulcsfontosságú Metz, Toul és Verdun. Eközben a Birodalom belsejében is felkelés tört ki, a fellázadt német fejedelmek Szász

Móric és Vilmos hesseni herceg vezetésével Augsburgot hódoltatták, s a további terjeszkedés közben majdnem fogságba ejtették magát a császárt is. Szulejmán hadai ezzel párhuzamosan a magyarországi területeket hódoltatták, megostromolva Temesvárt, Lippát és Szolnokot, ezen kívül az oszmán flotta pedig blokádlá alá vette Nápolyt. Mindebből jól látszik, hogy a Habsburgok egyik legnehezebb éve, 1552, valamint az akkor magyarországi várháborúk eseményei csak a nemzetközi összefüggéseket figyelembe véve érthetőek meg.³¹

A király a magyarországi hadak élén?

Az oszmán hadak szinte folyamatos, évről-évre ismétlődő támadásai hatására felmerült a királyság hangadó politikai elitje részéről, hogy ősei példáját követve Ferdinánd király személyesen szálljon hadba, s védje meg az országát.³² Úgy tűnik, az uralkodó – legalábbis a szavak szintjén – hitet tett az elgondolás mellett. 1552. február 29-én, a magyar országgyűlésen például miközben nagyobb adók megszavazására buzdította az összegyűlt rendeket, kijelentette, hogy a hadseregnek személyesen jelen lesz, a rendek tehát ne késlekedjenek, „mert az ellenség nem alszik, s most egy óra egy évvel ér föl”.³³ Az országgyűlés törvénycikkeibe is bekerült, hogy ha – ahogy azt hallani lehet – a szultán Magyarország ellen támad, az uralkodó két fiának kíséretében, egész hadi erejével fog az ellenséggel szembeszállni.³⁴

A Ferdinánd mellé rendelt nuncius, Girolamo Martinengo is foglalkozott jelentéseiben a kérdéssel, külön írva arról, hogy mi a teendő, ha a király vagy valamelyik fia hadba száll az oszmánok ellen az ország területén. Ennek legszebb példája, hogy beszámolt az 1545-ik évi országgyűlés rendelkezéseinek megújításáról, miszerint azon egyháziaknak, akiknek birtokai nagy részét a törökök elfoglalva tartják, tizedjövedelmeik minden 100 forintja után nem 5, hanem csak 2 lovast kell kiállítania. Megírta a döntéssel kapcsolatos azon aggályát is, miszerint ez az összeg olyan nagy, hogy nem hiszik, hogy az egész királyságból annyi lovat lehetne szerezni, ami a kötelezettségnek eleget tenne.³⁵

³¹ Ezt I. Ferdinánd is világosan látta. Szerinte az oszmán hódítások azért is voltak ennyire sikeresek, mert a fentebbi okok miatt Magyarország jelentős katonaság és pénz nélkül maradt. KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 264. A témakörrel legutóbb: KÖRPÁS – B. SZABÓ: Az 1550-es országegyesítési kísérlet; GUITMAN – KÖRPÁS – TÓTH – B. SZABÓ: A magyarországi török várháborúk.

³² Pl. MOE III. 15. Vö. BARABÁS: Erdély V. 482. Girolamo Verallo nuncius jelentése szerint a király már 1543-ban is minden áron személyesen akart a magyar hadszíntérre menni. KOLLÁNYI: Regesták 348.

³³ GARÁDY: Türk Dániel naplója 16.

³⁴ MOE III. 332., 336., 357–378. Vö. TIMON: Epitome 172. Érdekes, hogy a Vatikáni Apostoli Levéltár Misc. Arm. II. 55. kódexében megtalálhatóak másolatban az országgyűlés törvénycikkelyei is. AAV Misc. Arm. II, vol. 55, fol. 74r–87r, a király hadbavonulásáról: Uo. 75r. Ferdinánd király ugyanezen a napon, március 29-én Pozsonyból V. Károly császárnak is írt ő és Miksa személyes hadbaszállásának ígéretéről. DRUFFEL: Briefe und Akten 299.

³⁵ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 60. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. március 29.

A konkrétumok hiányára kitűnő példa, hogy amikor a rendek kérték, hogy jelentse ki, mikor és hol fog egybegyűlni a török ellen indítandó hadsereg, a király közölte, hogy nem adhat felvilágosítást, nehogy az ellenség tudomására jusson.³⁶ Az uralkodónak azonban bátyja parancsára Linzbe majd Passauba kellett mennie, hogy a lázadó birodalmi rendekkel tárgyaljon, ezért egy időre lekerült a napirendről a személyes hadbaszállás lehetősége, sőt a király pont a legválságosabb hónapokban kényszerült emiatt az ország határaitól távol tartózkodni. Ráadásul Ferdinánd a Királyság megvédése szempontjából nélkülözhetetlen, komoly nehézségek árán felfegyverzett haderőt sem tudta az oszmánok ellen bevetni, mert arra a bátyjának volt szüksége a nyugati hadszíntéren.³⁷ Ugyanakkor a király azzal is tisztában volt, hogy amennyiben nem sikerül a lázadókkal békét kötni, Magyarország és Erdély végveszélybe kerülhet, ezért különösen sokat dolgozott a megegyezés előmozdításán.³⁸ (2. kép)

2. kép

I. Ferdinánd korabeli portréja

(Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomatványok Tára)

Július 13-án arról írt a nuncius, hogy a felmerülő nehézségek ellenére a király megígérte, hogy augusztus 10-re felfegyverzi magát, vagy fiát, Miksát, ám mivel nem tűnik úgy, hogy képes lenne csapatokat küldeni a magyar hadszíntérre, Szász Móric seregét szeretné erre a célra felhasználni. Martinengo szerint az uralkodó azzal magyarázta távollétét a visszatérését követelő magyaroknál, hogy Passauban kell maradnia, s ott szenved és dolgozik a föld és az ország megmaradásáért.³⁹ A helyzet érdemben augusztus elejére sem változott meg. 7-én arról írt Martinengo, hogy

³⁶ MOE III. 340–341., 344.

³⁷ DRUFFEL: Briefe und Akten 449., 681–684. Mindezt V. Károlynak is megírta 1553-ban, érzékeltetve, hogy ezzel a saját érdekei elé helyezte a bátyja ügyeit. KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 355–363. Vö. THOU: Historiarum 213.; KULCSÁR: Humanista történetírók 645–646.

³⁸ HORVÁTH: Magyar történelmi okmánytár 333–336.

³⁹ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 81. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. július 13. A király távollmaradását a rendek nem egyszer arra használták fel, hogy hadbavonulásuk elmaradását ezzel indokolják. Amikor például Losonczy István, Temesvár védője a környékbeli megyék rendjeit az ostrom előtt Simándra összehívta, a rendek kijelentették, hogy addig nem fognak fegyvert, amíg az uralkodó személyesen táborba nem száll, az az évi pozsonyi országgyűlés ugyanis a nemesség hadra kelését ettől tette függővé. SZÁNTÓ: Küzdelem a török terjeszkedés ellen 114.

Ferdinándnak nincs lehetősége Magyarországra jönni, emiatt pedig a magyarok csatlódottak. A nuncius úgy értesült, hogy Miksa főherceg szerint nem is lesz mindebben változás.⁴⁰ Ennek ellenére az uralkodó 16-án azt írta Castaldónak, hogy a Tirolban, Csehországban és Ausztriában lévő csapatokat Magyarországra küldi, s vagy személyesen maga, vagy pedig Miksa fog majd a sereg élére állni.⁴¹

A hír, miszerint az uralkodó a hadak élére állva indul a törökök ellen, a hódoltsági oszmán vezetőkhez is eljutott, s mikor a budai pasa megtudta, hogy Ferdinánd fegyvert akar fogni és Magyarországra kíván jönni, nagyképpú szavakkal azt üzenté, hogy szívesen várja őt, mert reméli, hogy ez alkalommal megmutathatja a világnak, hogy az ország igazi ura nem a király, hanem az ő ura. A nuncius szerint ekkor még a király ténylegesen el kívánt indulni, de ennek nem volt semmi látszatja.⁴² Talán ezért nem hitt a velencei francia követ abban, hogy a királynak komolyan szándékában áll hadba vonulni, s ezért vélte úgy, hogy ezt a hírt csak azért terjesztik, hogy a nép ne csüggedjen.⁴³

Mindez fennállt augusztus végén és szeptember elején is: bár Castaldo is szorgalmazta az uralkodó táborba szállását, vagy legalább annak színlelését,⁴⁴ sőt Batthyány Ferenc szeptember 2-án, Habsburg Máriának írt levelében úgy tudta, hogy az uralkodó személyesen indul a hadjáratra, s Pozsony felé készül, bár kétségei voltak a későn induló expedíció sikereit illetően.⁴⁵ A késés másnak is feltűnt: Martinengo szerint a király hadba vonulása elhúzódott, és a magyarok szerint a segítsége nélkül az ország teljesen elveszett. Ferdinánd azt állította, hogy ő személy szerint menni akar, és nem menekül a csatától.⁴⁶ A késlekedés miatt a magyarok szemrehányásokkal illették az uralkodót, amire Ferdinánd azt válaszolta, hogy ő megtesz mindent, amit tud, ám végül mégsem vezetett személyesen hadat Magyarországon.⁴⁷ Mindezt október 22-én az erdélyi szászoknak azzal magyarázta, hogy a francia király ellen viselt háborúja akadályozta ebben meg.⁴⁸ Ennek ellenére

⁴⁰ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 86. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. augusztus 7. Bár a király Passauban tartózkodott, onnan is foglalkozott a magyar ügyekkel, pl. MNL OL P 419. A - 41. - No. 8.

⁴¹ Augusztus 19-én már csak Miksa jöveteléről írt. BARABÁS: Erdély IV. 282., 284.

⁴² GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 89. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. augusztus 28.

⁴³ DRUFFEL: Briefe und Akten 750.

⁴⁴ BARABÁS: Erdély IV. 288.; BARABÁS: Erdély V. 479.; SZÁNTÓ: A török sereg elvonulása 273.

⁴⁵ „Hec Vestre S. Maiestati, tanquam domine mee clementissime significare volui, Maiestas Regia est in ea intentione, ut in expeditionem vadat, et se Posonium versus moueat, quid autem tam tarda expeditio Vilitatis adferrat, ante me non est, neque cogitare scio.” HATVANI: Magyar Történelmi Okmánytár 2. 354.

⁴⁶ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 90. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. szeptember 8.

⁴⁷ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 91. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. szeptember 16. Forgách Ferenc szerint: „Ferdinánd pedig nemhogy személyesen háborúba vonult volna – mint szokása volt emlegetni –, hanem mint eddig, tovább késedelmeskedett. Véletlen vagy kegy, vagyon ajánlotta udvari emberei meg vissza-visszatérő anyagi gondjai egyképpen akadályozták.” Vö. KULCSÁR: Humanista történetírók 611–612.

⁴⁸ BARABÁS: Erdély V. 489.

komolyan felmerült, hogy Miksa főherceg vezesse az oszmán ellen gyülekező hadakat, mindez még Velencében is ismert volt.⁴⁹ Ezért Magyarországra, a Csallóközbe érkezett.⁵⁰ A főherceg esetleges hadjáratát viszont megakadályozta súlyos betegsége, ami annyira elhatalmasodott rajta, hogy az életéért aggódtak.⁵¹

A következő évben az uralkodó már válaszolhatta azt a január 17-i gönci részleges gyűlés felterjesztéseire és végzéseire, hogy személyesen szállt volna hadba a törökök ellen, ha nem lett volna már vége Eger ostromának, s ha a tél nem közeledett volna ennyire.⁵² Az 1553-as soproni országgyűlésen Ferdinánd elmondta a rendeknek, hogyan értelmezi az elmúlt év eseményeit. Közölte, hogy komolyan elhatározta a múlt évben, hogy személyesen indít hadjáratot az oszmánok ellen, erre minden elő is volt készítve, de amikor az országgyűlést követően Bécsbe visszatért, azzal a váratlan hírrel szembesült, hogy Németországban újra kitört a belviszály. Ezért nem csak a császár iránti tiszteletből, hanem azért is, mert a törökök elleni pénzek jelentős részét onnan várta, minden erejével azon munkálkodott, hogy a császár és a fellázadt fejedelmek közti békét helyreállítsa, ami végül sikerült is. Emellett nem mulasztotta el a magyarországi véghelyeket sem megerősíteni, és Magyarországon, Erdélyben, valamint Szlavóniában sereget tartani. A hadjárat végül elmaradt, de elhatározta, hogy betartja az ígéretét, ezért is hívta össze a rendeket. Az elmúlt évben viszont több vár elesett és a királyi sereg is súlyos csapást szenvedett, mert a rendek többszöri felszólítás ellenére is vonakodtak fegyvert fogni. Tehát Ferdinánd „a múlt év szomorú eseményeiért a magyar hanyagságát és gondatlanságát okolta”, ami óriási felzúdulást keltett.⁵³

⁴⁹ Ludovico Beccadelli velencei nuncius így írt Del Monte bíborosnak 1552. október 1-jén: „Il duca Maurizio in era inviato con le sue genti verso le confine de turchi; dicesi che Castaldo sta gagliardo in Transilvania et credesi che, andando il Re Massimigliano in persona a quella impresa, ongarì siano per darli ogni favore et che le cose potriano riuscir bene, che Dio lo faccia.” GAETA: Nunziature di Venezia 6. 159. Vö. LACZLAVIK: Adalékok 275–276.; OLAHUS: Epistulae 499. 504–505.

⁵⁰ Dobó István és Mekcsey István egyik Rátkay Pálhoz küldött 1552. augusztus 25-i levelére hivatkozva Szántó István úgy tudja, hogy Miksa a Csallóköz-menti Semptén tartózkodott nagyobb katonasággal együtt. SZÁNTÓ: Küzdelem a török terjeszkedés ellen 179. Vö. LACZLAVIK: Adalékok 275–276.

⁵¹ KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 347–352., 355–363.

⁵² MOE III. 405.

⁵³ „A török elleni hadjárat elmaradt ugyan; de el van határozva valósítani azt, a mit ígért. [...] az elmúlt esztendőben több vár elveszett, és a királyi sereg súlyos veszteséget szenvedett, mivel a rendek, bár ismételve felhívtak, vonakodtak fegyvert fogni. Márpedig illő dolog, hogy azok, kiknek életök és vagyonuk veszélyben forog, minden alkalommal készek legyenek az ország védelmére.” MOE III. 415., 417–418.; KÖRPÁS – B. SZABÓ: Az 1550-es országegyesítési kísérlet 107. Türk Dániel naplójából tudjuk azt is, hogy ennek az országgyűlésnek a keretében „Az ország rendei hálát adnak ő fölségének, hogy az országnak megmaradásáról most is, mint annakelőtte, atyailag gondoskodik: de valamint több ízben, úgy most is forróan óhajtják, hogy ő fölsége személyesen tartózkodjék az országban, mit ha az egész keresztény világ ügyei miatt nem tehetne, Miksa volna királynak választandó és megkoronázandó, a ki köztök, hadseregestül az országban, alkalmas helyen laknék, a ki mellett, szükség esetében, készek fejenként fölkelni. Mert gonoszságok, hatalmaskodások, versengések, lázadások azért keletkeznek az országokban, mivel a királyok, hon nem tartózkodnak s az ország megmaradásával nem gondolnak, emígy pedig némelyek saját fejük szerint kénytelenek magokról gondoskodni.” GARÁDY: Türk Dániel naplója 22. A király vagy a fia személyes részvétele egy esetleges magyarországi hadjáraton 1559-ben is felmerült. Uo. 24.

Ennek ellenére a rendek újra – eredménytelenül – kérték a királyt, hogy ő vagy a fia személyesen vezesse hadait Magyarországon.⁵⁴ Viszont volt egy fejedelem, aki végül több ezer fős seregével 1552-ben részt vett a magyarországi harcokban. Ő nem volt más, mint a pár hónapja még Károly és Ferdinánd ellen küzdő Szász Móríc, a Wettin-házból származó szász választófejedelem (1521–1553). A szász választó számára nem volt ismeretlen a magyar hadszíntér, tíz évvel korábban, 1542-ben ugyanis seregével ő is részt vett Buda sikertelen ostromában.⁵⁵

Ellenségből szövetséges? Szász Móríc Győrben

Mint láthattuk, Ferdinánd királynak mindenképpen katonákat kellett szereznie. Ekkor kapott kulcsszerepet Móríc. Martinengo 1552. március 12-én azt jelentette, hogy Miksával történt beszélgetése során hallott Móríc felajánlásáról, miszerint háromezer lovassal saját költségén jön Magyarországra a török ellen.⁵⁶ Ám ez ekkor még csak üres ígélet volt, ahhoz, hogy mindez realizálódjon, teljesíteni kellett Móríc egyik legnagyobb kívánságát, elérni apósa, Hesseni Fülöp szabadon bocsátását.⁵⁷

A felek először Linzben találkoztak. A tervezett találkozásióról már március 25-én jelentést tett Martinengo,⁵⁸ majd a hónap végén Miksa el is indult a város felé.⁵⁹ Végül április 19-én találkozott a két fél, majd Passauban folytatódtak a tárgyalások. Bár Martinengót kizárta ezekről a király,⁶⁰ ennek ellenére a nuncius továbbra is írt a fejleményekről, valamint a királynak abbéli reményéről, hogy Móríc tényleg segíteni fog a magyar hadszíntéren.⁶¹ Végül augusztus 7-én jelentette a béke megkötését, és Móríc 13 000 gyalogos és 1500 lovas katonából álló hadába vetett bizalomról szóló híreket.⁶² E hadra pedig a királynak égető szüksége volt a Király-

⁵⁴ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 118. levél, Martinengo Del Monténak, Sopron, 1553. május 16., MOE III. 420. 1553. április 17-én Canisius azt írta egyik levelében, hogy „bizonytalan, vajjon királyunk készül-e Magyarország visszaszerzésére”. JABLONKAY: Jézus Társaságának 828.

⁵⁵ Legújabbban: BÖTTCHER: Die Türkenkriege 41–62., Buda oppugnata, passim.

⁵⁶ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 56. levél, Martinengo Del Monténak, Pozsony, 1552. március 12. HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz XXIV. Ezt erősíti meg az is, hogy március 11-én Szász Ágost kijelentette, a háború ellenére a tartományok készek mindent megtenni a török ellen, március 13-án pedig ugyanott Móríc fogalmazta meg az egyik levelében, hogy béke esetén nyáron a törökök ellen indulhat. DRUFFEL: Briefe und Akten 222. Március 19-én szintén felmerült a fenti szándék. Uo. 268. Május 4-én pedig Habsburg Máriának jelentették, hogy Móríc Magyarországra fog menni. Uo. 457.

⁵⁷ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 58. levél, Martinengo Del Monténak, Pozsony, 1552. március 20.

⁵⁸ Uo. 59. levél, Martinengo Del Monténak, Pozsony, 1552. március 25.

⁵⁹ Uo. 60. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. március 29. és 31.

⁶⁰ Lásd bővebben: KANÁSZ: Magyarország és a Szentszék 89–90.

⁶¹ Uo. 80. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. július 9. Móríc július 11-én a mergentheimi táborban jelentette be, hogy Magyarországra indul. LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst 549. Vö. LUTZ: Nuntiaturen des Pietro Camaiani 11., 73–75., 105–106.

ságban, s ezért augusztus 12-i levelében már arra kérte V. Károlyt, minél hamarabb utasítsa Móricot a segítségnyújtásra.⁶³ A sereg indulását – bár többen nem örültek a vállalkozásnak, s megpróbálták lebeszélni a hadjáratról⁶⁴ – Móric is szorgalmazta, ugyanis az emberei szökni és lázongani kezdtek, mikor megtudták, hogy a Habsburg oldalon harcolva Magyarországra kell jönniük.⁶⁵ Az V. Károly mellett működő nuncius, Camaiani augusztus 13-i jelentése szerint másnap, 14-én kellene a hercegnek hajóra szállni, s Magyarország felé indulni.⁶⁶ E napon – 14-én – Ferdinánd már levélben értesítette Castaldót, hogy szász Móric nagyszámú gyalogos és lovas katonával útra kelt Magyarország felé.⁶⁷ Az Erdélyben csüggedő hadvezér számára ez felettébb reménykeltő volt, levele szerint a sereg jövetelének hírére mindenkiben remény ébredt, s már az elvesztett várak visszafoglalását és az oszmánok megverését vizionálták.⁶⁸

A herceg valóban elindult Magyarországra, ám az öröm nem volt felhőtlen. A felek közt fennmaradó bizalmatlanság mellett augusztus 21-én arról írt a nuncius Bécsből, hogy Móric katonái nem akarnak a magyar hadszíntéren harcolni.⁶⁹ Ennek ellenére Martinengo nunciustársa, Camaiani nuncius augusztus 25-én azt írta Rómába, hogy megerősítést nyert Móric herceg gyalogságának és lovasságának – Donauwörthből behajózva, a Dunán – útnak indulása, a herceg pedig közben Szászországba ment, hogy feleségét és házat újra lássa, és hogy felvegye a gyalogság és lovasság utánpótlását. A nuncius soraiból már ekkor kiolvashatjuk a későbbi nagy problémát: a gyalogosok és lovasok kis létszámát.⁷⁰

⁶² GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 86. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. augusztus 7. Erről Camaiani augusztus 8-án tett jelentést Del Monténak. „Secondo ch'io ho scritto di sopra si continua d'affirmare da tutti 'laccordo con Mauritio esser fatto. Et alcuni aggiungano ch'egli sia in camino per venir verso Tonawert et per andarsene con 3000 cavalli et con le fanterie a servire il re de Romani contra il Turco.” LUTZ: Nuntiaturen des Pietro Camaiani 77–78. Velence bécsi követe augusztus 17-én 10 000 gyalogosról és 3000 lovasról tudott. TURBA: Venetianische Depeschen 542.

⁶³ SZÁNTÓ: Küzdelem a török terjeszkedés ellen 106.; KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 344.

⁶⁴ Móric testvére például attól tartott, hogy Ferdinánd és Károly meggyilkoltatja a szász herceget. BÖTTCHER: Die Türkenkriege 63.

⁶⁵ DRUFFEL: Briefe und Akten 732.; HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz XXIV.

⁶⁶ LUTZ: Nuntiaturen des Pietro Camaiani 81.

⁶⁷ Móric érkezését két nappal később is megírta hadvezérének. BARABÁS: Erdély IV. 282. Móric Bécsbe indulásáról, valamint az Erdélyben lévő nagyszámú oszmán sereg ellen tervezett hadjáratról Jacomo del Pero is jelentést tett Münchenből Mantovába augusztus 16-án. ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 591r. Másnap, augusztus 17-én szintén arról írt, hogy Móric herceg I. Ferdinánd szolgálatában Erdélybe készül. Uo. 592r. Szeptember 1-jén Augsburgból szintén a Magyarországra küldendő sereg késlekedéséről írtak Mantovába. Uo. 634r.

⁶⁸ BARABÁS: Erdély IV. 283. A király Báthory Andrásnak is hasonló tartalmú levelet küldött. Uó. Uo.

⁶⁹ GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo 88. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. augusztus 21., DRUFFEL: Briefe und Akten 714. Mindez összecseng Velence bécsi követének értesülésével. TURBA: Venetianische Depeschen 545. V. Károly bizalmatlanságáról: LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst 550.; LUTZ: Nuntiaturen des Pietro Camaiani 95.

⁷⁰ „Si va raffermando che quelle fanterie del duca Mauritio che erano a Tonawert (che son poco numero) si sono imbarcate per alla volta d'Ungheria et che anco la cavalleria che haveva seco (che parimente non è molta) si sia inviata per terra per alla medesima volta, et la persona di esso Mauritio

A sereget a Királyság lakói is várták, jövetelének hírért nyomon követték. Sárkány Antal június 21-én a következőket írta Nádasdynak: „Toábbá még azt mondá és igen kére, hogy megírjam kgdnek, hogy minden bizonyai megbékéltek és mostan király és császár együtt vannak Mauritius és velek vagyon és mindent jó módon végeztek el és mindenként az confederatusok császárral és királlyal, Mauriciussal alá Magyarországba jönnek. Azt mondá, hogy az Maximilianus komornikátul hallotta és ez estve jöt ez levél és igen örültenek etc. Agya Isten, hogy ugy legyen.”⁷¹ Szeptember 13-án, a Sárkányszigeten tartózkodó Csányi Ákos Nádasdy Tamáshoz írt levelében már tudott Szász Móric esetleges Magyarországra érkezéséről.⁷² A herceg megjelenése a hadszíntéren az oszmán erők számára fájdalmas meglepetés lehetett, különösen, hogy a törökök rossz ómenként tekintettek a páncélja miatt fekete lovagnak hívott hercegre.⁷³

Bécsben a csapatokat augusztus végére várták,⁷⁴ végül kis késéssel szeptember 7-én érkeztek meg, majd pedig Móric Kisboldogasszony napját I. Ferdinánd királlyal ünnepelte. Martinengo szeptember 8-án pedig azt jelentette, hogy a herceg három-ezerötszáz gyalogossal és ezerötszáz lovassal jött, akik válogatott katonák, de szemtelenek azokkal szemben, akikről tudják, hogy vallásosak.⁷⁵ Szeptember 16-án érkezett a sereg Pozsonyba.⁷⁶ Ezen a napon Martinengo már arról írt, hogy kevéssé bíznak Móric hűségesküjének megtartásában.⁷⁷ Ennek ellenére mégis sikeres volt a megállapodás, s a szász herceg október elején a Dunán átkelve csapatai

si dice essersene andata in Sassonia per riveder la moglie et la casa sua ot per far' il supplimento della fanteria et cavalleria che gli manca al numero co'l quale ha capitulato di andar' a servire il re de Romani in Ungheria.” LUTZ: Nuntiatoren des Pietro Camaiani 97., 95., Vö. TURBA: Venetianische Depeschen 546–548.; BARABÁS: Erdély IV. 289.; BÖTTCHER: Die Türkenkriege 64. Móric seregének Erdély felé tartó dunai és szárazföldi útjáról Lodovico Tridapali is beszámolt Mantova hercegének szeptember 4-én Ulmból küldött levelében. ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 637rv. Camaiani nuncius pedig szeptember 29-én írta meg Speyerből Rómába Móric Bécsbe érkezésének hírért. AAV, Segreteria di Stato, Germania, vol. 62, fol. 378r.

⁷¹ KOMÁROMY: Magyar levelek 8. 526.

⁷² MNL OL E 185 Csányi Ákos – Nádasdy Tamás No. 29.

⁷³ LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst 551.; BÖTTCHER: Die Türkenkriege 66.

⁷⁴ „Nem tudom, Móricznak mely csapatait várják ma. Azt hiszem, rövidesen ő is meg fog érkezni lovaival – ha ugyan igaz a hír.” Péchy Gáspár 1552. augusztus 30-án, Bécsben kelt levele Nádasdy Tamásnak, Péchy Gáspár levelei 5.

⁷⁵ GOETZ: Nuntiatür des Girolamo Martinengo 90. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. szeptember 8. A csapatok Bécsbe érkezéséről ld. még Lodovico Tridapali Strasbourgából szeptember 19-én írt levelét: „... in come non ha anco chel duca Mauritio coi suoi cavalli sia andato a Viena secondo cli heri fu detto.”, valamint szeptember 27-i levelét „...duca Mauritio e andato a Viena ...” ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 669r, 673v. LUTZ: Nuntiatoren des Pietro Camaiani 123.

⁷⁶ ISSLEIB: Von Passau 43. Lodovico Tridapali október 9-én Speyerben egy szeptember 22-i bécsi levélre hivatkozva nagy várakozások közepette azt jelentette, hogy szeptember 17-én indult Móric a serege élén Erdély felé, mindeközben pedig Sforza Pallavicini Bécsbe érkezett. ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 695rv.

⁷⁷ GOETZ: Nuntiatür des Girolamo Martinengo 96. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. október 16.

élén Győrbe ment,⁷⁸ s a Bécs védelme szempontjából kulcsfontosságú várost erősítette egy esetleges oszmán támadás kivédése érdekében.⁷⁹ Mindeközben a környékbeli oszmán csapatok visszahúzódtak, ugyanis nagyobbban hitték a valóságnál a Győr alatt gyülekező sereget.⁸⁰

Szász Móricot a magyarországi királyi hadak fővezérévé (*Generalobrist*) nevezte ki szeptember közepén I. Ferdinánd.⁸¹ Jogosan merül fel a kérdés, hogy mekkora és milyen összetételű sereget hozhatott magával a szász herceg. A szakirodalom általában 11–15 000 főre teszi a hadsereg nagyságát, amelynek többségét szász katonák tették ki, akikhez 400 münsterbergi lovas, valamint a korábban Sforza Pallavicini alatt szolgáló egységek⁸² és egyéb magyar csapatok is csatlakoztak.⁸³ A magyar egységek felett Nádasdy Tamás dunántúli országos főkapitány, országbíró diszponált.⁸⁴ Nádasdynak tehát mielőbb csatlakoznia kellett a győri

⁷⁸ MNL OL E 185. Nádasdy Tamás – Újlaky Ferenc, No. 1., „... onde il Duca fatto piantare un ponte sopra il Danubio...” CENTORIO: *Commentarii* 220.

⁷⁹ GOETZ: *Nuntiatur des Girolamo Martinengo* 91. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. szeptember 16. Vö. LŐKÖS: *Jó Dob* 205.; KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 353. Ekkor valóban ismert volt az a nézet, miszerint a törökök Győr ellen vonulnak, s majd onnan kiindulva támadják meg Bécset. Vö. HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: *Politische Korrespondenz* 471., 490–491.

⁸⁰ ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 733v.

⁸¹ ISSLEIB: *Von Passau* 41–42.

⁸² Ld. ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 653r.

⁸³ E had nagysága a korszakban a Monarchia nyugati és itáliai részein harcoló seregekkel összehasonlítva is komoly haderőnek számított, főleg ha hozzávesszük az ebben az évben a magyarországi hadszíntéren tevékenykedő másik két sereget is: Castaldo hasonló méretű erdélyi hadát, illetve a palásti csatában elvérzett, nagyjából 9000 fős keresztény haderőt. KÖRPÁS – B. SZABÓ: *Az 1550-es országegyesítési kísérlet* 91., 108–109.

⁸⁴ Ferdinánd király augusztus 14-én Castaldónak írott levelében 10–12 000 gyalogost és 3–4000 fős lovasságot tudott Móric seregében. SZÁNTÓ: I. Ferdinánd 203., SZÁNTÓ: *Küzdelem a török terjeszkedés ellen* 235. Centorio 10 000 gyalogosról és 5000 lovasról tesz említést. CENTORIO: *Commentarii* 220. Más 11 000 (ISSLEIB: *Von Passau* 43.; SUGÁR: *Az egri vár* 102.; BAGI: *Mohácstól Zsitvatorokig* 36.) vagy 15–16 000 fős hadról tud. NAGY: *Eger* 50.; MAROSI – NAGY: *Habsburg- és törökellenes harcok* 185.; PAPO – NEMETH PAPO: *Le guerre*. 283. A király szeptember 4-én még arról számolt be, hogy lassan gyülekeznek a herceg katonái Bécs környékén, s szeptember 13-án írt arról, hogy azon a héten vonulnak Magyarországra a csapatok, akiknek a létszáma egy 1553-as levele szerint 4000 fő volt. KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 345–346., 355–363. Lodovico Tridapali szeptember 14-én és november első felében is 15 000 főt említett. ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 653r., 733v. A velencei nuncius augusztus 13-án 4000 lovasról és 10 000 gyalogosról tudott: „Hier qui furono lettere d’Ispruch di 6 all’ambasciatore cesareo et ad altri come il duca Mauritio era accordato con l’Imperatore et che andava in Ongaria a servitio del Re de’ Romani contra turchi con quattro millia cavalli et 10.000 fanti et che 1 marchese Alberto, per mezzo del conte Palatino et li duchi di Cleves et Vitimberg, fa ceva pregare per tornare in gratia di S. M.tà Cesarea, et scrivono che alli 7 si faria la mostra in Ispruch di 4000 cavalli per tirare artiglieria et che alli 9 si partiria S. M.tà per Fiessen ove tuttavia si racco gliavano le sue genti.” GAETA: *Nunziature di Venezia* 6. 142. Augusztus 20-án pedig már a dunai útvonalat is ismerte: „Per lettere di 11 d’Augusta a diversi mercanti, s’intende come il di innanzi era giunto il duca Mauritio con dieci poste et che por tava le croce rosse: stette in Augusta cinque hore et poi parti per Monaco, ove dicono che alli 15 si doveva trovare l’Imperatore. Le genti del detto Mauritio andavano a Tonavert per imbarcarsi sul Danubio et andare in Ongaria.” Uo. 143. A sereg nagyságáról szeptember 3-án így írt: „Mauritio imbarcò 16 insegne et 2000 cavalli in Tonavert alli 20 per Ongaria, et è andato al suo paese a far maggior numero. Vi vanno anchora 14

táborban Mórchoz, amit az uralkodó felettébb szorgalmazott.⁸⁵ Mindez azonban nem ment könnyen, ugyanis minden sürgetés ellenére Nádasdy még október elején Sárváron volt,⁸⁶ s még október 8-án sem érkezett meg a Győr alatti táborba. Ezt megelégtelve maga a herceg írt levelet a főúrnak, utasítva, hogy betegsége ellenére, amilyen gyorsan csak lehet, hadával csatlakozzon hozzá.⁸⁷ (3. kép)

E had fizetése és ellátása is óriási feladatnak bizonyult, s a király mindent megtett azért, hogy a zsoldot és az ellátást előteremtse, ugyanis úgy látta, hogy Móríc herceg hadaiban van minden reménye Magyarország ügyeinek megsegítésére.⁸⁸ Ekkora haderő

3. kép

Nádasdy Tamás 19. századi ábrázolása
(Horváth Mihály: Gróf Nádasdy Tamás' élete,
némi tekintettel korára. Buda, 1838.)

insegne di Costanza et di Copstum et altro buon numero de cavalli et fanti di Boemia, con le quali et con le genti d'Austria it serenissimo Re di Boemia over la Regia Maestà de' Romani in Ongaria." Uo. 148., valamint Uo. 157. Október 1-jén már 10 000 gyalogosról és 3000 lovasról tudott: „Le genti che sono col duca Mauritio saranno in tutto da 10.000 fanti et 3000 cavalli senza quelle che s'aspettano di Boemia, che possono esser da cinque o sei millia persone." Uo. 159. Vö. HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz 516–517. Böttcher 10 000 szász katonáról és 1000 magyar lovasról tudott. BÖTTCHER: Die Türkenkriege 63., 65. Nagyon kevés zsoldost ismerünk név szerint a seregből, pl. SARUSI: A bécsi Udvari Kamarai Levéltár 361. A had pontos összetételéről a közeljövőben Bagi Zoltán Péter fog írni.

⁸⁵ Sárkány Antal Bécsből a következőket írta a későbbi nádornak október 3-án Bécsből: „Toáábá király igen kéreti kegyelmedet, hogy kegyelmed siessen az Moryczhez menni, mert igen sollicitálja kívált érte." KOMÁROMY: Magyar levelek 8. 528.

⁸⁶ Nádasdy október 4-én Sárvárról írt Újlaky Ferencnek arról, hogy Győrbe hívták, ám ő nem tud még elindulni. MNL OL E 185. Nádasdy Tamás – Újlaky Ferenc, No. 1. Ezt 5-én írhatta meg Mórícnak, e levelét említi is a szász választó a következő lábjegyzetben idézett levele elején („Litteras vestras, quinta die huius datas [...]"). Ld. még a sárvári tartózkodására: VIDA: „Szerelmes Orsikám..." 36.; BELÉNYESI: Kultúrtörténeti szemelvények II. 199.

⁸⁷ „Quoniam vero Regie Maiestatis et huius Regni negotia, praesentiam vestram ac militum vestrorum hic in castris summe desiderare videntur. Requirimus et admonemus vos diligenter, ut si persona vestra propter adversam, qua vos intelligimus laborare, valetudinem adesse, vel eo quo forte advenire praetenditis numero insurgere non potestis, attamen copias illas peditum et equitum, quascunque mittere potestis, dies noctesque ad nos quas citissime expeditatis et mittatis. Vos vero, quam primum valetudo vestra permittit, sequi et ad nos pariter testimare velitis, ne forte absentia ista, tam arduas et necessarias regiae maiestatis intentiones, aliquo modo impediatis valetate interim." MNL OL E 185. Móríc Szász herceg – Nádasdy Tamás. No. 1. A külzet szerint a levél 10-én lett Nádasdynak átadva.

⁸⁸ HATVANI: Magyar Történelmi Okmánytár 2. 345., 350.; PAPO – NEMETH PAPO: Le guerre 21. Jelenleg Szász Móríc hadjáratához, illetve az 1552-es hadiév magyarországi háborújához szükséges uralkodói kiadások (zsold, ellátás etc.) pontosan nem ismertek. A környező évek hadi kifizetéseiről: KENYERES: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai. A had fizetéséről ld. OLAHUS: Epistulae 510.

4. kép

A győri vár a 17. században

(Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum Ltsz.: HD.75.42.1. Fotó: Tanai Csaba Taca)

azonban vajmi kevésnek bizonyult egy komoly támadó hadjárat megindításához. Ezt Ferdinánd király is látta: V. Károlynak írt levelében ki is fejtette, hogy a herceg által hozott emberek nincsenek sokan, s meglehetősen későn jöttek, de még mindig jobb itt és későn, mint hogy senki soha ne jöjjön.⁸⁹ Ennek tükrében azzal bízta meg az uralkodó a herceget, hogy menjen Pozsonyba, s ott verjen tábor, ahol már egy évtizeddel korábban táborozott a cseh és a német had. Engedélyezte továbbá, hogy a herceg felvegye a harcot az oszmánokkal, viszont megtiltotta, hogy túl nagy kockázatot vállaljon. Fő feladatának azt jelölték ki, hogy megakadályozza az oszmánok előretörését, míg a király megfelelőbben fel nem tud fegyverkezni. Mindeközben levelezésben kell állnia Castaldóval, valamint Győr, Pápa, Tata, Komárom etc. kapitányaival, a legnagyobb figyelmet pedig Győrré és Komáromra kell fordítania.⁹⁰

E ponton felmerül, hogy a herceg miért pont Győr alatt táborozott. Ez a kortársak számára egyértelmű volt: a legfontosabb felvonulási út a Duna mentén, Buda és Bécs között fekvő püspöki központ, egyértelmű jelentőségű és megkerülhetetlen volt.⁹¹ Nem hiába nevezte maga Martinengo is Győrt Ausztria kapujának.⁹² (4. kép)

⁸⁹ HATVANI: Magyar Történelmi Okmánytár 2. 346–347.

⁹⁰ ISSLEIB: Von Passau 42.

⁹¹ Martinengo helyesen mérte fel Győr kulcsszerepét Ausztria és Bécs védelmében. Erről átfogóan: VERESS D.: A győri vár 32–56.; PÁLFFY: A császárváros védelmében. Legújabban: FAZEKAS: A Győri Egyházmegye 12–13.; DOMOKOS: Győr vára.

⁹² „In questo mentre Mauritio, che vede che coloro, expugnata Agria, modico negocio si potrebbon' im-

A nuncius értesülései helyesek voltak: Győr megerősítése valóban elkezdődött. Szász Móric már Pozsonyból és Mosonból is intézkedett ennek kapcsán, s Győrben Nádasdy Tamással együtt felügyelte a munkálatokat.⁹³ A munkára fogott katonasága mellett Győr vármegye jobbágyait, valamint Nádasdy Tamás utasítására a környező öt vármegye jobbágyait is ide rendelték, emellett több szabad királyi város – például Sopron⁹⁴ – is küldött munkásokat, valamint csehek is dolgoztak az erődítéseken, melynek során földsáncokkal erősítették meg a várost.⁹⁵ Az erődítések megtervezéséhez Ferdinánd biztosokat küldött Győrbe, hogy személyesen mérjék fel a lehetőségeket, majd pedig két építőmester is érkezett koordinálni a munkálatokat.⁹⁶

Mindez annak fényében érthető, hogy a kortársak nem tudták, tovább megy-e az oszmán sereg, valamint várható-e bármilyen támadás a Dunántúlon, sőt egyes pletykák szerint az oszmánok 1552 őszén még mindig egy Bécs elleni támadást terveztek.⁹⁷ Így Győr védelme különösen fontosnak számított, ugyanis egyértelmű volt, hogy Bécs esetleges elfoglalásával a Magyar Királyság túlnyomó része is oszmán kézbe került volna.⁹⁸

Eger felmentésének elmaradása

Mint az előzőekben már láthattuk, Mórict a szakirodalomban leggyakrabban Eger felmentésének elmaradása miatt kárhoztatják. Sőt, sokakban felidéződik az Egri csillagok filmváltozatának ikonikus jelenete, amikor is a labdajátékkal elfoglalt I. Ferdinánd teljesen érdektelen Eger sorsa iránt, s egyik udvaroncával mondatja ki a királyt is játszó rendező, Várkonyi Zoltán, hogy „Őfelsége már küldött erősítést: személyesen küldte el Bornemissza hadnagyot százötven gyalogossal. Azon-

patronire di laurino (ch'è porta dell'Austria), lo fortifica diligentemente, non pretermettendo l'occasione che se gli rappresentano di danneggiar' il paese inimico, se bene gli suoi si rendono poco obediendi alle fattioni; ch'è si dolgono che, per vivere, sono sforzati comperar' ogni cosa dove prima gli fu promesso che viverebbono quasi di bando; il che pigliorno per scusa, a' di passati, di non combattere una bona banda di Turchi (ch'era membro assai segnalato del loro exercito verso Strygonia et Buda) quali, ridotti in un bosco, facilmente haverebbono ruotti.” GOETZ: Nuntiatum des Girolamo Martinengo 96. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. október 16.

⁹³ GECSÉNYI: Katonák és polgárok 666.

⁹⁴ Sopron 114 munkást küldött Győrbe, akik 26 napig saját építőmestereik alatt dolgoztak az erődítéseken. Uő. Uo.

⁹⁵ Móric parancsára minden tíz emberből háromnak a föld hordására alkalmas teknőket, hétnek pedig karókat és vesszőket kellett magával hozni. VERESS D.: A győri vár 36., GECSÉNYI: Katonák és polgárok 666. Gecsényi Lajos szerint így „400 sáncásó, 500 katona, valamint a berendelt jobbágyság” dolgozott Győrben. GECSÉNYI: Gazdaság, társadalom, igazgatás 35.

⁹⁶ VILLÁNYI: Győr-vár 34.

⁹⁷ HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz XXV.

⁹⁸ Ferdinánd nem csak Győrt bízta a szász hercegre, hanem szeptember 19-én Léva, Csáprág és Pápa várát is rábízta, meghagyva a kapitányainak, hogy felderítéseket (bonis et certis explorationibus) indítsanak és a híreket a leggyorsabban írják meg. ÖStA KA AFA, 1552. Fasc. 9. Nr. 37.

felül pedig az a véleménye, hogy a magyar föld védelme a magyar nemesek ügye. Elég vagyonuk van, gondoskodjanak az országukról.”⁹⁹

A korabeli források azonban egészen más tervekről szólnak. Az elcsigázott csapataival Erdélyben lévő Castaldo szeptember 20-án és 25-én, október 8-án, valamint 23-án is arról írt I. Ferdinándnak, hogy Mórictól mielőbb Eger felmentésére kell küldeni, s az Erdélyben állomásozó hadaival ő is segíteni fog.¹⁰⁰ Az uralkodónál nem talált süket fülekre az elképzelés: október 3-án utasította Mórictól, hogy gondolkodjon róla, hogyan lehetne a törököt Eger alól elűzni, 11-én pedig már arról írt a szász hercegnek, hogy szándékát, miszerint Eger felmentésére indul, támogatja, s reméli, hogy Castaldo is segíteni fog mindebben.¹⁰¹ Hét nappal később Castaldónak üzent, hogy a szász herceg minden követ megmozgat, hogy a török elvonuljon Eger alól.¹⁰² A herceg egyébként csodálattal írt az egri katonák helytállásáról és a vár sikeres megvédéséről, ugyanakkor október 15-én és 18-án arról panaszkodott leveleiben, hogy Ferdinándtól nem kapta meg az engedélyt a támadáshoz, így pedig a határ védelmén kívül nem lehet mást tenni, s majd megerősödve tavasszal lesz esély a támadásra.¹⁰³ Speyerben Lodovico Tridapali is arról értesült a velencei követtől, hogy Móric meg akart ütközni a – főleg a lovasságot tekintve – létszámfölényben lévő oszmán hadakkal.¹⁰⁴

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy mennyire volt realitása annak, hogy Móric herceg a jóval kisebb seregével sikeresen felmentse Egert, s adott esetben győztes ütközetet vívjon a nála többszörösen nagyobb oszmán hadsereggel. A nemrég elvesztett palásti csata fájdalmas emlékét még minden bizonnyal nem

⁹⁹ A jelenet valójában sosem szerepelt Gárdonyi regényében, a forgatókönyvet író Nemeskürty István tetette bele úgy, ahogyan Dobó István római segítségkérő útját is, ahol pedig a pápát figurázták ki. Ennek háttéréről és történelmi valóságtartalmáról: KANÁSZ: Eger. Az ostrom nemzetközi fontosságát jól szemlélteti, hogy 1552. október 10-én Speyerben bécsi hírekre hivatkozva Lodovico Tridapali már tudott Szolnok elestéről, és az Eger várát fenyegető veszedelemről: „... Turchi haveano preso un largo detto Tonorch et che si dubitava d’Agria et d’an altro loco d’ importanza.” ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 699r.

¹⁰⁰ BARABÁS: Erdély V. 480–482., 484., 489.; SZÁNTÓ: A török sereg elvonulása 275.

¹⁰¹ GÖMÖRY: Eger ostroma 627–628. Október 13-án a király azt írta Castaldónak, hogy Móric Győrben táborozik, s ezért az ellenség Eger ostromának felhagyására kényszerül. BARABÁS: Erdély V. 486. „... quod consilia et instituta nostri exercitus non spernendi animo comprehendere nequeant cum quo illustrissimi saxonie dux Mauritius ellector ad Iaurinum nunc castrametatus est omnes vias ac rationes initurus per quas hostes ab oppugnatione Agriae abstrahat, atque vel penitus eum ad dissolutionem cogat vel saltem alio divertat...” A levél fogalmazványa az ÖStA HHStA gyűjteményében, részben titkosírással írt eredetije pedig Domokos György jóvoltából az ún. Castaldo-kódexben került elő: VBA, G 275 Inf. 9r–14v, az idézett rész utólag desiffrózva: 11r, róla: DOMOKOS – HEGEDŰS: A Castaldo-kódex. Mindezek ellenére Böttcher szerint Castaldo folyamatosan megnehezítette a herceg terveinek megvalósítását. BÖTTCHER: Die Türkenkriege 67.

¹⁰² SZÁNTÓ: A török sereg elvonulása 276.

¹⁰³ HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz 516–517.; LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst 552.; SUGÁR: Az egri vár 103., SZÁNTÓ: Küzdelem a török terjeszkedés ellen 235–237. pl. ÖStA HHStA UA AA Kt. 67. Konv B. 1552, fol. 15r–18r, 49r–50v, 102r. Böttcher szerint állítólag Móric katonái Budáig is eljutottak, ő maga pedig áruhában, kereskedőnek öltözve ment kikémlelni a török erőket. BÖTTCHER: Die Türkenkriege 65.

¹⁰⁴ ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 703r.

feledve I. Ferdinánd október 22-én világosan meg is írta Castaldónak, hogy a szász választó serege nem elégséges az oszmán sereggel való összecsapáshoz, ezért jobb, ha folytonos portyázásokkal fárasztja az ellenséget, amint tette ezt Veszprém és Fehérvár felé is. A király szerint ezzel a taktikával Móric elbizonytalaníthatja és Eger ostromának feladására tudja kényszeríteni a törököket.¹⁰⁵ Úgy látszik, Móric ennek eleget is tett, s így jutunk el Esztergom falai alá.

Az esztergomi portya

Castaldo már október 2-án szorgalmazta Ferdinánd királynál, hogy ha Móric nem is tud Eger ellen indulni, legalább tegyen úgy, mintha Esztergom ellen készülődne.¹⁰⁶ Mindez be is következett. Móric herceg október második felében Esztergom alatt aratta komoly ütközeteket nélkülöző hadjárata egyetlen jelentősebb győzelmét. Ennek során csapatai – nagyjából 1000 huszár – a dunai flotta támogatásával egészen az oszmán kézen lévő Esztergomig nyomultak előre, s ott az esztergomi oszmán helyőrség marhacsordáit is megpróbálták elrabolni. Ezt látva a törökök elmentámadást indítottak, de a keresztény csapatok nagy győzelmet arattak: sok ellenséges katona a Dunába fulladt, közel kétszáz törököt megöltek és százat elfogtak, a magyarok pedig levágták a törökök fejét és a győri táborba vitték.¹⁰⁷ E győzelem az országot ért felfoghatatlan veszteségek mellett eltörpült, azonban fontos lélektani fogódzót jelentett, mert a sok elvesztett csata és vár után végre keresztény győzelem született. Éppen ezért a hír bejárta egész Magyarországot, s külföldre is eljutott, s csak Eger hősie megvédeése homályosíthatta el a szakirodalom számára is.¹⁰⁸

Minden bizonnyal erre a haditettre utal Nádasdy Tamásnak a győri táborból Kanizsai Orsolyának írt október 29-i levele is: „De azmint az Kegyelmed leveléből értem, még nem értetted volt sem az egri, sem az esztergomi dolgot, kit hiszek, hogy immár értesz. Dicsértessék az kegyelmes Isten mindörökké örökül, amen, mert

¹⁰⁵ BARABÁS: Erdély V. 487–488. Centorio is e szándékról írt („... dato fama di andare ad assediare Strigonia, tenne molto i Turchi in timore & in sospetto...”), kiemelve, hogy mindez elvitte azt a pénzt, ami Castaldo seregének volt szánva. CENTORIO: Commentarii 220–221. Az oszmán hadak mindeközben komoly veszteségeket szenvedtek Eger falai alatt, s ennek a híre Európa-szerte ismert volt. PL. ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 753r.

¹⁰⁶ „Opinio communis nostra esset quod si non potest alia uia dux Mauritius Agriam pergere, fingat tantummodo velle Strigonium ire” Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. 431.

¹⁰⁷ Móric október 28-án, Győrben kelt levele, valamint egy november 1-jei Zeitung is beszámolt az eseményekről. ISSLEIB: Von Passau 43.; DRUFFEL: Briefe und Akten 796.; LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst 551–552.; HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz 536.

¹⁰⁸ Jellemző Nagy József számonkérése: „Ha a Győrnél táborozó Móricz szász választófejedelem mintegy 15 000 főnyi csapatával legalább helyi jelentőségű támadásokat indított volna a török kézben lévő végvárok valamelyike ellen, talán ez elvonta volna a török sereg egy részét Eger alól. Ez azonban elmaradt, s így a török sereg minden erejével Eger vára ellen fordult.” NAGY: Eger 59–60. Thou ezzel szemben arról írt 1609-ben, hogy a szász választó Magyarországra érkezésekor elterjedt hírek számított, hogy Esztergom ellen vonul. „Mauritio dein in Pannoniam [...] descendente, fama illico sparsa est, quasi Strigonium obsessus venisset [...]” THOU: Historiarum 217.

az csak ú szent fölsége mívelte mind az kettőt.” További hadmozdulatok is történhetek, ugyanis ugyanebben a levélben a későbbi nádor azt is megemlíttette, hogy „Saxoniai herceg az elmúlt éjjel mene csatára, hozza meg Isten békével és jó szerencsével”.¹⁰⁹

Más is beszámolt a győri táborból az eseményekről: november 1-jén azt írta Szalay Benedek, hogy „az Eszterghamy teoreokeoketh ighen megh veszszeolenk az arulo kurwafyakath, az wala iob keozteok az ky az czaritat vehety wala nyakaba”. Megtudjuk a levélből azt is, hogy egy török asszony kereste férjét, Berhan Agát, viszont Szalay közölte, hogy „Berhan Agha oth sem volth Esztergamba mykor meghvertek az torokoketh, sem ve magha sem kedygh szolgliaya”.¹¹⁰

A hír a pápai nunciusokhoz is eljutott: Martinengo október 28-i levele szerint Móric Esztergom megtámadását is tervezte.¹¹¹ Erről a velencei nuncius is tudott, hírei szerint Eger felmentése miatt lett volna fontos Móric herceg Esztergom felé való előrenyomulása.¹¹² Mindez azonban a hónapokon át meglévő nagy elvárások tükrében csak szépségtapasznak tűnt a korabeli közvélemény számára.

A hadjárat vége

Az esztergomi siker ellenére a sokak által várt, nagy felmentő sereg elindulása mindenesetre valóban elmaradt, pedig mindeközben az Egert ostromló táborban az a hír terjedt, hogy Móric 40 000 fős sereggel érkezett, s ha valamelyik várat ostrom alá venné, felhagyna az oszmán sereg Eger ostromával.¹¹³ Ebben az játszatott közre, hogy kevésnek ítélték az összegyűlt hadat egy komolyabb hadjárat-hoz.¹¹⁴ Így bár a győri várat továbbra is erősítették, számottevő harcérintkezés nem alakult ki a serege és az oszmán csapatok között.¹¹⁵

¹⁰⁹ KÁROLYI – SZALAY: Nádasyd Tamás 7.; VIDA: „Szerelmes Orsikám” 37.

¹¹⁰ SZALAY: Négyszáz levél 103.

¹¹¹ GOETZ: Nuntiativ des Girolamo Martinengo 97. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. október 28.

¹¹² „Ch'è turchi erano all'assedio d'Agria et che per disviarneli il duca Maurizio, che si truova in Ongaria con buon essercito, mostrava d'andare sopra Strigonia.” GAETA: Nunziature di Venezia 6. 165. „Per lettere di 11 et 12 da Vienna confermano la nova delli moldavi ribellati al Turco et adherenti al Re de' Romani, et dicono che gli ongari ch'erano in Agria s'erano diffesi valentemente da tre assalti dateli da' turchi et che 'l duca Maurizio con 12.000 fanti et 4.000 cavalli era andato alla volta di Strigonia.” Uo. 170., LUTZ: Nuntiativ des Pietro Camaiani 401. Valószínűleg e portya híre jutott el Speyerbe is november 23-ra, amikor a Mantovába írt jelentésben arról olvashatunk, hogy Móric komoly harcot vívott a törökökkel, s végül diadalt aratott. ASMn, Archivio Gonzaga, Corrispondenza Estera, E.II.3. b. 445. 749v.

¹¹³ SZÁNTÓ: Küzdelem a török terjeszkedés ellen 235. Zrínyi Miklós 1552. november 7-én, Csáktornán – látva a hatalmas havazást – már sejtette, hogy a német had fel fog oszlan: „[...] vidi hodie nives ingentes, quibus visis putavi castra ista germanica non esse duratura et illis absolutis vel dispersis vestram quoque spectabilem ac magnificam dominationem ad propria redituram [...]”. BARABÁS: Zrínyi Miklós 197.

¹¹⁴ Vö. KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 347–352.

¹¹⁵ „Il resto dell'exercito, che non intermette la fortificatione di Iaurino, stassi pur' in campagna, et si ragiona di mandargli il s. Sforza capitano.” GOETZ: Nuntiativ des Girolamo Martinengo 98. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. november 5. Martinengo utódja, Delfino nuncius szerepet vállalt évekkel később a győri vár kiépítésében. Vö. MNL OL E 21 1555.04.17. – a.

Az ősz folyamán egyre aggasztóbb híreket kapott országából a herceg, valamint több levélben is kérték a hazatérését, melyet ő, valamint a serege is egyre inkább szorgalmazott.¹¹⁶ Végül járvány tört ki a seregben, Móríc egyik levele szerint lepra, amely végleg indulásra ösztökélte a herceget. Miután Egert a felmentő had hiányában is sikeresen megvédte Dobó, a szász herceg is úgy gondolta, hogy elhárultak az indulása elől az akadályok, így október 26-án közölte I. Ferdinánddal, hogy betegsége miatt hazaindul, s e hónap 28. és november 1. között seregével együtt útrakelt.¹¹⁷ December 29-i jelentésében még megjegyezte a nuncius, hogy tudomása szerint a herceg Wratislavában (Wrocław) maradt, mert elkapta a francia betegséget, azaz az éppen akkor tomboló szifiliszt, s azt ápoltatta.¹¹⁸ Móríc tehát végleg elhagyta Magyarországot, s bár nem tudjuk, tervezte-e a visszatérését, a következő év nyarán halálos sebet kapott, amivel esetleges magyarországi tervei is sírba szálltak. (5. kép)

Egy összeesküvés részletei?

Végül még egy, eddig kevés figyelmet kapó teóriát sem hagyhatunk figyelmen kívül. Ahogy a historiográfiai áttekintésben már szó esett róla, Acsády Ignác felvette, hogy: „A szász herceg nem azért jött magyar földre, hogy a Habsburgok érdekeit szolgálja. Titkos tervei voltak: magyar király szeretett volna lenni török főuralom alatt, s e célból kereste az érintkezést a magyarokkal.” A mondathoz kapcsolt lábjegyzetben kifejti, hogy August von Druffel „határozottan azt hiszi, hogy csak e célból jött Magyarországra. A terv, hogy Móríc megszeresse Magyarországot, Herkules ferrarai hercegtől indult ki s a tárgyalások köztük olyképpen rejtve folytak, mintha valamely kereskedelmi ügyletről lett volna szó. 1553. január 22-ikén egy levélben nemcsak egész Magyarországot, hanem a szultán segítségével Ausztriát és Csehországot is Mórícznak ajánlotta fel valaki. E terveknek azonban Móríc halála hamar véget vetett.”¹¹⁹

Valóban, e művében arról értekezik Druffel, hogy Herkules ferrarai herceg egy török fennhatóság alatt álló Magyarország élére képzelte el Mórícot, s erről

¹¹⁶ ISSLEIB: Von Passau 47–49., DRUFFEL: Briefe und Akten 773., 775., 787., HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz 545.; HERRMANN: Zu Krankheiten und Tod des Herzogs 68.

¹¹⁷ DRUFFEL: Briefe und Akten 793–794., 796., 805., 1158.; GOETZ: Nuntiaturs des Girolamo Martinengo 97. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. október 28. BÖTTCHER: Die Türkenkriege 66.; LUTZ: Nuntiaturs des Pietro Camaiani 401. I. Ferdinánd november 5-én írta meg a kivonulást, valamint a herceggel folytatott személyes tárgyalása hírét V. Károly udvarába. KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 353.

¹¹⁸ GOETZ: Nuntiaturs des Girolamo Martinengo 104. levél, Martinengo Del Monténak, Bécs, 1552. december 29. Móríc betegségről Miksa főherceg is tudott. DRUFFEL: Briefe und Akten 809.; HERRMANN: Zu Krankheiten und Tod des Herzogs 69. A mai napig nem tisztázott, hogy pontosan milyen betegségben szenvedett a herceg, talán a pestis fertőzte meg, ugyanakkor Martinengo értesüléseivel kapcsolatban komoly kétségek merültek fel. ISSLEIB: Von Passau 50.; HERRMANN: Zu Krankheiten und Tod des Herzogs L., 71.

¹¹⁹ ACSÁDY: A magyar nemzet 328.

5. kép
Szász Mór korabeli mellképe
(Universitätsbibliothek Leipzig)

kereskedelmi tárgyalásoknak álcázva hírnökök és levelek fordultak meg a két udvar között.¹²⁰ A fent említett névtelen levél megtalálható a müncheni történelmi évkönyv 1866-os számában, valamint kivonatban Marczali Henrik regesztái között.¹²¹ Ebben valóban a fent említett történet bontakozik ki, azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy egy névtelen levélről van szó, valamint azt sem, hogy az irat már jóval a győri táborozás után, 1553 januárjában kelt. Tehát nem tudjuk, hogy Mórícnak mi volt a véleménye erről az ötletről. Sok fantazmagória és az álmok világába tartozó elképzelés keringett ekkor (is) Közép-Kelet Európa geostratégiai helyzetével kapcsolatban – gondoljunk csak Konstantinápoly visszafoglalásának folyamatosan felmerülő illuzorikus tervére –, s jelenleg úgy tűnik, ez az elképzelés is ide tartozik, fő célja pedig Szász Mór és Habsburg

Ferdinánd szembeállítására lehetett.¹²² Nem valószínű ugyanis, hogy egy birodalmi herceg komolyan vehette volna a török főség elfogadásának gondolatát.

A hadjárat mérlege

Mindezeket áttekintve feltehetjük a kérdést: volt-e tehát értelme Szász Mór herceg győri táborozásának. Választ közvetlen katonai, valamint távlatos diplomáciai szemszögből adhatunk. Ha azt nézzük, hogy bár Esztergom alatt sikeres harcokat folytatott a herceg alá rendelt lovasság, de a kortársak – és az utókor – által várt egri felmentő hadjárat elmaradt, akkor nemleges választ kell adnunk. Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy egy közel 11–15 000 fős sereggel a Győr alatt táborozó keresztény haderő mennyire tudta volna felvenni a harcot az Egert ostromló, közel 40 000 fős oszmán haderővel, nem is beszélve az ellátási problémákról. Az esélyek katasztrofális voltával – főleg a palásti csata friss tapasztalatának

¹²⁰ DRUFFEL: Herzog Herkules 328.

¹²¹ MARZALI: Regesták 469–470.; CORNELIUS: Zur Erläuterung 278–279.

¹²² E tervek a korszakban nem csak a Turcica-irodalomban, hanem a diplomáciai forrásokban is rendre feltűnnek. Vö. KRUPPA: A kereszt, a sas és a sárkányfog.

birtokában¹²³ – nyilván Győrben és Bécsben is tisztában voltak, s ez döntően hozzájárulhatott a komolyabb ellentámadások elmaradásához. Másrészt kulcsfontosságú volt Bécsnek és az előterének – azaz elsősorban Győrnek – a védelme is, s ezt nem csak önös elképzelések indokolták. A keresztény hadvezetés ugyanis tisztában volt azzal, hogy a későbbi császárváros elvesztésével nem csak Bécs környéke, hanem a Magyar Királyság túlnyomó része is oszmán kézbe került volna, ugyanis ez a város volt a magyarországi határvédelem kulcsbázisa is, elvesztése tehát végzetes következményekkel járt volna az egész ország számára. Ezt a megfontolást a későbbi hadjáratok alkalmával – például az 1566-os események; Szigetvár, Palota és Veszprém ostroma kapcsán – is szem előtt kell tartani.

Ugyanakkor a hadjárat komoly diplomáciai üzenetet hordozott a Birodalom rendjei, valamint az oszmánok számára is. Az oszmán hadvezetés tisztában lehetett a Győr alatti sereg fontosságával, mindennek ugyanis a konkrét katonai jelenlétén felül komoly üzenetértéke volt, amely ismét csak az európai nagypolitika figyelembevételével érthető meg. Az 1550-es évekre világossá vált, hogy Franciaország rendszeresen összejátszik az Oszmán Birodalommal, hogy ezáltal tartsa minél erősebb nyomás alatt, s adott esetben kényszerítse többfrontos háborúra V. Károly császárt és I. Ferdinánd királyt.¹²⁴ Mint láthattuk, ez történt 1552-ben is. Nem hiába bízta ez év május 10-én Szulejmán szultán a francia királyt és a birodalmi szövetségeseit a Habsburgok elleni küzdelemre.¹²⁵

Azzal, hogy nem kevés diplomáciai talentumot mutatva Ferdinánd király maga mellé tudta állítani a pár hónappal korábban még ellene és testvére ellen háborút viselő szász választót, látványosan demonstrálta, hogy minden ellentétes véleménnyel szemben a Birodalom kitart a Habsburgok mellett, s ahogy a későbbiekben is többször tanújelét adta, a felekezeti ellentéteket háttérbe szorítva kész fegyverrel is szembeszállni az oszmán előtöréssel. Emellett az is kiderült, hogy az oszmánok nem bízhatnak a franciákban, akik szerint a birodalmi rendek a császárral szemben állnak.¹²⁶

Mindezt figyelembe véve Szász Móríc 1552-es magyarországi hadjárata és győri táborozása jóval fontosabb szerepet játszott, mintsem az utókor tulajdonít neki.

¹²³ A csata híre Európa-szerte ismert volt, pl. LUTZ: Nuntiaturen des Pietro Camaiani 94., ASPr, Carteggio Farnesiano Esterno, b. 338. no. 76. Mirandola grófia Parma hercegének, Modena, 1552. aug. 17.

¹²⁴ Ez Magyarországon is nyilvánvaló volt, lásd pl. Batthyány Ferenc Mária királynénak írt 1552. szeptember 5-i levelét. HATVANI: Magyar Történelmi Okmánytár 2. 351–352. Vö. GÖKBILGIN: Oszmán–magyar kapcsolatok 119–132.

¹²⁵ KARÁCSON: Török-magyar oklevéltár 33.

¹²⁶ KÖRPÁS: I. Ferdinánd levelezése 263., GUITMAN – KÖRPÁS – TÓTH – B. SZABÓ: A magyarországi török várháborúk 286. Mindezt Ferdinánd más ügyekben, például az erdélyi szászokkal folytatott levelezésében is használta érvként. BARABÁS: Erdély V. 489. November folyamán olyan terv is született, hogy egy olyan csellel kell az oszmánok franciákkal szembeni bizalmát megingatni, hogy azt terjesztik el Isztambulban, miszerint Móríc a francia király tudtával, sőt költségén ment a szultán ellen Magyarországra hadakozni. Uo. 491.

FORRÁSOK

AAV = Archivio Apostolico Vaticano
 ASMn = Archivio di Stato di Mantova
 ASPr = Archivio di Stato di Parma
 MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv (Wien)
 HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv
 UA = Ungarische Akten
 AA = Allgemeine Akten
 KA = Kriegsarchiv
 AFA = Alte Feldakten
 VBA = Veneranda Biblioteca Ambrosiana

SZAKIRODALOM

- ACSÁDY: A magyar nemzet = ACSÁDY IGNÁCZ: A magyar nemzet története. V. 1526–1608. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1897.
- ALSZEGHY: Jezsuita iskoladrámák = ALSZEGHY ZSOLTNÉ ET AL. (szerk.): Jezsuita iskoladrámák (Ismeretlen szerzők). Programok, színlapok. (Régi magyar drámai emlékek XVIII. század 4/2.) Budapest, 1995.
- ANDRÁSSY: A magyar állam = ANDRÁSSY GYULA: A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai. 2. Budapest, 1905.
- BAGI: Moháctól Zsitvatorokig = BAGI ZOLTÁN PÉTER: Moháctól Zsitvatorokig (1526–1606) In: Magyarország hadtörténete. II. Az oszmán hódítás kora. 1526–1718. Szerk. MÉSZÁROS KÁLMÁN. Budapest, 2020. 13–106.
- BARABÁS: Erdély IV. = BARABÁS SAMU: Erdély történetére vonatkozó regesták. (IV. közl.) Magyar Történelmi Tár 3. (1892:15) 267–291.
- BARABÁS: Erdély V. = BARABÁS SAMU: Erdély történetére vonatkozó regesták. (V. közl.) Magyar Történelmi Tár, 3. (1892:15) 474–492.
- BARABÁS: Zrínyi Miklós = BARABÁS SAMU: (szerk.): Zrínyi Miklós a szigetvári hős életére vonatkozó levelek és okiratok I. (Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria 29.) Budapest, 1898.
- BEDY: A győri székeskáptalan = BEDY VINCE: A győri székeskáptalan története. (Győr egyházmegye múltjából 3.) Győr, 1938.
- BEL: Notitia = MATTHIAS BEL: Notitia Hungariae novae historico geographica... III. Operi edendo praefuit et praefatus est: GREGORIUS TÓTH. Budapestini, 2016.
- BELÉNYESY: Kultúrtörténeti szemelvények = Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból. I–II. s.a.r. BELÉNYESY MÁRTA. Budapest, 1959.
- BÖTTCHER: Die Türkenkriege = HANS-JOACHIM BÖTTCHER: Die Türkenkriege im Spiegel sächsischer Biographien. (Studien zur Geschichte Ungarns 20.) Herne, 2019.
- Buda oppugnata = Buda oppugnata. Források Buda és Pest 1540–42. évi ostromainak történetéhez. Szerk. KASZA PÉTER. Budapest, 2021.
- CENTORIO: Commentarii = ASCANIO CENTORIO DEGLI ORTENSII: Commentarii della guerra di Transilvania... 1565.
- CORNELIUS: Zur Erläuterung = CARL ADOLPH CORNELIUS: Zur Erläuterung der Politik des Churfürsten Moritz von Sachsen. Münchner historisches Jahrbuch. 1866. 257–304.

- DECSY: Osmanografia. III. = DECSY SÁMUEL: Osmanografia. III. Béts, 1789.
- DOMOKOS: Győr vára = DOMOKOS GYÖRGY: Győr vára a 16. században. In: Győr vára. Erődváros a Rába partján. Szerk. BALOGH ANDRÁS – PASZTERNÁK ISTVÁN. Győr, [2021.] 44–69.
- DOMOKOS – HEGEDÚS: A Castaldo-kódex = DOMOKOS GYÖRGY – HEGEDÚS ATTILA: A Castaldo-kódex és a benne található magyar nyelvű forrás. Magyar Nyelv 119. (2023:1) 122–127.
- DRUFFEL: Briefe und Akten = Briefe und Akten zur Geschichte des sechzehnten Jahrhunderts: mit besonderer Rücksicht auf Bayerns Fürstenhaus. Beiträge zur Reichsgeschichte. II. 1552. Bearb. von AUGUST VON DRUFFEL. München, 1880.
- DRUFFEL: Herzog Herkules = AUGUST VON DRUFFEL: Herzog Herkules von Ferrara und seine Beziehungen zu dem Kurfürsten Moritz von Sachsen und zu den Jesuiten Sitzungsberichte der philosophisch-philologische und historische Klasse der Bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München. I. 1878. 317–367.
- Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. = Erdélyi Országgyűlési Emlékek I. 1540–1556. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1875.
- FAZEKAS: A Győri Egyházmegye = FAZEKAS ISTVÁN: A Győri Egyházmegye és székvárosa a kora újkorban (16–18. század). In: Arrabona, Jaurinum, Giavarino, Raab, Győr. Egy város emlékezete metszeteken és képeken. Szerk. FAZEKAS ISTVÁN. Győr–Budapest, 2021. 11–21.
- FEHÉR: Győr = Győr megye és város egyetemes leírása. Szerk. FEHÉR IPOLY. Budapest, 1874.
- GAETA: Nunziature di Venezia 5. = Nunziature di Venezia. (21 marzo 1550 – 26 dicembre 1551). 5. A cura di FRANCO GAETA. Roma, 1967.
- GAETA: Nunziature di Venezia 6. = Nunziature di Venezia. (2 gennaio 1552 – 14 luglio 1554). 6. A cura di FRANCO GAETA. Roma, 1967.
- GARÁDY: Türk Dániel naplója = GARÁDY SÁNDOR: Türk Dániel naplója, 1548–1559. Századok 5. (1871:1) 12–30.
- GÁRDONYI: Egri csillagok = GÁRDONYI GÉZA: Egri csillagok. Budapest, 2013.
- GECSÉNYI: Katonák és polgárok = GECSÉNYI LAJOS: Katonák és polgárok a győri végvárbán a XVI–XVII. században. Hadtörténelmi Közlemények 97. (1984:4) 664–686.
- GECSÉNYI: Gazdaság, társadalom, igazgatás = GECSÉNYI LAJOS: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr, 2008.
- GOETZ: Nuntiatur des Girolamo Martinengo = Nuntiatur des Girolamo Martinengo (1550–1554). Bearb. von HELMUT GOETZ. Tübingen, 1965.
- GOROVÉ: Eger = GOROVÉ LÁSZLÓ: Eger városának története. Eger, 1876.
- GÖMÖRY: Eger ostroma = GÖMÖRY GUSZTÁV: Eger ostroma 1552-ben. Hadtörténelmi Közlemények 3. (1890:1) 613–635.
- GÖKBILGIN: Oszmán–magyar kapcsolatok = M. TAYYIB GÖKBILGIN: Hatalmi harcok Európában. Oszmán–magyar kapcsolatok. Budapest, 2022.
- GUITMAN – KÖRPÁS – TÓTH – B. SZABÓ: A magyarországi török várháborúk = GUITMAN BARNABÁS – KÖRPÁS ZOLTÁN – TÓTH FERENC – B. SZABÓ JÁNOS: A magyarországi török várháborúk nemzetközi háttere, 1547–1556. Világtörténet 9. (2019:2) 253–293.
- GYÁRFÁS: Dobó István = GYÁRFÁS ISTVÁN: Dobó István Egerben. Budapest, 1879.
- HATVANI: Magyar Történelmi Okmánytár 2. = Magyar Történelmi Okmánytár, a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. tom. 2., 1538–1553. Szerk. HATVANI MIHÁLY. (Monumenta Hungariae Historica 1. Diplomataria 2.) Pest, 1858.
- HERRMANN – WARTENBERG – WINTER: Politische Korrespondenz = Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen, Bd. 6: 2. Mai 1552 – 11. Juli 1553 mit ergänzenden Dokumenten zum Tod des Kurfürsten. bearb. von JOHANNES HERRMANN – GÜNTHER WARTENBERG – CHRISTIAN WINTER. Berlin, 2006.

- HERRMANN: Zu Krankheiten und Tod des Herzogs = JOHANNES HERRMANN: Zu Krankheiten und Tod des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen. Neues Archiv für sächsische Geschichte 81. (2010) 59–82.
- HÓMAN – SZEKFÚ: Magyar történet. III. = HÓMAN BÁLINT – SZEKFÚ GYULA: Magyar történet. III. Budapest, 1935.
- HORVÁTH: Magyarország történelme = HORVÁTH MIHÁLY: Magyarország történelme. IV. Pest, 1871.
- ISELIN: Neu-vermehrtes = JACOB CHRISTOFF ISELIN: Neu-vermehrtes historisch- und geographisches allgemeines Lexicon. 4. Basel, 1743.
- ISSLEIB: Von Passau = SIMON ISSLEIB: Von Passau bis Sievershausen 1552–1553. Neues Archiv für sächsische Geschichte 8. (1887) 59–82.
- ISTVÁNNFFY: A magyarok dolgairól = Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. s.a.r. BENITS PÉTER. Budapest, 2003.
- JABLONKAY: Jézus Társaságának = JABLONKAY GÁBOR SJ: Jézus Társaságának első érintkezései Magyarországgal. Katolikus Szemle 23. (1909:8) 822–834.
- JÓKAI: A magyar nemzet története = JÓKAI MÓR: A magyar nemzet története regényes rajzokban. II. Budapest, 1905.
- KANÁSZ: Magyarország és a Szentszék = KANÁSZ VIKTOR: Magyarország és a Szentszék a 16. század közepén. Girolamo Martinengo nuncius és a Magyar Királyság (1550–1554). PhD-értekezés, PTE BTK, Győr-Pécs, 2022.
- KANÁSZ: Eger = KANÁSZ VIKTOR: Eger és a szentszéki diplomácia. Girolamo Martinengo jelentései Eger 1552. évi ostromáról. In: Itália öröksége Egerben. (Örökségünk védelme és jövője 6.) Eger, [megjelenés alatt]
- KARÁCSON: Török-magyar oklevéltár = KARÁCSON IMRE: Török-magyar oklevéltár 1533–1789. Budapest, 1914.
- KÁROLYI – SZALAY: Nádasdy Tamás = Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Szerk. KÁROLYI ÁRPÁD – SZALAY JÓZSEF. Budapest, 1882.
- KASZA: Wolfgang Lazius = KASZA PÉTER: Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közti évek magyarországi eseményeiről. Lymbus 2017. 89–116.
- KENYERES: A Habsburg Monarchia katonai kiadásai. = KENYERES ISTVÁN: A Habsburg monarchia katonai kiadásai az Udvari Pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623.: Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007:2) 85–137.
- KOLLÁNYI: Regesták = Regesták a római és párizsi levéltárakból. Közli: DR. KOLLÁNYI FERENCZ. Magyar Történelmi Tár 4. (1905:6) 311–376.
- KOMÁROMY: Magyar levelek 8. = KOMÁROMY ANDRÁS: Magyar levelek a XVI. századból. Nyolczadik közlemény. Magyar Történelmi Tár 4. (1910:11) 517–542.
- KORPÁS – B. SZABÓ: Az 1550-es országgyűlési kísérlet = KORPÁS ZOLTÁN–B. SZABÓ JÁNOS: „Ha követségbe jöttek, sokan vannak, de ha katonának, kevesen.” Az 1550-es országgyűlési kísérlet katonai hátteréhez: 16. századi Habsburg haderők és stratégiák Európában. In: Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában. 1552–1568. Szerk. BUJDOSÓNÉ PAP GYÖRGYI – FEJÉR INGRID – H. SZILASI ÁGOTA. Eger, 2017. 89–116.
- KORPÁS: I. Ferdinánd levelezése = KORPÁS ZOLTÁN: I. Ferdinánd levelezése V. Károly melletti követével, Juan Alonso de Gámizzal. (1542–1556). Fons 16. (2009:2) 249–306., 16. (2009:3) 309–372.
- KRUPPA: A kereszt, a sas és a sárkányfog = KRUPPA TAMÁS: A kereszt, a sas és a sárkányfog. Kelet-közép-európai törökellenes ligatervek és küzdelmek a Báthory-korban (1578–1597) (Collectanea Vaticana Hungariae II/5). Budapest–Róma, 2014.

- KULCSÁR: Humanista történetírók = Humanista történetírók. Válogatta és jegyzetekkel ellátta: KULCSÁR PÉTER. Budapest, 1977.
- KUPKE: Nuntiaturen = Nuntiaturen des Pietro Bertano und Pietro Camaiani 1550–1552. Bearb. von GEORG KUPKE. Berlin, 1901.
- LACZLAVIK: Adalékok = LACZLAVIK GYÖRGY: Adalékok a Habsburg főhercegek (elsősorban Miksa főherceg) magyarországi tevékenységéhez a 16. század második felében. In: „Az ifjak tanítása oly nagy jó”. Tanulmányok Kovács Ágnes tiszteletére. Szerk. FOGARASSY ZOLTÁN – MÉSZÁROS KÁLMÁN – TÖRÖK PÉTER. Debrecen, 2021. 271–280.
- LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst = FRIEDRICH ALBERT VON LANGENN: Moritz, Herzog und Churfürst zu Sachsen. Leipzig, 1841.
- LÓKÖS: Jó Dobó = „Jó Dobó miatt sok terekők vesznek”. 16–17. századi költők és krónikások az 1552-es egri ostromról. Válogatta: LÓKÖS PÉTER. Budapest, 2008.
- LUTZ: Nuntiaturen des Pietro Camaiani = Nuntiaturen des Pietro Camaiani und Achille de Grassi. Legation des Girolamo Dandino (1552–1553). Bearb. von HEINRICH LUTZ. Tübingen, 1959.
- Magyar ország históriája. III. = Magyar ország históriája. III. GEBHARDT LAJOS ALBERT munkáiból magyarázta HEGYI JÓZSEF, megigazította és 1803-ig folytatta KULCSÁR ISTVÁN. Pest, 1803.
- MARCZALI: Regesták = MARCZALI HENRIK: Regesták a külföldi levéltárakból. 1. Történelmi tár 1. (1878:3) 419–498.
- MAROSI – NAGY: Habsburg- és törökellenes harcok = MAROSI ENDRE – NAGY LÁSZLÓ: Habsburg- és törökellenes harcok. Magyarország hadtörténete. I. Főszerk. LIPTAI ERVIN. Budapest, 1985. 179–336.
- Memoria rerum = 1504–1566. Memoria rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv). s.a.r. BESSENYEI JÓZSEF. Budapest, 1981.
- MOE = Magyar Országgyűlési emlékek. Magyar Királyság (1526–1606), Erdély (1540–1699). 1546–1556. Szerk. FRANKÓI VILMOS. (Monumenta Hungariae Historica 3. Monumenta Comititalia regni Hungariae 3.) Budapest, 1876.
- NAGY: Eger = NAGY JÓZSEF: Eger története. Budapest, 1978.
- OLAHUS: Epistulae = NICOLAUS OLAHUS: Epistulae. 1534–1553. II. Edidit, introduxit et commentariis instruxit: EMŐKE RITA SZILÁGYI. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 19/2.) Budapest, 2022.
- PAPO – NEMETH PAPO: Le guerre = ADRIANO PAPO – GIZELLA NEMETH PAPO: Le guerre turche in Ungheria. 1551–1553. Trieste, 2018.
- PAPO – NEMETH PAPO: Processo = ADRIANO PAPO – GIZELLA NEMETH PAPO: Processo per la morte violenta del reverendissimo frate Giorgio Martinuzzi, cardinale e vescovo varadiense. Trieste, 2022.
- PÁLFFY: A császárváros védelmében = PÁLFFY GÉZA: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. A győri vár töröktől való visszafoglalása 400. évfordulójának emlékére. Győr, 1999.
- PÁLKÖVI: Magyarország = PÁLKÖVI (PALKOVICS) ANTAL: Magyarország története. II. Sárospatak, 1854.
- Péchy Gáspár levelei = Péchy Gáspár levelei Nádasdy Tamáshoz 1552–1562. Magyar Csáldtörténeti Szemle (1936:7) 1–6.
- PRAY: Historia = GEORGIUS PRAY: Historia regum Hungariae. III. Budae, 1801.
- RÉVÉSZ: Magyar tanulók Wittenbergben = RÉVÉSZ IMRE: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. Magyar Történelmi Tár 1. (1859:6) 207–230.
- RITOÓKNÉ SZALAY: Egy olasz emlékiró = RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Egy olasz emlékiró Castaldo erdélyi kíséretében. In: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. BÚZA JÁNOS. Budapest, 2001. 353–357.

- SARUSI: A bécsi Udvari Kamarai Levéltár = SARUSI KISS BÉLA: A bécsi Udvari Kamarai Levéltár Gedenkbücher Österreich magyar vonatkozású iratainak regesztái. Fons 17. (2010:3) 339–408.
- SINKOVICS: Az ország = SINKOVICS ISTVÁN: Az ország megosztottságának állandósulása. In: Magyarország története. 1526–1686. I. Szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES. Budapest, 1985. 223–284.
- SPANGÁR: Magyar krónika = SPANGÁR ANDRÁS: Magyar krónika. Kassa, 1738.
- SUGÁR: Az egri vár = SUGÁR ISTVÁN: Az egri vár és viadala. Budapest, 1971.
- SZABÓ: Melchior Genersich = SZABÓ ANDRÁS PÉTER: Melchior Genersich rövid lőcsei krónikája (1108–1552). Lymbus 2012–2013. 199–228.
- SZALAY: Négyszáz levél = SZALAY ÁGOSTON: Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861.
- SZÁNTÓ: A török sereg elvonulása = SZÁNTÓ IMRE: A török sereg elvonulása Eger alól 1552-ben. Hadtörténelmi Közlemények 15. (1968:2) 261–280.
- SZÁNTÓ: I. Ferdinánd = SZÁNTÓ IMRE: I. Ferdinánd király intézkedései 1552 nyarán Eger és Szolnok védelmére. Agria 8–9. (1972) 201–213.
- SZÁNTÓ: Küzdelem a török terjeszkedés ellen = SZÁNTÓ IMRE: Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551–52. évi várháborúk. Budapest, 1985.
- THOU: Historiarum = JAC[QUES] AUG[USTE] THUANI: Historiarum sui temporis opera. 1. [h.n.] 1609.
- TIMON: Epitome = SAMUEL TIMON: Epitome chronologica rerum Hungaricarum et Transilvanicarum a nativitate... Claudiopoli, 1764.
- TURBA: Venetianische Depeschen = Venetianische Depeschen vom Kaiserhofe (Dispacci di Germania). I–II. Bearbeitet von GUSTAV TURBA. Wien, 1892.
- VERESS D.: A győri vár = VERESS D. CSABA: A győri vár. Budapest, 1993.
- VIDA: „Szerelmes Orsikám...” = „Szerelmes Orsikám...”. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Vál., szöv. gond., jegyz. VIDA TIVADAR. Budapest, 1988.
- VILLÁNYI: Győr-vár = VILLÁNYI SZANISZLÓ: Győr-vár és város helyrajza, erődtétele, háztelek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, 1882.
- VÖRÖSMARTY: Nagyobb epikai művek II/5. = VÖRÖSMARTY MIHÁLY: Nagyobb epikai művek. II. Vörösmarty Mihály összes művei 5. Szerk. HORVÁTH KÁROLY – MARTINKÓ ANDRÁS. Budapest, 1967.

MAURICE OF SAXON'S CAMPAIGN IN HUNGARY AND HIS ENCAMPMENT AT GYŐR IN 1552

After having made peace with Emperor Charles V and King Ferdinand I, Prince Maurice of Saxony led a campaign of 11–15,000 soldiers against the Ottoman Empire in Hungary in the autumn of 1552, now as an ally of the Habsburgs. It happened just as the Ottoman armies were about to begin the siege of Eger after their major victories (e.g., the capture of Temesvár-Timisoara, Veszprém, Szolnok, Drégely, among others). Despite this, Maurice did not set out to liberate Eger but camped below Győr, began to fortify the city and led small and large diversionary attacks and raids in the Transdanubian region.

For all these reasons, Maurice's campaign was painted negatively by his contemporaries and the Hungarian historical consciousness. In addition, Ferdinand I was also blamed for not coming personally to the Hungarian theatre of war and for not leading the Christian troops. All this has been interpreted as a sign that the fate of his kingdom and the outcome of the war against the Ottomans in Hungary was irrelevant to the Hungarian king.

Contemporary sources, on the other hand, paint a very different picture. Therefore, this study seeks to answer whether Maurice's campaign in Hungary and his encampment in Győr – a little-known military event of 1552 – was, in fact, in vain. What was the prince, who had recently fought a bloody war with Emperor Charles V and King Ferdinand I of Hungary, doing in Győr? In what way did Ferdinand I try to persuade the prince to launch the campaign? What was this campaign's political and diplomatic value, and what did the diplomats and decision-makers at the European courts know about it? What did the royal court and the prince think of the venture, and did the army have any contact with the Ottoman armies? Did the expedition play any short- or long-term role in the Ottoman wars? Last but not least, why did not King Ferdinand I or his son Archduke Maximilian lead the Christian troops?

In addition to answering these questions, this study will also present the exact course of Maurice of Saxony's campaign, the military events that could be outlined in its course, and the news of these events. In doing so, it is not forgotten that Hungary's military, diplomatic and political developments in 1552 can only be understood in the broader pan-European context.

Viktor Kanász

Lakatos Bálint

HALÁL BÉCSÚJHELYEN

Somogyi János győri kereskedő
és Magyar Ferenc hagyatéka, 1590–1591

A 16. század közepére erődvárossá kiépülő Győr átalakuló társadalmában a polgárok vezető csoportjának anyagi megerősödését a regionális közvetítő kereskedelembe való bekapcsolódásuk hozta magával. Ahogy Gecsényi Lajos a távolsági szarvasmarha-kereskedelem vonatkozásában, de általánosabb érvennyel találóan megállapította, a 16–17. században „a győri kereskedő-polgárok tevékenysége elsősorban a különböző áruk összegyűjtésére és a helyi szükségletek kielégítése mellett nyugat felé való továbbítására összpontosult.”¹ Amíg azonban az ehhez kapcsolódó jelenségek és a kereskedő-marhatőzsér csoportok személyi összetétele és kapcsolatrendszere a 17. század elejétől viszonylag részletesen megismerhető,² a 16. századi polgárok tevékenységéről sokkal kevesebb és töredékesebb ismerettel rendelkezünk. A rövid török uralom (1594–1598) következtében ugyanis Győr város korábbi levéltári anyaga elpusztult, ezért minden olyan adat, írásos forrás becses, amely ehhez adalékot nyújthat.³

Az alább teljes szöveggel közölt, hat tételből álló irategyüttest 2018 februárjában Ausztriában, a Bécsújhelyi Városi Levéltár (Stadtarchiv Wiener Neustadt) állományában tártuk fel Péterfi Bencével közös kutatóút során.⁴ Mivel a bécsújhelyi városi regisztrátúra a 18. század közepi tematikus szempontú rendezésnek is köszönhetően szétzilálódott,⁵ a városi levéltári anyagból más, az ügyre vonatkozó forrásadatot nem találtam, és a rövid idő alatt nem is nyílt mód a szövegekben említett személyekre szisztematikusan rákeresni.⁶ A történet tehát több ponton hiányos, ennek ellenére a forráscsoport közreadása Győr 16. század végi társadalomtörténete szempontjából fontos, még ha remélhető is, hogy a későbbiekben az esetről való ismereteink bővíülhetnek.

¹ GECSÉNYI: Gazdasági és társadalmi változások 82. Lásd még Uó: Győr kereskedelmi szerepe 24–26., 28–30.

² GECSÉNYI: Gazdasági és társadalmi változások 77–90.; Uó: Győr kereskedelmi kapcsolatai 255–268.

³ LENGYEL: Győr város levéltára 52–54.

⁴ A kutatás a LP2015-4/2015. azonosítójú MTA Lendület-pályázat támogatásával valósult meg. E helyütt köszönjük Weisz Boglárka projektvezető támogatását.

⁵ Vö. BUTTLAR: Stadtarchiv 12–14.; GERHARTL: Matthias Fuhrmann 40–42.

⁶ A további kutatás során az 1566-tól induló bírósági jegyzőkönyvek (Gerichtsprotokolle), ill. az 1430-tól meglévő Gewährbücher (végrendeleti, ingatlanforgalmi, kereskedelmi ügyeket tartalmazó városkönyvek) megfelelő köteteit is alaposan végig kellene nézni, jöllehet az utóbbi 1587–1601 között hiányos. MAYER: Geschichte II/1. 138. – A levéltárban helyben használható két általános segédlet-kötetben (Sachverzeichnis [Tárgymutató] és Ortsverzeichnis [Helynévmutató]) a „Gwb.” rövidítés utal a Gewährbücher köteteire. A mutatókat kutatóutunk alkalmával végignéztük.

A címben jelzett bécsújhelyi haláleset körülményeiről ugyanis nem sokat tudunk; az eddig feltárt forrásokból a pontos ideje sem derül ki. Az elhunyt személy, Magyar Ferenc győri polgár a győri kereskedők közé tartozott, de működéséről, vagyoni helyzetéről és anyagi erejéről semmit sem tudunk. Minden jel szerint a történet többi szereplőjével együtt ingatlantulajdonos polgár lehetett, mert Győrben családja mellett háznépe, háztartása is volt („az elhunytak itt, nálunk felesége, gyermekei és familiája is van”).⁷ Hitvesének és gyermekeinek nevét nem ismerjük (lásd az 1. számú forrást).⁸

A történet voltaképpen főszereplője azonban nem ő, hanem kereskedőtársa, Somogyi (Somodi) János győri polgár volt. Róla is csupán halvány, benyomásszerű képet alkothatunk. Győr város első telekkönyve szerint 1567-ben a Kalmár utcában volt telke, amelynek az egyik sarkával az Úri utca felé nézett, másik oldalról az Alsóközép utca felé esett.⁹ Ezek szerint gyaníthatóan a győri kereskedők középmezőnyébe tartozhatott, és 1590-ben már egy meglelt ember lehetett: talán emiatt is betegeskedhetett 1590 telén (lásd a 4. sz. forrást). Bár személyét csábító lenne a 17. század elején szereplő győri kereskedő Somogyi Jánossal azonosítani, aki 1634-ben a győri jezsuiták Patrona Hungariae-kongregációjának alapító tagja volt,¹⁰ 1637-ben pedig Böythe Miklós szerémi püspök és győri kanonok gondviselőjeként és borának eladójaként is szerepel,¹¹ ezek az adatok egy másik Somogyi Jánosra vonatkoznak. A Gecsényi Lajos által hasznosított 1627. május 14-i tanúvallomási jegyzőkönyv szerint ugyanis – amelyből azt tudjuk meg, hogy Somogyi társaival együtt Csapó János „alfölditől” hatvanhárom ökröt vásárolt – Somogyi 40 éves volt.¹² Ha a forrástípusból adódóan az életkor feltüntetése nem is volt pontos, akkor is egy generációval fiatalabb lehetett a mi történetünkben szereplő Somogyi Jánosnál, mert 1587-ben vagy akörül született. Az esetleges leszármazás vagy rokoni kapcsolat tisztázásában nem segít, hogy a győri káptalan felvállási jegyzőkönyveiben ez idő tájt több, részint Győr, Komárom és Sopron megyei nemes Somogyi/Somody család tagjai is feltűnnek; a nemtelen és győri illetőségű Somogyiak között pedig éppen nem találni János nevét.¹³ A pozsonyi városi tanácsülési

⁷ „Habet defunctus hic apud nos uxorem, liberos ac familiam...” (1. sz.)

⁸ Talán leszármazottja lehetett az a providus Magyar Farkas (fiai: Márton és György), aki 1602. júl. 4-én Szűcs István győri kőházát vette meg 65 forintért. GyEL GyKHLt Felv. jkv. VI. köt. 266.

⁹ Telekkönyv 52. „Schumadi Janusch burgers platz mit dem einen eckh gegen der Herrngaßen breitt 6 clafter 5 schuch und gegen der Untern mitl gaßen lanng 7 clafter”. VILLÁNYI: Győr helyrajza 62–63., 137.

¹⁰ KÁDÁR: Patrona Hungariae-társulat 329/53. sz., Tanácsülési jkv. VII. 108/356. sz.

¹¹ Tanácsülési jkv. VIII. 36/80. sz. – Böythére legújabbán lásd KÁDÁR – B. SZÉKELY: Adattár 563.

¹² GECSÉNYI: Győr kereskedelmi kapcsolatainak 257., GyEL GyKHLt Th III. Nr. 24826.

¹³ A teljesség igénye nélkül: GyEL GyKHLt Felv. jkv. III. köt. pp. 257–259. 1574. nov. 18. Pázmány János és fia: Ferenc nemesi kúriájukat providus Somogyi Ambrusnak adják, ill. Nagybéla pusztá birtokuk felét elzálogosítják; IV. köt. pp. 200–202. 1582. szept. 8. Markházy Imre és János szerződése Somogyi másként Gombkötő Pállal egy markházi birtokrészre vonatkozóan; V. köt. pp. 536–537. 1593. jún. 17. egregius Alföldy György és nemes Somogyi másként Gombkötő Pál birtokcseréje; VI. köt. p. 268. 1602. dec. 4. a győri káptalan elad egy győri telket pincével providus Somogyi Farkasnak

jegyzőkönyvek megfelelő kötetében is felbukkan egy Somogyi János 1590 szeptembere és 1591 májusa között, akinek Orsolya nevű feleségével romlott meg helyrehozhatatlanul a házassága, végül 1591 tavaszán a pozsonyi házát is el kellett adnia. Bár időrendi akadálya nem lenne, nem tűnik életszerűnek, hogy ezt a pozsonyi polgárt a győri kereskedővel azonosítsuk.¹⁴

A források alapján kirajzolódó eseménysort a következőképpen rekonstruálhatjuk: 1590 késő tavaszán vagy kora nyarán – tehát néhány hónappal az ügyben keletkezett első irat dátuma előtt¹⁵ – Somogyi János kereskedelmi megbízást adott Magyar Ferencnek. Átadott neki egy nehéz avagy társzekérnyi (*ainer wagen schwär*)¹⁶ szózott halat, hogy azt Bécsújhelyre szállítsa és ott adja el, továbbá 97 forintot. Eerre minden valószínűség szerint Győrben került sor. Az árukölcsön vagy áruhitel részleteiről többet nem tudunk, sem a hal fajtáját, sem Magyar önrészét, sem az esetleges kamatot nem említik forrásaink. Csak annyi világos, hogy Sóthy (Solthy) Tamás győri polgár jelen lehetett a megbízásnál vagy közelebből tudott a részleteiről, hiszen utólag tanúskodott róla (1. sz.).¹⁷

Győr város első levele (1. sz.), illetve Somogyi bécsújhelyi elismervénye (3. sz.) ugyan egy kissé félreérthetően úgy fogalmaz, mintha a Somogyi által kölcsönadott 97 forint szolgált volna a Magyar által beszerzendő szózott halszállítmány és más áru vételárául, de Tobias Graff győri harmincados igazolásából (3. sz.) egyértelmű, hogy a halszállítmányt Somogyi szerezte be, és ő maga is fizette meg a saját nevében Győrben a harmincadvámot; a 97 forintnyi összeg a szállítmányozási költségek, illetve más, Bécsújhelyt vásárolható iparcikkek beszerzésének és behozatalának fedezetéül szolgálhatott.¹⁸

A két latin nyelvű, győri városi levélben különben „forint”, a német forrásokban pedig következetesen „tallér” szerepel ennek az összegnek a pénznemeként, közelebbi megjelölés nélkül; a tallérnak a 3. számú forrásból kihüvelykezhetően az

és családjának (fiai Balázs és Ákos); uo. pp. 490–491. 1607. febr. 28. nemes Somogyi János és Katalin eladják komáromi városi kúriájukat Kewy Péternek, uo. pp. 667–668. 1610. ápr. 7. özv. Boldizsár Pongrácné a férjének és neki tett szolgálataiért providus Somogyi Gergely számára adja lébényi javai felét, hogy cserébe vállalja ápolását és eltartását (Somogyi erre egyidejűleg kötelezi magát). – Győr vm. jkv. I. kötetében Somogyi Kelemen (1581), György (1589), nemes Somogyi Márton (1592), nemes Somogyi Gáspár (1611, 1612) fordul elő: uo. 61., 402., 503., 795., 868. sz.

¹⁴ AMB A/XXIV.1, 2a6, Sitzungsprotokolle des Stadtrats und Index / Záposnice zo zasadnutí mestskej rady a index (1589–1606), fol. 98r (1590. szept. 26., a város kötelezi a külön élő Somogyit és feleségét, hogy hat héten és három napon belül költözzenek ismét össze, máskülönben házukat el kell adniuk és el kell költözniük a városból), 128v (1591. ápr. 5. Somogyi Jánosné Orsolyát a Balog Gergellyel való házasságtörése miatt kiűzték), 134v (Nikolaus Mayerhoffer részletfizetéssel megvásárolja Somogyi János „ob der Neustift” fekvő pozsonyi házát). A kötet online a Crossborderarchives SK–AT honlapon keresztül tanulmányozható (<https://www.crarc.findbuch.net/php/main.php> – a látogatás ideje: 2023. márc. 20.). Köszönöm Péterfi Bencének, hogy az adatokra felhívta a figyelmemet.

¹⁵ Az 1590. szept. 25-i győri levélben (1. sz.) az általános „proximis temporibus” megjelölés szerepel.

¹⁶ Lásd 2. sz. forrásban. A társzekérre: DOMANOVSKY: Mázsaszekér 46–51., 73–74.

¹⁷ A szövegben előforduló személyek azonosítását lásd a forrásközlés vonatkozó jegyzeteiben.

¹⁸ Vö. MAYER: Geschichte II/1. 128–131. (vásáru, velencei áru textil); GECSÉNYI: Győr társadalmi kapcsolatainak 265.; Uő: Győr kereskedelmi szerepe 28–30.

„ungerisch” volt a százas váltópénze. Itt végeredményben számítási magyar forintról van szó, a váltópénze a dénár (1 Ft = 100 d). A tallért mint forgalmi ezüstpénzt kezdetben az aranyforinttal egyenértékű veretként készítették – Magyarországon rendszeresen a 16. század közepétől, az osztrák tallérok mintájára –, és valószínűleg ezért lehet forrásainkban a két elnevezés – mint számítási pénz – felcserélhető, amelyhez az is hozzájárult, hogy a forgalmi aranyforintot a 16. század második felében egyre inkább dukátnak nevezték.¹⁹ Ehhez képest az 5. számú forrásban rögzített tanúvallomás egész- és féltallér pénzermékről is említést tesz; ekkor tényleges forgalmi valutáról van szó, magyar (körmöci), illetve birodalmi vagy osztrák ezüstitallérról.²⁰ Mindezek alapján az összeget magyar számítási forintban és dénárban fogom a továbbiakban emlegetni.

A szóban forgó áru, a szózott hal egy helyben tömegesen előállítható és nyugati irányban is kellően versenyképes, exportálható termék volt,²¹ amely a győri helyőrség, pontosabban a főkapitányi háztartás ellátása szempontjából is bírt némi jelentőséggel: egy 17. század közepi adat alapján régi gyakorlat szerint a győri főkapitányoknak „regáléjoguk”, tehát haszonvételük volt a Győrben előállított, illetve a Győrről át szállított vagy ott árult bizonyos élelmiszerekre és cikkekre, így a szózott halszállítmányból is szekerenként egy hal vagy tiszteletdíj járt nekik.²²

1590 nyarán tehát Magyar Ferenc annak rendje és módja szerint el is utazott Bécsűjhelyre, hogy – talán a saját áruja mellett – a halat értékesítse, valószínűleg éppen a Nagyboldogasszony-napi országos vásáron, amely augusztus 15-én, illetve az ünnepet megelőző és követő napokban összesen két hétig tartott.²³ A városban Georg Zerrer kőművesmester házában szállt meg. Zerrer (Zörer) személyéről annyit tudunk, hogy nem volt tősgyökeres bécsűjhelyi: 1584-ben Anna nevű feleségével együtt a város délnyugati, *Minderbrüederviertel* negyedében írják össze lakosként, majd éppen 1590-ben szerezte meg a polgárjogot, és ugyanebben az évben – nyilván ezt nem sokkal megelőzően, hiszen a városi polgárjog (egyik) általános feltétele az ingatlantulajdon²⁴ – vett házat a város keleti részében, az Innere Ungarngassén, azaz a Magyarországról a Lajtán és az Ungartoron azaz Magyar-kapun át a főtérre bevezető Magyar utca belső szakaszán.²⁵ Noha Zerrer

¹⁹ HUSZÁR: Habsburg-házi királyok pénzei 14–16. (forint), 24–29. (tallér), 29–30. (dénár), 39., 46., 48–50. (forgalmi pénzek).

²⁰ Uo. 25–27., 28., 48–49.

²¹ Bécsűjhely város haligénye tetemes volt, ennek ellenére a Lajta halban szegény folyó, ezért rendszeres a haláru behozatala Magyarországról is. MAYER: *Geschichte II/1*. 96–97., 331–332. A 17. század közepén a szózott viza fontja 5 krajcár volt. Uo. 332. Lásd még TAKÁTS: Komáromi vizahalászat 425–426., 429–433., 437., 440.

²² OROSS: Győri vár helyőrsége 164, 3–4. tétel. 1702. évi közlés szerint 1651-ben megerősített haszonvételi jogok.

²³ MAYER: *Geschichte II/1*. 121.

²⁴ IVÁNYI: Városi polgárjog 26–29.; SZENDE: Polgárnak lenni 85–89. A másik feltétel a céhtagság, tehát Zerrer valószínűleg tagja lett a kőfaragók és kőművesek céhének. Lásd MAYER: *Geschichte II/1*. 118., 207., 419–420.

telkét nem tudom egyelőre lokalizálni, mindenesetre egy olyan kőháznak kellett lennie, amely elég közel lehetett a vásártérhez és ahol Magyar az árut is tárolni tudta. Mielőtt azonban a halszállítmányt értékesíthette volna, súlyosan megbetegedett és nem tudott kimozdulni a Zerrernél kivett szobájából. Ugyanekkor szintén üzleti okokból a városban tartózkodott két másik győri polgár, Csiszár Mátyás és Csiszár György,²⁶ valamint a nemespolgár-kereskedő Csabi Péter Sopronból, és egy név szerint nem ismert kőszegi kereskedőtársuk is, mivel a Lajta folyón levonuló nyári áradás (*grosswasser*) miatt nem tudtak hazaindulni.²⁷

Az ekkor történeteket Csabi majdnem egy évvel később tett vallomásából (5. sz.) ismerjük. E szerint Csabi Péter a két győri és az egy kőszegi kereskedővel együtt felkereste a már súlyos beteg Magyar Ferencet a szállásán, és miután beléptek hozzá, megkérdezték tőle, hogy miért ilyen sötét helységben fekszik, miért nem kér egy másik szobát. A beteg azt felelte, hogy nem tud a szállásadóval beszélni, és Csabit kérte meg erre, aki rögtön intézkedett is. Georg Zerrer Csabi kérésére megengedte, hogy Magyar egy másik szobában, a szövegből kihámozhatóan a sütőházban (*feuerhaus*) kapjon fekhelyet. Miután ez elrendeződött, Magyar kérésére a két győri és a kőszegi kereskedő megszámlolta Magyar három erszényéből kettőben a pénzt. Ebben Csabi nem vett részt, csak látta, hogy aprópénz volt az erszényekben kilenc egész és két fél tallér értékben. (E két erszényben talán Magyar saját tőkéje volt, és elképzelhető, hogy saját maga ebből szerzett be már árut, ezért maradt csak csekélyebb összeg bennük, de erről semmi közelebbit nem tudunk.) A harmadik bugyellárist nem nyitották fel, annak tartalmáról csak a beteg kijelentéséből tudták meg, mekkora összeget tartalmazott. Magyar Ferenc kérte a két Csiszárt, hogy vegyék át a pénzt és vigyék haza, de azok szabadkoztak, hogy előbb Rohonc felé kell menniük, és ezért sem vállalták a kockázatos pénzszállítást. Viszont azonmód megkérték a szállásadót, Georg Zerrert, hogy tegye el és őrizze meg a pénzt. Magyar ekkor jelentette ki, hogy a teljes összeg 97 forint.

²⁵ Zerrer 1595 tavaszán halt meg, ápr. 30-án temették. Életére: MAYER: Geschichte II/1. 206. (Zörer alakban említi.) – Stadttatlas Wiener Neustadt, Gertrud Gerhartl kommentárja, továbbá a Wachstumsphase von Wiener Neustadt, ill. Wiener Neustadt 1820 (Franziseischer Kataster) c. térképek (a városnegyedekre és az Ungargasséra).

²⁶ Nevük az 1. és 3. sz. forrásból derül ki, a személyükre vonatkozó adatokat lásd az 1. sz. forrás jegyzetében.

²⁷ A nyári árvízre lásd ROHR: Extreme Naturereignisse 202. 211–212. Júniustól szeptember elejéig a Keleti-Alpokban, illetve az Alpok előterében lévő hegységekben a délkeletről, a Mediterráneum térségéből északkelet felé tartó alacsony légnyomású légtömegeknek köszönhetően lehulló nagyobb mennyiségű csapadék okozhat áradásokat. Másrészt az Alpokban történő heves zivatarok következtében alakulhatnak ki hirtelen áradások. A június–augusztus folyamán egy–három hét különbséggel bekövetkező eső során a második szakaszban lehulló csapadéktól duzzadnak meg a folyók, mivel a talaj már nem tudja elnyelni a csapadékot olyan mértékben. Mindez rövid ideig tartó, de hirtelen lokális áradást okozhat. Köszönöm Vadas András segítségét! MAYER: Geschichte II/1. 97. szerint 1590. szept. 7-én Bécsújhely levélben eredménytelenül kérte Kismarton városát, hogy a Lajta folyó esőzések miatt megváltozott medrének (és partjának) a helyreállítását akár munkaerővel, akár pénzzel támogassák. Ezek szerint az áradásra augusztus második felében kerülhetett sor.

A kereskedők is kérlelni kezdték Zerrert, aki végül nem utasította vissza, hogy megőrizze a pénzt, de kérte, hogy Magyar pecsételje le az erszényt. Erre Magyar azt válaszolta, hogy ez szerinte felesleges, mert teljesen megbízik Zerrerben. Így azután a szállásadó eltette a pénzt.

Magyar Ferenc állapota néhány napon belül válságosra fordulhatott, és nem sokkal később meghalt anélkül, hogy Somogyi megbízását teljesíthette volna. A halottat a szállásadója, Zerrer temettette el; a temetés időpontja és helye egyelőre nem ismert – nagyjából 1590 augusztus végén, szeptember elején történhetett – mint ahogy Magyar felekezeti hovatartozása sem. Csak annyit tudunk a 3. számú forrás utalása alapján, hogy a végtisztesség költsége 4 forint 56 dénárt tett ki.

Hogy a győriek hogyan, kik révén és mikor értesültek Magyar Ferenc bécsújhelyi haláláról, nem tudni. Zerrer bizonyára tájékoztatta a házánál bekövetkezett halálesetről a városi magisztrátust, és ha a hagyatékot nem is írták össze (talán nem volt érdemben mit), a szózott halárut, illetve a rábízott pénzből 50 forint 44 dénárt Zerrer átadta a bécsújhelyi városbírónak, Georg Preidlnnek.

Somogyi Jánosnak ilyen eseményeket követően kellett hozzálátania szállítmánya visszaszerzéséhez és kintlévősége behajtásához. Mivel igényének igazolására írásos bizonyítékot kellett Bécsújhelyen felmutatnia, Győr városától és Tobias Graff győri harmincadostól is tanúsítványt kért szállítmányáról és a pénzkölcsönről. A városi magisztrátus és a harmincados levele két nap különbséggel, 1590. szeptember 25-én, kedden, illetve 27-én, csütörtökön kelt. A városi tanácsnak a péntek mellett a keddi volt a másik ülésnapja vagy „ügyeleti napja”,²⁸ ezért a Somogyi által felvonultatott tanúk eskü alatti vallatására valóban a levélben jelzett napon kerülhetett sor. A város ekkori multietnikus volta ellenére, a német ajkú lakosság jelenlétének és feltehetően saját maguk által a gyakorlatban is beszélt nyelvnek a dacára a győri tanács, illetve a városi jegyző nem alkalmazkodott a külföldi címzett bécsújhelyiek nyelvi preferenciáihoz: a bevett módon latinul írt. (A kézírás a városi és egyúttal káptalani jegyző Alistáli Imrée lehet.)²⁹ A városi magisztrátus egyrészt írásba foglalta a Somogyi által az ügyletről elmondottakat, másrészt azt, hogy ezt (ti. hogy Magyar Somogyi halálával kereskedett) esküvel tanúsított vallomásában Sóthy Tamás polgár is megerősítette. Ugyanekkor Csiszár Mátyás és György tanúsították, hogy annak idején a pénz a jelenlétükben lett átadva a bécsújhelyi szállásadónak, Magyar özvegye azt, hogy a pénz valóban Somogyié, és a férjénél kölcsönként volt (1. sz.).

Tobias Graff saját kezűleg írt levele a győri tanúvallomások kiegészítéséül szolgált. A győri harmincados ebben azt igazolta, hogy a szállítmány már el lett vámolva: a Magyar Ferenczel Bécsújhelyre küldött szózott halra Somogyi ténylegesen megfizette a harmincadot, erről a saját nevére cédulát kapott, és valóban a

²⁸ Lásd LAKATOS: Győr II. kéziratának a „Heti tanácsülési napok” című szakaszát.

²⁹ Alistáli kézírását káptalani jegyző volta miatt a felvállási jegyzőkönyvek V. kötetéből ismerjük. GECSÉNYI: Városi önkormányzat Győrött 136–137.; LAKATOS: Győr II. „Városi jegyző” szakasz.

tulajdonosa az árunak (2. sz.). Azt nem tudjuk, hogy mi volt Somogyi János szándéka a nyári melegben a tartósítás ellenére is esetleg kétséges állapotú áruval; a szállítmány sorsáról utóbb nem értesülünk.

Somogyi a szeptember 27–október 1. közötti öt napban utazott Bécsújhelyre. Október 1-jén, hétfőn meg is jelent a bécsújhelyi városbíró előtt. Hogy mindkét levelet ténylegesen be is mutatta, azt nemcsak az tanúsítja, hogy a levelek e városi levéltárban találhatók a mai napig, hanem az is, hogy az október 1-jén kiállított német nyelvű elismervény (3. sz.) tételesen említést is tesz Győr város által „Thomas Sehety, Mathiaßen und Gregorn Khisan” írásba foglalt vallomásairól, amellyel igazát bizonyította. Somogyi János átvette a bécsújhelyi bírótól, Georg Preidltől a Georg Zerrer bécsújhelyi polgár által ott letett 50 forint 44 dénárt, mivel Zerrernél csak 55 forint volt, és ebből fizette Magyar temetését (ez, mint említettem, 4 forint 56 dénárba került). Somogyi átvette továbbá a szózott halárut is. Kijelentette, hogy a városi tanács, pontosabban az átadó bíró és egy jelen lévő esküdt felé további követelése nincs, de a hiányzó összeg miatt fenntartotta keresetét Zerrer ellenében. A nevében kelt német nyelvű elismervényét saját pecsétjével, illetve Lorenz Jochum és Wenzl Lienhard bécsújhelyi polgárok mint tanúk pecsétjével erősítette meg. (A két tanú egyike lehetett a szövegben meg nem nevezett esküdt.)³⁰

Ezek után Somogyi János visszatért Győrbe, ahol a 4. számú forrás utóirata szerint 1590 késő őszen és telén betegeskedett, ezért folytatódott az ügy csak 1591 elején. A Bécsújhelyt októberben történtek után Somogyi célja és érdeke egyértelműen a maradék pénze visszaszerzése volt. A Magyar Ferenc temetésére fordított kisebb összeget kétségkívül veszteségként kellett elkönyvelnie, ám a kölcsönből még hiányzott 42 forint.

Azt sohasem fogjuk megtudni, hogy Magyarnál ténylegesen mennyi pénz volt, mert 1590 nyarán a betegágyánál a harmadik erszényt nem nyitották ki, nem számolták meg, és ahogy Csabi Péter utalt is rá – ezt nyilván Somogyi János érdekében is hangsúlyozta utólag a tanúvallomásában – csak Magyar Ferenc állította, hogy az egész összeg 97 forint. Az sem teljesen egyértelmű Csabi vallomásából, hogy a másik két erszényben forgalmi tallérokban talált csekélyke pénz a 97 forinton kívüli, másik összeg volt-e, amely felett Magyar rendelkezett, de ez tűnik életszerűnek. A szállásadónak, Georg Zerrernek tehát kétségkívül volt lehetősége elsikkasztani a pénz egy részét, bár a vallomás szerint ő maga kérte az erszény lepecsételését, amelyet viszont Magyar utasított vissza, és ezek után tette el Zerrer jóhiszeműen. Mindenesetre az októberi elismervény nem tesz említést arról, hogy Zerrer korábban vagy akkor kijelentette volna, hogy Magyar szállásdíját vagy a halszállítmány raktározási költségeit is fedezte volna az összegből, csak

³⁰ A polgári perekben a bécsújhelyi városbíró mellett a 25 esküdt ülnök (Genannten, ezek egy része a belső tanács tagja) egy része alkotta a bíróságot, a tagok csak az adott hivatali év egy részében gyakorolták feladatukat, egymást az éven belül szabott időszakonként váltották, így a bíróság legfeljebb 6–8 fős volt, de lehetett kevesebb is. MAYER: Geschichte II/1. 138., 141–142.

azt tudjuk, hogy 55 forintot adott át, amelyből a már lezajlott temetés költségét vonta le. Pedig tagadhatatlan, hogy valamiből Magyar lakhatását és árujának tárolását is fizetni kellett, és az ügy végén, a 6. számú forrás szerint Zerrer ezt is a nála elhelyezett összeg terhére számolta el.

Somogyi viszont a pénzét szerette volna visszakapni, ezért igyekezett bebiztosítani magát arra az esetre, ha azzal érvelnének a bécsújhelyiek, hogy nem tudnak az ötven forinton felül további hátralékról. 1591. január 24-én, csütörtökön tehát Győr város újabb latin nyelvű levelet állított ki a részére (4. sz.). (A levél kézírása, külleme az előző éviével megegyezik, ugyancsak Alistáli Imre jegyző munkája; a csütörtöki ülésnap is előfordul más ismert városi kiadványok keletnapjaként.) Szeghy Szűcs Gergely bíró és az esküdtek tanúsították, hogy Somogyi Bécsújhelyen előző év októberében a temetési költség híján csak 50 forintot vett át a tanúk által vallomásban megerősített 97 forint adósságból, és hogy a hátralékról nem kaptak Bécsújhely városától írásbeli tájékoztatást. Ezért kérik a Magyar egykori szállásadójánál lévő maradék 42 forint behajtását, ellenkező esetben arrestáláshoz lesznek kénytelenek folyamodni. Az adósságbehajtás kikényszerítésére alkalmazott árulefoglalás sok évszázados gyakorlata szerint tehát azt helyezték kilátásba, hogy a tartozását ki nem fizető Zerrert vagy helyette bármelyik Győrben megforduló bécsújhelyi polgárt lefoghathják, és holmiját zálogképpen lefoglalhatják, amíg az adósság kifizetése nem teljesül. A győriek levele az általánosan ismert szokásoknak megfelelően igen udvariasan, a viszonyosságot hangsúlyozva figyelemztetett erre.³¹

Télvíz idején, csak egy szűk hónappal később, február végén utazott el Somogyi János Bécsújhelyre. Útközben még dolga akadt Sopronban is. Február 19-én, kedden Posch György soproni bíró és két esküdt adott ki számára tanúsítványt a bíró aláírásával és magánpecsétjével megerősítve (5. sz.). Ez az egész ügyre vonatkozó egyik legfontosabb forrásunk a Somogyi felkérésére eskü alatt valló Csabi Péter soproni polgár beszámolóját tartalmazza Magyar Ferenc bécsújhelyi betegeskedésének körülményeiről. Somogyi és Csabi személyes, illetve üzleti kapcsolatáról egyelőre semmit sem tudunk, és bár a vallomás, mint szó esett róla, Somogyi érdekében keletkezett, alapvetően még sincs okunk kételkedni valóságtartalmában. Nyitott kérdés marad, hogy miért nem kért Somogyi a győri Csiszároktól, esetleg a név szerint nem ismert kőszegi kereskedőtől is részletes tanúvallomást – úgy látszik, Csabiét elengedőnek ítélte. A következő két napban ezzel az irattal felszerelve utazott tovább Bécsújhelyre.

Nem tudunk arról, hogy Somogyi Bécsújhelyen mikor és ki előtt mutatta be a soproni tanúvallomást, és azt sem, hogy szándékában állt-e pert kezdeni Zerrer ellen. Az is homályban marad, hogy Zerrer esetleg miért nem igyekezett bizonyí-

³¹ Az adós személyes lefogása az arrestáció, a helyette a közösségéhez tartozó bármely személyé a represszália, amelyet a sértett bírósága (jelesül Győr város magisztrátusa) rendel el. TRINGLI: Hatalmaskodások 33–50., különösen 43–45.

tani, hogy nem volt több pénz az elhunynál vagy bemutatott-e valamilyen elszámolást arról, hogy a Magyar tartózkodásával kapcsolatos költségek tételesen mekkora összeget tettek ki. Neki mindenesetre az volt az érdeke, hogy megszabaduljon ettől a számára kellemetlen ügytől. Február 22-én, pénteken került sor arra a peren kívüli egyezsége, amely az egész ügy számunkra is ismert végpontját jelentette (6. sz.). A várost képviselő három bécsújhelyi tanácsos, valamint Christoph Englieb városi ügyvéd jelenlétében Somogyi és Zerrer megállapodtak egymással a fennmaradó 42 forint hátralékról. Zerrer kifizetett Somogyinak további 20 forintot, azaz 22 forintot számolt el magának a Magyar Ferenc életében, illetve halálát követően felmerült összes, tételesen nem részletezett költség, illetve a lakbér vagy kamat (a szövegben a mindkettőt jelentő *zins* szó áll) fejében. A felek kijelentették, hogy Zerrer többé nem adósa Somogyinak, aki a továbbiakban többet nem követelhet, és emiatt nem is pereskedhet. A felek az egyezséglevél szerint kezét nyújtottak egymásnak és az egy példányban kiállított oklevelet saját pecsétjeikkel megerősítették a tanúkkal együtt.

Bár a tanúként szereplő bécsújhelyi polgárok azonosítása és Zerrerrel való esetleges kapcsolatának feltárása jövőbeli kutatásokat igényel, az ügyszöveg érdemben alig tenne hozzá. Az eset általános tanulsága számunkra, hogy a Magyar Királyság egy, a közös uralkodó ellenére mégiscsak „külföldön” meghalt alattvalója miatt – talán mert nem volt akkora anyagi tétje vagy személyi akadály a hagyaték visszaszerzésének – nem került hivatalos, „állami” szintre az ügy. Tehát Somogyi, illetve Győr városa a jelek szerint a századok óta bevált módon közvetlenül az adós városánál igyekezett eljárni, és nem próbált meg a Magyar Kamarán keresztül az Alsó-ausztriai Kamarával kapcsolatba lépni, hogy az intézkedjen, és szólítsa fel Bécsújhely városát Magyar Ferenc hagyatékának lefoglalására és a pénzösszeg visszafizettetésére, ahogy efféle esetekre később, a 18–19. században már több példa is akad.³² A történet utolsó lényeges mozzanata, hogy Somogyi János összességében nem járt rosszul: több hónapnyi utánajárását követően a kölcsönadott 97 forintjának nagyobb részét, 70 forint 44 dénárt sikerült visszakapnia.

³² Köszönöm Oross András bécsi levéltári delegátus szíves felvilágosítását, és azt, hogy az Osztrák Állami Levéltárban a Finanz- und Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Kammer 1590–1592 közötti protokollumainak indexeit a személynevekre, illetve a Raab helységnévre rákértesve megnézte számomra; utóbbi esetben a város neve mellett tartalmi kulcsszó is szerepel, de ezek egyike sem mutat a szóban forgó ügyre.

FORRÁSKÖZLÉS

A hat iratot teljes szöveggel, időrendben közlöm. A szövegeket magyar nyelvű kivonat és a forrás leírása előzi meg, illetve jegyzetek kísérik. A paleográfiai és filológiai jegyzetek a forrásszöveg után, a tartalmi jegyzetek az adott oldal alján lábjegyzetként szerepelnek. A szövegekben az oldalváltásokat nem jelöltem, a címzéseket a szöveg élére helyeztem. A két latin nyelvű levél esetében betű szerinti átirást alkalmaztam; a szövegeket a klasszikus (humanista) latinság irányába normalizáltam, a javításokat jegyzetben tüntettem fel. Értelem szerint alkalmaztam kisbetűt és nagybetűt, a szavak egybe- és különírását, illetve a központosítást, főleg a vesszők tekintetében. Nagy kezdőbetűvel állnak a tulajdonnevek, hónapnevek, népnevek és ezek melléknévi alakjai. Az u és v betűket hangértéküknek megfelelően jelöltem, a j-k helyett i-t írtam, de megtartottam korjelölő volta miatt az ae helyett álló e-t.³³

A négy német nyelvű szöveg esetében³⁴ a tulajdonneveket kivéve a szavakat kis kezdőbetűvel írtam át; a szavak egybe- és különírása, a központosítás és a vesszőhasználat a mai németet követi. Az u feletti megkülönböztető jeleket, köröcskéket nem írtam át, ugyanígy az y feletti két pontot sem, mivel ezeknek nem volt jelentésmegkülönböztető szerepe. Az a és u feletti két pontot ä és ü formában jelöltem. Az időnként a szó végén vagy szó belsejében s helyett előforduló ß betűt megtartottam. Egyes erősen rövidített szavakat gömbölyű zárójelben egészítettem ki; ilyen zárójelet csak a 2. sz. forrás használ, de ott ez a rövidítés feloldásától egyértelműen megkülönböztethető. A német szövegek összeolvasásában Oross András bécsi magyar levéltári delegátus, ellenőrzésében Péterfi Bence segítségét köszönöm.

A szövegek közlés után az iratokon található három magyarországi személy, Somogyi János, Tobias Graff, valamint Posch Gergely pecsétjének fényképét közlöm (1–3. kép).

Az irategyüttes kora újkori, kissé gyűrött és egy helyen lyukas papírpalliumban van elkülönítve, erre korabeli kéz jegyezte rá: *Vertzeüchtschreiben und vergleichung belangent den unger von Raab, Magiar Ferenz, so bei Geörgen Zerer, maurer alhie, abgeleibt*. A tartalom-megjelölés felett 19. századi tollal a jelzet, alatta az évkör és a darabszám megjelölése szerepel. A pallium belső oldalán kora újkori kézzel tollpróba: *Eltern sachen*.

1.

Győr, 1590. szeptember 25.

Győr város tanácsának levele Bécsújhely városához. Kéri, hogy levelük felmutatójának: Somogyi János győri polgárnak fizessék ki, illetve adják át az ott elhunyt Magyar Ferenc hagyatékát, 97 forintot, amelyet Somogyi adott kölcsön az elhunytnak, és amely követelés jogosságát polgáraik eskü alatt tanúsították.

StAWN Scrin. O 190/1. Félbehajtott papíron (egy bifoliumon), Győr káptalani mezőváros Szent István első vértanút ábrázoló, zöld viaszba nyomott, papírfelzetes ép pecsétjével, amelynek átmérője 2,3 cm.³⁵ A címzés alatt más kézzel: *Neustatt*.

³³ Lásd OBORNI: Kora újkori latin forrásszövegek 67–75. Az itt rögzített ajánlásoktól saját medievisztikai forráskiadási gyakorlatom alapján egyes kérdésekben (például a j betű használata, lásd uo. 73.) eltértem.

³⁴ Lásd SZENDE: Magyarországi német források kiadása 49–62.

³⁵ Az 1548-tól adatolt és 1640-es évekig használt városi pecsét részletes leírását lásd LAKATOS: Győr II. „Pecsét” szakasz és 4. kép.

Generosa amplitudine ornatis viris N. N. domino^a iudici, magistro civium ipsique senatui Neapolitanae civitatis Austriae etc., dominis, amicis nobis observandis

Amplissimi generosique domini nobis observandi, salutem annexa officiorum^b nostrorum delatione! Praesentium ostensor, Ioannes Somogy, noster concivis frequentibus nobis in senatu nostro venit in iudicium conspectum obnixe nos rogans, ut sibi de infra declarandis testimonium largiremur. Cuius quidem petitioni non deesse potuimus. Proximis temporibus Franciscus Magiar, incola huius nostre civitatis in civitate vestra obiit; huic praetactus Ioannes Somogy in negotiationem florenos 97 Hungaricales mutuo dedit, quibus ipse Franciscus pisces aliaque in commodum suum emit eosque in civitatem vestram deduxit. Ibique in morbum incidit lethalem, ubi etiam diem clausit suum. Habet defunctus hic apud nos uxorem, liberos ac familiam; piscesque ac ipsam negotiationem dicti Ioannis Somogy pecunia instituit ac movit, quod Thomas Sothy, concivis noster³⁶ iuramento affirmavit. Insuper etiam Matthias ac Georgius Chyřar dicti³⁷ pecuniam praetactam hospiti, ubi mortuus est Franciscus, traditam fuisse affirmarunt iuramento. Defuncti praeterea coniunx ipsa iuramento praestito fassa est pecuniam praetactam esse Ioannis Somogy,^c quae cum eorum nobis affatim sunt probata. Rogamus amplissimas dominationes vestras ea omnia, quae defuncti res ibidem in civitate earundem manserunt^d ac hospitis fidelitati commissa sunt, exhibitori praesentium manibus tanquam fidelibus, a nobis ad id deputato^e dare et assignare velint. Quod nos officii^f nostris promereri contendemus, atque amplissimas dominationes vestras valere cupimus. Datae Iaurini frequenti, 25. Septembris anno Domini 1590.

Amplissimarum dominationum vestrarum servitores

Gregorius Zeochy³⁸

iudex iuratique

cives civitatis

Iauriensis

^a domino] A szó D. rövidítésként egykezűleg a sor fölé beszúrva. ^b officiorum] offitiorum ^c Somogy] előtte kihúzza: Magi(ar). ^d manserunt] az első n betű a sor fölött pótlólag betoldva: ma\ n/serunt ^e deputato] deputati ^f officii] offitiis

2.

Győr, 1590. szeptember 27.

Tobias Graff győri harmincados levele Bécsújhely városhoz. Tanúsítja, hogy Somogyi János megfizette a Magyar Ferenczel Bécsújhelyre eladásra küldött sózott hal után a harmincadvámot, és erre Somogyi a saját nevére cédulát is kapott.

³⁶ Vö. GyEL GyKHhLt Felv. jkv. X. p. 42. 1650. jan. 14-én nemes Soty Mária (nemes komáromi Horváth Máté felesége) birtokrészek elidegenítése ügyében tett tiltakozásakor említik néhai Soty Jánost. Sothy Tamásnak e családhoz való kapcsolása kétséges.

³⁷ Csiszár Mátyás győri polgár. 1607. febr. 28-án feleségével, Annával és Balázs nevű fiával, ill. édestestvérevel, Lakatjártó Simonnal közösen megvette Nagy Csizmazia Albert győri házát 228 forintért. GyEL GyKHhLt Felv. jkv. VI. pp. 491–492. 1611-ben nemes győri polgárként szerepel: Győr vm. jkv. I. 795. sz. (p. 295., a név kihúzva.)

³⁸ Szeghy Szűcs Gergely szűcsmester, nemes polgár, győri bíró 1590/1, 1594, 1600/1, 1603/4, 1605/6, GECSÉNYI: Városi önkormányzat Győrött 137., 162., Tanácsülési jkv. I. 10., 16/1. és 16/2. sz., utóbb Győr megyei szolgabíró (1603–1611) és mint megyei esküdt (1613-tól). GECSÉNYI: Gazdasági és társadalmi változások 87., 89. Lásd még LAKATOS: Győr II. a városi archontológiában.

StAWN Scrin. O 190/2. Félbehajtott papíron (egy bifoliumon), amelynek harmadik oldala üres. A negyedik oldalán a címzés fölött vörös viaszba nyomott, papírfelzetes ép gyűrűs zárópecséttel, amely álló nyolcszögű, szélessége 1,2 cm, pecsétmezejében szablyát tartó és ágaskodó griffet mutató címerpajzs fölött T G monogram látható (1. kép).

Deem edlen, ernuesten, ersamen, fürrsichtigen, walweisen herrn N. bürgermaister, richter unnd rath der löblichen Neustadt, meinen sonders etc. herrn und freunde zu hannden

Edle, ernuesste, ersambe, furrsichtig, walweise, g(nädigen) herrn und freunde! Den herren sein mein wiewol unbeckhannd, jedoch geneiget guetwillige dienst und fr(eundlichen) grueß bereit zuvoran etc. Heut dato ist fur mich erschinen zaiger dits, der ersam und walgeacht Schumodi Janosch, burger und handlßman alda zu Rab, anzeigundt, wie daz im khundschaft^a wegen (ainer wagen schwär gesalzen visch, so er bey Magyiar^b Imre(!)³⁹ mitburgern alhie daßelbst hin zu verkhauffen geschikht) hoch von notten, welcher ich ime der billichaidt nach ir gueten nit abschlagen khünen. Nahwaillen sage hierauf in khrafft dis briefs, das bemelter Janosch umb sols visch mier daz dreissigist entricht, dieselbe auch auf sein und sonst jemants andern nomen die zetl gefertigt worden,^c und er herr und zaller zu denselben vischen gewest sey. Zu urkhundt hab ich ime disen brief mit meiner handt unterschriben und gefertigt an die herrn mit ertailen wällen göttlicher bewarung, benebest es alle bevelhendt.

Raab, den 27 Sept(embris) anno 90.

Dienstgehorsamst^d

Tob. Graff, rö. kay. mt.

dreissiger, dienstwilligster m(anu) p(ropria)⁴⁰

^a khundtschaft] *utána egy szó kihúzza.* ^b Maggiar] *Magigar, majd egyidejűleg javítva.*

^c worden] *utána kihúzza: auch.* ^d Dienstgehorsamst] *d. h. d. w. formában erősen, négy kez-dőbetűvel rövidített kurzív elem, bizonytalan olvasat; esetleg dem herrn dienstwilliger(?).*

^e dienstwilligster] *d kezdőbetűvel és r-res rövidítéssel dhst formában rövidített szó, amely a szintén erősen rövidített manu propria szavakkal egybe van írva; bizonytalan olvasat.*

3.

Bécsújhely, 1590. október 1.

Somogyi János elismervénye, hogy Magyar Ferenc hagyatékából annak szállásadója, Georg Zerrer bécsújhelyi polgár által a négy tallér 56 magyar dénár temetési költséget leszámítva a bécsújhelyi városi magisztrátusnál letett 50 tallért és 44 magyar dénárt, illetve az ugyancsak letett szózott halárut Georg Preidl bécsújhelyi városbíró előtt a maga számára hiánytalanul átvette, ezért a város képviselőit erről nyugtatja, de a keresetét Zerrer ellen fenntartja.

³⁹ Egyértelmű tévesztés Magyar Ferenc helyett.

⁴⁰ Tobias Graff (Graf, Groff Tóbiás) győri harmincados (adatolt 1590–1592), Győr eleste (1594) után katonai pályára „áll át”: magyaróvári főkapitány-helyettes (1595–1597), közben Esztergom alatt szolgáló tiszt (1595–1596), majd kvártélymester a császári seregben (1596–1597), ezután veszprémi főkapitány (1599–1605. máj., 1605. okt.–1609). Élete végén (adatolt 1616-ig) győri háztulajdonos, Győr megyei nemes, Bácsán birtokos: Győr vm. jkv. I. 697., 795., 835., 944., 1083. sz. 1594 utáni pályájára részletesen lásd PÁLFFY: Veszprémi végvár 117–118, 119. (veszprémi főkapitányi adatok) és 141–142. (veszprémi időszaka előtti tevékenysége). Az uo. 94. megfogalmazott, Tobias Graff idegen, német voltáról szóló következtetése Graff harmincadosi előélete és magyarországi „beágyazottsága” miatt árnyalható.

StAWN Scrin. O 190/3. Félbehajtott papíron (egy bifoliumon), a második oldal rektóján a szöveg alá nyomott három papírfelzetes gyűrűspecséttel, amelyek közül a bal oldali, 1,3 cm átmérőjű kerekpecsét Somogyi Jánosé: a címerpajzsban egymásba fonódó S és I betűkből álló mesteralakot mutat, a pajzs felett két csillagocska között S I monogrammal (2. kép); a középső Lorenz Jochum, a bal oldali Wenzl Lienhard bécsújhelyi polgár mesterjegyes pecsétje – az előbbi kettős folytonos vonallal kerített álló ovális pecsét, szélessége 1,3 cm, magassága 1,4 cm, a mesterjegy címerpajzson szerepel, a bal szélső 1,4 cm átmérőjű kerekpecsét, pajzs nélküli pecsétképet mutat. A második oldal verzóján korabeli kézzel tartalmi megjelölés: *Johannes Somogy von Raab schadlos verschreibung*.

Ich, Iohannes Somogy, burger des raths zu Raab, bekhenn für mich und all mein erben öffentlich mit disem brief, nachdem ich dem Matior Firenz, auch burger zu Raab zu seinem vischhandl und andern siebenundneunzig taller dargestreckht, inmassen ich solches mit ehrlichen leüthen alda zu Raab, nachmens Thomas Sehety, Mathiaßen und Gregorn Khisan vermig meiner herrn, dern von Raab mir an die herrn von der Neustatt ertailtes schreiben außweist, welche bei iren geschwornen ayden ordndlich darumben außgesagt, genugsam erweisen, die auch daneben wissen haben, dass in ir der zeugen beisein solche sibenundneunzig taller, dem Georg Zerrer, maurer und burger alhie, bei dem er Matior Ferenz abgeleibt, sambt etlichen vischwerch oberantwort worden ist, wie dan auch sein gelassene witib, das ich ime irem haußwirth solche sibenundneunzig taller dargelichen; solches bei irem ayd einbekhent hat. Weil aber ermelter Zerrer merers nit als fünfundfünffzig taller hergeben, davon auf des gestorben begrebnuß, die vier taller und sechsundfünffzig ungerisch außgeben worden, das ich demnach dise fünffzig taller sambt den vierundvirzig ungerisch aus handen des edlen, ernuessten herrn Georg Preidl derzeit stattrichter zu der Neustatt,⁴¹ dahin der Zerrer dasselb erlegt, also auch die gesalzen visch, als vil der abgestorben alda verlassen, zu meinen sichern handen paar empfangen hab, umb den abgang behalt ich mir meine sprich gegen ime Zerrer bevor, sag derhalben diser empfangenen fünffzig taller und vierundvirzig ungerisch sowol auch umb das vischwerch den herrn stattrichter, auch ain ersamen stattrath⁴² und wer dessen sonstn quittirns notturffig, hiemit frey, quit, ledig und loß. Also und dergestalt, das ich und meine erben noch sonst niemand ander solcher empfangen fünffzig taller und vierundvirzig ungerisch sambt den gesalzen vischen zu der obrighkalt alda, zu ainem ersamen rath, noch zum stattgericht weiter nichts zu sprechen, zu suechen oder zu fordern, noch zu bekhomen haben sollen, noch welen, mit noch ohne recht in khain weiß und im fal es sich zuetrieg, dass sy oder sonst jemand ander umb dises so ich obgeherter massen empfangen, umb wenig oder vil verrer angesprochen wurde, sollen sy niemand ainiche antwortt zu geben schuldig sein, dan ich und meine erben wellen sy destwegen aller verrern ansprich schizen, schermen, dieselben verantwortten und gegen menigelich an allen nachthalen und schaden halten. Bei Verbindung der gemainen landschadenbundt in Össsterreich under der Ennß und lands Ungern, als wen die von worth zu worth hieneben geschriben stinden treulich und on geverde. Deß zu wahren urkhund hab ich mein gewendlich pethschier hierunder gestelt und zu merer gezeuckhnus der sachen noch anders

⁴¹ Georg Preidl (Preydl) bécsújhelyi városbíró (1589, 1590), majd polgármester (1597-ben, fél évig). MAYER: Geschichte II/1. 64–65., 138., 236., 351. A hivatali év dec. 25-től, de ténylegesen az adott év jan. 1-jétől kezdődött, a tisztújítás előző év karácsonykor vagy adventben zajlott le. A város első embere a polgármester volt; a városbíró polgári peres és büntetőügyekben egyaránt ítélkezett. Uo. 60.

⁴² A városbíró mellé a 16. században külön vásárbírót is választottak az esküdt bírósági ülnökök (Genannten) közül, akivel vásári, kereskedelmi ügyekben együtt ítélkezett. MAYER: Geschichte II/1. 142. E meg nem nevezett városi esküdt a vásárbíró lehet, egyúttal talán a két tanú egyike.

vhleiß erbeten die ersamen, weisen und fiernemen herrn Lorencz Jochum und Wenzl Lienhard, beede burger alhie zur Neustatt, das sy ire petschier auch hierunder gestelt haben, doch innen iren erben und pettschiern ohne schaden. Actum Neustatt, den ersten Octobris, anno neünzigisten.

4.

Győr, 1591. január 24.

Győr város tanácsának újabb levele Bécsújhely városához. Kéri, hogy a Magyar Ferenc határvédelmi Somogyi Jánosnak járó 42 forint hátralék kifizetését segítsék elő.

StAWN Scrin. O 190/4. Félbehajtott papíron (egy bifoliumon), amelynek harmadik oldala üres, a szöveg élén kiemelt G kezdőbetűvel; kívül, a negyedik oldalon, a címzés fölött Győr káptalani mezővárosnak 1. számú forráson találhatóval megegyező, zöld viaszba nyomott, papírfelzetes zárópecsétjével, amelynek rajzolata elmosódott. A címzés alatt balra a szöveggel azonos kézzel: *Neustadt*.

Generosa nobilique amplitudine ornatis viris et dominis N. N. iudici iuratisque civibus Novae Civitatis Austriae etc., dominis et amicis nobis semper observandis

Generosa amplitudine ornati viri, domini, amici nobis observandi! Salutem servitii nostri in obsequio propensitatem. Superioribus etiam temporibus scripseramus amplissimis viris ad instantiam providi Ioannis Somoghy, concivis nostri, ratione cuiusdam pecuniae per providum pię memorię Franciscum Maghiar in inclyta urbe vestra defunctum, cuius se summa ad florenos 97 Huncaricos extendit, ut videlicet eadem iuxta testes sufficientes probata ipsi Ioanni Somoghy ut propria per hospitem defuncti communi id suadente iustitia restituenda. Qui ad nos de vestrarum amplitudinum praesentia revertens retulit nobis sibi non integre iuxta fassionem testium, sed^a saltem 50 florenos restitutos fuisse. Quid causa sit, quod residuum floreni, videlicet 42 non fuit soluti seu restituti, id nos penitus latet, cum nec dominationes vestre amplissime de eo nos docuerunt. Ne itaque rerum suarum tantam haberi exhibitor patiatur iacturam communique iustitię satis fiat, obnixe easdem rogamus divinarum legum respectu praescripto Ioanni Somoghy de residuo illo florenis 42 per hospitem, cuius fidelitati et manibus ipsa pecunia est assignata, auctoritate^b vestra iudiciaria satisfiat^c restituatque. Ne nos inquietati, si aliqua dilatatio intervenierit, insontes reipublicae earundem viros arrestare^d cogamur. Nos similiter e converso iisdem nostra in similibus obsequia offerimus paratissima his bene valere cupientes. Datę Iaurini, 24. Ianuarii, anno 1591.

Amplissimarum dominarum vestrarum

servitores paratissimi

Iudex iuratique civis civitatis

Iauriensis

Postscripta. Tarditas Ioannis Somoghy prolongata in tantum ob suam adversam valeditudinem.

^a sed] set ^b auctoritate] auctoritate ^c satisfiat] *a sor elején és fölött besúrvva*: satisfiat et.

^d arrestare] arestare

5.

Sopron, 1591. február 19.

Posch Gergely soproni bírónak, valamint Szentbertalan Menyhért és Treusel Mihály belső tanácsstagoknak a bíró saját kezével írt tanúsítványa arról, hogy Somogyi János győri polgár kérésére Csabi Péter soproni polgár a Bécsújhelyen betegeskedett Magyar Ferenc pénzéről milyen tanúvallomást tett.

StAWN Scrin. O 190/5. Félbehajtott papíron (egy bifoliumon), amelynek harmadik és negyedik oldala üres; a második oldalon a szöveg alá zöld viaszba nyomott, kb. 1,7 cm átmérőjű papírfelzetes kerekpecséttel. E pecsét széle vonallal nem határolt, ovális és növényi ornamentikával díszített pajzson mesteralakszerűen egymásba font B és G betűket mutat, a pajzs fölött kétoldalt pajzstartó szalag masniba kötött, felkunkorodó és kétoldalt szívalakban visszahajló redőzött végei láthatók (3. kép).

Wier, hernach benentte Gregor Posch,⁴³ diser zeidt statrichter der khö(niglichen) freistatt Oedenburg, Melchior S. Berthalani⁴⁴ unnd Michael Treüsl,⁴⁵ beede des innern rahts daselbst, thuen khundt meniglichen woh diß zu verlesen fürkhumbt, daß vor unns khumen ist der erber Schomodi Janosch, burger zu Raab, und bett unns unserm burger Pettern Tschabi⁴⁶ aufzuerlegen auf sein burgerlichen aydt zeugnus zu geben wegen des Magior Ferenzen, auch burger zu Raab, so zu der Neüstatt hernach gestorben; waß er von ime in sein leben geltt an-treffendt geherdt, welliches wier ime der pillikheidt weegen nicht abschlagen sollen: Tschabi Petter sagt, wie er in der Neüstadt weegen des grossen wassers⁴⁷ bleiben miessen, sei er sambt zwaien von Raab und einem von Güns zu dem Magiar Ferenzen gangen und ime angeredt, warumb er in sollichen fistern gwölß lig, er solle den wiertt bitten, daß er ime ein anders zimer laß. Andtwordt ime der khrankh, er khan mit dem wiertt nicht reden, hadt sich Petter erpotten, er will den wiertt selbst von seinetweegen ansprechen. So er alßbaldt gethan, und von dem wiert bewilligt worden im fuerhaus zu legen. Haben alßdan den khrankhen hinaufgeweist, und die zwen von Raab, auch der von Güns in zwaien punngln daß geltt gezeldt. Er aber Petter habe khain geltt angriffen, allain gesehen, daß undter dem khlein geltt neün ganze und zwen halbe taller sein gewest, daß geltt aber in dem dritten punkhl sey nicht gezelt worden, allain der khrankhe mann also gewüsst, wievill desselben gelts ist. Hadt auch Ferenz die zwen von Raab gebetten, sie sollen daß geltt mit inen haimbfueren. Aber sie haben sich entschuldigt, und sie miessen von ehe gehn Rechnitz,

⁴³ Posch Gergely (életére adatok: 1580–1597†) 1580-tól a városi belső tanács tagja, eközben 1585/86-ban és 1589/90-ben városbíró, 1596/97-ben polgármester; 1583-ban a kereskedőtársulat céhmestere. HÁZI: Soproni polgárcsaládok I. 153–153. (1466. sz.)

⁴⁴ Szentbertalan Menyhért nemes és soproni polgár (életére adatok: 1587–1619; 1620-ben néhai), 1587-ben Nemes Miklós polgármester leányát feleségül véve kerül valószínűleg a csallóközi Somorjából Sopronba. 1589-től a belső tanács tagja, eközben 1598/99, 1603/4 és 1609/10-ben polgármester. 1596-tól a kereskedők társulatának tagja. HÁZI: Soproni polgárcsaládok II. 897. (10861. sz.)

⁴⁵ Treusel Mihály soproni polgár, Treusel Sebestyén polgár fia (életére adatok 1579–1609, 1610-ben néhai), 1589-től belső tanácsos, 1595-ben városbíró, de a városi tanáccsal való vitája, majd pere miatt leköszönt; 1609-ben belvárosi házában tűz ütött ki, amely tűzvészt okozott. HÁZI: Soproni polgárcsaládok I. 363. (3901. sz.)

⁴⁶ Kiskomáromi nemes Csaby Péter, soproni polgár és háztulajdonos (életére adatok: 1587–1602). HÁZI: Soproni polgárcsaládok I. 300. (3199. sz.)

⁴⁷ Vö. RÉTHLY: Időjárási események 102. ugyan nem tud a nyugati határszélen esőzészéről, Sopronban száraz évet említettek. A Lajta 1590. augusztusi áradására lásd a 27. jegyzetet.

möcht inen den wegen undterwegens ein unglückh widerfahren, sondern zugleich den wiertt gebetten, er wölle solliches geldt zu sich nemen unnd ime angezeigt, daß alles geldt sibenundneinzig taller ist. Welliches der wiertt auf unsern bitten nicht woll abschlagen khünnen, mit vermelden, der khrankhe soll solliches geltt verpetschieren. Andtwortd der khrankh darauff es wär unvonnöthen, er will im darumb woll vertrauen. Hadt der wiertt daß geldt zu sich genohmen, so sei er alßdann darvon gangen, wisse weiter nichts.

Zu urkhund hab ich, obbenentter Gregor Posch stattrichter dise bekhandtnus gedachtes burgers mit meiner aigen handschrift unnd pedtschafft verfertigt. Datum, ut supra, den 19 Februarii, anno 91^{isten}.

Gregor Posch stattrichter

in der khon(iglichen) freistatt

Odenbürg in Hungern manu propria

6.

Bécsújhely, 1591. február 22.

Albrecht Schneider és Hans Feszl bécsújhelyi belső, Blasius Hornstein külső tanácsstagok és polgárok, illetve Christoff Englieb ügyvéd, bécsújhelyi lakos igazolják, hogy jelenlétükben Georg Zerrer bécsújhelyi polgár egyezséget kötött Somogyi Jánossal arról, hogy a nála elhunyt Magyar Ferenc pénzbeli hagyatéka címén további 20 tallért kifizet Somogyinak, de Somogyi többet nem követelhet, többé nem adósa.

StAWN Scrin. O 190/6. Félbehajtott papíron (egy bifoliumon), díszített kiemelt W kezdőbetűvel, a harmadik oldal felett hullámos lapteteji díszítéssel, a szöveg alatt a második oldal rektóján hat, egyetlen papírfelzettel letakart gyűrűspecséttel, amelyek rajzolatai nem vehetők ki. A pecsétek közül az első és második a szöveg szerint a felek, tehát Somogyi és Zerrer pecsétje, a továbbiak a szöveg sorrendjében Albrecht Schneider és Hans Feszl bécsújhelyi belső, Blasius Hornstein külső tanácsstagok és polgárok, illetve Christoff Englieb ügyvéd, bécsújhelyi lakos gyűrűspecséttje. A második oldal verzóján a szöveg írásával azonos kézzel tartalmi megjelölés: *Vertrag zwischen Schomodi Janosch von Raab und Georg Zerer, der Zerer hat ein geferdigten beihanden.*

Wir, hernach benante Albrecht Schnaitter,⁴⁸ Hanns Feszl,⁴⁹ beed des inern, Blasii Hornstain des aussern raths, all drey burger, und Christoff Englieb procurator und inwoner,⁵⁰ all vier alhie zur Neustatt und von ainem ersamen rath alda, hierzue verornde bekhenen hiemit offentlich, nachdem der ersamb und weiß Schomody Janosch, burger und handlßman zu Raab, zu dem ersamen beschaidnen Geörgen Zerer mauerer, auch burger alhie zur Neustatt, wegen des bey ime Zerer abgeleibten Maigor Ferenzen gehabtens gelts, noch über die zuvor emphanngen funffzig taller und vierundvierzig ungerisch, und was auch auf gedachtes Magiorn Ferenzen begrebnus gangen, dieweil die völlige anforderung sibenundneünzig taller androffen, sprich und anforderung gehabt; uns aber bede thail, was wir hierinen außspechen werden, das sy darbey entlich bleiben wellen, die sachen auff und übergeben haben, das wir demnach

⁴⁸ Albert Schneider bécsújhelyi polgár, 1590-ben és 1591-ben is a tizenkét tagú belső tanács tagja. MAYER: Geschichte II/1. 64.

⁴⁹ Hans Feszl (Weszl) bécsújhelyi polgár, 1590-ben és 1591-ben is a belső tanács tagja. MAYER: Geschichte II/1. 64.

⁵⁰ Englieb személyét egyelőre nem tudtam azonosítani. A város ügyvédje (Sachwalter) általában jogi doktor, és az udvar környezetében Bécsben tartózkodott. MAYER: Geschichte II/1. 68.

disen außspruch gethan, das Geörg Zerer aus guetten willen und kainer gerechtigkeit allain zu ehrn aines ersamen raths und uns den verorden zu gefallen, damit merer uncosst und andere ungelegenhaitten überhaben, sonderlich die obrigkeit derhalben weiter nit molestiert werde, vorermelten Schomody Janoschen für seine anstatt des abgelebten Magior Ferenzen bißhero gehabtten anforderung zwainzig taller erlegen und daneben den uncossten, so er auf den abgelebten die zeit, er bey im gewesen, und was er auch in anderweg in seinem leben und nach desselben ableiben außgeben, sowoll auch den zinß, allerdings fallen lassen, also das ain thail zu dem andern über disen außspruch, wie dan auch aller uncossten aufgehabt worden, ainichen weitern zuespruch des abgelebten Magior Ferenzen wegen weiter nichts mer zu sprechen, zu suechen, zu fodern, noch zu bekumen haben soll, in kain weiß, welchem bede tail also nachzukomen versprochen, angelobt und zuegesagt, es ist auch was sich under dessen zwischen inen in unfreundlichkeit machte zuegetragen haben, allerdings auffgehebt worden, wie dan ain tail dem andern darüber die hand geben und sich alles guets gegeneinander erbotten haben. Es ist auch geredt und beschlossen worden im fahl überlang oder kuerz andere mer zu^a oftgedachtes abgelebten Magior bey vilernenten Geörg Zerer verlassnen gelts und anders, es sey von erbschafft behaltens oder schulden wegen zuespricht haben wolten, das men der Zerer noch seine erben ainiche antwort zu geben nit schuldig sein, sonder solches alles bey dem Schomody Janoschen erzuecht werden solle. Wie er dan den Zerer, seine erben auch die statobrigkeit alda hierinen allen nacht(ai)l und schaden zu halten^b zuegesagt treulich und one gevärte. Des zu warem urkund ist dise vergleichung in schriftten verfasst und jedem thail, so das begert, under unser anfangs ernenter commissarien gewöndlichen pedschiern verferdiget, ain exemplar ervolgt worden doch uns, unsern erben, und pedschiern an schaden, also haben auch die partheyen selbst der Schomody Janosch und Geörg Zerer zum ersten ire pedschier hierunder gestelt. Beschechen zu der Neustatt, den zwenundzwainzigisten Februarii, anno etc. ainundneünzig.

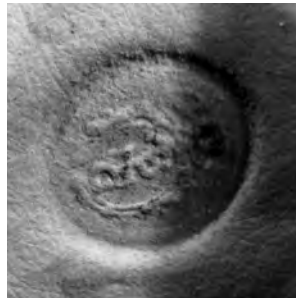
^a zu] *előtte kihúzza*: so ^b zu halten] *utána kihúzza*: und

1. kép
Tobias Graff győri harmincados
gyűrűspecstje 1590. szept. 27-i
levelén (2. sz.)

2. kép
Somogyi János győri polgár
gyűrűspecstje 1590. okt. 1-i
elismervényén (3. sz.)

3. kép
Posch Gergely soproni bíró ma-
gánpecstje az 1591. febr. 19-i
tanúsítványon (5. sz.)

FORRÁSOK

- AMB = Archív hlavného mesta Bratislavy (Pozsony Főváros Levéltára)
 A/XXIV.1 = Magistrát mesta Bratislavy (Pozsony város tanácsa)
 2a6 = Sitzungsprotokolle des Stadtrats und Index, 1589–1606
- GyEL = Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr
 GyKHHt = A győri székeskáptalan hiteleshelyi levéltára
 Felv. jkv. III. = Felvállási jegyzőkönyv 3. köt. 1569–1580
 Felv. jkv. IV. = Felvállási jegyzőkönyv 4. köt. 1581–1589
 Felv. jkv. V. = Felvállási jegyzőkönyv 5. köt. 1590–1594
 Felv. jkv. VI. = Felvállási jegyzőkönyv 6. köt. 1597–1617
 Felv. jkv. X. = Felvállási jegyzőkönyv 10. köt. 1649–1655
- GyKMLt = A győri székeskáptalan magánlevéltára
 Th = Theca
- StAWN = Stadtarchiv Wiener Neustadt (Bécsúj helyi Városi Levéltár), Wiener Neustadt (Bécsúj hely)
 Scrin. = Scrinium

SZAKIRODALOM

- BUTTLAR: Stadtarchiv = GERTRUD BUTTLAR: Das Stadtarchiv Wiener Neustadt. Pro civitate Austriae. Informationen zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich. Heft 13. (1991) 9–16.
- DOMANOVSKY: Mázsaszekér = DOMANOVSKY SÁNDOR: Mázsaszekér. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemnáriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Írták tanítványai. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1917. 37–74.
- GECSÉNYI: Gazdasági és társadalmi változások = GECSÉNYI LAJOS: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján. In: Tanulmányok Győr és vidéke történetéből. Szerk. GECSÉNYI LAJOS. Győr, 1978. 5–21. Másodközlése: Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk. KATONA CSABA. Győr, 2008. 71–90. (Az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)
- GECSÉNYI: Győr 1526 után = GECSÉNYI LAJOS: Győr városa 1526 után. Arrabona 18. (1976) 195–221. Másodközlése: Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk. KATONA CSABA. Győr, 2008. 25–52. (Az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)
- GECSÉNYI: Győr kereskedelmi kapcsolatainak = GECSÉNYI LAJOS: Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. In: Emlékkötet Győr szabad királyi városi jogállásának 250. éves jubileumára. Szerk. BANA JÓZSEF – HORVÁTH JÓZSEF. (Győri tanulmányok 13.) Győr, 1993. 103–118. Másodközlése: Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk. KATONA CSABA. Győr, 2008. 255–270. (Az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)
- GECSÉNYI: Győr kereskedelmi szerepe = GECSÉNYI LAJOS: Győr kereskedelmi szerepének változása a 16. században. Arrabona 26–30. (1991) 23–43.
- GECSÉNYI: Városi önkormányzat Győrött = GECSÉNYI LAJOS: Városi önkormányzat Győrött a XVII. században. Arrabona 22–23. (1986) 99–127. Másodközlése: Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Szerk. KATONA CSABA. Győr, 2008. 133–164. (Az utóbbi oldalszámaira hivatkozom.)

- GERHARTL: Matthias Fuhrmann = GERTRUD GERHARTL: Der Barockhistoriograph P. Matthias Fuhrmann, OSPPE, als Retter des Wiener Neustädter Stadtarchivs. *Scrinium. Zeitschrift des Verbandes Österreichischer Archivare*. Heft 4. (1971) 37–44.
- Győr vm. jkv. I. = Győr vármegye nemesi közgyűlési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1580–1616. A regesztákat készítette: GECSÉNYI LAJOS. Győr, 1990.
- HÁZI: Soproni polgárcsaládok I–II. = HÁZI JENŐ: Soproni polgárcsaládok 1535–1848. 1–2. köt. Budapest, 1982.
- HUSZÁR: Habsburg-házi királyok pénzei = HUSZÁR LAJOS: Habsburg-kori királyok pénzei. (*Corpus nummorum Hungariae*. Magyar egyetemes éremtár III. 1.) Budapest, 1975.
- IVÁNYI: Városi polgárjog = IVÁNYI BÉLA: A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. (Statistikai közlemények 84/1.) Budapest, 1936.
- KÁDÁR: Patrona Hungariae-társulat = KÁDÁR ZSÓFIA: Az urak Patrona Hungariae-társulata a 17. században. In: Jezsuita jelenlét Győrben a 17–18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez. Szerk. FAZEKAS ISTVÁN – KÁDÁR ZSÓFIA – KÖKÉNYESI ZSOLT. Győr, 2017. 307–333.
- KÁDÁR – B. SZÉKELY: Adattár = KÁDÁR ZSÓFIA – B. SZÉKELY DOROTTYA PIROSKA: Adattár a 17. századi magyar országgyűléseken szereplő egyháziakról. *Történelmi Szemle* 64. (2022) 533–626.
- LAKATOS: Győr II. = LAKATOS BÁLINT: Győr város öngazgatási szervezetei a 15. század derekától a 16. század végéig. In: Győr története II. 1447-től 1773-ig. Szerk. Horváth József. Győr, 2023. (megjelenés alatt).
- LENGYEL: Győr város levéltára = LENGYEL ALFRÉD: Győr város levéltárának története. *Levéltári Közlemények* 30. (1959) 52–88.
- MAYER: Geschichte II/1. = JOSEF MAYER: Geschichte von Wiener Neustadt. Bd. II. Wiener Neustadt in der Neuzeit. 1. Teil. Wiener Neustadt als Grenzfestung gegen Türken und Ungarn. Wiener Neustadt, 1927.
- OBORNI: Kora újkori latin forrásszövegek = OBORNI TERÉZ: A kora újkori latin nyelvű forrásszövegek kiadásáról. *Fons* 7. (2000:1) 1. sz. 67–75.
- OROSS: Győri vár helyőrsége = OROSS ANDRÁS: A győri vár és helyőrsége a 17–18. század fordulóján. *Arrabona* 53–56. (2015–2018) 145–168.
- PÁLFFY: Veszprémi végvár = PÁLFFY GÉZA: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk. TÓTH G. PÉTER. (Veszprémi múzeumi konferenciák 9.) Veszprém, 1998. 91–187.
- RÉTHLY: Időjárás események = RÉTHLY ANTAL: Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig. Budapest, 1962.
- ROHR: Extreme Naturereignisse = CHRISTIAN ROHR: Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit. (Umwelthistorische Forschungen 4.) Köln–Weimar–Wien, 2007.
- Stadtatlas Wiener Neustadt = Österreichischer Städteatlas 1. Lieferung. Wiener Neustadt. Wissenschaftliche Gesamtleitung: FELIX CZEIKE – RENATE BANIK-SCHWEITZER, Redaktionelle Leitung: FERDINAND OPLL, Kartographische und technische Leitung: ERICH KOPECKY. Kommentar zur Siedlungsgeschichte von GERTRUD GERHARTL. Wien–Linz, 1982. Online: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/OsterreichischerStadtatlas-osterreichischer-stadteatlas-1/wiener-neustadt-529D/> (A látogatás ideje: 2022. dec. 21.)
- SZENDE: Magyarországi német források kiadása = SZENDE KATALIN: A magyarországi német nyelvű források kiadásának elvei és gyakorlata. *Fons* 7. (2000:1) 49–62.
- SZENDE: Polgárnak lenni = SZENDE KATALIN: Polgárnak lenni. A polgárjog megszerzésének elvei és gyakorlata a késő-középkori Sopronban. *Urbs. Magyar Vároستörténeti Évkönyv* 1. (2006) 85–107.

- TAKÁTS: Komáromi vizahalászat = TAKÁTS SÁNDOR: A komáromi vizahalászat a XVI. században. 1–2. közl. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 4. (1897) 425–445., 485–509.
- Tanácsülési jkv. I., VII., VIII. = DOMINKOVITS PÉTER: Győr város tanácsülési és törvénykezési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1600–1605. VII. köt. 1631–1636. VIII. köt. 1637–1641. (Városi Levéltári Füzetek 4, 13, 14.) Győr 2001, 2011, 2013.
- Telekkönyv = Győr város telek- és házösszeírásai 1564–1602. Grund- und Hausverzeichnisse der Festungstadt Győr/Raab 1564–1602. Átírta, bev. GECSÉNYI LAJOS. (Városi Levéltári Füzetek 7.) Győr, 2003.
- TRINGLI: Hatalmaskodások = TRINGLI ISTVÁN: Hatalmaskodások a középkori Magyarországon. (Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Dissertationes. Értekezések.) Budapest, 2022.
- VILLÁNYI: Győr helyrajza = VILLÁNYI SZANISZLÓ: Győr-vár és város helyrajza, erődítése, ház-telek- és lakossági viszonyai a XVI. és XVII. században. Győr, 1882.

DEATH IN WIENER NEUSTADT

The Inheritance of János Somogyi, a Merchant of Győr and Ferenc Magyar,
1590–1591

This case study presents six documents discovered in the Stadtarchiv Wiener Neustadt. These sources add to our knowledge of Győr's late 16th-century society and trade relations, which are scarcely known in detail. In the summer of 1590, a Győr citizen, Ferenc Magyar, traded a salted fish consignment at the Austrian town's Assumption Day fair. His goods were a product that could be mass-produced in Győr and exported to the West. He received the consignment, plus 97 forints, as a loan of goods from a fellow trader, János Somogyi, a citizen of Győr. He rented accommodation in the house of Georg Zerrer in Innere Ungarngasse in Wiener Neustadt. Before he could sell the fish, however, he fell seriously ill. Some merchants from Győr and Kőszeg, who were still stranded in the city because of the sudden flooding of the River Leitha/Lajta, visited him at his lodgings. At Magyar's request, these merchants counted some of the money he had with him and entrusted Zerrer with its safekeeping. Magyar died soon afterwards. Zerrer buried him and handed over the fish and the remaining 50 Forints (as "Thalers") 44 Hungarian Denars to Georg Preidl, the Mayor of Wiener Neustadt. After learning of the death, János Somogyi attempted to recover his cargo and collect his debts. At the end of September 1590, he asked the city of Győr and Tobias Graff, a surveyor (*tricesimator*) from Győr, for a certificate to this effect. The city wrote the testimonies in Latin, while the surveyor's German language letter supplemented them. Somogyi presented them on 1 October in Wiener Neustadt, where he received the fish and the money. However, 42 Forints were missing, so he maintained his claim against Zerrer. At the beginning of 1591, in possession of further letters in Latin and German from the cities of Győr and Sopron, Somogyi travelled again to Wiener Neustadt, where, after paying a further sum of 20 Forints, he finally settled with Zerrer on 22 February 1591. Although the two countries had a joint ruler, in this case of a subject of the Kingdom of Hungary who had died 'abroad', the small amount of money involved probably prevented the matter from reaching the 'state', i.e. the chamber level.

Bálint Lakatos

Tusor Péter

ÚJABB TÖRÖK HÁBORÚ VASVÁR UTÁN?

Antonio Pignatelli nuncius jelentései a rendi szervezkedés időszakából
(1668–1670)

A tanulmány Antonio Pignatelli, a későbbi XII. Ince pápa bécsi nunciusi jelentéseit mutatja be az 1668–1670 közötti időszakból. A pápai Államtitkársághoz intézett leveleket a Vatikáni Apostoli Levéltár (*Archivio Apostolico Vaticano*) őrzi. Vizsgálatukra 2023 márciusában került sor. A *dispacciók* azt bizonyítják, hogy Kandia 1669. szeptemberi eleste, majd a negyedszázados velencei–oszmán háborúskodást lezáró decemberi konstantinápolyi békét követően a bécsi udvarban mind erősebb, már-már páni félelem alakult ki egy újabb általános török támadástól. Akár a Porta, akár a hódoltságbeli pasák magatartása erre alapot adott. Nem dönthető el ugyanakkor az, hogy szándékos félrevezetésről volt-e szó, vagy maguk a kérdésben megosztott oszmánok (szultán és hódoltsági pasák vs. nagyvezír) nem hozták meg még ekkor döntésüket, hogy Velence legyőzése után Magyarország vagy inkább Lengyelország felé támadnak-e? A feszültséget nagyban növelték a felső-magyarországi rendek 1668 tavaszától felerősödő vallásügyi követelései, illetve a számos elemében már összeesküvésbe hajló rendi szervezkedés részleteinek bécsi megismerése 1669 nyarán. A végül 1672-ben Lengyelország ellen bekövetkezett oszmán támadástól való – csupán utólag alaptalannak bizonyult – félelem magyarázza, hogy a Habsburg-udvar miért nem mert fellépni megelőzően a magyar rendek szervezkedése ellen. De ugyanez magyarázza, hogy Zrínyi Péter és I. Rákóczy miért indította meg a fegyveres felkelést: az udvar mintájára biztosak voltak abban, hogy a törökök be fognak avatkozni. Szintén a kiújuló török háborútól való félelem indokolja a megtorlás legalábbis cseh viszonylatban viszonylag mérsékelt voltát. Az 1669 őszi kulmináló többdimenziós feszültség kimutatása lehetővé teszi egyúttal a jelenleg Győrben őrzött úgynevezett „Köpenyes Madonna” keletkezési idejének pontosabb meghatározását is.

1. Előjáróban

„...ez a hagyományos *Patrona Hungariae* kompozíció a művészi megfogalmazás szintjén” nem „születhetett a vasvári béke után... Lipót már békét kötött Istambullal, s 1666 nyarán Wesselényiék döntöttek róla, hogy évi adóval nyernek nyugalmat a töröktől... Lipót... páncélt öltött, sem ő, sem környezetének egyetlen tagja sem kulcsolja imára kezét. A császár balján álló magyar főúr kardja markolatját fogja. Tehát háború van.... ez tehát a magyar főméltóságviselők mozgalmán belül az 1658–1664-es évek diplomáciai akcióinak valamelyikével hozható kapcsolatba, amikor is a pápához fordultak, hogy munkálkodjék a török-ellenes nemzetközi szövetség, a kereszténység összefogása, Magyarország megmentése érde-

kében. De hogy ez pontosan melyik, azt nehéz lenne megmondani. Nem valószínű, hogy Nádasdy 1665 eleji római útjához lehetne kötni, hiszen a vasvári békével egész Európa és a pápa is tudomásul vette, a török háború ügye egyelőre lekerült a napirendről.”

R. Várkonyi Ágnes e gondolatait a 18. század derekától Mórichidán, illetve ugyanazon század végétől Árpáson, jelenleg pedig már Győrben őrzött híres-neves barokk oltárkép, a „Köpenyes Madonna” kapcsán vetette papírra.¹ A legszebben és legplasztikusabban ő fogalmazta meg a Madonna-festmény politikai programját, mondanivalóját. Egyúttal meghatározta keletkezésének terminusát, a határkövet 1664. augusztus–szeptemberére rögzítette. Ezt követően kizártnak tartja a török-ellenes nemzetközi összefogást szimbolizáló, az ország felszabadítását vizionáló, kombattáns jellegű kép keletkezését, hiszen 1683-ig béke volt. Határozott mondatai gyakorlatilag kizárják, hogy 1667–1670-ben, vagyis a vasvári békét követő években komolyan számolni lehetett volna török támadással a Magyar Királyság területén. A békét nemcsak megkötötték, hanem az utolsó cikkelye előírta, hogy a végrehajtás gyakorlati feltételeinek tisztázására a császár és a szultán a legelőkelőbb formában küldenek képviselőt egymáshoz. Walter Leslie gróf és Kara Mehmed nagykövetek protokolláris kicserélése 1665. május 30-án megtörtént a szőnyi határon. S bár Leslie sztabuli követsége több rész kérdésben nem tudott eredményt elérni, a Habsburg–oszmán államközi kapcsolatok legmagasabb diplomáciai szintre emelése hozzájárult a vasvári béke konszolidációjához és ezzel az európai közvélemény figyelmének lanyhulásához. A törökellenes háború folytatása valóban lekerült a napirendről a bécsi udvarban.² A magyar rendi vezetők által szorgalmazott, legalább az 1663-ban elfoglalt Érsekújvár visszaszerzésére irányuló támadó hadművelet nem valósulhatott meg. E passzivitás vezetett, tudjuk jól, a vasvári békekötésbe belenyugodni nem tudó Lippay érsektől kezdődően Wesselényin át Nádasdyig, még inkább pedig Zrínyi Péterig bezárólag rendi szervezkedés, illetőleg összeesküvés megindulására, ami paradox módon nemcsak a francia, hanem a török szövetség keresésére ösztönözte a *status saecularis* vezetőit.³

¹ GALAVICS: Kössünk kardot 103. – A tanulmány a Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport és a Moravcsik Gyula Intézet Hungarica-osztály kooperációjában készült. Előadás formájában elhangzott 2023. május 18-án a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeumban rendezett 113 „Győr a nyugati kereszténység védőbástyája” című konferencián.

² A birodalmi karrierjét Wallenstein megölésére alapozó Walter Leslie császári és királyi nagykövetségére legutóbb: KOLČAK: Walter Leslie 99–127., valamint R. VÁRKONYI: A Wesselényi-szervezkedés 448–449. és további irodalommal: TUSOR: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi” 11., 13. j. és 28–29., 71. j.

³ A rendi szervezkedésre a korábbi kutatások, illetve távlatok és kihívások számbavételével: R. VÁRKONYI: A Wesselényi-szervezkedés 423–460.; illetve legújabban: TUSOR: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi” 7–42.; Uő: „Et a pensare al successore in caso” 39–102. (p. 60., 65. j. ‘1683-ban’ elütést corrige ‘1681-ben’); Uő: Forráskritikai megjegyzések 1233–1277.; Uő: Ki volt „Ferdinandus” 133–154. E tanulmányainkra, illetve a Levéltári Közlemények 92. (2022) 42. 16. sz. jegyzetében idézett részletezőbb irodalmára külön annotálás nélkül támaszkodunk a továbbiakban.

Bécsben ugyanakkor folyamatos volt a félelem attól, hogy a török Porta nem tartja magát a vasvári pontokhoz. Ez a félelem nagyban megnövekedett 1668 őszétől, amikor is az oszmánok Velence ellen 1645-től folytatott, a krétai fő helyszínéről kandiainak nevezett háborúban kedvezőtlen fordulat állott be. A világtörténelem második leghosszabb, 21 évig tartó folyamatos ostroma után Kréta fővárosa, Kandia, az ókori Herakleion 1669 szeptemberében a francia segédcsatások elvonulását követően kapitulált.⁴ A török győzelmet kodifikáló konstantinápolyi békét követően a császári udvaron eluralkodó félelem egyenesen rettegéssé fokozódott. Erről Giovanni Chiaromanni pármai követjelentései alapján bizonyos szintig már lehetett tudni. A magyar történettudomány mégsem szentelt különösebb figyelmet a kérdésnek, noha épp ez, a bécsi udvarban már-már eluralkodó háborús pszichózis magyarázza azt a Pauler Gyulától, majd Acsády Ignáctól Szekfű Gyulán át Benczédi Lászlóig bezárólag értetlenkedve fogadott tényt, hogy az udvar, bár tudott a magyar főurak szervezkedéséről, mégsem lépett fel időben ellene.⁵

Jelen tanulmány azt kívánja bemutatni, hogy a történettudomány korábbi állításával ellentétben a vasvári békét követően már 1669–1670-ben háborús helyzetről, sőt kifejezett hadi előkészületekről beszélhetünk Habsburg–oszmán viszonylatban. Vagyis, tekintve az immáron Győrben őrzött Madonna-kép törökellenes politikai programját, a műalkotás nem feltétlenül 1664 előtt keletkezett, mi több, sokkal több köze lehet a rendi szervezkedéshez – melynek történetét szintén árnyalni kívánjuk –, mint eddig gyanította a kutatás. A nunciusi jelentések nyújtanak mindebben segítséget, melyek sokkal részletesebbek Chiaromanni *dispaccióinál*. A heti gyakorisággal Rómába küldött beszámolók közel hozzák számunkra feszült magyar belpolitikai vonatkozásaival azt a politikai klímaváltozást, ami 1668 tavaszától/nyarától bekövetkezett a bécsi udvarban.⁶

2. Antonio Pignatelli 1668. évi jelentései

Antonio Pignatelli larisszai érseket 1668 márciusában akkreditálta IX. Kelemen pápa I. Lipót királyhoz és császárhoz. A későbbi XII. Ince pápa előzőleg számottevő diplomáciai tapasztalatot szerzett. 1652-től firenzei, majd 1660-tól lengyelországi apostoli nuncius volt. Francesco Buonvisi előfutáraként már feladatául kapta VII. Sándortól, hogy a lengyeleket rávegye a szorongatott Habsburg-uralkodó megsegítésére az 1663–1664-es oszmán hadjárat idején.⁷ A pápai politika figyelme

⁴ A kandiai háborúra máig alapvető: EICKHOFF: Venedig 32–34. és helyenként. A kezdeti szakaszra és a geostratégiai kérdésekre legújbban: KRUPPA: Velence és a törökök 262–273.

⁵ Vö. az imént idézett munkákat és hivatkozásait, különösen is TUSOR: Ki volt „Ferdinandus” 148., 57. j.

⁶ Hamarosan sokkal mélyebben, szemléletesebben, következőképpen érthetőbben fogjuk látni, mint ahogyan Vanyó Tihamér rövid kivonataiból kiderül: VANYÓ: A bécsi nunciások jelentései 52–55., n. 87., 89., 90–92.

⁷ SQUICCIARINI: Die Apostolischen Nuntien 148–150.

VIII. Kelemen 1605. évi halálát követően a szemlátomást nem véletlenül az Aldobrandini-pápa nevét felvevő Giulio Rospigliosi pontifikátusa alatt kezdett ismét érdemben a török veszélyre összpontosítani. IX. Kelemen paradigmaváltása a Borghese-, Ludovisi-, Barberini-, Pamphili- és Chigi-pontifikátus után nemcsak az oszmán fenyegetés felerősödésével, Kandia ostromának 1667-ben kezdődő véres végjátékával magyarázható, hanem azzal a felismeréssel is, hogy az 1648-as vesztfáliai békét követően ez az egyetlen olyan terület, ahol a pápaság diplomáciai szinten még a katolikus hatalmak egyenrangú partnere lehet. X. Kelemen, majd még inkább XI. Ince történelmi szerepének itt húzódik az origója.⁸

Saját elmondása szerint bécsi nunciatúrája fő feladatául azt kapta IX. Kelementől Pignatelli, hogy I. Lipótot a többi katolikus uralkodóval megköttendő, a kereszténységet védelmező törökellenes szövetségre vegye rá.⁹ Az anyai ágon Carafa leszármazott főpap 1668 márciusában kapta meg nunciusi kinevezését Bécsbe. Mondhatni épp a legjobbkor, hiszen míg az előző év – a szokásos hátravillongásokat leszámítva – viszonylagos nyugalomban telt el, a budai pasa mozgolódása miatt I. Lipót környezetében ekkor kezdtek először komolyabban tartani egy nagyobb török támadástól.¹⁰ Ugyancsak 1668. márciusban tűntek fel hosszú szünet után ismét a felső-magyarországi protestánsok követői az ekkor különféle tüzesetek miatt hosszabb ideig Bécsújhelyen időző császári udvarban, hogy követeléseikről tárgyaljanak.¹¹ A tizenhárom vármegye (Szepest, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Abaúj, Borsod, Torna, Gömör, Heves, Szabolcs, Szatmár) nem sokkal korábbi sátoraljaúj helyi gyűlésén az 1662. évi diéta óta megoldatlan kérdések, a vasvári béke, a német katonaság visszaélései és Báthory Zsófia protestánsellenes lépései kapcsán vártak orvoslást az uralkodótól.¹² Nádasdy és Szelepchény foglalkozott ügyükkel. A két helytartó

⁸ IX. Kelemen törökellenes politikájának modern feldolgozása még várat magára. Leginkább használható, és értelemszerűen Kandia-ra összpontosít enciklopedikus életrajza: OSBAT: Clemente IX 355. E politika kiteljesedésére X. Kelemen alatt legújabbban: MERLANI: Papato e politica 33 skk.

⁹ „...il Sommo Pontefice Clemente nono di santa memoria mi comandò d'adoprarli per persuader la Maestà Cesarea ad unirli cogl'altri Principi Cattolici contro il commun nemico in difesa della Christianità”. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 19r. Bécs, 1670. március 9., s.k. aláírt levél a Szent Kollégiumhoz. Squicciarini csupán annyit ír erről, hogy „támogatta a pápa kérését I. Lipót fel 3000 főnyi segédhad küldésére Kandia-ba”. SQUICCIARINI: Die Apostolischen Nuntien 148.

¹⁰ Giovanni Chiaromanni 1668. április 1-jei jelentése. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 247., n. 1546. 1667. augusztusban mind az érsekújvári pasa, mind a lipótújvári parancsnok még csak Szelepchénynek mint helytartónak írt a magyar, illetve török betörések miatt. Uo. 243., n. 1521–1522. Igaz, előbbi már arra hivatkozva kérte a nyitrai és lévai őrség megfékezését, nehogy a „két császár közötti békén csorba essék”.

¹¹ Properzio Aloisio internuncius az Államtitkársághoz, Bécs, 1668. március 24. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 76r. A két küldött Székely András és Guth Dániel eperjesi jegyző volt.

¹² A probléma kiéleződéséről már korábban jelentett az internuncius, kiemelve, hogy a protestánsok a királynékoronázás megghiúsításával fenyegetőznek, ha nem teljesítik vallásügyi követeléseiket: „Rientrò da Ungheria li giorni passati il Signor Conte Pietro di Serin, che fu spedito alcune settimane sono da Sua Maestà a quella volta per disporre quei stati acciò che sarà proposto nella futura Dieta, et anco per osservar la loro inclinazioni, riferisce il medesimo che detti stati pretendono da Sua

javaslataival elégedetlen küldöttek 1668. március végén, április elején többször megfordultak a Bécs–Bécsújhely–Pozsony háromszögben. A tárgyalások Rottal János tudósítása szerint nem zárultak nagy sikerrel: „Locumtenens uramék mikíppen és mikor fognak az Felföldre menni, nem tudom, nem is értem, mi jühet ki abbúl. Ez az két úr néha felöttíbb szeretik, sokszor pedig gyűlölük egymást. Az mostani pozsonyi gyülekezetben, az mint értem, nem sokat végezteknek” – írta Csáky Istvánnak.¹³ Szegedy kancellár inkább a protestánsokat hibáztatta. Szerinte az uralkodó hiába ajánlott megegyezést, a tizenhárom vármegye rendjei el fogják utasítani, mert maguk mögött tudhatják az erdélyi fejedelmet.¹⁴

Ez a politikai helyzet várta Pignatellit, amikor 1668. júniusban megérkezett a császárvárosba. Első jelentése Dezio Azzolini bíboroshoz, IX. Kelemen államtitkárához 1668. június 17-én kelt Bécsből. Kezdetben alig fordul elő zamatos olasz szövegeiben magyar vonatkozás, legfeljebb annyi, hogy török csausz tárgyal az udvarban, leginkább a végvárok magyar katonái folytonos betöréseire panaszkodik.¹⁵ 1668 ősze a nyári hónapoknál már mozgalmasabbnak bizonyult. Szeptember végén több magyar főúr érkezett Bécsbe. Tudatták, hogy a törökök erősítést vezényeltek Érsekújvárra vélhetően a szüret megzavarására portyákkal, továbbá, hogy Nádasdy Ferenc számottevő létszámú magyar katonasággal Kiskomáromhoz vonult, hogy annak közelében, mocsaras területen erődöt emeljen az oszmánokkal

Maestà che revochi et annulli quelli articoli che furono determinati nella scorsa Dieta, sotto pretesto d'essere nulli et invalidi atteso che non furono sottoscritti et approvati da tutti deputati, e che gli Heretici ostinatamente chiedono la restituzione di tutti quei beni e fondazioni che gli furono lasciati dal già Principe Ragozzi e levatigli dalla Principessa Ragozzi, minacciando di non voler concorrere all'incoronazione dell'Imperatrice regnante, quando gli venissero denegati.” Properzio Aloisio internuncius az Államtitkársághoz, Bécs, 1668. február 11. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 35r.

¹³ Bécs, 1668. április 15. BARTA: Rottal János levelezése 249., n. 199. A tárgyalásokra, a követek ingázására lásd még uo. 244–246., n. 195–196. és 254., n. 204.; ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 247., n. 1549. – Az internuncius ímént idézett jelentése szerint a tüzetesebb tárgyalásokra két biztost kellett volna kijelölnie Szelepcshénynek és Nádasdynak: „Ha la Maestà Sua ordinato a Mons. Arcivescovo di Strigoniaetal Sigr. Conte Nadastiche deputino due Commissarii che sentino le loro ragioni.” Bécs, 1668. március 24. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 76r.

¹⁴ „Mi dice Mons. Cancellier d'Ungheria, che la Maestà dell'Imperatore habbia fatt' offerire agli Heretici dell'Ungheria Superiore un'amicabile composizione sopra le loro pretensioni... dubita però egli, che non sia per riceverla, venendo avvalorati dal Principe di Transilvania, che si è esibito di assistergli con le sue forze, e vi è qualche riscontro, che ben spesso compariscono in quella parte truppe de' Turchi, sospettandosi, che vengono chiamati dal medesimo Principe.” Properzio Aloisio internuncius jelentése, Bécs, 1668. május 12. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 134r.

¹⁵ Pignatelli jelentései a pápai Államtitkárságnak, személy szerint Decio Azzolini bíborosnak, 1668. június 17. és 30., valamint július 29. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 182r, 200r, 233rv. Az alábbiakban mindvégig Azzolini bíboros, IX. Kelemen államtitkára a címzett, ezt külön már nem tüntetjük fel, csak a keltezést adjuk meg. – Nem *dispaccio*, hanem s.k. aláírt levéllel továbbította szolgálatba lépése kezdetén az obszerváns provinciális kérvényét ama régi probléma kapcsán, hogy a klarisszák zárdáit túl sok világi nő látogatja. „Unitamente alle lettere dell'Eminenza Vostra di quest'ordinario ricevo anche il memorial stato presentato alla Santità Sua per parte del provinciale de minori osservanti d'Ungheria in ordine ai disturbi, che egli asserisce derivare alli due monasteri di Monache, che sono ivi sotto la cura di lui, dalle troppo frequenti visite delle Signore secolari.” Uo. fol. 183r.

szemben. Tervéhez éppen csak az uralkodói jóváhagyás hiányzott.¹⁶ Október elején újabb török küldött érkezett az udvarba, aki a béke megszegésének minősítette Nádasdy és a hozzá csatlakozó Batthyány Kristóf akcióját, illetve a magyar betöréseket a hódolt területekre. Az őt fogadó Raimondo Montecuccoli intézkedést ígért, ugyanakkor felhánytorgatta az oszmánok hasonló dűlásait.¹⁷

A török követet végül november derekán bocsátották vissza ezüstneműből álló ajándékokkal elhalmozva. Magával vitte a Haditanács levelét a budai pasához, miszerint szemrehányásai alaptalanok, hiszen az erőd nem sérti a békét, mert saját területen épült. Távozása előtt az aga nem mulasztotta el közölni, hogy IV. Mehmed szultán minden eddiginél nagyobb sereggel érkezett Larisszába Kandia elfoglalására.¹⁸

November végén sorban immár a harmadik küldött indult útnak Budáról. A csasz Pigantelli 1668. december 2-ai jelentése szerint, amit Azzolini államtitkárhoz intézett, a követ ugyan még csak Győrig jutott, de már lehetett tudni, hogy nincs más a tarsolyában, csak az újabb panaszok a magyarok ellen („*non haver'egli altro negozio, che le solite doglianze contro gl'Ungheri...*”). Ugyanekkor ír Pignatelli arról is, hogy az uralkodó 1668. december 5-ére Bécsbe hívta az ország főpapjait és főurait (*Magnati d'Ungheria*), hogy Nyitra és Sopron vármegye hódolási szándékáról, illetve a diéta összehívásáról tanácskozzanak. A mágnások azonban előtte Pozsonyban kívántak eszmét cserélni, Szelepchény esztergomi érsek és a magyar kancellár már útnak indultak oda.¹⁹

¹⁶ „Sono comparsi qua alcuni Signori principali 'Ungheria per rappresentar a Sua Maestà Cesarea l'ingrossamento de Turchi a Neihiesel, dubitandosi di qualche improvvisa scorreria in congiuntura della presenti vendemie, per obligar' alle contribuzioni quelli, che fin hora le hanno loro negate. Riferiscono anche i sudetti Signori, che il Conte Nadasti sia uscito in campagna con buon numero d'Ungheri, e con disegno d'alzar un forte in vicinanza di Comorra piccola in mezzo ad un luogo assai paludoso, al qula fine havea già da periti ingegnieri fatto riconoscer il sito, che giudicano molto a proposito, né manca hora a sudetto Conte, che l'assenso Cesareo, il quale si crede non sia per concedersegli, volendosi quà toglier a Turchi ogni pretesto di rotture.” Bécs, 1668. szeptember 30. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 326r. „Comorra piccola”: lásd a következő jegyzetet.

¹⁷ „Aggiunse a tutto ciò il sudetto Chaius l'haver' i Conti Nadasti e Budiani cominciato ad eriger il forte accennato colle passate in vicinanza di Comora piccola... [etc.]”, Bécs, 1668. október 7. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 355r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 250., n. 1566. A következőkben a nuncius a Vág partját is emlegetni kezdi (lásd alább 47. és 71. j.), de nyilvánvalóan nem Komáromról, hanem a jelentésben itt régi nevén (Kiskomárom) helyesen idézett mai Zalakomárról lehet szó. Várát a törökök 1664. júliusban elfoglalták és lerombolták. Monográfiája nem szól a Nádasdy-Batthyány-féle ideiglenes pótlásáról. SZVITEK: Kiskomárom végvári szerepe 56 skk; Uő, Kiskomárom végvári építéstörténete 52. Batthyány Kristóf Kanizsával szembeni végvidéki és dunántúli kerületi főkapitányként vehetett részt a vállalkozásban.

¹⁸ Bécs, 1668. november 18. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 402r. – A követet azt követően engedték el, hogy az uralkodó 16-án visszajött Klosterneuburgból, ahol néhány napig tartózkodott Szent Lipót ünnepe miatt.

¹⁹ „Si è dato ordine da Sua Maestà Cesarea a Magnati d'Ungheria di dover' a 5 del corrente intervenire quà ad un consiglio, in cui trattarsi del modo, col qual si possi rimediar' alle scritte novità, che meditano di far' i due Contadi di Nitria e Sopronio, e di stabilir' anche il tempo per la celebrazione della Dieta in quel Regno. Ma come i sudetti Signori hanno disegnato d'abbozzarsi prima a Possonia, per dove s'incamminorono fin' dall'altro giorno li Monsignor Arcivescovo di Strigonia e Cancelliere d'Ungheria...”

„Magyarország mágnásai” hamarosan már Bécsben tarották „folytonos és hosszas” konferenciáikat a protestánsok megfélekezéséről és az országgyűlés pontos időpontjának kitűzéséről. Pignatelli nuncius december 9-ei jelentésében már a közeli eredménnyel számolt.²⁰ Ugyanekkor írt arról, hogy néhány magyar előkelőtől, illetve a Győrbe érkezett csausztól is lehet tudni – utóbbiról nyilván jelentették már Bécsbe –, hogy az előzetes híresztelésekkel ellentétben nem Zrínyi Péter, hanem Nádasdy huszárai fosztottak ki Érsekújvár közelében két másik török tisztviselőt. Összesen 13 ezer aranyforintot raboltak el tőlük. A bécsi udvarból ezért a helytartó-országbíró elégtétel adására kötelezték, ugyanakkor megparancsolták a győri császári parancsnoknak (*Commissario Cesareo*), hogy a csauszt és a Budáról hasonló panaszokkal érkező küldötteket tartóztassa fel Győrben.²¹ A nuncius nem mulasztotta el megjegyezni azt sem, hogy a város erődítési munkálatai új lendületet kaptak.²²

A magyar főurak hosszas bécsi ülésezései azonban nem hoztak eredményt, sőt csak a nehézségek szaporodtak. Néhányan közülük megelőzően az általános ítélkezési időszak megtartását óhajtották. Mások azt, hogy vigyék ki az országból a német csapatokat. A protestánsok pedig amellett kardoskodtak, hogy kapják vissza a katolikusok által elvett templomaikat. Az udvar mindeközben az időhúzásra játszott, amit megkönnyít számára, hogy a magyarok felett szinte despotikus hatalmat gyakorló nádor hiányában a mágnások aligha fognak egységre jutni – jelentette Rómába a nuncius.²³

heria, stimasi che difficilmente possano esservi nel tempo accennato.” Bécs, 1668. december 2. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 416r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 250., n. 1570. A szakirodalomban 1668. december 6-ai dátummal szerepel a tanácskozás. Nyitra megye pedig az egy évvel későbbi, 1669. november 28-ai körmöcbányai, illetve az 1670. január 28-ai gyűlés szervezőjeként tűnik fel. Magyarország történeti kronológiája II. 489–490. (a vonatkozó rész PÉTER KATALIN munkája). – A főurakra és főpapokra egyaránt vonatkozik a nunciusról a „Magnati” elnevezés (lásd alább 24. j.). A tanácskozás jelentőségére, rövid ismertetésével: R. VÁRKONYI: Személyiség és politika 31.

²⁰ Bécs, 1668. december 9. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 423r.

²¹ „Colli Signori Magnati d’Ungheria già quà comparsi d’ordine Cesareo, tenendosi continue e lunghe conferenze, ben presto si udirà il risultato di esse circa il frenar gl’Heretici del Regno e lo stabilimento el tempo preciso, in ci dovrà celebrarsi la Dieta. Ricavatosi dalla deposizione d’alcuni Ungheri di qualità e dallo stesso Chiaus, che si disse colle passate, giunta a Giavarino esser stati gl’Ussari el Conte Nadasti e non quelli del Zrin, che lavorono di 13M fiorini alli due Chiaus, che passavano a Naeiheisel [!], si è perciò obbligato il Nadasti di far dar qualche sodisfazione a Turchi, e si è dalla Corte dato ordine al Commissario Cesareo colà di non far passar più avanti il Chiaus, che voleva in ogni maniera portarsi quà a rinnovare le doglianze, come nemmeno altri, che venissero mandati dal Visir di Buda con simili commissioni.” Uo. E december 9-ei jelentés nyomán úgy tűnik, a magyarok tanácskozásai már a Magyar Tanács aznapi (vö. alább 24. j.) hivatalos összeülése előtt megkezdődtek. – A Nádasdy huszárait Érsekújvár közelébe vizionáló hír lokalizációjában kritikával kezelendő.

²² „Per render più durabile l’incominciata fabrica delle fortificazioni esteriori in Giaverino si è dato principio all’opera di voltar il secondo braccio del Danubio, fabricandosi forti altri da una parte, e dall’altre arginandosi il fiume col pinatarvi buone e sode palificate.”

²³ „Non si è per anche [!] prefisso né il luogo, né tempo per la celebrazione della Dieta d’Ungheria, poiché alcuni volendo, che preceda un giudizio generale, altri che si levino le truppe Alemanne dal Regno, e gl’eretici, che a loro si restituischino prima le chiese occupate da Cattolici, è tanto più verosimile, che fra tali contrasti procuri la Cesarea Corte di guadagnar tempo, quanto, che mancando agl’Ungheri il loro Palatino, esercita autorità più dispotica, né può esser facile a quelli l’appigliarsi a

December közepén végül azzal oszlott fel az értekezlet, hogy Felső-Magyarországot Zrínyi Péter, Alsó-Magyarországot, vagyis a bányavárosok és Pozsony közötti részt (a Dunán inneni tizenegy vármegye: Nyitra, Zólyom, Hont, Trencsén, Turóc, Nógrád, Pest, Bars, Liptó, Árva, Pozsony), illetve a Dunántúlt Szelephény és Nádasdy keresi fel, hogy eltérítse az ottaniakat az esetleges hódolási szándéktól, illetve bizonyos elégtételt ajánljon fel az udvar nevében. Az uralkodó részéről végül kilátásba helyezték, hogy a három rangos küldött visszaérkezését követően a császár és király személyes részvételével meghirdetik az országgyűlést húsvét utánra. Igaz, I. Lipót némileg berzenkedett a pozsonyi helyszín miatt, mivel túl közel van a törökök által megszállt területekhez.²⁴ Zrínyi azonban még az év vége előtt beteget jelentett, mert reménytelennek és kevésbé megtisztelőnek tartotta a küldetést. Így Forgách Ádám tárnokmesterre maradt a feladat, hogy a protésztásokat meggyőzze: vallási sérelmeiket ne megelőzően, hanem majd a diétán rendezzék. Forgáchot megbízták még, hogy a csekély tekintéllyel bíró – és Wesselényi nádor halálával fő támogatóját elveszítő – Csáky Ferenc kassai főkapitányt önként lemondásra bírja.²⁵

barbare novità, finché si nundiscono di speranze, o che stanno fra loro medesimi disuniti. Si vanno però quì facendo con essi lunghe conferenze, e non si dispera di ridurre ciaschuna delle parti al ragionevole. Hanno i medesimi Ungheri fatte pressantissime istanze a Sua Maestà Cesarea che la moneta bassa del loro Regno sia introdotta, et ammessa ne' paesi hereditari collo stesso equivalente, che di presente come in Ungheria convalidando le loro ragioni coll'argomento del reciproco commercio, che continuano pur'anche colla Polonia, di dove si ricava tutta la bassa moneta, che hoggidì si ritrova in Ungheria, ma per sinistre informazioni della Camera, ne ha Sua Maestà per hora sospeso l'assenso." Bécs, 1668. december 16. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 433r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 251. n. 1573.

²⁴ „Rimase poi nel fine della passata settimana disciolto il congresso degl'Ungheri, che di spedir' il Signor Conte di Zrin bano di Croazia nella parte superiore del Regno d'Ungheria, e Monsignor Arcivescovo di Strigonia coll'assistenza el Signor Conte Nadasti nell'Inferiore. Ciascuno colle stesse commissioni di render capaci quei stati dei mali, che loro sovrastanno dalla parte del Turco, e per offerirgli insieme qualche sodisfazione in nome della Corte, della quale se rimarranno contenti, in maniera, che si possa celebrar concorrentemente la Dieta, sarà questa al ritorno de medesimi Signori intimata per dopo Pasqua, e non dissenterà l'Imperatore a tal fine di trasferirsi a Possonia, tutto che vi habbia la Maestà Sua qualche repugnanza, particolarmente per esser questo luogo in tanta vicinanza con quei, ch' hoggi possiede il Turco. Significano quà il Residente Cesareo alla Porta Ottomana che questa avesse ordinato a Turchi confinanti di far qualche considerabil' incursione nelle provincie di Sua Maestà in rifacimento de danni, che dice haver' in più volte ricevuti dagl'Ungheri, e confirmandosi anche con lettere di Tranailvania, anzi aggiungendo queste, che 20M Tartari già fossero in Alba Giulia con ordine // d'unirsi al Turco...". Bécs, 1668. december 23. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 442rv. Pignatelli rendre vasárnap írta meg jelentéseit, a Magyar Tanács ülése tehát a december 10-ével kezdődő hét „végén” fejeződhetett be. A hivatalos ülés ténylegesen december 9-én, ugyancsak vasárnap kezdődött. Résztevői a két érsek: Szelephény és Széchényi, Szegedy Ferenc kancellár, Sennyey István veszprémi, Kollonich Lipót nyitrai, Borkovich Márton zágrábi püspök, Nádasdy, Zrínyi, Forgách Ádám, Esterházy Pál és Zichy István voltak. (A Signori Magnati d'Ungheria megnevezésük – vö. 21. j. – tehát a főpapokra is vonatkozik. Dec. 11-én, kedden I. Lipót és a „német tanács” előtt „referálták opiniojokat.” A tanács után hirdették ki Esterházy Pált dunáninneni kerületi és bányavidéki főkapitánynak, ez minden bizonnyal megegyezik a december 14-ei kinevezési dátummal, ami pénteki nap volt. Ez lehet tehát a hivatalos tanácskozás zárónapja. Vö. BARTA: Rottal János levelezése 285. és 286. (a 231. sz. irat datálása téves, az iméntiek alapján helyesen december 15.). A résztvevők felsorolásával lásd még PAULER: Wesselényi Ferencz I. 220–223. Aligha hihető, hogy a nádorválasztást mániákusan áhító országbíró valóban a diéta ellen foglalt volna állást.

²⁵ „Havendo tal' hora considerato il Signor Conte de Zrin, che riuscendo infruttuosa la sua andata

Mindeközben Pignatelli küldetése egyik fő feladatának megfelelően folyamatosan igyekezett Lipótot és titkos tanácsosait rávenni arra, hogy érdemi segítséget nyújtsanak Kandia védőinek.²⁶ Ám azok vonakodtak ettől, mondván, hogy a határmenti öt erősségükből a törökök hat óra alatt könnyen akár 12 ezer embert is mozgósítani tudnak, ami bőven elég lenne arra, hogy egészen Bécsig hatoljanak, továbbá a Felső-Magyarországon feltárt szervezkedésre hivatkoztak a nuncius előtt.²⁷

3. Hírek Rómába 1669. augusztusig

Az új esztendő, 1669 elérkezte nem hozott változást Pignatelli nuncius Rómába küldött jelentéseinek tematikájában, legfeljebb annyiban, hogy a „törökkérdés” és a magyar vonatkozások még sűrűbben és részletesebben kerültek elő. Már a legelső, 1669. január 6-ai jelentésben arról olvashatunk, miszerint a Haditanács elnöke, Raimondo Montecuccoli attól fél, hogy a magyarok portyái egy napon váratlan török támadáshoz vezetnek, ezért meg kívánja erősíteni a végvárak védműveit.²⁸ Közben a *Signori Magnati d'Ungheria* – nyilván nem csupán a *Consilium Hungaricum*-ban hivatalból tag nagyobb és kisebb méltóságviselők, hanem más,

nell'Ungheria Superiore sarebbe stata anche di poca honorevolezza, col pretesto di non goder buona salute, ha egli ricusata la scritta commissione. In sua vece è stato eletto da Sua Maestà Cesarea il Signor Conte Forgacz, di chi dovrà esser cura di procurar, che gl'Heretici del Regno rimettano quietamente ogni loro differenza alla Dieta, che (mentre desistano quelli dal voler prima le accennate sodisfazioni) verrà intimata dalla Maestà Sua per dopo Pasqua. È stato parimente incaricato al suddetto Signor Conte di persuader' il generale di Cassovia a rinunziar spontaneamente la sua carica, giacché per la poca stima, che fanno di lui quei stati, non meno per esser egli Cattolico, che per non rimaner contenti del suo governo, è molto considerabile il pregiudizio, che ne ridonda alla Cesarea autorità.” Bécs, 1668. december 30. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 184, fol. 449r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 252. n. 1580.

²⁶ Bécs, 1668. december 16., *decifrato* 1669. január 3. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 162rv. Lásd még e kötet megelőző és későbbi siffrírozott jelentéseit. A szentszéki diplomácia erőfeszítései még a magyar főúri levelezésben is nyomot hagytak: „Candiához sok segítség megyen, az pápa csaknem az egész kereszténységgel tractál, hogy egyenlő akarattal az török ellen offensive, megkössék magokat. Ez csinál békességet az keresztyének közt.” Rottal János Csáky Istvánhoz, Bécs 1668. október 3. BARTA: Rottal János levelezése 278., n. 226.

²⁷ „per il continuo timore che hanno del Turco posto in tanta vicinanza con la riflessione, che in sei hore dai presidii di cinque piazze che tiene a confini può mettere insieme dodici mila huomini numero sufficientissimo a poter scorrer tutto il paese e venir anco sino a Vienna, come per i torbidi, che si scuoprono nell'Ungheria Superiore...” AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 162rv. A 185. sz. kötet végig titkosított jeleket tartalmaz, ezt külön nem jelezzük, csak a rejtjelezés feloldásának (*decifr.*) dátumát.

²⁸ „Queste doglianze de Turchi che per ordinario vengono sempre accompagnate da minacce, fanno strepitare spesso nel Consiglio, che sopra tali affari si tiene avanti Sua Maestà Cesarea, questo Presidente di Guerra, general Montecuccoli, che dubitando un giorno di qualche improvvisa scorreria e Turchi, vorrebbe vedere ben riparate e munite le piazze di frontiera, et insistendo hora almeno che si facciano due regimenti vengono con suo gran rammarico rigettate le istanze, col pretesto di non esservene presentemente il comodo.” (A dátum a manapság is elő-előforduló év eleji elírás miatt még 1668, de tartalma és lelőhelye alapján 1669. eleji a szöveg.) AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 4r (szokás szerint csak a vonatkozó rész folióját adjuk meg.) Lásd a január 13-ai jelentést is (fol. 12r), Győr környéki törökellenes kisebb magyar diverziók említésével.

kinevezett királyi tanácsosok is ismét ülésezni készültek, ezúttal nem Bécsben, hanem megint Pozsonyban. Ők szintén nem voltak híján a panaszoknak a törökök miatt, ezért I. Lipót elrendelte, hogy a vármegyék küldjenek részletes és pontos beszámolókat róluk, hogy továbbíthassák Johann Baptista Casanova portai Habsburg-rezidenshez.²⁹

A magyar mágánások, pontosabban tehát a magyar királyi tanács, a *Consilium Hungaricum* újabb ülése és az elé táruló problémák január végétől egészen márciusig vezető hírként szerepeltek Pignatelli nuncius jelentéseiben.³⁰ Február 24-én már arról írt, hogy ismét hosszas konferenciákat tartanak Bécsben. A fő problémát továbbra is az országgyűlés összehívása és a nádorválasztás, illetve a főként I. Rákóczy Ferenc által elvett protestáns templomok és alapítványok képezték. A tanácsosok attól féltek, hogy a felső-magyarországi vármegyék külön tartományban egyesülve behódolnak a törököknek. Egyesek emiatt császári katonaságot vezényeltettek volna a térségbe, mások ellenezték ezt. Maga az udvar tanácstalan volt, mivel nem akarta „hazahozni a háborút”, és siettetni az oszmán–velencei béke megkötését.³¹ A határmenti helyzet egyébiránt is feszült volt. Az érsekújvári pasa rendszeresen zaklatta, fenyegette a csallóközieket, akik kénytelenek voltak az arafelé számos birtokkal rendelkező esztergomi érsekhez fordulni, hogy járjon közben védelmük érdekében az uralkodónál.³² Csak átmeneti megnyugvást hozott a Portáról érkezett császári futár, aki azt a hírt hozta, hogy a törökök a velenceiek minden békeajánlatát elutasították, sőt a Porta dalmáciai betörésre készül („*andasse divisando di far valide diversioni nella Dalmazia*”). A nevezett futár saját szemével látta, hogy csapatokat mozgósítottak, akik már készen álltak arra, hogy Magyarországra induljanak.³³

²⁹ „Lo scritto Congresso de Magnati d’Ungheria appuntato per gl’otto del corrente in Possonia si è differita per li 15, e con tutto che a quella volta vi si siano incamminati alcuni di quei principali Signori, non si sa se pur debba seguire stante solo la facilità che essi hanno nel mostrar parere... Rimostrando gl’Ungheri a Sua Maestà Cesarea le tirannie che vengono in quelle parti e contro di loro praticare da Turchi, ha la Maestà Sua commandato a tutti quei Contadi di mandarne qua un speciale e distinta relazione, per trasmetterla al Residente Cesarea alla Porta... Bécs, 1669. január 13. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 12v–13r. Ugyanitt ír a nuncius a felső-magyarországi „eretnekeknek” az erdélyi fejedelem által támogatott mozgolódásáról. – Giovanni Battista Casanova 1665–1672 között volt az utóda a küldetését 1665-ben befejező, a vaskvári békét aláíró Simon Reniger von Reningennek († 1668). Casanovával a kurrens nemzetközi kutatás eddigelő leginkább konferenciaelőadások formájában foglalkozott. Lásd mindenekelőtt: LOBENWEIN: The Grand Vizier.

³⁰ Az 1669. január 20. és február 17-ei jelentések: AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 22v–23r és 42r. Vö. TUSOR: A lorettomi Köpenyes Madonna, Függelék, 1. sz., jegyzetben.

³¹ Uo. – Bécsből, 1669. február 10-én keltezett jelentésében Pignatelli külön is ír a határmenti török betörésekről, kiváltképpen pedig az erősödő gyanúról, hogy a Rákóczy Ferenc kivételével teljesen protestáns Zemplén, Szabolcs és Szatmár vármegyék hűséget akarnak esküdni a törököknek. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 37rv.

³² Bécs, 1669. január 27. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 27r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 253., n. 1589 is.

³³ Bécs, 1669. február 17. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 43v. A Larisszából, a szultán átmeneti tartózkodási helyéről érkezett futártól a nuncius közvetlenül is informálódott. Véletlen egybe-

Pignatelli 1669. március 3-ai jelentése szinte kizárólag a magyar ügyekkel foglalkozott. Elmondása szerint a felső-magyarországi 13 vármegye korábbi kérényei mellett arra kérte az uralkodót, hogy fizessék jobban a végvárak katonaságát, mert már elviselhetetlen a pusztítás, amit végeznek. Azt is kérték, hogy a török fenyegetés miatt erősítsék meg a végvárakat. Bár a szükség nyilvánvaló, mind az udvar, mind a magyar főurak gyanakodva szemlélik kérésüket, mivel másfelől pedig azt tervezik ezek a vármegyék, hogy egyesülnek és behódolnak az oszmánoknak. Közben a katolikusok megmakacsolták magukat, és nem adták vissza a protestánsoknak az elvett templomokat, még azokat sem, amiket az 1647. évi diéta írt elő. Emiatt a Magyar Tanács ülése eredménytelenül oszlott el Bécsből. Az udvar azonban tisztában van azzal, ha nem tesznek engedményeket, nagyobb zavarok fognak támadni. Ezért biztosokat küldenek a felső-magyarországi vármegyékhez, hogy bizonyos engedményekkel megbékítsék őket, és március 20-ra ismét összehívták a magyar tanácsosok ülését Bécsbe. Az uralkodó azzal is kecsgettette a magyar „mágnásokat”, hogy mihelyst megegyeztek a protestánsokkal, sor kerülhet a hõn áhított országgyûlés összehívására. A magyaroknak azonban ez nem nagyon tetszik, úgy vélik, hogy az udvar a saját malmára hajtja a vizet. Kizártnak tartják ugyanis a közeli megegyezést, és türelmetlenek a nádorválasztás illetén halogatása miatt – tájékoztatta a belpolitikai feszültség növekedésérõl a nuncius Azzolini államtitkárt 1669. március 3-án.³⁴

A felső-magyarországi 13 vármegye követei ezt követõen az udvar azon terve ellen emeltek szót, miszerint nagyobb létszámú idegen katonaságot (*un buon corpo d'Armata*) akarna átvonultatni rajtuk, és tiltakoztak ellene, félvén többek között azok pusztításaitól.³⁵ Bécs az erdélyi fejedelem esetleges beavatkozását próbálta megelőzni ezzel. A Portára is futárt küldtek, és jelezték: Apafi fejedelem segítése bármilyen módon megsértené a vasvári béke cikkelyeit.³⁶ Az udvarban, miközben világosan látták az erdélyi fejedelem

esés, hogy Pignatelli éppen ennek a városnak az érseki címét viselte. – További bizakodásra adott okot Mária Antónia főhercegnõ (1669–1692) január 18-ai megszületése, amihez IX. Kelemen brévében gratulált. Pignatelli idevágó jelentése: Bécs, 1669. február 17. Bécs, 1669. február 24. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 48r (s.k. aláírt levél).

³⁴ AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 56rv. Vö. TUSOR: A lorettomi Köpenyes Madonna, Függelék, 1. sz. A 13 vármegyét személy szerint Bezzegh (Bezekh) György, Mocháry Ferenc és Tassy Mihály képviselte. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 252., n. 1581; valamint Nádasdy közvetítésének és az udvar reakciójának ismertetésével: PAULER: Wesselényi I. 227–229.

³⁵ Bécs, 1669. március 10. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 63rv. A követek 1668. december végén érkeztek Bécsbe, I. Lipóttól „általánosságokban tartott ígéretek formájában” kaptak választ 1669. március 6-án. Magyarország történeti kronológiája 489.

³⁶ „Premendo però alla corte di sentirsi severamente dal Turco siano per prestarsi assistenza al Transilvano, con cui, come si è più volte accennato, hanno qualche intelligenza gl'Ungheri de sudetti Contadi, e particolarmente quegli'Heretici, si è spedito corriero alla Porta con ordini a quel Residente Cesareo, nehogy segítsék az oszmánok (se egy pasa küldésével, se máshogyan) Apafit suscitare nuovi torbidi nell'Ungheria Superiore... perché essendo ciò contro gl'articoli della Pace...”. Bécs, 1669. március 10. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 63rv. – A császári udvar aggodalmát fokozta, a váradi, egri és esztergomi pasa követküldése Erdélybe, hogy részt vegyenek az ottani diétán és ügyekről tárgyaljanak. Bécs, 1669. március 24. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 81r.

és a felső-magyarországi szervezkedők közeledését, a 13 vármegye követeit csupán általános ígéretekkel bocsátották útjukra 1669. március elején. Közben 1669. március 20-ára megint összehívták „Magyarország mánás urait” Bécsbe. A nuncius szerint ugyanakkor megosztottságuk miatt megint csak kevés eredmény várható tanácskozásuktól, amit a császári miniszterek igyekeznek elmélyíteni, hiszen amíg nem vezényelnek az országba elégséges létszámú katonaságot, ellenzik az országgyűlés összehívását.³⁷ A katonaságra valóban szükség volt, mert még Pignatelli is meg volt róla győződve, hogy amennyiben a törökök támadást indítanak, könnyűszerrel be tudnának törni Magyarországra, miként március 17-ei titkosított jelentésében kifejtette Azzolini bíborosnak.³⁸

Pignatelli nuncius jelentéseiből kiolvashatóan a titkos tanácsosok mindeközben látványosan húzni kezdték az időt, hogy megvárják, milyen üzenettel érkezik vissza a futár a szultántól. A felső-magyarországi rendekkel folytatandó tárgyalásokra Eperjesre küldött biztosok közül Rottal János még útnak sem indult.³⁹ Az eperjesi gyűlést végül 1669. április 14-re hívták össze, az uralkodót Rottal mellett Zrínyi Péter, Szegedy Ferenc kancellár és Csáky Ferenc kassai főkapitánynak kellett képviselnie. A részgyűlés, mint tudvalevő, május 29-én eredménytelenül ért véget.⁴⁰ I. Lipót helyzete amiatt is kényes volt, mert nem vonhatta ki magát IX. Kelemen sürgető felhívása alól, és a francia példát kényszerűen követve március végén 3000 fős hadosztály küldéséről határozott a végveszélybe jutott Kandia megsegítésére (*per corrispondere all'incessanti premure e sommo zelo dalla Santità di N.S.*). A Rospigliosi-pápa köszönő brevéje már 1669. április 28-án megérkezett Rómából.⁴¹ De már egy héttel korábban befutott

³⁷ „Intanto di Signori Magnati d'Ungheria dovranno restituire a questa Corte per dar, come si è detto, nuovamente principio a 20 del corrente alle loro conferenze, sebbene par che poco frutto se ne attenda, giacché è commune l'opinione, che le dissensioni, che vertono fra loro venghino fomentate da questi Ministri, quali non inclinano punto alla celebrazione della [Dieta] se prima non si trova nel Regno un buon corpo d'Armata.” Uo. Lásd ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 253–254., n. 1590–1592. is.

³⁸ „...si era qui in necessità d'armarsi bene perché volendo il Turco entrare in Ungheria ne haverà grandissima facilità...”. Bécs, 1669. március 17., *decifr.* április 4. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 178rv.

³⁹ Rottal indulása csak 1669. március 24. körül volt esedékes: „I deputati che si dissero già destinati in Ungheria a trattar con quegli'Heretici non essendosi incamminati che l'altro hieri a quella volta, per dove non prima d'una settimana pensando di passar il Commissario Cesareo Conte di Rottal, stimasi che non possa più seguir, come si scrisse il congresso degli Ungheri per li 20 del corrente, e che questa Corte in simil forma intenda di guadagnar tempo, finché faccia ritorno il corriero, che alli 4 del medesimo fu di quà spedito alla Porta per rivenir le più precise intenzioni de Turchi circa gl'affari di Transilvania, e per poter in ordine acciò prender co' gl'Ungheri quelle risoluzioni, che più verranno giudicate di communi sodisfazione e quiete.” Bécs, 1669. március 17. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 71r. – A magyar ügyek ekkor már mindvégig a jelentések elején állnak itt. A mainzi érsek követéről szóló beszámoló is például csak ezt követően szerepel.

⁴⁰ Bécs, 1669. március 24. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 80rv. A tárgyalásokra, melyeken az erdélyi fejedelem követei is jelen voltak, további szakirodalommal BARTA: Rottal János levelezése 293. (895. j.). Itt Csáky nem szerepel a biztosok között. Magyarország történeti kronológiája 489 szerint a gyűlés a „személyes sérelmek tárgyalás után a helyzet rendezése nélkül oszlik el”. Lásd még PAULER: Wesselényi I. 230–253.

⁴¹ AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 80rv. – A köszönő bréve átadására Bécs, 1669. április 28. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 109r (nem *dispaccio*, hanem s.k. aláírt levél Azzolinihez).

Bécsbe az újabb török küldött, hogy a magyar betörések szokásos lamentálása mellett a szultán nevében kifogásolja Velence megsegítését. Bécsben annyira féltették a vasvári *status quo* törékenységet, hogy ennek nyomán végül csupán 5–600 gyalogost indítottak útnak, sőt a magyar végvári katonaságnak is adtak némi fizetséget, hogy elejét vegyék a hódoltsági betöréseknek. Ugyanakkor nem mulasztották el megjegyezni, hogy az érsekújvári pasa egészen a morva határig portyázott.⁴² Nyár elején az uralkodó és hitvese betegsége borzolta a kedélyeket, valamint, hogy a budai pasa erődítési munkálatokra rendelte be a környék lakosságát. A feszültség enyhítésére az udvar Győrbe hívta az alsó-magyarországi vármegyék képviselőit arról tanácskozni, hogy hogyan lehetne gátat szabni annak, hogy a magyarok ne zaklassák szüntelenül a törököket.⁴³

Az elkövetkező hónapokban, gyakorlatilag egész nyáron az eperjesi tárgyalások és következményei kötötték le a pápai diplomácia figyelmét. Külön, rendkívüli jelentésben tudósította a pápai Államtitkárságot Pignatelli arról, hogy az Eperjesre küldött császári biztosok egyike, Zrínyi Péter titokban megegyezett Rákóczy Ferencsel, hogy visszaadja a felső-magyarországi protestánsok elvett templomait és javait.⁴⁴ A biztosok visszatérésük előtt kilátásba helyezték: az országgyűlésen az uralkodó rendezni fogja a felső-magyarországi problémákat, mire az udvarban siettek leszögezni, hogy ez azonban nem jelentheti a császári tekintélyt sértő, túlzó követelések teljesítését. De a dunántúli helyzet is mindinkább aggodalomra adott okot. Az ottani vármegyék Győrbe összehívott gyűlésére Szelepcshényt küldték. Megbízásba kapta, hogy rávegye a rendeket: kerüljenek minden olyan tevékenységet, ami felborítaná az oszmánokkal kötött békét.⁴⁵ A vármegyék azonban kemény diónak bizonyultak, például nyár elején lezárták a határátkelőket, hogy a törökök ne tudjanak Buda erődítéséhez anyagokat

⁴² A végváriak fizetését a Pagator di Guerra személyesen közölte Pignatellivel. Az érsekújvári pasáról pedig Győrből jelentettek a Haditanácsnak. Bécs, 1669. április 21. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 102rv.

⁴³ Bécs, 1669. június 2. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 149rv.

⁴⁴ „Il Conte Pitero di Zrin uno de' Commissari Cesarei in Eperies havendo secretamente indotto il Principe Ragozzi a contentarsi di restituire agl'Heretici dell'Ungheria Superiore i beni e le chiese, ch'havea già loro levate, e che provedeva anche per decreto della Dieta el 1660 [!].” Bécs, 1669. június 2. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 148r. Nyilván az 1662. évi diéta vonatkozó cikkelyéről lehet szó. Az eperjesi tárgyalásokra lásd még az előző jegyzetben idézett, szintén június 2-án kelt *disacciót*.

⁴⁵ „Diedero i Commissari sudetti nel loro partir d'Eperjes buone speranze e quasi sicurezza agl'Ungheri, che dalla Maestà Sua si sarebbe quanto prima venuto ad una Dieta per dar qualche sesto agl'affari di quelle provincie. Onde a questa si andrà disponendo la Corte subito, che possa assicurarsi di non dover' esser' astretta in essa ad alcune esorbitanti pretensioni degl'Ungheri in pregiudizio dell'autorità Imperiale. È quà comparso Monsignor Arcivescovo di Strigonia per ricever gl'ordini di Sua Maestà di come doversi contener nel Congresso, che si disse colle antecedenti esser stato intimato a Giaverino di tutt' i Contadi dell'Ungheria Inferiore, in cui egli dovrà intervenire, come direttore e capo del medesimo per stabilirvi poi lo scritto modo di trattener gl'Ungheri dentro de lor confini, premendo notabilmente alla Maestà Sua di non dar né pur minimo pretesto a Turchi di rotture con essa.” Bécs, 1669. június 9. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 161r. A jelentést a budai és érsekújvári pasáról szóló hírek zárják. Rákóczy egyezkedéseire a protestánsokkal, illetve az eperjesi tárgyalásokra lásd ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 254–257., n. 1596–1599., 1601., 1607–1609., 1612. A modern szakirodalom, főként Benczédi László értékeléseit erről itt most külön nem idézzük. Rákóczy és a protestánsok megegyezésére: PAULER: Wesselényi I. 237–238.

beszerezni.⁴⁶ A feszültség folyamatos maradt. A magyarok júliusban is dúlták, égették a határmenti falvakat, 500 török pedig megtámadta a „Komárom közelében, a Vág partján” Nádasdy Ferenc által emelt erődöt.⁴⁷

Az eperjesi biztosok június közepén tértek vissza a császárvárosba. A helyzet Pignatelli szerint meglehetősen képlékeny maradt, mert az uralkodó és időhúzásra játszó miniszterei mindent újra akartak tárgyaltatni, számos kérdés eldöntését pedig a diétára kívánták halasztani. Mindenesetre ismét szükségesnek látták a „magyar mágnsok” Bécsbe hívatását, hogy tájékoztassák őket az eperjesi tárgyalások fejleményeiről és alaposan megvitassák azokat.⁴⁸ A tanácsuraknak nem nagyon akaródzott az egy éven belül immáron harmadik bécsi ülésre Ausztriába utazni, ezért 1669. július 7-én ismételt felszólítást kaptak, hogy bárminemű kifogás, ellenvetés (*replica*) nélkül jöjjenek július 16-ra az udvarba, bárhol is tartózkodnak éppen.⁴⁹

A tanácskozások időbeli megkezdése volt az egyedüli kedvező fejlemény, amivel Pignatelli szolgálhatott a pápai Államtitkárságnak. 1669. júliusi 21-én már ugyanazt volt kénytelen jelenteni, mint a korábbi két bécsi alkalomról: a magyar mágnsok vég nélkül üléseznek, azonban az eperjesi végzések kapcsán sem tudnak zöldágra vergődni. A nuncius szerint mind a protestánsok, mind a katolikusok elégedetlenek, következésképp az országgyűlés összehívása halasztódni fog.⁵⁰

⁴⁶ „Si sono ostinati gl’Ungari di non voler nè vender, nè con qualsivoglia altro cambio permettere a Turchi legnami, nè altra sorte di materiali necessari per la riedificazione di Buda Anzi colle ultime lettere di Giavarino sentesi che habbino essi custoditi tutti i passi per toglier a Turchi occasione di poter far simili trasporti.” Bécs, 1669. június 16. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 169rv.

⁴⁷ Bécs, 1669. július 7. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 184rv és 185r. A mai Zalakomár vidékéről lehet szó, amit a nuncius szemlátomást összekever a Duna-parti Komárommal (vö. fentebb, 17. j.). Nem nyugtatták a bécsi kedélyeket a Magyarországról érkezett kereskedők híresztelése sem, miszerint az érsekújvári pasa lett a boszniai utóda. A helyi török vezetés illetén átrendeződését a magyar főurak is tudni vélték, sőt még azt is, hogy az új boszniai pasa rögtön megérkezése után lefejeztette elődjét („è appunto riuscito per quello riferiscono i sudetti Magnati, anzi aggiungono, che il nuovo Bassa appena introdottosi dentro la piazza havesse fatto decapitato il suo antecessore”). Bécs, 1669. július 14. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 191rv.

⁴⁸ Bécs, 1669. június 16. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 169rv.

⁴⁹ A királyi parancsnak végül engedelmeskedve már a kitűzött nap előtt szállingózni kezdtek Bécsbe: „I Magnati d’Ungheria incominciano a capitar in questa Corte stante gl’ordini espressi e rinovati da Sua Maestà Cesarea di dovervisi ritrovar in ogni modo per li 16 del corrente, volendo la Maestà Sua tener con loro una conferenza, in cui dovrà discutersi e digerirsi insieme buona parte delle materie state esaminate e proposte nella scritta commissione d’Eperies, giacché la risoluzione dell’altre non può prendersi (come s’è più volte accennato) che nella Dieta.” Bécs, 1669. július 14. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 191rv. Lásd az egy héttel korábbi *dispacciót* is, Bécs, 1669. július 7. Uo., fol. 184rv. A Magyar Tanács ülését 1669. július 16-ra hívták össze, a „megjelentek nagyobb része az országgyűlés egybehívását és a nádorválasztást sürgeti”. Magyarország történeti kronológiája 490.

⁵⁰ „Havendo la Maestà dell’Imperatore appoggiata l’incumbenza di discutere le accennate materie stabilitesi nella scritta commissione in Eperies ad otto [?] de Magnati d’Ungheria che quà si trovavano, hanno questi già tenute fra loro diverse conferenze, ma sentesi che grandissimi sieno [!] gl’intoppi, che vi s’incontrano a causa d’esser gl’Heretici del Regno non men’ de Cattolici mal sodisfatti. Onde si dubita che poco di buono siavisi per concludere, e che molto si habbi tuttavia da prolungare la celebrazione della Dieta.” Bécs, 1669. július 21. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 196r. Az 1669. július 16-án kezdődő bécsi tanácskozásra PAULER: Wesselényi I. 265 skk.

Közben a már közvetlenül az eleste előtt álló Kandiából érkező hírek hatására az udvarban mind erősebb félelem kezdett eluralkodni amiatt, hogy a küszöbönálló velencei–török békekötés után a Porta Magyarországra vezényli felszabaduló csapatait.⁵¹ A bármiféle eredmény reménye nélkül tanácskozó magyar mágnások ráadásul fennhangon hirdetik, hogy az oszmánokkal kötött vasvári béke érvénytelen, és nem ismerik el, mert azt az uralkodó csak az ország összes rendjének beleegyezésével köthette volna meg. Ráadásul azt is hangoztatják, hogy mint az országra sérelmeset nem is fogják elismerni. A nuncius szerint, ha az eperjesi pontok ügyében hozott döntések nélkül, illetve ebben a felfogásukban megmaradva távoznak el Bécsből, az udvar folytonos izgalomban és félelemben (*in continua agitazione e timore*) fog leledzeni, és nem járul hozzá az országgyűlés összehívásához.⁵² Így is történt. A mindinkább reményt veszített uralkodó elutasította a diéta időpontjának kitűzését, ami egyúttal a nádorválasztás elhalasztódását jelentette. Nádor nélkül pedig továbbra is számítani lehet a magyar főurak széthúzására – vonta le éles szemmel következtetését a pápai követ.⁵³

A nem túl hízelgő kép, ami a magyar tanácsurakról kezdett kialakulni az Államtitkárságra küldött nuncius *dispacciók* nyomán a pápai udvarban, Pignatelli 1669. augusztus 11-ei jelentésében foglaltak alapján még tovább romlott. Pignatelli szerint „mostanra már publikus”, hogy „sokan Magyarország főurai közül, akik közül az első helyen Nádasdy és Zrínyi Péter áll”, a Németalföldön dúló devolúciós francia–spanyol háború kezdete óta különféle tárgyalásokat folytattak a törökökkel, hogy a Porta védnöksége alá adják a Királyságot, az örökös tartományokra törnek, és az uralkodót is „megleplik”. E célra pénzbeli támogatást igényeltek a bécsi francia követtől. A hírek szerint a nevezett arisztokraták levelei szolgálnak minderre

⁵¹ Bécs, 1669. július 28. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 200r.

⁵² „Da Magnati del quel Regno che quà si trovano pur'anche si continuano le loro conferenze, ma fin hora infruttuosamente e senza apparenza, né pur minima, che siavisi per concluder cosa di buono, mentre repugnano i medesimi al punto principale, ch'è quello di prestar l'assenso per l'ultima pace, che fu com'essi dicono senza loro saputa stabilita da questa Corte col Turco. E benché rispondano a Sua Maestà di non poter ciò fare senza il placet di tutti gl'ordini del Regno, dichiarano però in universale che non condescenderanno mai a quelch'è stato stabilito senza il loro consenso, et in pregiudizio del Regno loro. Sicché sene partiranno di quà di ritorno alle loro provincie nel modo appunto che son venuti, e rimarranno quegl'affari così confusi, che terranno co'medesimi, anche questa corte in continua agitazione e timore.” Uo.

⁵³ „Si è poi disciolto il Congresso degl'Ungheri e sono questi anche partiti, senza essersi conculsa cosa veruna, non havendo voluto i medesimi assentir' acciò, che antecedenemente si è scritto disiderarsi dalla Corte, né tampoco essendosi potuti accordar fra loro circa a quello concerne di rimetter i Cattolici, e gl'Heretici in buona corrispondenza. Onde nemmeno alla Maestà dell'Imperatore è piaciuto di stabilir' il tempo preciso della celebrazione della Dieta, essendosi loro risposto solo che si farà in tempo opportuno, e quanto prima, mentre in mancanza del Palatino non ha occasione chi governa di disiderarla, e quelli che la vorrebbero, e che pretendono di poterla far anche senza l'intervento del Re, non vi potranno mai giungere, continuando fra que'Magnati le loro discordie. Disiderando nondimeno la Maestà Sua che si ripari di mano in mano alle cose più necessarie, e massime per quelche riguarda l'accomodamento de Cattolici cogl'Heretici, da quali possono originarsi i maggiori disturbi...”. Bécs, 1669. augusztus 4. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 205r.

bizonyítékul. Ők azonban csupán annyit vallanak be mindebből – vélhetően udvarbéli – „barátaiknak”, hogy a franciákkal az oszmánok ellen akár I. Lipót akarata ellenére is indítandó háborúról tárgyaltak Franciaországgal. Sőt nyilvánosan ki-mondták, hogy ezt most is megtennék, ha lenne, aki csatlakozna hozzájuk. Az uralkodó azonban úgy véli, hogy „mindez nem nyilvános még annyira, hogy ne lehetne színleléssel elkendőzni és mindent teljességgel nyugodtnak látni, és őket bármiféle lárma nélkül a természetyszerű engedelmességre vezetni”. Pignatelli szerint I. Lipót annyira a nyugalom híve, hogy akár ellenségei tanácsát is követné megőrzése érdekében. A leendő XII. Ince diszkrét rosszallással értékelte ezt az uralkodói hozzáállást a magyar arisztokrátiák szervezkedéséhez: „mindazonáltal nem lehet tudni, hogy ha idővel előre haladnak a dolgok, és bármi új fejlemény állana elő, bárminemű gondoskodás nélkül ugyan hogyan lehetne majd a zűrzavart megakadályozni” – formálta meg barokkos tapintattal aggodalmait Azzolini államtitkárnak.⁵⁴

Azonnali válaszában a bíboros egyaránt nagyon figyelemreméltónak nevezte a magyar arisztokrátiák titkos tárgyalásairól és mentegetőzésükről szóló tudósítást. Még inkább annak tartotta azonban a „hideg közömbösséget, amivel a bécsi udvar ilyen kiemelkedő fontosságú ügyben eljár”. Az államtitkár úgy látta, hogy ez a magatartás nemcsak a bécsi miniszterek „munkájának gyümölcser” teszi bizonytalanná, hanem „a titkos információ megfelelő felhasználását” is. Azzolini szemlátomást szükségesnek tartott volna valamilyen fellépést a magyar szervezkedés ellen. Szerinte az uralkodónak nemcsak a védekezésre kell gondolnia, hanem arra is, hogy az örökös tartományokat fenyegető veszélyt másfelé fordítsa. Meghagyta a nunciusnak, hogy ebbe az irányba igyekezzen I. Lipótot befolyásolni, jelesen az – ekkor már végnapjait élő – Kandia hathatós megsegítésére.⁵⁵

⁵⁴ „È qui hormai pubblico che molti de principali Signori d'Ungheria tra quali sono in primo luogo il Conte Nadasti et Pietro Zrin fin da che i Francesi mossero la guerra a Spagnuoli in Fiandra, habbino sempre havuto diversi trattati col Turco di dar quel Regno sotto la di lui protezione, entrar a saccheggiar queste provincie hereditarie e sorprendere anche lo stesso Imperatore, al qual effetto vogliano che da questo Ministro di Francia sia stato dato denaro a chi ne promette l'esecuzione, e dicono per certo esservi lettere de medesimi Signori che quasi li convincono delle cose sudette. Quello però essi medesimi confessano a loro amici e d'haver trattato di far unitamente con la Francia // la guerra al Turco, anco contro voglia dell'Imperatore, che è quello che hanno detto quà pubblicamente che farebbero anche adesso, quando havessero chi gli adherire. Stima però Sua Maestà che tutto ciò sia così occulto che ben possa dissimularlo, e veder onninamente di quietarli, e ridurli tutti senza strepito alla natural ubbidienza, et è tanto dedita la Maestà Sua alla quiete, che abbraccia volentieri anche il consiglio de suoi nemici, quando le par che tenda alla medesima. Ma fra tanto si tira avanti così senza provedervi in alcuna forma, in maniera che se volessero tentar qualsivoglia novità, non vi sarebbe modo da impedirla.” Bécs, 1669. augusztus 11., *decifr.* augusztus 28. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 212rv.

⁵⁵ „Sono molto notabili le notizie contenute nell'ultima cifra di Vostra Signoria de trattati de Signori Ungheri col Turco e al rimanente ch'essi medesimi confessano a loro amici. Ma più notabile è la freddezza con la quale in cose di tanto rilievo si procede da cotesta Corte. Lo stato presente di essa rende poco sicuro non solo il frutto dell'opera che vi faccia ogni Ministro // ma anco il segreto necessario per poter impiegarvela come conviene. Nondimeno in affare di tanto rilievo, e che riguarda l'impedire i progressi del commune inimico ancora sopra gli stati di Sua Maestà Cesarea istessa non potrà parer che proprio el carico del zelo di Vostra Signoria il tener desto costì chi bisogna, et eccitar Sua Maestà

Pignatelli és az Államtitkárság levelezésében a korábbi évekkel, évtizedekkel ellentétben már kevesebb teret kap a rejtjelezés. Ezt az 1669. augusztusi levélváltást azonban sifírozták. I. Lipót idevágó utalása mellett ez szintén azt bizonyítja, hogy a szervezkedés török és francia vonalának „nyilvánosságra kerülése” inkább a „kiderült” kategóriába illik, és csupán a bécsi döntéshozók szűk köre tudott róla. A nuncius egyiküktől-másikuktól értesülhetett minderről, mind pedig a magyar arisztokraták udvarbéli „barátaik” előtt tett mentegetőzéséről.

4. Török háborús pszichózis a bécsi udvarban

a) 1669. szeptember–december

Antonio Pignatelli Bécsbe érkezése óta mind az oszmán fenyegetéssel, mind pedig a magyar belpolitikai helyzettel kapcsolatos tudósítások, elemzések egyre kiemeltebb figyelmet, helyet és terjedelmet kaptak. A tendencia folytatódott, 1669 őszen és telén, majd pedig 1670 első hónapjaiban az idevágó jelentések egyre és egyre nagyobb teret foglaltak el a nuncius és a pápai Államtitkárság levelezésében.

Az uralkodó (és miniszterei), valamint a magyar főurak közötti kötélhúzás ősszel ott folytatódott, ahol 1669 nyarán abbamaradt. I. Lipót a *vasvári béke elismeréséért a nádorválasztás lehetőségét* ajánlotta cserébe, mondván, ez tényleg szavatolná az egyébiránt már 1670. májusra kitűzött országgyűlés megtartását. Másfelől azonban attól tartottak Bécsben, hogy az udvarral elégedetlen magyarok csupán olyan túlzó igényeik hangoztatására fogják felhasználni a diétát, mint például a német, illetve külföldi katonaság eltávolítása a magyarországi várakból. Pignatelli egyenesen úgy látta, hogy a magyar „*malcontenti*” miatt a császári minisztereken mind erősebb szorongás és stressz kezd eluralkodni.⁵⁶

A szorongás szeptember közepére, végére egyre inkább rettegéssé fokozódott Kandia végnapjairól, illetve a küszöbön álló velencei–oszmán békekö-

Cesarea a prevenirsi non solo per la difesa, ma per divertir altrove le forze di sì potente inimico perché gli invitato dalla facilità e commodità dell'impresie non si volga sopra gli stati hereditarii della Maestà Sua. A questo fine non può farsi dalla Maestà Sua cosa più opportuna al bene del Christianesimo et al proprio che il soccorrere validamente il Regno di Candia, perché quanto la guerra duri cola tanto si goderà costi la pace...”. Azzolini bíboros, államtitkár Pignatellihez („A Mons. Nunzio a Vienna”), Róma, 1669. augusztus 31. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 34v–35r.

⁵⁶ „Preme tanto alla Maestà Sua che dagl'Ungheri venga approvato e ratificato il trattato di pace conclusosi ultimamente colla Porta e d'haver insieme un Palatino a suo modo in Ungheria, che con questo fondamento si è poi lasciata indurre la Maestà Sua a stabilir, come ha fatto, il tempo preciso della Dieta in quel Regno, che sarà a maggio prossimo venturo. Temesi però non poco dall'altro canto, che gl'Ungheri mal sodisfatti della Corte, e desiderasi d'accumular pretesti, non sieno per cavar fuori pretensioni sì esorbitanti (come sarebbe che si vuotassero tutte le piazze del Regno della gente Alemana o forestiera, volendo che sia contro le leggi il tenervela) che non potendosi conceder dalla Maestà Sua, si venga poi a discioglier la Dieta senza veruna conclusione, e per conseguenza trovarsi la Corte nelle maggiori angustie, e strettezze fra quegl'animi malcontenti.” Bécs, 1669. szeptember 8. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 238rv.

tésről érkező hírek nyomán, melyekre ráerősítettek a törökök határmenti mozgólódásai, akiket ráadásul a magyar „Hussari” nem szűntek meg folyamatosan provokálni. Olyannyira fenyegetőnek látták Bécsben a veszélyt, hogy a Haditanács elnöke, Raimondo Montecuccoli Győrbe utazott a lehetséges védelmi előkészületek megtételére.⁵⁷ A bécsi félelmeket többdimenzióssá tették a Felső-Magyarországról érkező hírek, ahol a problémák megoldására tett folyamatos kísérletek, mint például az eperjesi tárgyalások ellenére a feszültségek tovább növekedtek a katolikusok és protestánsok között. Legalábbis Bécs felé ezt mutatták, illetve a Zrínyi Péter által vejével, Rákóczy Ferencsel tető alá hozott egyezség dacára a lokális konfliktusok nem simultak el egy csapásra.⁵⁸ Általános volt a vélemény, hogy ha az uralkodó nem orvosolja az ottani helyzetet, a felső-magyarországiak saját maguk fognak lépni, ami a jelenleginél sokkal nagyobb összeütközésekhez és zavarokhoz fog vezetni.⁵⁹ Az udvarban meg voltak győződve arról, hogy a feszültséget több magyar és horvát főúr szítja, leginkább Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc. Előbbi amiatti elégedetlenségében, hogy nem kapta meg a károlyvárosi főkapitányságot, utóbbi pedig Zengg kormányzóságára aspirált. A császári miniszterek ezért fontolóra vették, hogy Frangepánt a zengginél is jelentősebb hivatallal kenyerezzék le.⁶⁰ Az őrgófról sokat

⁵⁷ „...sempre più s'avvanzino i trattati di pace fra la Republica Veneta et il Turco, cresce il timore d'una nuova guerra con esso in Ungheria. Onde si va meditando di prepararsi al possibile, ed intanto a questo fine se ne è passato il general Conte Montecuccoli a Giavarino”. Bécs, 1669. szeptember 15. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 243r. A törökök betöréseiről, magyar rajtaütésről Veszprémnél és máshol lásd az 1669. szeptember 22-ei, 29-ei és október 6-ai jelentéseket. Uo., fol. 249rv, 254r, fol. 260r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 260., n. 1629.

⁵⁸ Ilyen eset volt például, hogy miután Munkácsen Báthory Zsófia erővel megakadályozta a reformátusok gyűlésezését „kínyszerítvén re infecta eloszolni, úgy tudom, nemsokára nagy panaszt fognak őfelsége előtt tenni, és az mit Rákóczi Ferenc uralma alkalma csendesített volt is az elmékben, újabban felfordul etreincidemus in idem”. Csáky István Rottalhoz, Som, 1669. szeptember 28. BARTA: Rottal János levelezése 312., n. 255.

⁵⁹ „...si dichiara, che quando dalla Maestà Sua non vi si porga opportuno rimedio, saranno quelli astretti di venir a risoluzioni, che non potranno portar, che sconcerti e confusioni molto maggiori...”. Bécs, 1669. szeptember 29. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 254v–255r.

⁶⁰ „È comun opinione che quei torbidi venghino continuamente fomentati da diversi principali Signori d'Ungheria e Croazia, che si chiamano molto disgustati di questa Corte, dalla quale dicono haver havute ferme speranze d'esser provveduti d'alcune cariche, che poi non havendo conseguite, se ne chiamano altamente offesi, e fanno tenere ogni sconcerto in quelle parti, per dove più giorni sono s'inacaminò anche il Signor Conte Pietro Zrin, che pretendea quella di General di Carlestat [!] senza haver pigliata prima la dovuta licenza dalla Maestà Sua anzi con haver di più scritto lettere risentitissime a questi Ministri Cesarei. Il Signor Marchese Frangipani ancora si prepara di portarsi altrove poco sodisfatto anch' egli giacché essendogli stata benignamente concessa dalla Maestà Sua la carica di governatore di Segna in Croazia, e non potendone ricavar la necessaria spedizione da Ministri, pensa egli di rinunziar con questa anche l'altre che dalla bontà della Maestà Sua gli sono state concesse. Viene nondimeno stimato pur'assai il sentirsi, che ad alcuni soggetti di qualche esperienza nelle armi e de quali poco conto si faceva per prima da medesimi Ministri, sia data presentemente qualche speranza d'impiego, e che il Marchese Frangipani disgustato per non haver potuta spuntar la spedizione del governo di Segna in Croazia per cui erasi già licenziato da questa corte, sia hora stato assicurato non solo di quella, ma anche d'altre cariche di maggior considerazione e rilievo.” Bécs, 1669. október 6. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 260v.

elárul, hogy két hónappal korábban pápai szolgálatba kívánt állni, ahol Zengg kárpótlására az anconai kormányzóságot nézte ki magának. Nádasdyról ezúttal nem esik szó.⁶¹

Pignatelli az udvarban aktuálisan terjedő híreket közvetítette és kommentálta. Azt az ellentmondást nem igyekezett feloldani, hogy korábbi jelentése szerint Zrínyi Péter titokban épp a protestánsok és a katolikus Rákóczy Ferenc összebékítésén, az elvett evangélikus és református templomok és javak visszaadásán munkálkodott. A lényegi történeti üzenet így is kitapintható soraiból: tudniillik, hogy magyar rendi vezetők ellen táplált gyanú már 1669. október elején általános volt Bécsben, csak éppen szélesebb körben Zrínyi és Frangepán szervezkedésének mi-benlétét és okát nem látták még világosan. Azzal viszont tisztában voltak az udvarban, hogy a magyarok azon szándéka, hogy első helyen a sérelmeiket tárgyalják az országgyűlésen, nem fed mást, mint a beleegyezésük nélkül kötött vasvári béke elleni tiltakozást. A szentszéki diplomata szerint ezért hiába tűzték ki jövő májusra a diéta időpontját, nem valószínű, hogy az uralkodó össze fogja hívni. Másik oka a várható halasztásnak, hogy az udvarban, mivel mindenki mást gyanúsna tartanak („*sospetti tutti gl'altri*”), hiába szeretnék Rottal János grófot nádornak, az ország törvényei ezt nem engedik meg, s a Nádasdy és Zrínyi pártjához tartozó magyarok mindenképpen meg fogják akadályozni, hogy Rottalt válasszák nádornak, s egy ilyen helyzet csak a malmukra hajtana a vizet.⁶² Nádasdy és Rottal személyes viszonya egyébként is meglehetősen rossz volt.⁶³

Ráadásul a felekezeti ellentétek a bányavárosokat sem kímélték. A selmecbányai templom miatti megosztottságot a törökök arra használták fel, hogy növeljék a hódoltatott falvak számát. Az érsekújvári pasa egy magyar nemest lefejeztetett,

⁶¹ „Il Signor Marchese Frangipane in congiuntura di ringraziarmi degli uffizii da me passati secondo il commandamento di Vostra Eminenza a favor suo, mi ha rappresentato, che sebbene stante la benigna disposizione mostratagli dalla Maestà Sua, può egli concepir buona speranza d'esser consolato, ch' ad ogni modo per il desiderio ardentissimo che ha sempre havuto di servire attualmente alla Santità di Nostro Signore per proprio genio e per debito di vassallaggio gli sarebbe molto più caro di poter conseguir la carica di governatore dell'armi d'Ancona...”. Bécs, 1669. augusztus 4., *decifr.* augusztus 21. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 210rv.

⁶² „Benché siasi da questa corte prefisso di celebrare la Dieta d'Ungheria nel futuro mese di maggio, è nondimeno opinione, che non sia per seguire, stante che gl'Ungheri positivamente si dichiarino di voler in primo luogo, che si ascoltino da Sua Maestà i gravamini fra quali vi entrerà senza dubio quello dell'ultima pace fatta col Turco, e da sudetti non approvata, secondariamente bramando la Corte di promuovere alla dignità di Palatino il Conte di Rottal per esser alla medesima hoggidi, come dicono, sospetti tutti gl'altri, et havendo il sudetto cavaliere eccezioni tali, che per leggi del Regno non può godere di tal honore, si accresce anche l'accennata credenza dal considerarsi ripartiti gl'Ungheri nelle fazioni delli Conti Nadasti e Zrin, le quali difficulteranno sempre più l'elezione sudetta, onde la Maestà Sua per mettersi in maggiori cimenti, lascierà correre, come pur disideranno, che ciò siegua quelli, che frantanto dirigono gl'affari del medesimo Regno.” Bécs, 1669. október 13., AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 265v–266r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 260., n. 1628.

⁶³ Ez mind a rendi szervezkedés, mind a Nádasdy-kutatás szakirodalmából tudvalevő. Az országbíró szerint ha magyarokról volt szó, Rottal a bolhából is elefántot szokott csinálni. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 248., n. 1555. (1668. május 26).

mivel nem engedte a Portának adózni a jobbágyságot.⁶⁴ Mivel Érsekújvárból a török portyák hatósugara a morva határig ért, sőt rendre betörték Morvaországra, Rudolf von Rabatta gróf regimentjét a Haditanács a Vág-vonalához vezényelte.⁶⁵ Nem kevésbé borzolta a bécsi kedélyeket a kállói magyar katonák átállási kísérlete, amit csak a német helyőrség ébersége és a váradi pasa késlekedése hiúsított meg.⁶⁶ A legnagyobb izgatottságban (*in somma agitazione*) azonban a velencei-oszmán békeszerződés küszöbönálló aláírásáról érkező hírek tartották a császári udvart. A miniszterek korábban ugyanis azzal számoltak, hogy Kandia télig ki fog tartani, és ennek köszönhetően még elkerülhetik a török támadását, amire a magyarok szűnni nem akaró akciói sajnos okot adnak. Most pedig igencsak fő a fejük a védekezés módozatait illetően – aggályoskodott maga a nuncius is október 27-ei jelentésében.⁶⁷

A megrettent udvart a Győrből visszaérkező Montecuccoli azonnali cselekvésre ösztökelte. Miután felmérte az ottani erődítmények siralmas állapotát, I. Lipót 300 000 aranyforint kiutalását rendelte el, aminek kétharmadát a Haditanács elnöke azonnal fel kívánta venni, tudjuk meg Pignatelli 1669. október 20-ai jelentéséből.⁶⁸ Egy hét múlva már arról tudósít a nuncius, miszerint a *Pagatore della Camera* tájékoztatta a Haditanács elnökét, hogy a teljes összeg készpénzben rendelkezésre áll, s azonnal kifizethető.⁶⁹ A Habsburg-monarchia történetében jószerével páratlannak mondható esemény mindennél világosabban mutatja a bécsi udvar valós félelmeit a küszöbönálló általános török támadástól, amelyet Érsekújvár elfoglalását követően Bécs másik elővédje, Győr ellen vártak.

⁶⁴ „Molto opportune e vantaggiose riescono a Turchi confinanti le sudette dissensioni, mentre essi per far contribuir il paese non loro soggetto usano presentemente anche la forza havendo il bassa di Neuheusel fatto perciò decapitato un tal cavaliere, che sol' rispose non esser tenuti i suoi sudditi a pagar verun tributo alla Porta.” Bécs, 1669. október 20. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 270r.

⁶⁵ Bécs, 1669. október 27. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 274r.

⁶⁶ „...ma i Turchi non essendo tempestivamente comparsi, secondo l'appuntato, du dalle soldatesche Alemanne scoperto il tradimento, et impedito dalla lor vigilanza così perverso disegno.” Uo. Vö. ÖVÁRY: Oklevél-másolatai III. 260., n. 1630.

⁶⁷ „Delle lettere recate qua dall'ultima corriere di Larissa, benché pur' anche ne tenghino questi Signori Ministri celeati i particolari, non possino ad ogni modo contenersi di non far apparir' esser loro opinione, che già siasi da Veneti capitolata la pace colla resa della piazza di Candia, mentre dicono, che dalla Porta fosse stato rimandato al Visir il progetto della capitolazione suddetta. Questi avvisi tengono in somma agitazione la Corte, la quale essendosi figurata, che quella piazza fusse per difendersi almeno tutto 'l prossimo inverno, stimava ancora di poter' esser' esente d'ogn' invasione, che potrebbero far' i Turchi nella ventura campagna, in conformità delle già scritte minacce, e delle occasioni, che purtroppo gliene danno gl'Ungheri per eseguirle. Onde riesce molto grave alla medesima d'haver presentemente a pensar' al modo di difendersi in caso di bisogno da sì potente nemico.” AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 274r, fol. 274v.

⁶⁸ Bécs, 1669. október 20. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 270r.

⁶⁹ „Essendo questo Pagatore della Camera stato convinto in ordine all'accennato intacco di causa esposti i beni di lui all'incanto, riceverà il Signor General Montecuccoli tutto quel contante, che si ricaverà da esso a buon conto delli 300M fiorini, che mesi sono furono, come si disse assegnati dalla Corte all'Eccellenza Sua per la scritta necessaria riparazione delle fortificazioni di Giavarino.” Bécs, 1669. október 27. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 274rv.

Bár Montecuccoli Győrben azt hangoztatta a budai pasa küldötte előtt, hogy a (zala)komáromi erődítményecske, melyet Nádasdyék emeltek, nem sérti a békét, hiszen saját területen áll, végül lerombolása mellett döntöttek, nehogy ez szolgáljon ürügyül az átfogó támadásra. S mivel a velenceiekkel beállt fegyvernynyugvás után látványosan felerősödött a törökök „arcátlansága”, Montecuccoli azt javasolta a Titkos Tanácsnak (*Consiglio di Stato*), hogy az uralkodó a meglévő csapatok mellé toboroztasson még 15 ezer katonát. Az összesen 27 ezer fős hadsereg már elegendő lenne szerinte arra, hogy az oszmánok ne kényszeríthessék olyan követelések teljesítésére Lipótot, amelyek a békét annyira elviselhetetlenné tennék, ami már semmivel sem lenne jobb a háborúnál. Az Udvari Kamarának azonban erre már nincs tartaléka – jegyezte meg a mindeme fejleményekről 1669. november 3-ai jelentésében tudósító pápai nuncius.⁷⁰

A (zala)komáromi kis erődítmény lerombolását hamarosan végrehajtották, ami a nuncius szerint nem sokat ért, elbontása viszont alkalmat adhat a törököknek, hogy az örökös tartományokig kalandozzanak, és nem kicsit árulkodik a császáriak gyöngeségéről.⁷¹ A toborzás megkezdéséről ugyanakkor még nem döntött Lipót, aki kormányzata átalakítását egyelőre szintén elhalasztotta – olvashatjuk az 1669. november 10-ei *dispaccióban*.⁷² A kvázi kormányváltás terve szintén nem csekély felfordulást okozott Bécsben, ám egyelőre Lobkowitz nem vette át az első miniszerséget Auersperg hercegtől, és Kollonich Lipót bécsújhelyi püspök sem került az Udvari Kamara élére, az udvari főlovászmesterség, illetve az osztrák örökös tarto-

⁷⁰ „Benché all'Agà che fu dal Signor General Montecuccoli ascoltato in Giavarino havesse l'Eccellenza Sua rimostrato non esser' il fortino di là dal fiume Vago eretto altrimenti sul territorio del Turco, come quello prentedea, et addotte insieme altra buone ragioni per acquietarlo, ad ogni modo persistendo il Wisir di Buda di volerne assolutamente la demolizione, si è risoluto da questa parte di sodisfarlo per scansar' ogni pretesto di rotture con essa. Ma perché l'insolenza de Turchi andranno vie più crescendo hor' che essi hanno conchiusa la pace co' Veneziani, ha perciò rimostrato il sudetto Generale al Consiglio di Stato esser di particolare necessità, che l'Imperatore si provenga clementemente d'un bon corpo d'armata per poter risponder' a Turchi colle negative, stante che in altra maniera sarà costretta la Maestà Sua ad assentir' anche a cose più strane, e riuscirà in tal guisa la pace, forse sì pregiudiziale, come la guerra. Su tali considerazioni si va quà pensando al modo di reclutar 'i regimenti per ridurgli all'antico numero, con che si augumenterebbe l'esercito di circa 15M huomini, e sarebbe l'intiero corpo di 27M. Ma come la Camera trovasi esausta di denaro, non si renderà perciò molto facile il rinvenirlo.” Bécs, 1669. november 3. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 279r.

⁷¹ „In esecuzione degl'ordini Cesarei è poi seguita la demolizione del scritto fortino di là dal fiume Vago presso Comorra, che le ben per se stesso poco valeva, niente dimeno venendosi tacitamente a concedere con tal atto quel di più di pace controverso a Turchi, si espongono anche inaggiornamente a questi i confini de paesi hereditarii, e si da loro motivo d'argumentar debolezza da questa parte, per cavar fuori ogni giorno qualche nuvoa et esorbitante pretensione.” Bécs, 1669. november 10. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 285r. A „scritto fortino di là dal fiume Vago presso Comorra” azonosítására lásd korábban, 17. és 47. j.

⁷² „Per anche la Maestà dell'Imperatore non si risolve nè a dar' ordine che venga reclutato l'esercito, nè a far la scritta mutazione delle cariche nella sua corte, perché siccome per effettuar' il primo disengo, alcuni non stimano così imminente il bisogno, così per l'altro la contrarietà, egl'interessi de Ministri fa sospender' a Sua Maestà ciò che pareva haver nell'animo suo già stabilito.” Bécs, 1669. november 10. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 285r.

mányok igazgatásában sem történt változás, noha mindezt a nuncius egy héttel korábban már szinte kész tényként közölte a pápai Államtitkársággal.⁷³ A kormányválság már nyár dereka óta húzódott, amikor is a császári palotában Lobkowitz herceg fennhangon hűtlenséggel vádolta meg Auersperget. A váltásra végül 1669. november 20-ára sor került, majd a bukott főminisztert decemberben birtokaira száműzték.⁷⁴

November közepén már teljesen kaotikus magyarországi helyzet és tökéletesen tanácstalan, a főminiszterváltás miatt felbolydult bécsi udvar jelenik meg Pignatelli jelentésében. A nuncius azt követően, hogy augusztus derekán titkosított jelentésében feltárta Róma előtt Nádasdy és Zrínyi titkos tárgyalásait a franciákkal, valamint hogy Rottal Jánoson kívül az udvar egy magyart sem tart eléggé megbízhatónak a nádorságra, már harmadszor emlékezik meg arról Rómába küldött *dispacció*iban, hogy a főurak uralkodó iránti hűsége finoman fogalmazva ingatag. Elmondása szerint néhány magyar főúr az udvarban időzik, hogy elérje az országgyűlés pontos helyének kijelölését. Eközben egyre inkább követelik, hogy tisztázzák őket bizonyos felségsértési vádak alól, amelyekkel korábban illették őket. Kijelentették a császári miniszterek előtt, hogy ha ez nem következik be, az elégedetlenkedőkhöz fognak csatlakozni. A pápai nuncius nem említ neveket, és nem is kommentálja az egyszerre félelemről és elbizakodottságról árulkodó attitűdöt.⁷⁵

Ehelyett azzal folytatja jelentését, hogy az udvarban minden korábbinál nagyobb izgalomra adtak okot különféle felső-magyarországi gyűlések, melyeken a rendek mindinkább eltökéltnek mutatkoztak abban: felmondják az engedelmességet a császárnak és behódolnak a töröknek, ha nem kapnak kellő segítséget, hogy megvédhessék magukat a hamarosan várható oszmán támadástól. Aminek valóban szaporodni látszanak az előjelei. Győrből jelentették Montecuccolinak,

⁷³ „Stanno le cose domestiche di questa corte in grandissima agitazione aspettandosi per quanto dicono da un hor' all' altra un cambiamento totale della medesima, mentre è voce d'alcuni, che il Signor Principe di Locouitz habbi da esser dichiarato Primo Ministro, che dal posto di cameriere maggiore habbi da passar' a quello di maggior domo maggiore. Il Signor Conte di Lambergh, che in luogo di lui habbi da subentrar' il cavallerizzo maggiore e che a quello habbia a succedere il Signor Conte d'Harrach. Al Signor Principe d'Auersperg si vuol dar' il Direttorio, e hebbe già il Signor Principe d'Eckemberg degli affari delle provincie d'Austria, Stiria, Carinthia, Cragno e Gorizie, e si vorrebbe far succedere il Signor Conte di Kollonitsch vescovo di Neüstatt nel posto di Presidente della Camera, quando il presente rassegni, com' par', che ne tenga l'intenzione.” Bécs, 1669. november 3. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 279r.

⁷⁴ „Dopo haver il Principe di Lobcouitz maltrattato di parole il Principe di Auersperg in anticamera dell'Imperatore dicendogli in specie che era un'infedele, un ingannatore et un traditore e ribelle al proprio Principe...”. Bécs, 1669. július 28., *decifr.* augusztus 14. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 202r. Bécs, 1669. november 20-ai keltezéssel jelentette a nuncius, hogy Lobkowitzé minden hatalom, s javasolta, hogy a pápa küldjön neki buzdító brévé. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 246v (*decifr.* december 5.). Vö. a kegyvesztettségéről terjedő magyarországi hírekkel: BARTA: Rottal János levelezése 323.

⁷⁵ Bécs, 1669. november 17. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 292rv. Vö. TUSOR: A lorettomi Köpenyes Madonna, Függelék, 2. sz. Chiaromanni páрмаi rezidens már 1669. november 6-ai jelentésében ír erről. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 260–261., n. 1632.

miszerint a budai pasa parancsot kapott a Portától, hogy a többi neki alárendelt pasával egyetemben tartsanak a határokon fegyverben 30 000 embert. Mivel zsoldot nem akarnak nekik adni, könnyen lehet, hogy még inkább szaporodni fognak a betörések, ami gyakorlatilag már a háború hatásaival ér fel, jöllehet a nagyvezírnek az a szándéka, hogy fenntartsa a békét. Általános a vélekedés, hogy januárban elkezdik a császári csapatok toborzását, és ennek biztosítására kivetik a szokásos adókat – zárta 1669. november 17-ei hosszas jelentését Pignatelli.⁷⁶

A Szentszék a fejlemények láttán nem mulasztotta el megkísérelni, hogy Bécsset bevonja az általa tervezett oszmánellenes ligába. Pignatelli küldetésének középpontjában, emlékezhetünk, kezdettől fogva e szövetség tető alá hozása állt. A nuncius nem a szokásos heti, hanem rendkívüli, 1669. november 20-án kelt *dis-pacciójában* arról tájékoztatta Azzolini államtitkárt, hogy ismételten lépéseket tett a szövetség létrehozására akár a titkos tanácsosoknál, akár magánál I. Lipótnál. Ám még nem akarják elkötelezni magukat, mert nagyon félnek ugyan a veszélytől, de mégsem tartják ennyire közelinek, és még nem kaptak híreket a portai császári rezidenstől a Kandia eleste után kialakult helyzetről, ami miatt újabb futárt is küldtek hozzá.⁷⁷ Úgy tűnik, Rómában sem látták teljesen világosan a helyzetet. 1669. november 23-án az Államtitkárság sifírozott körutasítást küldött a bécsi, velencei, lengyel és firenzei nunciusnak, hogy próbáljanak információt begyűjteni arról az ottani udvarokban, vajon mit tudnak arról, hogy mi lehet a törökök szándéka, kiváltképpen pedig a nagyvezír.⁷⁸

Az udvar félénk reményeit december elejére jócskán lelohasztotta a Bécs felé közeledő újabb török követ. Róla az a hír járta, hogy nemcsak a magyarokra, hanem az udvarral szembeni panaszokkal érkezik, és követelni fogja az Érsekújvár elestét követően, annak kiváltására a Vág partján Galgóccal átellenben felépített Lipótvár lerombolását.⁷⁹ A velencei Palmanova mintájára 1665–1669 folyamán rekordgyorsasággal – naponta 3000 ember dolgozott rajta – felépített korszerű erőd egyszerre védte a Vág-völgyét, a morva határt. Helyőrsége pedig könnyen a Csallóközre, közvetve pedig a Pozsonyra, Nagyszombatra, sőt Bécsre törő ellenség hátába tudott kerülni. A Pignatelli által 1669. december 1-jén Rómába jelentett

⁷⁶ AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 292rv. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 261., n. 1633 is.

⁷⁷ „In ordine alla Lega, io non manco di tutte le diligenze, et uffici possibili per disponervi questi Ministri, e la Maestà Sua medesima. Ma fin hora non si vogliono dichiarar in conto alcuno, perché sebbene temono il pericolo, non lo credono ad ogni modo sì prossimo, e si confermano maggiormente in tal' opinione, dal non haver havuto dal loro Residente alla Porta alcun corriero sopra di ciò dopo la resa di Candia. Ne hanno però essi spedito uno colà per assicuraresene meglio. Onde fin' al ritorno di questo sarà impossibile, che possa riuscirci di dar' all'Eminenza Vostra qualche lume certo intorno a questa materia.” Bécs, 1669. november 20. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 296r.

⁷⁸ Róma, 1669. november 23. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 60v.

⁷⁹ „Dicesi che porti un'infinità di querele non meno contro gl'Ungheri, che contro la medesima Corte, e che pretenda ancora la demolizione della fortezza di Leopoldstad, che si principiò a fabricare dopo la perdita di quella Neuheisel...”. Bécs, 1669. december 1. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 299v–300r. Ráadásul újabb hírek érkeztek arról, hogy a felső-magyarországi vármegyék hódolni készülnék. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 262., n. 1639. és 1640.

török követelés gyakorlatilag ultimátummal ért fel. A Haditanács válaszul a Rabatta-regiment mellé lovasságot vezényelt Csehországból a Vág vonalához.⁸⁰ A nuncius mindezt kevesellte, és arra biztatta az uralkodót és minisztereit, hogy oszmánellenes szövetség megkötésével tegyen szert nagyobb biztonságra, hiszen a törökök előbb vagy utóbb biztosan megtámadják Magyarországot.⁸¹

Ebben a kiélezett helyzetben érkezett a karácsony előtti napokban hirtelen villámcsapásként IX. Kelemen váratlan halála. A török támadás esetén Bécs legfontosabb potenciális támogatója és szövetségese távozott az élők sorából. Az utód személye és politikája egyaránt kiszámíthatatlan volt. Ráadásul az összeülő konklávé újabb frontot nyitott a Habsburgok és XIV. Lajos között, hiszen akár Madrid, akár Bécs igyekezett elkerülni egy franciabarát bíboros megválasztását. *Vice versa* ugyanez áll Párizsra is. A francia diplomácia többek között sikerrel akadályozta meg, hogy Scipione Elci volt bécsi nuncius, illetve ekkor még azt is, hogy Benedetto Odescalchi nyerje el a tiarát. Kezdetől fogva mindenki elhúzódnak a konklávétól számolt, s valóban így történt. A 17. század leghosszabb pápaválasztása 1669. december 20-tól egészen 1670. április 26-ig, több mint négy hónapig tartott.⁸²

b) 1670. január–május

A Rospigliosi-pápa váratlan halálával Azzolini bíboros államtitkári megbízatása automatikusan megszűnt, Pignatelli nunciust viszont nem, és már nem a pápa, hanem az Apostoli Szék követeként folytatta működését, s az előírások szerint jelentéseit a Bíborosi Kollégiumnak címezte. Az egyházfő halála után az új esztendő kezdetén a császár betegsége fokozta a bécsi udvarra nehezedő nyomást. A folyamatos láz miatt az egész városból összehívták az orvosokat, hogy megfelelő gyógymódot találjanak, aminek köszönhetően Lipót egészsége lassacskán javulni kezdett.⁸³

⁸⁰ AAV Segr. Stato, Germania, vol. 186, fol. 299v–300r.

⁸¹ „Non ho mai tralasciato di passar oportunamente fin da che me ne giunse il commandamento di Vostra Eminenza gli offizi necessari per impegnar la Maestà Sua e questi Ministri a qulache unione contro il commune nemico, e benché sul principio pareva si volesse attender per maggiori sicurezze, se il Turco fosse per attaccare, o no, a primo tempo l'Ungheria, prima di disponersi.” Bécs, 1669. december 8., *decifr.* december 29. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 185, fol. 250r. A titkosított jelentésből kiderül még, hogy a pápai diplomácia már ekkor Habsburg–lengyel szövetségben gondolkodott. Az elképzeléstől nem zárkóztak el a császári udvarban, de azt hangoztatták, először dinasztikus házasságkötéssel kívánják erősíteni a kapcsolatokat, utána lehet szó szövetségről a lengyelekkel. Lásd alább, 85. j.

⁸² Az 1669–1670-es konklávé történetének modern feldolgozása: BAUMGARTNER: Behind Locked Doors 159–161.

⁸³ „La Maestà dell'Imperatore è stata nei giorni passati travagliata da febre continua... si truovò Sua Maestà assai sollevata, et hoggi continua nel miglioramento. E come la febre par che vadi tuttavia declinando, così sperasi, che la Maestà Sua col Divin' aiuto sia ben presto per rimettersi nel primiero stato di salute. Con tutto ciò fu la considerazione di quanta rilevante importanza e conseguenza sarebbe al Christianesimo tutto ogn' accidente contrario, che sopravvenisse a Sua Maestà che Dio non vogli, ho io stimato mio stretto debito di dar, dello stato, in cui ella si truovava presentemente questo riverente cenno all'Eminenze Vostre.” Bécs, 1670. január 5., AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 3r (s.k. aláírt levél).

Állapota ugyanakkor még egy hét múlva is komoly aggodalomra adott okot, és csak február elején jelent meg nyilvánosan a *Hofkapellén*.⁸⁴

A nuncius 1670. január 12-én végre jó hírrel szolgálhatott a bíborosoknak. A lengyel alkancellár (*Mons. Vicecancelliere di Polonia*) Bécsbe érkezéséről számolt be, aki I. Mihály lengyel király jegyeséért, Eleonóra főhercegnőért jött. Az esküvőt február 2-én megtartották, sőt a lengyelek törökellenes szövetség kötését javasolták, lévén biztosra vehető a velencei békét követően támadásuk Lengyel- vagy Magyarország ellen.⁸⁵ Az udvar nem zárkózott el, de Bécsben csak akkor tudják majd fontolóra venni a liga létrehozását, ha a szejm is támogatja az elképzelést, mert a lengyel király és környezete enélkül tehetetlen – írta Rómába Pignatelli.⁸⁶ A jelentés folytatása már kevésbé volt szívet melengető. A nuncius szerint más forrásból is megerősítették az esztergomi érsek jelentését, hogy az oszmánok a Vág vonalát átlépve egészen Pozsonyig kívántak hódoltatni. Továbbá, hogy a temesvári, a váradi és még két másik pasa arra utasította a felső-magyarországiakat, hogy fogadják el királyukul az Erdélyből a Portához menekült gróf Zólyomi Miklóst.⁸⁷ Úgy tűnik, hogy a hódoltsági török vezetés mindent elkövetett az átfogó támadás megindítása érdekében

⁸⁴ „...è stata di tal qualità l'accennata indisposizione dell'Imperatore, che quantunque [!] la Maestà Sua truovisi da molti giorni in quà netta di febre, e nondimeno necessitata a tener' il letto, e per la grand debolezza restatale, come anche per conformarsi col consiglio de medici, quali temono, che a Sua Maestà potesse apportar grand pregiudizio l'esporsi ai rigori della rigidissima stagione, che corre.” Bécs, 1670. január 12. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 6rv. – „Resta finalmente la Maestà dell'Imperatore libera affatto anche da alcuni piccoli accidenti, che di quando in quando la travagliavano, onde sta fuori di letto, e benché fin qui non esca dalle sue stanze, tutto è per maggior riguardo...” Bécs, 1670. január 26. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 11r–12v. – A nyilvános megjelenésre: Bécs, 1670. február 2. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 14rv.

⁸⁵ „Fece anche qualche progetto in ordine ad una lega offensiva e difensiva o come si potesse tra questa e quella Corona et il Gran Duca insieme di Moscovia contro il Turco. Sulla considerazione, che questo non vorrà trattenersi a primo tempo hor ch'è in pace col Veneziano, di non attaccar' o la Polonia, o l'Ungheria. Onde non solo per resistere, ma per prevenir' le invasioni di sì potente nemico, esortò la Maestà Cesarea adunirvisi validamente.” Bécs, 1670. január 12. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 5r. A házasságot már 1669 szeptemberében eldöntötték: „Krakkóból jött curir, az házasság a király és az mi kegyelmes herceg asszonyunk öfölsígek között bizonyos. Rottal levele Csáky Istvánhoz, Bécs, 1669. szeptember 21. BARTA: Rottal János levelezése 310., n. 253. Lásd még uo., 325.

⁸⁶ AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 5r.

⁸⁷ „Tutto ciò che si avvisò colle passate [mancano] essersi inteso col corriere spedito quà da Mons. Arcivescovo di Strigonia in ordine all'homaggio, che vuol il Turco gli sia prestato dalle città montane e da tutt' i villaggi posti di quà dal Vago, sino a Possonia, viene hoggi confermato da altre lettere di quelle parti, anzi portando di più, che il Conte di Solýme [Zólyom] già ribelle di Cesare, che da certo tempo in quà si trattiene nel paese Ottomano, fosse a Temisvar con tre Bassà // e che quello di Varadino habbi ordinato a popoli dell'Ungheria Superiore di prestargli ogni ubidienza col supposto d'esser detto Conte stato destinato dalla Porta per lor Re, con altre stravaganze maggiori, ciò causa, che quì si pensi agl'apparecchi militari, se non in conformità del bisogno, almeno quanto per hora sia possibile, et a tal fine si sono dati gl'ordini et i mezzi necessari per principiar le reclute della fanteria, e si faranno parimente riveder la piazze di frontiera per provederle speditamente di tutto il necessario per la difesa.” Bécs, 1670. január 12. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 6rv. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 265., n. 1651. – Az anyai ágon Bethlen-sarj Zólyomi Miklósról: HALMAY: I. Apafi Mihály 38–39 és 71; BARTA: Rottal János levelezése 410 (ad indicem).

Magyarországgal szemben. Testközelből világosan látták, hogy a magyarok átállásával a császári udvar jelenlegi helyzetében, amikor is birodalmi segítségre sem nagyon számíthattak 1664-es magatartása után, akár még a régi nagy álom, Bécs elfoglalása is megvalósulhatott volna. A budai pasa küldöttei a magyar végváriak provokációi elleni panaszokkal már Belgrádnál jártak, akik a portai döntéshozatal befolyásolására indultak útnak. Mindezzel szemben az udvarban az örökös tartományokbeli toborzások megkezdését és a határmenti erősségek lehetőség szerinti megerősítését tudták csupán felmutatni.⁸⁸ Illetve régi szokás szerint a hódoltsági török pasákat igyekeztek ajándékokkal lekenyerezni. Ennek ellenére az oszmánok folyamatosan mozgósítottak, Felső-Magyarország tervezett hódoltatására 10 ezer fős kontingenst állítottak fel – közvetítette azokat a híreket a konklávé üléselő kardinálisoknak a nuncius, amelyeket megbízhatónak tartott.⁸⁹

A hódoltsági pasák mozgolódásánál is fontosabbak voltak azok az információk, melyekkel a konstantinápolyi Casanova császári rezidens futárja érkezett Bécsbe. A kedvezőtlen fejleményekről Pignatelli azon nyomban beszámolt 1670. január 26-ai jelentésében. Eszerint a szultán és 30 ezer főnyi hadsereg Thesszalonikiben tartózkodik, IV. Mehmed pedig megparancsolta Köprülü Ahmed nagyvezírnek, hogy minden szálat varrjon el Kandínál, és áprilisban újra gyülekezzenek Szalonikinél. A cél háború indítása más területeken. Az oszmánok készleteket halmoznak fel Belgrádnál. A magyarok provokációi miatt könnyen lehet, hogy a nagyvezír arrafelé fog támadni. A rezidens arra biztatta I. Lipótot, hogy mielőbb fegyverkezzen. Általános a vélekedés, hogy vagy Magyarország, vagy Lengyelország ellen hadjárat indul a tavasszal. A felső-magyarországiak a növekvő török fenyegetés hatására készek valóra váltani terveiket, Lipót engedélye nélkül és az ország törvényeit megszegve Szolnok vármegye (!) területén gyűléseztek. Az uralkodó le veleivel igyekszik visszatartani őket, kilátásba helyezve privilégiumaik megtartását – olvashatjuk a pápai Államtitkárság *Nunziata di Germania* sorozatában fennmaradt alapos beszámoló a császári udvarba 1670. január végén érkezett hírekről és talán híresztelésekről.⁹⁰

⁸⁸ Bécs, 1670. január 12. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 6rv. „Questi apparecchi de Turchi obligando i commandanti Cesarei a maggior vigilanza, procuravano di munir' al possibile quelle piazze, che possono veramente esser difese et a levar dall' altre tutto ciò che potesse riuscir vantaggioso al nemico...”; illetve lásd az előző jegyzet idézetének végét is.

⁸⁹ Bécs, 1670. január 26. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 11r–12v. Vö. Tusor: A lorettomi Köpenyes Madonna, Függelék, 3. sz.

⁹⁰ Uo. Lásd még Giovanni Chiaromanni párizsi rezidens 1670. február 8-ai jelentéseit, ahol ő pedig a breznóbányai gyűlésről ír. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 267., n. 1662–1663. Magyarország történeti kronológiája 490. szerint 1669. november 28-án Nyitra vármegye hívására a Dunán inneni megyék a távolmaradó Pozsony kivételével Körmöcbányán tanácskoztak és döntöttek sérelmeikkel követküldés mellett az uralkodóhoz. Majd ugyanerre az eredményre jut az ugyancsak Nyitra által 1670. január 28-ára összehívott (breznóbányai) gyűlés is. Lásd hamarosan a kassai gyűlésről írottakat. – Ha volt Szolnok vármegyében is gyűlés, az vélhetően Közép-Szolnok lehetett, de az sem valószínű.

Időközben már ki tudja hányadik fenyegetőző török követ érkezett Bécsbe, akinek Montecuccoli haditanácsi elnök ismételten megígérte, hogy mindent elkövetnek a magyar végváriak provokációinak megakadályozására.⁹¹ A török követ megérkezett, és miként várható volt, a magyarok betörései miatti panaszokkal jött. A Haditanács elnöke, Montecuccoli szavát adta, hogy mindent elkövetnek megakadályozásukra. A felső-magyarországi német parancsnokokra mind elviselhetetlenebb nyomás nehezedett a magyar „elégedetlenkedők” (*malcontenti*) növekvő létszáma és a török mozgósítás nyomán. A nuncius szerint az Érsekújvárnál összevont 5 ezer fős kontingens egyenesen Bécs külvárosáig kalandozhatott volna, ha a gyors olvadás nem támaszt váratlan akadályt.⁹²

Pignatelli 1670. február közepi *dispacció*i nem maradtak fenn. Annál értékeőbb viszont 1670. február 23-ai jelentése. Legelőször is arról a gyászos eseményről ír, ami rendkívüli módon felkavarta a császári udvart, és megghiúsította mindazon reményeket, amelyeket az Ausztriai Ház megszilárdítása és a Birodalom „köznyugalma” iránt tápláltak. A Habsburg-kormányzatot már eddig is a végletekig frusztráló fejleményeket meghatványozta a dinasztia jövőjének bizonytalansága, pontosabban az osztrák örökösödés megoldatlansága. Immáron fél évtizede nem csak a spanyol ág állt a kihalás szélén, hanem az osztrák Habsburgoknak is csupán egyetlen élő férfitagja volt: I. Lipót. Első felesége és egyben többszörös unokatestvére, a spanyol infánsnő Mária Terézia ugyan nyolc hónapos terhesség után fiúgyermeknek adott életet, ám ő fél óra után meghalt.⁹³ Az életképes trónörökös születésére a leendő I. József személyében még 1678-ig kellett várni. Ez a közel másfél évtizeden keresztül húzódó dinasztikus krízishelyzet magyarázza az uralkodó év eleji betegeskedését övező pánikot. Az osztrák Habsburgok férfiágának kihalása 1670 elején a sokszorosan katasztrofálisnak tűnő helyzetben letális következményekkel járt volna a bécsi központú államkonglomerátum számára.

Az Apostoli Szék nunciusa ebben a helyzetben nem titkolta a császári kormányzat melletti szimpátiáját. Kifejezetten annak jó szándékáról (*buona intenzione*) ír a magyarokkal szemben, akik az uralkodó engedélye nélkül és az ország törvényei ellenére fegyverre keltek. A titkos tanácsosokkal együtt szemlátomást maga sem hiszi el néhány, Bécsben tartózkodó főúr állítását, akik azzal akarták megnyugtani az uralkodót, hogy csupán a törököktől akarják megvédeni magukat. Az udvarban ugyanis ekkor már tudtak arról, hogy a közelmúltbeli kassai gyűlésen

⁹¹ Bécs, 1670. február 2. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 14rv.

⁹² „Li commandanti Alemanni, che sono nell’Ungheria Superiore stanno pur tuttavia in grandissima apprensione, non meno per lo numero de malcontenti, che vi si trovano, che per l’accennato considerabil’ ammassamento de Turchi, 5M altri de quali sendosi messi insieme a Neuheisel, sentesi, che il lor pensiero fosse di passar il fiume Vago e d’entrar nell’Isola del Schitt [i.e. Grosse Schüttinsel], nel qual caso havrebbero potuto scorrer fin dentro i borghi di Vienna, se dall’improvviso discioglimento de ghiacci non ne fossero stati impediti.” Uo. A páрмаi rezidens 1670. március 1-jei jelentésében írt a felső-magyarországi német parancsnokok segítségkéréséről. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 268., n. 1669.

⁹³ Bécs, 1670. február 23. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 14rv.

az ottani német helyőrségekkel szembeni fellépésre szánták el magukat.⁹⁴ Válaszul a Haditanács azonnali hatállyal több regimentet mozgósított az örökös tartományokban, és parancsot adott a toborzások siettetésére és kiterjesztésére.⁹⁵ A varsói császári követhez pedig futárt küldtek, hogy nem csak hajlandók immár a törökellenes szövetségkötésre Lengyelországgal, hanem immár kifejezetten sürgették a liga létrehozását.⁹⁶

Küldetése kezdetétől, 1668 nyarától a nuncius szorgalmazta Bécsben a katolikus államok összefogásának szükségességét IX. Kelemen pápa megbízásából. 1670. március 9-én már maga I. Lipót fejtegette Pignatellinek, hogy mennyire tudatában van egy ilyen szövetség fontosságának. Részben mert országai határállamok, melyekre a törökök könnyűszerrel rátörhetnek, egyrészt mivel számottevő haderejük állomásozik a közelben, másrészt pedig a magyarok is „invitálják” őket, akik „rosszakaratuknál fogva” minden korábbinál eltökéltebbek, hogy oszmán uralom alá vetik magukat. Pignatelli az uralkodó szavait még aznap jelentette Rómába. Tudatta még, hogy Bécs immáron amennyire csak tud, szélesebben fegyverkezik, és erősen várja a szejm döntését a szövetségkötésről.⁹⁷ Ugyanaznap a nuncius arról is beszámolt, hogy I. Rákóczy Ferenc az uralkodó engedélye nélkül

⁹⁴ „Non ostante la buona intenzione datasi da questa corte Cesare agl'Ungheri della parte Superiore d'assister loro nella più valida forma in caso di bisogno, si ha, ch'essi senza licenza dell'Imperatore e contro le leggi del Regno armino alla gagliarda. E benché alcuni di quei Magnati, che quà si trovavano pur'anche persistino in voler'assicurar la Maestà Sua che non siano quelli per far cosa pregiudiziale alla medesima, ma che solo pensino di difendersi da Turchi ad ogni modo quà si sta con grandissima apprensione, tanto più, che sentesi per altra parte che nel congresso generale tenutosi da loro in Casovia, habbino risoluto, non altrimenti d'unirsi alle soldatesche Cesaree, come havevano quà data ferma intenzione, ma di scacciar gli stessi presdii Alemanni, e che intanto restava ciò sospeso, quanto che discepravano circ' al modo d'eseguirlo.” Uo. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 268., n. 1666. Vö. BARTA: Rottal János levelezése 321; Magyarország történeti kronológiája 490. – A tizenhárom felső-magyarországi vármegye eredetileg Csáky Ferenc kassai főkapitány által egybehívott, de az udvar által betiltott 1670. január 24-ei kassai gyűlése volt a legjelentősebb és legnevesebb a hasonló alkalmak közül. A rendezvényt Berznóbányán 1670. január 28-án Alsó- és Felső-Magyarország rendjeinek közös tanácskozása követte. A kassai alkalomról fontos a korábbi irodalom adataival és sérelmek mibenlétét részletező levéltári adatközlésekkel: SZABÓ: Abaujvármegye.

⁹⁵ AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 14rv.

⁹⁶ „con istruzioni principalmente d'oprar' in maniera che resti fra queste due corone stabilita una ben ferma unione contro il commun nemico, giacché anche a Polacchi vien da questo portata grandissima apprensione d'esser anche'alli attaccati a primo tempo.” Uo. Lásd korábban 81. és 85. j. is.

⁹⁷ „Fin da che il Sommo Pontefice Clemente nono di santa memoria mi commandò d'adoprar mi per persuader la Maestà Cesarea ad unirsi cogl'altri Principi Cattolici contro il commun nemico in difesa della Christianità, io non mancai al mio debito d'eseguirlo, e mostratavisi pronta la Maestà Sua, ho poi ancor procurato di manterner la fin qui in così buona disposizione. Questa pur hoggi mi vien confermata dalla medesima, che ben conosce la necessità che più d'ogn' altro Principe, essa ne tiene; sulla riflessione all'esser questi suoi stati frontiera, et alla facilità maggiore che al Turco hora si presenta d'invaderli, non meno per le forze considerabili, che' egli vi si truova, che per l'invito, che ne riceve dagl'Hungheri, quali per la loro pessima volontà, hoggi più che mai si mostrano disposti di sottoporsi al dominio Ottomano. Per queste medesime ragioni qui si armano celereamente, quanto possono, e per l'unione, che desideravasi colla Polonia, com'accennai all'Eminenze Vostre con altra mia, è forza d'attendere le risoluzioni di quella Dieta.” Bécs, 1670. március 9. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 19rv (s.k. aláírt levél a Bíborosi Kollégiumnak).

az ottani katolikusok „rendkívüli fájdalmára” és tekintet nélkül anyja, Báthory Zsófia ellenvetéseire, önállóan fegyverkezik, amivel nagy bátorítást ad a protesztánsoknak.⁹⁸

Ezen a ponton elejthetjük az elbeszélés fonalát. Innentől kezdve a bécsi udvarnak az ellentmondó hírek, a bizonytalanság okozta és a – Győr erődítési munkálatait leszámítva – szokásos kivárás alatt fokozódó már-már mániákus rettegése gyors, kérlelhetetlen cselekvésbe csapott át. A jelentések ezt követően a Zrínyi-Frangepán-, majd Rákóczy-féle lázadás fejleményeit részletezik. A lényeges és érdekes információk özönét tartalmazó *dispacciók* – a szervezkedés e fontos, kiaknázatlan forrásbázisának - feltárása és feldolgozása újabb kutatást kíván.⁹⁹ Itt befejezésül három mozzanatot érdemes még felidézni. Az egyik, hogy a törökök kijelentései dacára Bécsben még mindig tartottak az átfogó támadástól 1670. május első napjaiban. A hírek ugyanis arról szóltak, hogy a határmenti várakba folyamatosan érkezik az erősítés, a Száván újra hidakat vernek, és bárkákat gyűjtenek, a szultánt és a nagyvezírt pedig Drinápolyba várják, mely város II. Szulejmán óta a Magyarország elleni hadjáratok kiindulópontja.¹⁰⁰ A másik, hogy X. Kelemen 1670. április 29-ei megválasztása megnyugvást, sőt örömet váltott ki Bécsben.¹⁰¹ Még nagyobb nyugalmat hozott azonban a császárváros számára a felismerés,

⁹⁸ „Anche dar maggior calore agl’Heretici della sudetta parte superiore del Regno armava il Principe Ragozzi separatamente dagl’altri, pur senza l’assenso Cesareo con estremo dolore di quei Cattolici, et a dispetto della Principessa sua madre, le di cui esortazioni incontrario riescono come quelle di molti altri buoni, anche ’autorità, totalmente infruttose.” Bécs, 1670. március 9. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 20r. Vö. ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 269., n. 1671.

⁹⁹ Bécs, 1670. március 23. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 26r–27v. Ez a március 9-eit követő jelentés, innentől kezdődik a „*rivoluzioni*” részletes ismertetése. Bécs, 1670. március 30. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 31r–32v: Zrínyi Péter-féle események, és később is főként ezek állnak a középpontban: Borkovich zágrábi püspök, Donellán („un frate agostiniano”) szerepe stb. – A március közepi történésekre, a besztercebányai gyűlésre: ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 269., n. 1672–1673.; BARTA: Rottal János levelezése 326–330. Az I. Lipót által 1670. március 16-ra összehívott részgyűlés királyi biztosai Szulepchény és Nádasdy voltak. A rendek ezúttal sem óhajtottak másról tanácskozni, amíg sérelmeiket nem orvosolták, hamarosan eredmény nélkül eloszlottak. Ezt megelőzően február 24-én a felsőmagyarországi és a Dunán inneni megyék már tanácskoztak Besztercebányán. Magyarország történeti kronológiája 490.

¹⁰⁰ „Non ostante l’accennata buone disposizione de Turchi, si sta qui ad ogni modo con grandissimo timore del contrario, mentre oltre essersi i medesimi accresciuti verso Buda fino al numero di 8M che dicono essi mancavano per presidio delle lor piazze di frontiera, si veggano passar verso quella parte sempre nuove truppe, e si sente che non solo siansi rifatti tutt’i ponti, ma che se ne incominciassero a gettar’ anche degl’altri di barche sopra la Sava, ch’è contro il solito, et in fine che il G. Turco unitamente col primo Visir si dovessero quanto prima ritrovar’ in Adrianopoli, ch’è stata la solita residenza del Sultano, sempre ch’egli ha havuta la guerra cogl’Ungheri per dar maggior calore alle sue armi.” Bécs, 1670. május 4. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 54r.

¹⁰¹ „Beatissimo Padre. L’avviso pervenuto qua dell’esaltazione della Santità Vestra al supremo ministero di Santa Chiesa è stato sentito e celebrato con applauso e giubilo universale di tutti questi popoli...” etc. Bécs, 1670. május 10. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 61r (egy leendő pápa hódoló levele az új pápának); AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 62r (ugyanígy gratuláció az új államtitkárnak vagy a neposnak, aznap). Az első levél nem a Biborosi Kollégiumnak, hanem ismét az Államtitkárságnak: Bécs, 1670. május 11. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 60r.

hogy a magyar lázadóknak Pignatelli szavaival „sem vezetőjük, sem tervük, sem pénzük, sem pedig hadifelszerelésük” nincsen, és ki vannak szolgáltatva a császári haderő kénye-kedvének. De még ennél is fontosabb volt a hír, amit a konstantinápolyi rezidens futárja hozott Szalonikiből. Eszerint a törökök mégsem fogják felrúgni a Vasváron hat éve megkötött békeszerződést, sőt arra biztatták Lipótot, hogy büntesse meg példásan a rebelleket, mindenekelőtt I. Rákóczy Ferencet...¹⁰²

5. Pignatelli jelentései és a rendi szervezkedés

Tanulmányunkban nem tartottuk feladatunknak a rendi szervezkedés, kiváltképpen annak második, Zrínyi–Rákóczy-féle szakasza történetének újrairását. Ezért elégedtünk meg már az elején R. Várkonyi Ágnes programadó historiográfiai összegzése és csupán saját korábbi idevágó kutatásaink jegyzetbeli idézésével. A *dispacciók* információit pedig csupán Chiaromanni pármai rezidens és az újonnan megjelent Rottal–Csáky-levelezés adataival, olykor hivatkozásaival, illetve itt-ott Pauler elbeszéléseivel és Péter Katalin kronológiai adataival szembesítettük.¹⁰³ Minimális kivétellel ugyancsak mellőzhetőnek véltük itt Róma reakcióinak vizsgálatát. Az Államtitkárság rendre rövidke válaszait ezért nem építettük be az amúgy is adatgazdag textusba.¹⁰⁴ A Rospigliosi-pápa oszmánellenes attitűdje, X. Kelemen, még inkább pedig XI. Ince elődjeként az átfogó nemzetközi szövetség létrehozása a törökkel szemben így is egyértelmű. Láthattuk, ez volt a Varsóból Bécsbe érkező Antonio Pignatelli diplomáciai missziójának *Leitmotivja*. Célunk csupán annyi volt, hogy közelebről megvizsgáljuk rendszeres diplomáciai jelentések révén a bécsi udvar atmoszféráját, azon belül is viszonyát az oszmán fenyegetéshez 1667 őszétől 1670 tavaszáig.¹⁰⁵

¹⁰² „Sempre più toccasi con mano non haver gl'Ungheri nè capo, nè consiglio, nè denaro, nè altra cosa necessaria per la guerra. Onde spontaneamente sbandandosi tutti quelli, che si erano messi insieme, restano hoggi tanto piesposti alla libera disposizione dell'Armi Cesaree, quanto che si sente col corriere rispedito qua dal Residente Cesareo alla Porta con lettere di Salonich del primo stante non voler i Turchi romper la pace coll'Imperatore, anzi far essi pressantissime istanze affinché venghino dalla Maestà Sua gastigati i ribelli, et imparticular' il Ragozzi...”. Bécs, 1670. május 25. AAV Segr. Stato, Germania, vol. 187, fol. 78r.

¹⁰³ Vö. fentebb, 3. j.

¹⁰⁴ Ezeket lásd AAV Segr. Stato, Germania, vol. 35, *passim*.

¹⁰⁵ A vizsgálat érdekes nunciatúratörténeti adaléka, hogy Pignatelli vasárnapi letisztázott jelentésében jellemzően csütörtökig tartó információk szerepelnek, a péntek–szombatiak már a következő vasárnapiban jelennek meg. Továbbá, hogy a „magyar mágnások” tanácskozásain nem feltétlenül a Magyar Tanács üléseit érti, hanem az azt megelőző összejöveteleket is. Vö. 21 skk.j. E megállapításokat a Rottal–Csáky-levelezés adataival való összevetés teszi lehetővé. – Bár vizsgálataink célkitűzése limitált volt, az itt elemzett forrásanyag is kiválóan mutatja a nunciatúra-kutatásban rejlő lehetőségeket a magyar történetírás számára. E lehetőségekre lásd még legújabban: KANÁSZ: Több-szólamú hírek; KANÁSZ: Magyarország és a Szentszék; KANÁSZ: Nuncio Girolamo Martinengo; KANÁSZ: Girolamo Martinengo apát; KANÁSZ: Eger.

Az elért eredmény meggyőző. Azt mutatja meg részletesen és érzékletesen, hogy 1668. márciustól, épp Pignatelli bécsi nunciusi kinevezésétől kezdve¹⁰⁶ a bécsi udvar mindinkább tartott a nagyobb oszmán támadástól, amire a határmenti török váraknak a jelentések szerint mindinkább növekvő létszámú katonasága utalt. A másik világos vonulat, hogy az alapvetően a vallási kérdések miatt elégedetlenkedő tizenhárom felső-magyarországi vármegye a növekvő veszélykitettség miatt a vasvári békét megelőző, illetve követő időszakhoz hasonlóan, sőt még inkább foglalkozott a behódolás, sőt saját államalakulat létrehozásának gondolatával.¹⁰⁷

Meredek fordulat 1669 augusztusától figyelhető meg. Ekkortól már világos a bécsi udvar szélesebb köre számára is a mindinkább összeesküvésbe átmenő rendi szervezkedésnek a meghíúsult 1668. szeptemberi felkelésig tartó szakasza. Olyannyira, hogy már a nuncius is viszonylag pontos és részletes értesítéseket szerzett. Az összeesküvésben, mint tudjuk, egyaránt benne volt a konspirációt Wesselényi nádor halála után is folytató murányi kör Széchy Mária vezetésével, továbbá Zrínyi és Nádasdy is. Kandia 1669. szeptemberi eleste meglepte a Habsburg-döntéshozatalt. Olyannyira, hogy a Felső-Magyarországról, a Hódoltságból, illetve a Portáról érkező hírek hatására 1669. végére, 1670 elejére gyakorlatilag háborús pszichózis alakult ki a bécsi udvarban. A helyzet drámaiságát nagyban fokozta a törökellenes elkötelezettségű IX. Kelemen pápa váratlan halála. I. Lipót és udvara többszörös negatív spirálba került, aminek mélypontja az uralkodó – 1665 és 1678 között az egyetlen férfi a Habsburgok osztrák ágában – egész januáron végighúzódó súlyos betegsége volt. Egy esetleges haláleset alapjaiban roppantotta volna meg a dinasztikus kohéziójú államkonglomerátumot, tekintve, hogy spanyol részről sem lehetett utánpótlásra számítani, sőt egész Európa már jó félévtizede a spanyol ág kihalására várt. Bécs 1670. februártól mozgósítást rendelt el, és maga kezdett kapkodni az addig jegelt lengyel szövetség után. Még 1670. május elején is tartott a török támadástól, és csak május végén nyugodott meg, amikor Giovanni Battista Casanova konstantinápolyi rezidenstől érkező futár azzal a kedvező hírrel érkezett, hogy a nagyvezír nemhogy támadni nem fog, hanem a lázadók, mindenekelőtt Rákóczy Ferenc példás megbüntetését követeli. A jelek szerint a Porta II. Rákóczy György iránt érzett gyűlölete még ekkor is eleven volt.

A Paulertől Acsádyn és Szekfűn át Benczédig ívelő, folyamatosan tisztuló és világosodó¹⁰⁸ történeti alapnarratíva a konspiráció periodizálását, menetét főbb vonalaiban már feldolgozta. Részletezte többek között az 1668. őszi „megingást”, amikor is az addigi fejleményeket, tervezgetéseket főként Nádasdy-ellenes éllel Iványi Fekete László Szelepcshény előtt, Széchy Mária pedig Bory Mihály révén

¹⁰⁶ SQUICCIARINI: Die Apostolischen Nuntien 148.

¹⁰⁷ Egyre világosabban kirajzolódik, hogy Thököly Imre felső-magyarországi fejedelemségének itt a gyökere, azt tehát nem szabad csupán 1672-től számítani, ahogy ezt a régebbi és újabb történetírás teszi. Vö. legutóbb KÁRMÁN: Thököly Imre 413–414. Lásd azonban TUSOR: Forráskritikai megjegyzések 1257., 1259. (90. j.), 1271.

¹⁰⁸ Erre a folyamatra és folytatására: TUSOR: Forráskritikai megjegyzések 1233–1277.

Rottal János előtt leplezett le. Az összeesküvés iratai német fordításban már 1669. februárban a Titkos Tanács előtt voltak. Az is világos, hogy miért lett csak 1669. augusztusra „ügy” az előző évek konspirációiból. Az eperjesi tárgyalások fejleményeinek, légkörének tudható ez be, ahol Rottal volt az egyik királyi biztos. A hazaúton ő vette rá Zrínyi Pétert, hogy Nádasdy ellen valljon és saját magát így – már amennyire – tisztára moshassa.¹⁰⁹

Benczédi László egyedüli érdeme, hogy a felekezeti viszonyoknak a nunciusi jelentésekben rendre visszaköszönő képlékenysége, illetve frontvonalai (Thököly István által vezetett evangélikusok, a felső-magyarországi reformátusok vs. katolikus murányiak, és I. Rákóczy Ferenc) jól megismerhetők és megérthetők. Mind az 1669. áprilisi megegyezés előtt, konkrét ügyekben pedig még az után is bőven adódott feszültség. Szintén Benczédi nyomán látjuk azt az antagonizmust, ami a felkelés heiteiben Rákóczy monarchikus állameszménye és a Bónis Ferenc nevével fémjelezhető nemesi köztársaság ideája között feszült. Ugyanígy ő tisztázta a rebellió, majd a gyors bukás momentumait és okait, akár Zrínyi, akár Rákóczy esetében.¹¹⁰

Benczédi azt viszont éppen csak megemlíti, hogy Zrínyi Péter a kandiai háború lezárulta nyomán szánta el magát a török szövetség tényleges keresése mellett, illetve hogy a Porta végül Lengyelország megtámadása mellett döntött, a császári udvarral pedig a béke fenntartására törekedett.¹¹¹ Acsády Ignácnál már inkább kidomborodik, hogy a Porta megosztott volt, a szultán és környezete hajlott volna a lázadás támogatására, a nagyvezír bizonyult elzárkózónak.¹¹² De annak állítása az egyöntetűen végighúzódik a historiográfián, hogy a lázadás vezetői, mindenekelőtt Zrínyi „félreértették” a törökök válaszát, és anélkül robbantották ki a felkelést, hogy ebben biztosak lehettek volna. Antonio Pignatelli, a leendő XII. Ince pápa jelentéseiből viszont az derül ki, hogy éppen ugyanúgy gondolkodtak, mint a Habsburg-kormányzat, amely ellen lázadni kívántak. Pignatellihez hasonlóan nyilván pontosan értesültek a Bécsbe érkező hírekről, az udvar mind nyomasztóbb félelmeiről és védelmi előkészületeiről. A lázadás korai kirobbantásával voltaképpen ezeket az előkészületeket akarták megzavarni, és egyben siettetni a mindenki által biztosra vett általános török támadást. A nunciusi jelentések információi, ha nem is írják át a felkelés meggondolatlan kirobbantásának tényét, mindenesetre árnyalják a körülményeket és új kontextusba helyezik az eseményeket. Nyilván Bécsbe is eljutott az értesülés a Portáról, hogy Apafi Mihály erdélyi fejedelem követei 1669 októberében nem kapták meg Köprülü Ahmed

¹⁰⁹ Lásd ACSÁDY: Magyarország története, 3/III. fejezet. Bár ACSÁDY írása sem mentes a tévedésektől és az elfogultságtól, sok mindenben javítja Pauler Gyula alpművét. Vö. TUSOR: Forráskritikai megjegyzések és Uó: Ki volt „Ferdinandus”.

¹¹⁰ Benczédi László alulértékelt összegző alapnarratívája: BENCZÉDI: Rendi szervezkedés 1167–1177.

¹¹¹ Uo. 1174.

¹¹² ACSÁDY: Magyarország története, 3. könyv: 'A nagyösszeesküvés kora', II. fejezet: 'A nemzeti mozgalom Wesselényi Ferenc haláláig' – III. fejezet 'Zrínyi Péter és Nádasdy Ferenc. Az árulás' – IV. fejezet: 'Zrínyi Péter és a török szövetség'. <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> (A letöltés ideje: 2023.03.10.).

nagyvezír engedélyét a magyarországi felkelés támogatására, ám a török támadási előkészületekre utaló jelek, láthattuk, ennél erősebbek voltak. A bizonytalanságot növelte, hogy a jelentésekből kikövetkeztethetően a hódoltságbeli pasák, leginkább az érsekújvári, egri és váradi (a budai talán nem annyira) szemlátomást hívei lettek volna legalább a lokális háborúnak a Habsburgok ellen. Az egri pasa még 1670. decemberben is ellenállásra biztatta a magyarokat Béccsel szemben.¹¹³

Nem tudjuk eldönteni, hogy a háborús félelmek keltése Bécsben mesteri török színlelés eredménye volt-e, avagy az oszmánok az utolsó pillanatig kívártak a döntéssel, netalán belső megosztottságuk volt a meghatározó. Ami biztos: a császári udvarban nem véletlenül aggódtak. A nunciusi jelentéseknek köszönhetően feltárul 1669. őszi, 1670. tavaszi pszichózis korántsem volt paranoid. A vasvári béke nemcsak a magyarokat fordította az udvar ellen, a birodalmi rendeket Porziáék ugyanúgy megkerülték, mint a magyar főpapokat és főurakat. A korábbihoz fogható segítségükre aligha lehetett volna számítani, a franciák éppen a hollandok ellen készülődtek. A Bécs elleni török támadás kifejezetten kapóra jött volna nekik, mint ahogy a felkelés sem jött végül rosszkor. A pápai trón pedig 1669. december elejétől 1670. április végéig üres volt. A támadás végül Lengyelország ellen következett be. Az 1672-ben induló háborút az 1676-os zurawnói béke zárta le. Az Oszmán Birodalomnak szemlátomást két évre volt szüksége, hogy rendezze sorait, feltöltse megfogyatkozott csapatait, pótolja kimerült készleteit Kandia ostroma után. Bécs bizonyos félelmei egészen a lengyel hadjárat kezdetéig megmaradtak.¹¹⁴

Az átfogó török támadás miatti előzetes mozgósítás, a január folyamán elrendelt toborzások tették lehetővé a horvátországi és a felső-magyarországi felkelés gyors katonai leverését. A megtorlások könyörtelenségét, a két vezető rendi főméltóság, Nádasdy Ferenc országbíró és Zrínyi Péter horvát bán, továbbá a némileg kalandor vénájú Frangepán Ferenc és az állhatatos Bónis Ferenc kivégzését pedig legalább annyira motiválhatta a bécsi udvar 1669 ősztől halmozódó, a Habsburg-kormányzat vezetőit már-már a téboly határára juttató frusztráció, mint a historiográfiában emlegetett rosszindulat és kapzsiság.¹¹⁵ Pignatelli jelentéseinek különleges köztörténeti „bónusza”, hogy felhívja a figyelmet arra: a vasvári békét

¹¹³ ÓVÁRY: Oklevél-másolatai III. 296., n. 1806. Lásd Magyarország történeti kronológiája 490–491 is.

¹¹⁴ Erre: MICHELS: The Imminent Danger; valamint Uő, The Habsburg Empire 138–172 ('Ottoman Mobilization, Habsburg War Panic, and Mass Repression in Hungary, 1670–72'). Ebből és a kötet megelőző két fejezetéből kibontakozó kép számos tekintetben egybevág a Pignatelli-jelentések alapján készült elemzésünkkel, 1669 történései viszont kevésbé hangsúlyosak. Vö. 65–97 ('It Is Safer under the Turks': Hungarians' Quest for Physical Survival and Religious Protection, 1661–70') és 98–137 ('Upper Hungary and the Ottomans: Protestant Resistance, Hope for Ottoman Intervention, and the 1670 Revolt'). A pápai Államtitkárság diplomáciai iratait szintén használó német származású amerikai történész néhány következtetését, megállapítását viszont nem értjük, illetve nem értünk egyet velük. MICHELS egyébiránt már régebb óta foglalkozik e korszakkal. Vö. MICHELS: Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper.

¹¹⁵ Vö. BENCZÉDI: Rendi szervezkedés 1176. A nagyobb méretű represszióknak szintén a törököktől való félelem vetett gátat. BENCZÉDI: Rendiség, abszolutizmus 38–40. A nemzetközi kutatás szintén látja a kapcsolatot a bécsi háborús pánik és a megtorlások között. MICHELS: The Habsburg Empire 140.

a magyar rendek sosem ismerték el, sőt a nádorválasztó országgyűlés halogatásának is igazából a magyar törvények szerint érvénytelen béke ellenében várható fellépés lehetett a legfontosabb oka a bécsi udvarban.¹¹⁶

Visszatérve a vizsgálatunk elsődleges győri vonatkozását adó Köpenyes Madonna-festményre. Amikor R. Várkonyi Ágnes kizárta az árpási oltárkép 1664-et követő keletkezését, mondván, hogy „béke van”, voltaképpen nem tett mást, mint a történetírás korábbi álláspontját követte. Most már világosan látjuk, hogy a festmény politikai üzenete, a török elleni hazai és nemzetközi összefogás kérdése tulajdonképpen 1668 márciusától kezdődően mind aktuálisabbá vált. Még inkább igaz ez 1669 elejétől, amikor Bécs csapatokat is küld Kandiaba, 1669. augusztus–szeptemberétől, a magyar szervezkedések napvilágra kerülésétől és Kandia elesétől pedig mondhatni, égető lett a probléma. A politikai viszonyok alapvetési elemzése szerint a festmény 1669 őszén, 1669/1670 telén keletkezhetett. Azt tudniillik, hogy netalán 1667-nél korábban festették volna, első pillantásra kizárhatjuk. A magyar főméltóságok élén Nádasdy Ferenc országbíró-t találjuk I. Lipót jobbján, amiből obligát módon következik, hogy az országnak éppen nincsen nádora. A rendi szervezkedés névadója, Wesselényi Ferenc 1667. március 23-án hunyt el zólyomlipcsei várában.

¹¹⁶ A vasvári békével okozott alkotmányos sérelemért végül az 1681. évi 4. tc. vett elégtételt: „Ő felsége jószágos helybenhagyásával rendelték továbbá, hogy a törökkel való békét, s minden magyar ügyet, az 1608. évi koronázás előtti 2-ik törvénycikk, s a kir. hitlevél 3. és 13-ik feltételei, valamint az 1613. évi 25., 1630:29., 1635:28., 1655:50. s 1559:8. törvénycikkek szerint a magyar tanáccsal kell tárgyalni s intézni. 1. § S az ekképpen tárgyalatokat s elintézeteket, az országlakókkal mindenkor kellő módon közöljék. 2. § S magának a békének pontjait is a megyék ünnepélyesen kihirdessék”. A 3. § végül magyar biztos kirendelését írja elő a konstantinápolyi császári követ mellé, megakadályozandó a vasvári egyezséget tető alá hozó Simon Reniger von Renningen rezidenséhez (1649–1665) fogható esetleges újabb akciókat. Renigerre: PAP: Egy Habsburg-követ.

FORRÁSOK

AAV = Archivio Apostolico Vaticano
 Segr. Stato = Segreteria di Stato

SZAKIRODALOM

- ACSÁDY: Magyarország története = ACSÁDY IGNÁC: Magyarország története I. Lipót és I. József korában (1657–1711). (Magyarország története VII., szerk. Szilágyi Sándor) Budapest, 1898.
- BARTA: Rottal János levelezése = BARTA M. JÁNOS: Rottal János levelezése Csáky Istvánnal és Ferencsel. (Lymbus Könyvek 3.) Budapest, 2017.
- BAUMGARTNER: Behind Locked Doors = FREDERICK J. BAUMGARTNER: Behind Locked Doors. A History of the Papal Elections. London–New York, 2003.
- BENCZÉDI: Rendi szervezkedés = BENCZÉDI LÁSZLÓ: Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685). In: Magyarország története 1526–1686. Szerk. R. VÁRKONYI ÁGNES. (Magyarország története tíz kötetben 3/1–2.) Budapest, 1987. 1155–1272.
- BENCZÉDI: Rendiség, abszolutizmus = BENCZÉDI LÁSZLÓ: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664–1685). (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből [ú. s.] 91.) Budapest, 1980.
- EICKHOFF, Venedig = EKKEHARD EICKHOFF: Venedig, Wien und die Osmanen. Umbruch in Südosteuropa 1645–1700. München, 1970.
- GALAVICS: Kössünk kardot = GALAVICS Géza: „Kössünk kardot az pogány ellen” (Török háborúk és képzőművészet) című kandidátusi értekezésének vitája. Művészettörténeti Értesítő 37. (1988) 99–107.
- HALMAY: I. Apafi Mihály = HALMAY ISTVÁN: I. Apafi Mihály erdélyi fejedelemsége (1661–1690). (Kolozsvári–Szegedi Értekezések a Magyar Művelődéstörténelem köréből) Szeged, 1931.
- KANÁSZ: Eger = KANÁSZ VIKTOR: Eger és a szentszéki diplomácia. Girolamo Martinengo jelentései Eger 1552. évi ostromáról. In: Itália öröksége Egerben (Konferencia-tanulmányok, Eger, 2021. szeptember 23–24.). Szerk. SZILASI ÁGOTA. Eger, s. a.
- KANÁSZ: Girolamo Martinengo apát = KANÁSZ VIKTOR: Girolamo Martinengo apát, pápai nuncius élete és magyarországi tevékenysége. In: Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra. Szerk. TÓTÓ ÁRON – K. MARKALY ARANKA – KOLOH GÁBOR – HORVÁTH ILLÉS. Kolozsvár, 2019. 92–106.
- KANÁSZ: Magyarország és a Szentszék = KANÁSZ VIKTOR: Magyarország és a Szentszék a 16. század közepén. Girolamo Martinengo nuncius és a Magyar Királyság (1550–1554) (PTE Doktori disszertáció) Pécs, 2022.
- KANÁSZ: Nuncio Girolamo Martinengo = KANÁSZ VIKTOR: Nuncio Girolamo Martinengo's reports on the military events of 1552. Eastern European History Review 5. (2022) 163–179.
- KANÁSZ: Többszólamú hírek = KANÁSZ VIKTOR: Többszólamú hírek? Pápai nunciusok jelentései Magyarországról a 16. század közepén. In: Magyarország és a római Szentszék III. Szerk. TUSOR PÉTER – KANÁSZ VIKTOR. (Collectanea Vaticana Hungariae I/21.) Budapest–Róma, 2022. 195–209.
- KÁRMÁN: Thököly Imre = KÁRMÁN GÁBOR: Thököly Imre elfogása: a felső-magyarországi oszmán vazallus állam bukása és az erdélyi diplomácia. Történelmi Szemle 61. (2019:3) 411–432.
- KOLÇAK: Walter Leslie = ÖZGÜR KOLÇAK: Walter Leslie Habsburg-követ látogatása a Portán. Diplomáciatörténeti adalékok (1665–1666). Aetas 31. (2016:3) 99–127.

- KRUPPA: Velence és a törökök = KRUPPA TAMÁS: Velence és a törökök. A kandiai háború dalmáciai szakasza a velencei historiográfiában. Federico Moro, Venezia e la guerra in Dalmazia, 1644–1649. (Le guerre 91), Gorizia, LEG Edizioni, 2018. Magyar Könyvszemle 138. (2022) 262–273.
- LOBENWEIN: The Grand Vizier = ELISABETH LOBENWEIN: The Grand Vizier Köprülü Fazıl Ahmed Pasha Seen From the Perspective of the Imperial Resident at the Sublime Porte. Giovanni Battista Casanova (1665–1672). In: 3rd International Süleymaniye Symposium: „The ‘Köprülü Era’ (1656–1710) in Ottoman History: New Sources, New Approaches.” İbn Haldun University Istanbul, 26. 09. 2021.
- Magyarország történeti kronológiája II. = Magyarország történeti kronológiája II. (1526–1848). Szerk. BENDA KÁLMÁN – PÉTER KATALIN. Budapest, 1983.
- MERLANI: Papato e politica = GIULIO MERLANI: Papato e politica internazionale nel Seicento. Il nunzio Francesco Buonvisi alla corte di Leopoldo I d’Asburgo imperatore e re d’Ungheria. (Collectanea Vaticana Hungariae I/22.) Budapest–Roma, 2023.
- MICHELS: Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper = GEORG B. MICHELS: Az 1674. évi pozsonyi prédikátorper történetéhez. Protestáns lelképásztorok harca az erőszakos ellenreformációval szemben. Történelmi Szemle 55. (2013:1) 55–78.
- MICHELS: The Habsburg Empire = GEORG B. MICHELS: The Habsburg Empire under Siege: Ottoman Expansion and Hungarian Revolt in the Age of Grand Vizier Ahmed Köprülü (1661–76). Montreal, 2021.
- MICHELS: The Imminent Danger = GEORG B. MICHELS: The Imminent Danger of the Turks. Ottoman Expansion, Hungarian Revolt, and Habsburg Fear of War (1670–1672). In: Rethinking Europa. War and Peace in the Early Modern German Lands. Ed. by GERHILD SCHOLZ WILLIAMS – SIGRUN HAUDE – CHRISTIAN SCHEIDER. (Chloe 48.) Leiden, 2019. 194–214.
- OSBAT: Clemente IX = LUCIANO OSBAT: Clemente IX. In: Enciclopedia dei Papi. III: Innocenzo VIII – Giovanni Paolo II (a cura dell’Istituto della Enciclopedia Italiana). Roma, 2000. 348–360.
- ÓVÁRY: Oklevél-másolatai = ÓVÁRY LIPÓT: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai I–III. Budapest, 1890–1901.
- PAP: Egy Habsburg-követ = PAP SÁNDOR: Egy Habsburg-követ, Simon Reniger oszmán kapcsolathálózata Konstantinápolyban. Vezírek, muftik, magyar renegátok. Aetas 31. (2016:3) 40–53.
- PAULER: Wesselényi Ferencz = PAULER GYULA: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeküvése 1664–1671. I–II. Budapest, 1876.
- R. VÁRKONYI: A Wesselényi-szervezkedés = R. VÁRKONYI ÁGNES: A Wesselényi-szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. FODOR PÁL – PÁLFFY GÉZA – TÓTH ISTVÁN GYÖRGY. Budapest, 2002. 423–460.
- R. VÁRKONYI: Személyiség és politika = R. VÁRKONYI ÁGNES: Személyiség és politika. Esterházy Pál biográfiája mint interdiszciplináris kihívás. In: Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás. Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén. Szerk. ÁCS PÁL – BUZÁSI ENIKŐ. Budapest, 2015. 11–48.
- SQUICCIARINI: Die Apostolischen Nuntien = DONATO SQUICCIARINI: Die Apostolischen Nuntien in Wien. Vatikanstadt, 1999.
- SZABÓ: Abaujvármegye = SZABÓ ADORJÁN: Abaujvármegye és Kassa városa az I. Rákóczi Ferencz- és Thököly-féle fölkelések korában (1670–1685). Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa Múltjából 1. (1910) 13–28.
- SZVITEK: Kiskomárom végvári építéstörténete = SZVITEK RÓBERT: Kiskomárom végvári építéstörténete. Castrum 14. (2011) 41–56.
- SZVITEK: Kiskomárom végvári szerepe = SZVITEK RÓBERT: Kiskomárom végvári szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben. (ELTE Doktori disszertáció) Budapest, 2008.

- TUSOR: „Et a pensare al successore in caso” = TUSOR PÉTER: „Et a pensare al successore in caso”. Szelepchény György és a rendi szervezkedés (Egy nunciusi forrásértéke). *Levéltári Közlemények* 92. (2022) 39–102.
- TUSOR: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi” = TUSOR PÉTER: „Pour les intérêts d’ un si grand Roi”? Lippay György esztergomi érsek és a „Wesselényi-összeesküvés”. *Egyháztörténeti Szemle* 22. (2021:4) 7–42.
- TUSOR: A lorettomi Köpenyes Madonna = TUSOR PÉTER: A lorettomi Köpenyes Madonna (1669/1670). Tanulmány a rendi szervezkedés korából. (Az árpási oltárkép történetéhez) (*Collectanea Vaticana Hungariae* II/12.) Budapest–Róma 2024. (sajtó alatt)
- TUSOR: Forráskritikai megjegyzések = TUSOR PÉTER: Forráskritikai megjegyzések a Wesselényi-összeesküvés történetéhez. *Századok* 155. (2021:6) 1233–1277.
- TUSOR: Ki volt „Ferdinandus” = TUSOR PÉTER: Ki volt „Ferdinandus” és „Osvaldus” a Wesselényi-összeesküvésben? Újabb forráskritikai észrevételek a rendi szervezkedés történetéhez. *Fons* 28. (2021:1) 133–154.
- VANYÓ: A bécsi nunciusok jelentései = VANYÓ TIHAMÉR: A bécsi nunciusok jelentései Magyarországáról 1666–1683. (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei 3.) Pannonhalma, 1935.

ANOTHER TURKISH WAR AFTER THE VASVÁR PEACE TREATY?

Reports of Nuncio Antonio Pignatelli (1668–1670)

This study is based on the reports of Antonio Pignatelli, later Pope Innocent XII, nuncio in Vienna, from the period between 1668 and 1670. The letters to the Papal Secretariat of State are kept in the Vatican Apostolic Archives (Archivio Apostolico Vaticano). Their analysis was carried out in March 2023. The dispatches show that, following the fall of Candia in September 1669 and the Peace Treaty of Constantinople in December, which brought to an end a quarter of a century of Venetian-Ottoman warfare, an almost panic-like fear of a new general Turkish attack was growing in the Viennese court. The attitude of both the Porte and the Pashas in the Conquered Hungarian area gave rise to this. However, it is not clear whether it was a deliberate misrepresentation or whether the Ottomans themselves (Sultan and the Pashas of the Conquered Hungary vs the Grand Vizier), who were divided on the issue, had not yet decided whether to attack Hungary or Poland after the defeat of Venice. The tension was significantly increased by the religious demands of the Upper Hungarian Estates, which had been increasing since the spring of 1668, and by the discovery in Vienna in the summer of 1669 of the details of the secret scheme of the Estates, which had already begun to take on many elements of a conspiracy. The fear of an Ottoman invasion of Poland in 1672, which later proved unfounded, explains why the Habsburg court did not dare to take preventive action against the Hungarian Estates' conspiracy. It also explains why Peter Zrínyi and Ferenc Rákóczy I launched an armed uprising: they were sure, like the court, that the Turks would intervene. Fear of a renewed Turkish war also justifies the relatively moderate retaliation, at least in the Czech context. The analysis of the multidimensional tensions that culminated in the autumn of 1669 also makes it possible to determine more precisely the origin of the so-called 'Madonna in a Robe', which is currently kept in Győr.

Péter Tusor

B. Benkhard Lilla – Ivicsics Péter – Mentényi Klára – Simon Zsófia – Söptei Imre

MŰHELYBŐL LAKÓHÁZ

A KŐSZEGI DÓZSA GYÖRGY UTCA 1. ÉPÍTÉS- ÉS TULAJDONLÁS-TÖRTÉNETE

A 17. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL NAPJAINKIG*

A kis épület – ma is használatos elnevezését a Gyöngyös folyó ágai által egykor körülölelt területről elnyerő, évszázadokon át főként a német ajkú polgárság által lakott – Sziget külvárosban áll. A középkori eredetű, 1437-ben már létező és a folyó nevét viselő Gyöngyös utcában (Güns-gasse)¹ található, abban a keleti ház-sorban, amellyel szemközt – legalábbis a korai évszázadokban – a belváros alsó, keleti várárkát vízzel ellátó folyóág medrét lehet sejteni. A rá merőleges, a későbbi malomárokig vezető szűk kis utcát 1705-ben a „Nemes Város szekér Uttya”-ként említették.² Újabb nevét: Pammer-utca, feltehetően a végében található, egykori vízimalom (volt Tabor-malom) 17. századi tulajdonosáról kapta, de még 1760-ban is így nevezték.³

A Gyöngyös utca egyik belvároshoz közeli sarkán álló, kétszintes épület a 19. század második harmadának kezdetéig az észak felől szomszédos Gyöngyös utca 10. számú lakóház melléképülete volt. (1. kép) Emiatt közös telekről és ennek egymást váltó tulajdonosairól beszélhetünk. Az utóbb hosszában kettéosztott telek utcavonalon mért együttes szélessége (15,50 méter) hozzávetőlegesen megegyezik a környező telkekével. A szóban forgó, eredetileg a mainál hátrafelé hosszabb saroktelek kezdetben éppúgy lefutott a malomárokkal párhuzamos Kert utcáig⁴ (Bajcsy-Zsilinszky utca), mint a szomszédos északi telkek. (2. kép) Az egykori ingatlan a Gyöngyös utcáról nyílt, a mai 10. számú ház kapualjának helyén, amely akkor még boltozat nélküli, fedetlen bejárat volt a gyalogosok és a lovas szekerek számára. Emellett nagyon valószínű, hogy a mögötte elterülő udvarra, veteményes- és gyümölcsöskertre a merőleges kis utcából – egy a zárt kerítésfalban nyitott – oldalajtón át, vagy hátulról, a telek végéből önállóan is be lehetett jutni. A Gyöngyös vízének közvetlen közelsége az itt végzett ipari tevékenységek számára nélkülözhetetlen volt.

* Az írás az NKFI (OTKA) Műemléki topográfiai kutatások Kőszegen II. című, K132063 számú kutatási pályázat támogatásával készült.

¹ KŐSZEG. MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 53.

² KVMKL Kvt. ir. Örökvallások: Fassiones, 1705. szeptember 4.

³ BARISKA: Kőszegi malmok 356–358., 362.; Horváth Detre általánosságban a Pammer-családhoz köti az utcanevet. HORVÁTH: A kőszegi utcaelnevezések 48.; Bariska István szerint Pammer János 18. század eleji városbíró tiszteletére nevezték így. KŐSZEG. MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 52., 71., valamint Tabor-malom (1570–1950). Lásd uo.: B.2.1. térkép: Kőszegi malmok a Gyöngyös-patak két ágán 1570–1950 között, 5.

⁴ KŐSZEG. MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 53.; A város telekosztásáról fennmaradt, legkorábbi térkép: „Kőszeg Szabad Királyi Városa Térképe. Felmérte 1838/39-ik Eszt[endő]ben Kovatsits Zsigmond T[ekinte]tes N[em]es Vas Vármegye hites mérnöke.” KVMKL Kőszeg Város Telekkönyvi Hivatalának iratai. Telekkönyvek: Grundbücher az 1838/1839. évi telekkönyv térképmelléklete.

A 17. század első feléből származó, legkorábbi épület – műhely

A már álló lakóház mellé, túl a kapubejárón, a telek délnyugati sarkára a 17. század első felében, közepe táján először egy kicsiny, de már kezdetben kétszintes épületet emeltek, alul-felül mindössze egyetlen, kelet–nyugati irányban enyhén nyújtott, szabálytalan négyszög alaprajzú helyiséggel (01, 11.). (3–4. kép)

Az alsó helyiség (01.) egykori járószintje megegyezett az utcáéval, emiatt, ha a belső terek alacsonyok voltak is, nem földbe vájt pincéről, hanem valódi földszint-ről és emeletről beszélhetünk.⁵ A helyiség északnyugati sarkában húzott 1. számú statikai árokból kiderült, hogy a tömör, tömött agyag altalaj miatt az alapozás mélysége mindössze 45–54 cm. Épített előzmény nem mutatkozott. A meglévő falakhoz tartozó első, döngölt járószint az alapozás fölött 20–30 cm-re mutatkozott, tehát nem sokkal volt mélyebben, mint ma. (5. kép) Mivel a jelenlegivel nem azonos, egykori gerendás deszkamennyezete (pórfödém) azonban kb. 70–80 cm-rel alacsonyabban húzódott, (6. kép) az alsó tér eredetileg elég nyomott magasságú lehetett. A földemhez tartozó legkorábbi mestergerenda azonban valószínűleg fennmaradt, ugyanis az 1820–1830-as években megemelt, új mennyezethez látható módon egy jóval régebbi, élénk színekre festett tartógerendát használtak fel. (7. kép) A helyiség bejárata a lakóházzal (Gyöngyös utca 10.) közös, említett kocsi behajtóból, északról nyílt, (3., 8. kép) zárt falait ablak sehol sem törte át.

A felső tér (11.) járószintje ennek megfelelően ugyancsak kb. 70–80 cm-rel volt lejjebb, s nagyjából ugyanennyivel lett magasabb a falkoronák és a tető megemelésével a 19. század elején. Megközelítése valószínűleg a keleti udvari fal felől, egy külső falépcső segítségével történt. A bejárat helyét és a fal túloldalán a lépcső lenyomatát az emeleti falakon feltárt 19. század végi – 20. század eleji díszítőfestések vakolatainak megtartása érdekében nem kerestük meg. Az alacsony és sötét alsó térrel ellentétben ezt a helyiséget öt ablak világította meg. A padló alá eső parapetjük fölött szerencsére szinte teljes egészében előkerült a két északi, a lakóházzal közös, fedetlen udvari behajtóra néző ablak. (4., 8–9. kép) Széles, rézsűs kávaikhoz valójában csupán egy-egy, a középső falsíkon elhelyezkedő, keskeny résablak tartozott. Megoldásuk részleteit és esetleges lezárásuk módját nem ismerjük, mert a ma önálló tulajdonú, szomszédos ház (Gyöngyös utca 10.) miatt a kibontás mértékét egyelőre korlátoznunk kellett. A Gyöngyös utcára néző két ablak – figyelembe véve a homlokzaton jól látható befalazásuk körvonalait és az utcai sgraffitos párkány magasságát –, tőlük eltérő megjelenésű, inkább fekvő formá-

⁵ A Gyöngyös és a Dózsa György utca sarkán végbement folyamatos járószint emelkedés miatt az épület belső és külső járószintje között ma kb. 90 cm a különbség. 2020-ban, az igen rossz állapotban lévő épület állagának vizsgálatára a statikustervező (Bukits Zoltán) feltáró árkokat jelölt ki, melyekben – a középkori folyómeder altalajának esetleges előkerülése érdekében – módunk volt régészeti megfigyeléseket végezni (1–3. árok). A letaposott csekély felső rétegek – korábbi járószintek – alatt igen magasán, közvetlenül jelentkezett a tömött agyagos altalaj. Ugyanezt állapította meg a kivitelezési munkák során 2022-ben a Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum régészeti szakfelügyelete is.

tumú lehetett. (10–11. kép) Mivel a mai, megemelt ablakokhoz az alattuk lévő parapetekkel együtt a korábban itt lévő nyílásokat annyira átfalazták, hogy sem a 01. sem a 11. helyiségben semmilyen nyomot nem lehetett megtalálni, ezekről a biztosan létező ablakokról ennél többet mondani nem tudunk. Arra, hogy a déli fal nyugati, utcai sarkánál – a jelenlegi előzményeként –, a meglévőnél alacsonyabban, de ugyancsak nyílt egy keskeny, rézsús ablak, előkerült a bizonyíték. Könyöklőjének keleti indítását a belső felületen sikerült megtalálni.

Nem tudjuk, hogy az egyetlen szilárd anyagból épített helyiségből álló épülethez tartozott-e valamiféle fából emelt (gerendaszerkezetes, agyagtapasztásos, vagy deszka) toldalék. Ennek lehetőségét nem lehet kizárni. Nem közvetlenül mögötte, hanem valamivel hátrébb, a 04. helyiség északnyugati sarkában húzott, 2. számú statikai árok metszetfalában (3., 8. kép) felbukkant egyetlen paticsdarab egy ilyen létesítmény létezését mindenestre nem tudja igazolni.

A kétszintes melléképület minden kétséget kizáróan valamilyen, a közeli vízparttal összefüggésben lévő iparos mesterség helyszíne volt, ráadásul eredendően erre a célra, előzmény nélkül emelték. Nem kizárt, hogy felépítése idején a Gyöngyös-meder még a róla elnevezett utca nyugati házsora helyén húzódott. Ennek nem mond ellent az alapozásnál megfigyelt tömör agyagrég, hiszen az írott források szerint középkori előzményekkel rendelkező házsorunk már az emelkedő partfaltól keletebbre kialakult altalajra épült. Az ablak nélküli alsó helyiség feltehetően raktározásra szolgált, míg maga a munkavégzés inkább a felső szinten történhetett. Arra vonatkozóan, hogy az udvaron vagy a telek hátsó részein milyen típusú létesítmények vagy berendezések állhattak ennek az egyelőre ismeretlen tevékenységnek a szolgálatában, sajnos sem erre a korai időszakra, sem a későbbiekre vonatkozóan nem rendelkezünk semmiféle információval. Még szomorúbb, hogy – legalábbis ma még – azzal sem vagyunk tisztában, ki építette. A 19. század elejéig, második harmadáig a sarkon álló kis iparos műhely a vele egy telken, tőle északra álló lakóház (Gyöngyös utca 10.) tartozéka volt, így ha néha bérbe is adta, leginkább ennek mindenkori tulajdonosa vette hasznát. Az első tulajdonos, akit a városnak ezen a pontján az adójegyzékek alapján azonosítani tudtunk, Jankovics György. Ő 1644-től negyven éven át, egészen 1684-ig bírta a telket a szóban forgó épületekkel.⁶ A kalapos (süveggyártó) mesterséget űző férfi 1690 decemberében hunyt el.⁷

A kis műhely mindenestre igényességről és jólétről árulkodik. Annak ellenére, hogy nem szolgált lakófunkciót, homlokzatát sgraffitos párkány díszítette. (10–14. kép) A jó minőségű, tömött anyagú, sárgás színű, meszet és egészen apró kavicsokat, de homokot szintén tartalmazó vakolatra fehér meszes alapon élénk okkersárga mészfesték került. Utána a bekarcolt szerkesztővonalak segítségével az előrajzolt díszítőmotívumok hátterét kikaparva, klasszikus módon készült a sgraffito. A 37 cm

⁶ KVMKL Adóhiv. 1669. Sziget 12. tized.

⁷ KVMKL Sághegyi 17. század „J”.

magas vízszintes párkányhoz alul és felül egyaránt 3,5-3,5 cm magas, simított, festett szegély tartozik, maga a hullámdíszes, ismétlődő motívum, azaz a futó kutya motívum a 30 cm magas, középső sávon fut végig. A jelenleginél alacsonyabb, ismeretlen formájú tető, a háromszögletű oromfal indítása alatt kb. 50 cm-rel húzódott körbe, tehát nem a legfelső felületre helyezték. A párkány a sarokház mindkét utcai homlokzatán olyan jó minőségben készült el, hogy felületének jelentős része napjainkig fennmaradt. Maga a motívum a kőszegi vár 1616 utáni, a Széchy család birtoklásával összefüggésbe hozható felújításához kapcsolódhat. Évszámhoz köthetően jelenik meg a nyugati szárny emeleti nagytermének hasonló futó kutyas motívummal díszített külső felületén, (15. kép) de a palota más homlokzatain, többek között a belső vár kapualja fölött és a várkapolnán is megtalálható.⁸

A kis melléképület tehát egy jó anyagi körülmények között élő, igényes meszterembernek köszönheti létezését, aki telkének erre a pontjára, a sarokra a 17. század első felében-közepén – korábbi épített előzmények nélkül – újonnan emelt egy raktárral egybekötött műhelyt. Feltételezhető, hogy egyúttal lakóházát is felújította, amin valamilyen változatban bizonyára szintén megjelent a sgraffito díszítés.

A homlokzat 17–18. századi felújításai

Sok más történeti épülettől eltérően ezek a homlokzatok szerencsére nagyobb mértékben megőrizték eredeti, díszített vakolataikat. Ennek ellenére a legjobb megtartású, legsős, sgraffitos réteg fölé már jóval vékonyabb és sérülékenyebb további rétegek kerültek, amelyekből csak kisebb maradványokat tudtunk azonosítani.

A futó kutya motívumos párkány felületét eleinte egyszínű, meszes alapú festésekkel takarták el. Ezek a Dózsa György utcai homlokzat nyugati szakaszain maradtak fenn leginkább. Előbb kékszürke, majd fölötté mályvaszínű festéstörödeléket lehetett megfigyelni. (13. kép)

Őket egy későbbi vakolatra helyezték, négyzetes formába írt, igen sérült, újabb párkány maradványa követte, amelyben ívelt végződésű mezők fogtak közre egy-egy gyémántkváder motívumot. Előzményéhez hasonlóan festett sgraffitos technikával készült, színezett részletei halványsárga árnyalatot mutatnak. Annak ellenére, hogy mindössze egyetlen helyen, a Gyöngyös utcai homlokzat két felső ablaka közötti szakaszon lehetett feltárni, (11., 16. kép) bizonyára szintén végigfutott mindkét külső homlokzaton. Érdekessége, hogy a Gyöngyös utcában nem csupán időben követte a futó kutya motívumos párkányt, hanem pontosan fölé is húzták, vagyis alsó vonala az előző sgraffitos párkány záró szegélye fölé került. A Dózsa György utcai oldalon csak egy egészen apró töredék kapcsolható hozzá.

A következő vakolatrétegre, amely a két homlokzat mindkét eltérő pontján, de csupán néhány centiméter nagyságban mutatkozott, egy – a többitől eltérő –

⁸ GERGELYFFY: A kőszegi Jurisics-vár 12.; B. BENKHARD – MENTÉNYI: Középkori várkapolna Kőszegen 23. 10. j., 29. 31. j.

sötétebb szürke, enyhén höbörcsös falvakolat fölötti világosszürke párkány apró maradványából lehet következtetni a Dózsa György utcai homlokzat nyugati szakaszán. Hasonlóképpen kevés maradt meg belőle a túloldali sarkon, a Gyöngyös utca felé.

Náluk újabb az a nagyobb foltokban fennmaradt festett sarokarmírozás (11., 17. kép), amelynek vakolatából szintén a Gyöngyös utcai homlokzaton a két ablak között is fennmaradt egy simított felület. (16. kép) A vakolatba karcolt lépcsőzetes sarokdíszítés nagyobb mezőit eredetileg sötétebb kéesszürkére festették, szegélyei törtfehér színt kaptak. Maga a fal színe fehér alapozáson tojáshej árnyalatú volt. Egyértelműen hozzá tartozó, kisebb töredékek a Dózsa György utcai homlokzaton is előkerültek.

1693-ban a sarokház tulajdonosa Johann Georg Maierhoffer, akiről tudjuk, hogy egy évvel korábban lett kőszegi polgár és a szappanfőző mesterséget űzte.⁹ Mivel újonnan vásárolta meg az ingatlant, lehetséges, hogy műhelyét is újra festette. 1705-ben elcserélte Albert Piringer külső tanácsnokkal, kereskedővel egy a déli (magyar) külvárosban lévő másik házért, ráadásként fizetve még 600 forint készpénzt. „Die September Albertus Piringer Tanacsbeli szemel a szemele szerint güvin elomben tett illy eörökos cseret es Fassiot, hogy az minemü kett rendbeli Haza volt itt az Nemes Varos Piatczan Edgyike nehay Csor Jeremias haza fele, a masika penigh Bakacs Gergelnétül valo Hoffman kovacs haza mellet, azon Hazokat atta es cserelte Hancz György Marhoffer ~~az Szigetben Hakstock malma-hoz-va~~ [áthúзва] szappanfőzővel es Felesigivel Mariaval illy forman, hogy ezen Marhoffernek az minemü Haza volt az Szigetben az Nemes Város szekér Uttya, es Leb György Haza mellet, azon hazatt atta es cserelte az emletet Piringer Házain, superaddalvan Piringer Uramnak kesz pinzül hat szaz forintot. Atta penigh es cserelte mind az kett fel cum Legali Evictione. Az Aldomast penigh Hans Gyorgy Marhoffer tiz tallérigh foghja ki allanyi.”¹⁰ 1714–1718 között az adójegyzékek Poór Rudolfot tüntetik fel az ingatlannál, 1715-ben melléírva, hogy a bérleti jog be van jegyezve. Valószínű tehát, hogy esetében csak bérlőről van szó.¹¹ Poór János Rudolf soproni születésű fiú volt, aki házassága révén kerülhetett a városba.¹²

1720-ban, de elképzelhető, hogy már valamivel korábban a sarokház és a műhely birtokosa Johann Stübler kallós, posztókészítő. Róla nem tudunk többet.¹³ Talán hozzá köthető valamelyik vakolatréteg, valószínűleg a gyémántkváderes motívumokkal készített sgraffitos párkány.

⁹ KVMKL Kvt. ir. Polgárkönyv 1. 1692. szeptember 25. pag. 62.; KVMKL Adóhiv. 1693.; KVMKL Vagyonszeírások, 1697. január 10.; KVMKL Adóhiv. 1697.

¹⁰ KVMKL Kvt. ir. Örökvallások, Fassiones 1705. szeptember 4.

¹¹ KVMKL Adóhiv. 1714–1715. pag. 65–66., 1715. „Rudolphus Poor NB. Herum inquilinariae inscriptunt”, 1715. pag. 61–62., 1716. pag. 26., 1716. pag. 60., 1718. pag. 90.

¹² KVMKL Sághegyi 18. század „P”; Polgárkönyv 1. 1713. december 15. pag. 135.

¹³ KVMKL Adóhiv. 1720. pag. 7.

1721-ben lesz városi polgár az a Hans Pinter (az evangélikus anyakönyvekben Binder) szűcs legény, aki 1726–1728 között már szűcsmesterként szerepel az adó-jegyzékekben. Eleonora Waltherrel (1705–1781) kötött házasságából hat gyermek született: 1723-ban Mária Borbála, 1725-ben János Mihály, 1727-ben Sámuel, 1729-ben István, 1731-ben József és 1733-ban János Gottfried.¹⁴ 1726-ban nála lakik Thomas Schinkerhandl ácslegény is. 1727-ben a házat a 4. házadó osztályba sorolták.¹⁵ Feltűntetik 1735-ben és 1736-ban is. Számunkra lényeges lehet, hogy 1737-ben a házat már a 3. osztályba sorolták.¹⁶ Ez az előrelépés minden esetben építési munkákat jelent, de természetesen lehetséges, hogy a lakóházát bővítette. Ha így volt, elképzelhető, hogy műhelyét is megújította. Ez esetben talán hozzá köthetjük a festett sarokarmírozást létrehozó homlokzat felújítást. 1743-ban ugyan még mindig ő szerepel a jegyzékekben,¹⁷ mivel azonban tudjuk, hogy már két évvel korábban meghalt, örököseiről lehet szó.

A 18. század közepe táján keleti irányban bővített, megújított műhely

A Rozsnyóról érkezett Dubéczi Dániel szűcsmester, miután 1747. január 2-án megkapta a polgárjogot, néhány napon belül feleségül vette Pinter özvegyét és beköltözött a házba.¹⁸ Nyilvánvalóan tovább használta a műhelyt is. Dubéczi értékes tagja lett a helyi társadalomnak, 1751-ben már a község választott evangélikus tagja, 1753-ban protestáns külső tanácsos, 1763-ig vámos, 1764-ben sörház felügyelő (inspektor), 1767-ben pincemester, 1777-ben téglaszín felügyelő.¹⁹ A hivatalok egy része némi fizetéssel, tiszteletdíjjal (sallárium) is járt. Ezek közül a téglainspektorságról tudjuk, hogy egy szín felügyeletéért évi 24 ft-ot kapott.²⁰ A pincemesterség feltehetően havi 2 ft 50 dénárt hozott a konyhára, de ott külön jövedelmet jelentett a borkimérés.

1755-ben kért és kapott két szálfat a ház rectificatiójára (javítására).²¹ A felújítás minden bizonnyal megtörtént, ezért lehetett még nagyobb a kár, ami a következő évben érte a tulajdonosokat. 1756. augusztus 8-án hatalmas vihar tört ki a városban, amely amellett, hogy letarolta a gazdaság legfontosabb ágazatát: a szőlőket, villámcsapásokkal is sújtotta a házakat. Közülük egy okozott tüzet, éppen

¹⁴ KVMKL Kvt. ir. Polgárkönyv 1. 1721. szeptember 2. pag. 132.; KEE Házassági anyakönyv, 1761. július 7.

¹⁵ KVMKL Adóhiv. 1726. pag. 13., 1728. pag. 10.; KVMKL Classificatio Domorum 1727. pag. 19.

¹⁶ KVMKL Adóhiv. 1735., 1736. KVMKL Classificatio Domorum 1737.

¹⁷ KVMKL Classificatio Domorum 1743.

¹⁸ KVMKL. Kvt. ir. Polgárkönyv 1. 1747. január 2. pag. 215.; KEE Házassági anyakönyv, 1747. január 26.

¹⁹ KVMKL. Kvt. ir. Jkv. 1751. április 27. pag. 494.; Kvt. ir. Jkv. 1753. május 11. pag. 181.; Kvt. ir. Jkv. 1763. január 7. pag. 7.; Kvt. ir. Jkv. 1765. január 4. pag. 398.; Kvt. ir. Jkv. 1767. január 2. pag. 635.; Kvt. ir. Jkv. 1777. szeptember 15. pag. 126.

²⁰ KVMKL Kvt. ir. Jkv. 1769. május 5. pag. 500.

²¹ KVMKL Kvt. ir. Jkv. 1755. február 28. pag. 64.

az általunk vizsgált telek szomszédjának, Györgyfalvi Jánosnak házát érve. Összesen három épület kapott lángra Györgyfalvai és Dubéczi mellett még Leitner Pál kőművese is. Az újjáépítéshez városi segítségként háromévi adómentességet kaptak, valamint a tanács fejenként 5 szál épületfát utalt ki nekik a város erdejéből.²² Az újjáépítés után minősítésében előbbre sorolták az épületet, a korábbi 4. osztály helyett 1766-ban a 3. adóosztályba került.²³ Valószínűnek tartjuk, hogy a kis műhely nem sérült meg komolyan, mivel a kutatás a régebbi falakban égést nem mutatott ki. Teteje azonban éppúgy sérülhetett, mint az udvarban hátrébb álló, akkoriban még jórészt gerendavázás szerkezetű, vagy csupán egyszerű deszkákból emelt melléképületek. Nem zárható ki az a feltételezés, hogy éppen ez utóbbiak súlyos sérülése indokolta az épületbővítést. Dubéczi lehetett az, aki a villámcsapás után – lakóházának esetleges bővítése mellett – az addig rendelkezésre álló, emeletes, de csupán egy-egy helyiségből álló műhelyét hátrafelé szintenként még egy-egy nagyobb térrel bővítette. 1767-ben újból építkezhetett, mert ismét két szálfát kapott a telken álló, valamelyik épületére.²⁴

A Dózsa György utcai homlokzat említett, hátrafelé meghosszabbított szakaszán ugyan több rétegű vakolatot lehetett megfigyelni, de a hozzájuk tartozó felületek már alig maradtak meg. A Gyöngyös utcai oldal déli sarkán, felül, a sarokarmírozásnál két újabb réteg vehető észre, de a Dózsa György utcai oldalon is találhatóak egészen apró vakolattöredékek. Egy a falelválás felett már átfutó szép, fehérre meszelt höbörcsös felületből ugyancsak kevés maradt ránk. (12., 18. kép) Az építkezés során megtartották a korábbi tömeg párkánymagasságát és feltehetően tetőzetének jelentős részét is, amelyet keleti irányban tovább bővítettek.

A földszinti nagyobb térbe (02–04.) északról, a nyitott kapubejáróból egy szélesebb ajtó vezetett, (19. kép) hátrébb egy nagyobb, lépcsős kávjú, rézsűs ablak nyílt. (3., 8. kép) A kettő közé egy falifülkét helyeztek. Kelet felé, az udvarra is volt kijárata a végfal északi szakaszán, ellenben a kis utcára néző homlokzata teljesen zárt maradt. A hosszú teret valószínűleg akár több mestergerendára is támaszkodó gerendavázás deszkafödém, pórfödém fedte. Mivel a járószintek és a párkánymagasság a Gyöngyös utcai helyiségben (01.) leírtakkal egyezett meg, ez a födém a mainál ugyancsak 70–80 cm-rel alacsonyabb volt. A helyiség nyugati harmadában, az északi fal mellett ehhez, vagy a korábbi építkezéshez egy meszesgödöröt alakítottak ki, amelyet a 02–04. számú helyiségek között, a 19. század elején felhúzott válaszfal alatt, a 2. számú árokban lehetett megfigyelni. (3., 8. kép)

Az alsóval azonos méretű és elrendezésű felső, emeleti tér (12–13.) (4., 8. kép) lehetséges északi nyílását, amely csak a keleti szakaszon lehetett, az itteni szondázó feltárás nyomán előkerült, későbbi díszítőfestések miatt nem vizsgáltuk. A nyugati szakaszon nem mutatkozott. Feltételezzük, hogy délre, a Pammer

²² KVMKL Kvt. ir. Jkv. 1756. augusztus 10. pag. 750.

²³ KVMKL Adóhiv. 1766.

²⁴ KVMKL Kvt. ir. Jkv. 1767. pag. 758.

(Dózsa György) utca irányába – az alsó szintnek megfelelően – kezdetben innen sem nyíltak ablakok. Elképzelhető, hogy keleten, a 14. helyiségből jelenleg tovább vezető ajtó helyén, vagy tőle északra volt még valamiféle nyílás, utóbbit ugyancsak a festések jelenléte miatt nem kerestük meg. A hosszú tér az alatta lévővel azonos megoldású, a mainál alacsonyabb pórfödémrel lehetett fedve.

1776-ban Dubéczi Dániel lakóháza 130 1/12 négyszögöl nagyságú volt, a hozzá tartozó kert pedig 413 négyszögöl.²⁵ Dubéczi felesége 1781-ben, a férfi három évvel később hunyt el.²⁶ Azt tudjuk, hogy végrendelkezett, ám hosszas keresés után sem bukkantunk rá. A rozsnyói rokonok is keresték az írást, amit másolatban kaptak meg. A kísérőlevélben a kőszegiek egyes részeket kiemelték, ám a házról nem esett benne szó.²⁷ Mivel a házaspárnak közös gyermeke nem született, ezért feltételezhető, hogy az anyjuk halála után minden különösebb eljárás nélkül visszaszállt a Pinter (Binder) gyerekekre.

Az épület kivitelezése közben, 2022-ben szórványleletként egy 1670-es évszámot hordozó, császári koronás városi címert ábrázoló, mázatlan kályhacsempetöredék került elő. Kőszegen több hasonló darab ismert.²⁸ Nem kétséges, hogy azt a cserépkályhát, amelyhez valamikor tartozott, a lakóházban és nem a műhelyben állították fel. (20. kép)

A korábban említett Hans Gottfried Pinter bizonyára már Dubéczi halála után, 1784-től birtokolta az ingatlant, annak ellenére, hogy csak 1791-ben, 60 éves korában, halála évében bukkan fel az adófizetők között. 1761. április 3-án szűcslegényként lett polgár, és még azon a nyáron, 1761. július 7-én megházasodott. Susanna Pika-t, Matthias Pika mézeskalácsos és Elisabeth Meyerhofer lányát vette feleségül.²⁹ Mivel ő szintén a szűcsmesterséget vitte tovább, bizonyára változatlanul használta a már korábban kibővített műhelyt. A férj halála után az özvegy fizette a közterheket.

Leányuk, Elisabeth Pinter (Binder) 1802-ben Joseph Augustin asztalosmesterhez ment feleségül, aki 1792. január 8-án kapta meg a polgárjogot.³⁰ Lényeges változást jelentett azonban, hogy egy évvel korábban, 1801 novemberében a még hajadon leány a telek hátsó részét 566 forintért eladta Holéczius Gábor kádárnak.³¹ Az asszony 1821. június 6-án halt meg, férje azonban több mint tizenöt évvel túlélte.³²

²⁵ KVKML Classificatio Domorum 1776.

²⁶ KVMKL Sághegyi 18. század „D”.

²⁷ KVMKL Kvt. ir. Jkv. 1261/1785.

²⁸ B. BENKHARD: A kőszegi zsinagóga melléképületeinek kutatása 441., 449. 9. kép, 448. 20. j.; P. HAJMÁSI: Kályhacsempék Vas megyéből 249.

²⁹ KVMKL Adóhiv. 1791.; KEE Temetkezési anyakönyv 1791. febr. 29.; KVMKL Kvt. ir. Polgárkönyv 1. 1761. április 3. pag 232.; KEE Házasodási anyakönyv 1761. július 7.

³⁰ KVMKL Kvt. ir. Polgárkönyv 2. 1792. január 8. pag. 90.

³¹ KVMKL Div. et exe. 49. köteg, 1819–1820. pag. 67. 631. tétel.

³² KEE Temetkezési anyakönyv 1821. június 6., KEE Temetkezési anyakönyv 1837. szeptember 4.

Erzsébet asszony nem sokkal a halála előtt végrendelkezett (1821. május 28.), ebben utalást tett egy 1784. október 21-én kötött egyezsége. Az apai/nagyapai házon osztoztak meg és a neki járó rész akkor mintegy 562 forintot tett ki. A házat magát az őt betegségében hűségesen ápoló férje kapta, de az említett rész árát az evangélikus gyülekezetre, azon belül is a Pallisch Sámuel féle kórházi alapítványra hagyományozta.³³

1819–1820-ban a telken már közös tulajdonú házat jelölnek Tompek felesége, Ecker Judit hagyatéka kapcsán. A Joseph Augustinnal közös épületet 1900 forintra becsülik. Hasonló a helyzet az 1828. évi országos összeírásokban. Itt Jacob Tompek nevén 37 $\frac{3}{4}$ -ed négyszögölt tüntetnek fel, s ugyanennyit Joseph Augustin asztalos nevén. Mivel ezek a méretek a Dubéczi idejében, 1776-ban jegyzett házterületnek összesen is csak töredékét adják, az adat valószínűleg csak magára a lakóházra, még inkább annak egy részére vonatkozik.³⁴ Joseph Augustin asztalos mester, aki 35 éven át használta a műhelyt, 1837-ben halt meg. 1823-ban rajta kívül már Georg Pausz is itt él a házban feleségével és öt gyermekével.³⁵ A házaspár korábban Rohoncra költözött Kőszegre, ahol a férfi már 1816-ban polgárjogot kapott.³⁶

A 19. század elején lakóházzá alakított, megemelt és kelet felé tovább bővített épület

1834/1835-ben Pausz György csizmadia 173 $\frac{1}{2}$ házszám alatt már egyedül a déli épület tulajdonosaként szerepel az adóösszeírásban.³⁷ Minden bizonnyal ő és felesége voltak azok, akik a kis épület megvásárlását követően saját maguk számára lakóházzá alakították át. Mivel a vásárlás időpontját egyelőre nem ismerjük, elképzelhető, hogy a munkálatokra már korábban sor került. Hiszen tudjuk, hogy lakókként már 1823-ban megjelentek itt, de bizonyára még a másik épületben éltek. A házszám megosztását az 1839. évi telekkönyv véglegesítette, az ingatlan a 349. számot kapta. Ekkor alapterülete 59 négyszögöl, a hozzá tartozó kert pedig 71 négyszögöl volt.³⁸ Ugyanakkor a mai Gyöngyös utca 10. lakóépület – 1850-ben bekövetkezett haláláig – Nagy Ferenc csizmadiáé lett. A Farádról származó mester 1815. január 20-án kapott polgárjogot Kőszegen. Tíz nappal később már megnősült, Benedek György csizmadiamester és Krutzler Katalin leányát vette feleségül.³⁹

³³ KVMKL Kvt. ir. Végrendeletek. 6. doboz 12. köteg 42. sz.

³⁴ KVMKL Div. et exe. 49. köteg. 1819–1820. 262. tétel; 1828. évi országos összeírás. Mikrofilm – Family Search <https://www.familysearch.org/search/>

³⁵ SZEL Kőszeg, Plébániai Irattár. Status personalis Parochianorum in L. R. Civitate Ginsiensi, filialisque Steyrer, Svábfalu, et N. Csóó. Secundum Conscriptionem Mense Januario 1823 peractam per Joannem Györi Parochum Civitatis.

³⁶ KVMKL Kvt. ir. Polgárkönyv 2.1816. november 6. pag. 138.

³⁷ KVMKL Adóhiv. 1734/1735.

³⁸ KVMKL MNL VaML A VI. Kataszteri Helyszínelési Felügyelőség iratai. Műszaki Iratok. Kőszeg szabad királyi város 1857. évi kataszteri jegyzőkönyve. 349.

Az átépítéssel a ház jelentős mértékben megváltozott. A falkoronákat és a felső szint földemét mindenhol 70–80 cm-rel megemelték azért, hogy felül egy lakást lehessen kialakítani. Ezzel együtt természetesen új földemek készültek. Közülük a 01. és 11. számú helyiségben lévők fennmaradtak. Alul egy korábbi, festett mesztergerendát használtak fel másodlagosan. (6–7. kép)

A külső homlokzatokon ez körben jól érzékelhető, azzal együtt, hogy az ekkor készülő tetőt a párkánnyal együtt a század végén elbontották és újra építették. (11., 21. kép) A beavatkozások jellegzetes sárgásbarna színű, szemcsés, apró kavicsos, de meszet is tartalmazó habarcsa révén jól megkülönböztethetőek a megelőző, illetve későbbi építkezésektől.

A ház tömegét kelet felé egy újabb, kétszintes toldalékkal növelték meg (05., 14.), amelynek magasságát már a megemelt falkoronához igazították, s fölé is kiterjesztették az új tetőszerkezetet. Északi falát teljesen zártra építették, folytatásában a szomszéd felőli telekhatáron tömör kerítésfallal lezárva az udvart. A Pammer utca felől közvetlenül ebbe az épületrészbe vezető, széles kapubejárót alakítottak ki a homlokzaton. Ezzel együtt az észak–déli irányú tér még síkmennyezetes volt. A keleti fal északi szakaszán az udvar felé ablakot nyitottak. Felső szintjének északi szakasza 1945-ben egy kisebb bombatalálattól elpusztult. (3–4., 8., 14., 22. kép)

A korábbi nyílások megszüntetésével az emelet a Gyöngyös utca és a Dózsa György utca felé is új, belül szegmensíves fülkébe helyezett, akkor még egyrétegű ablakszerkezeteket kapott, amelyek szerencsére eredeti vasalataikkal, néhol üvegeikkel együtt nagyrészt fennmaradtak. (23. kép) Ezzel együtt értelemszerűen észak felől befalazták az immár önálló ingatlanná vált egykori lakóház kapualjából nyíló bejárásokat és ablakokat (01–02–04., 11.). (3–4. kép) A ház új főbejárata átkerült a Pammer (Dózsa György) utcába, ahonnan az udvaron át jutottak be az épületbe. A belsőbe szintén teljesen új ajtók készültek, közülük sajnos már csupán egy maradt meg a 01–02. helyiségek között. (24. kép)

A földszint jobb használata érdekében, de főképpen azért, hogy létre tudják hozni az emeleti konyhát, a 02–04., továbbá a fölöttük található 12–13. számú nagyobb tereket egy-egy válaszfallal megosztották. (3–4., 8. kép) A nyugati oldalon így létrejött keskenyebb helyiségek (02., 12.) dongaboltozatot kaptak. A felső konyhában még ma is látszik az egykori szabadkémény nyílásának körvonala. (25. kép) Mai helyén létrehozták az emeleti lakótérbe vezető falépcsőt, amelyhez azonban kezdetben egyedül a hátsó udvar felől, az épület belsején át lehetett eljutni.

Az ily módon átalakított házat új tulajdonosa valószínűleg a következőképpen használta. A földszinti utcai helyiségből (01.) pincét hozott létre, bár a külső járószint-emelkedés akkor még csekély lehetett. Talán a mellette lévő boltozatos térrel együtt tárolóhelyként, kamraként is szolgált, ahonnan a lépcső segítségével rögtön a konyhába lehetett vinni az élelmiszereket. A mögötte lévő tér (04.) bizonyára

³⁹ KVMKL Polgárkönyv 2. 1815. január 20. pag 137.; KVMKL Sághegyi 19. század „N”.

továbbra is műhelyként szolgált, talán az újonnan épített, széles utcai bejárattal rendelkező földszinti helyiséggel együtt. A Gyöngyös utcára néző felső lakószoba mögött helyet kapó konyha mögött talán ugyancsak szobát (13.) alakítottak ki az öt gyerek számára. A konyhából fűtötték a kétoldalt elhelyezkedő lakószobákat (11., 13.). A hátsó emeleti szoba akár raktározásra, vagy egyéb célokra szolgálhatott. A gazdasági funkciók az udvar további részein lehettek.

Az 1850-es évek elejéről származó telekkönyvi betétlapon – a korábbi összeírásokkal szemben – a sarokházat már nem a Gyöngyös, hanem a Pammer utcához tartozóként tartják nyilván, a telek megváltozott bejáratának megfelelően. Az ingatlan leírásában olvasható, hogy emeletes épületről van szó, amelynek földszintjét műhelyként és pinceként használják. A házat ekkor 45, a zöldésgeskertet 83 négyszögöl nagyságúra becsülik.⁴⁰ Az 1857. évi kataszteri térképen – elkülönülten a korábban hozzá tartozó, északi szomszédjától – a 349. önálló házszáma, egykori műhely épület házhelye és kertje önálló helyrajzi számon szerepelt. (26. kép) Ekkor már Fisinger (Füszinger, Füschinger) Ferenc kádármester kezén volt. Ő 1819-ben született Kőszegen, ahol apjától tanulta a hordókészítést. 1844. december 20-án vették be a polgárok közé. Három egymást követő feleségével együtt 1850-től egészen haláláig, 1897-ig birtokolta a házat és a telket.⁴¹

A pinceként működő utcai földszinti helyiség (01.) Pammer (Dózsa György) utca felől kialakított, szűk, külső nyílása mellett a század közepe táján létesítettek új, önálló bejáratot magába a lakóházba. Segítségével az oldalsó mellékutca felől közvetlenül egy, a 04. helyiségből elkülönített, kicsiny lépcsőházi előtérbe lehet jutni. Vele együtt, tőle keletre, a megvilágítás kedvéért egy új ablak is készült. (3–4., 14., 27. kép) A lépcső emeleti érkezője fölött egy hevederívvel megerősítették a dongaboltozatot. A közlekedési útvonal megváltoztatása céljából a 04. helyiség keleti bejáratát északról délre helyezték át. Ehhez kapcsolódóan új gerendás famennyezetet építettek, amely déli irányban a lépcsőházi előtér pengéfalára támaszkodik.

Jellegzetes félnyereggtetővel ellátott lakóház a 19. század végén

Másik tetőszerkezet kialakítására valószínűleg a szomszédos, de már önálló Gyöngyös utca 10. számú lakóház kapualjának beboltozása miatt kellett, hogy sor kerüljön. Az északi telekhatárra magas tűzfal került, aminek nekitámasztották az új, utcai szakaszán igen meredek hajlásszögű, kontyolt félnyereggtetőt és az emeleti konyhához tartozó, megmagasított kéményt. (8., 28. kép)

Vele együtt készült a mindkét homlokzaton végighúzódnó holkeres párkány, amely a homlokzatok vízszintes felső szakaszain fennmaradt, s hozzá tartozó valólatain több egymás fölötti meszes, majd enyves festésréteget hordoz. Az alatta

⁴⁰ MNL VaML Kőszegi Járásb. ir. Kőszeg 338.

⁴¹ KVMKL Sághegyi 19. sz. „F”; KVMKL Kvt. ir. Polgárkönyv 2. 1844. december 20. pag. 195.; Az önálló helyrajzi számú épületet lásd a következő térképen: MNL VaML Térképtár T/14. Kőszeg szabad királyi város 1857.

lévő felületeken a 20. század második felének vakolatával pusztították el ezeket a rétegeket. Eleinte fehér meszeléseket kapott, amelyeken több különböző színű festés mutatkozik. Szintén ebben az időszakban keletkezhetett a két ablak között magasan jelentkező, vakolatba mélyített, négy sarkán ívesen levágott, sajnos évszám és felirat nélküli, barokkos jellegű motívum, felületén fehér meszelésekkel, majd későbbi színes festésekkel.

Ebből a korszakból származnak a Gyöngyös utcai ablakok vakolatkeretei, amelyekre ráfordulnak az említett színezések. Valószínűleg ekkor készültek a külső rétegben található nyílászáró szerkezetek is, amelyeket már a vakolatkeretre helyeztek rá. Felületükön élénk mogoróbarna színezés figyelhető meg. (10., 17. kép) Az emeleti utcai szobába, de a hátsó lakóterekbe is dekoratív, patronos díszítőfestés készült. (29. kép)

További lényeges beavatkozásként említendő az ezzel egy időben kialakított leghátsó keleti, sajnos az 1945. évi repeszbomba miatt szinte teljesen elpusztult kettős helyiség (06–07). A már álló északi kerítésfal elé ekkor építettek fel egy, a mellette lévővel megegyező, további kétszintes tömeget. A Pammer utca felől ugyancsak széles, önálló szekérbejárója nyílt, a két tér belül talán nem is volt összeköttetésben. Eredetileg ugyancsak pórfödémrel fedhették az alsó szintet. Emeleti szintje 1945-ben megsemmisült. (3–4., 8., 14., 30. kép) A pinceként használt földszinti utcai tér (01.) nagyobb utcai nyílását befalazták, helyére kisebb, egyrétegű, négyzetes ablak került.

Az udvaron keresztben álló nagyméretű, téglából emelt pajta valamikor a 19. század második felében, végén épült. Az 1918. évi kataszteri térképen mindenesetre már látható.⁴² A Dózsa György utca felé nyílással ellátott oromfallal néz, észak–déli irányú nyeregtetővel fedett.

Ezek a 19. század utolsó harmadára tehető, nagyobb léptékű átalakítások és építkezések, konkrét adatok híján – feltételelesen – ugyancsak a század végéig itt lakó és dolgozó Fisinger Ferenc nevéhez köthetők.

A lakóház a 20. század első felében

Manapság már ritkán mondható el egy lakóházzal, hogy fő nézete, utcai tömege és ehhez kapcsolódó, belső terei száz év óta szinte alig változtak. Tonhauser András katonai altiszt és felesége, Schwahofer Zsuzsanna 1920-ban 56.000 koronáért vásárolták meg az épületet,⁴³ de modernizálásába csupán az 1930-as évek elején kezdtek bele. Főleg a ház hátsó, keleti szakaszán építkeztek. Befalazták mindkét 19. századi, gazdasági funkciójú, széles nyílást a Pammer (Dózsa György) utca felől. (3–4. kép) Helyükre, a 05. helyiségbe egy felül díszrácsos üvegezésű, két-szárnyú bejárati ajtó, (14., 31. kép) mellé pedig egy ablak került, a 06. helyiség

⁴² KVMKL Kőszeg város kataszteri térképe, 1918. Szám nélkül.

⁴³ MNL VaML Kőszegi Járásb. ir. 2347.

homlokzati falára, a befalazásba pedig ugyancsak egy ablak. Ezzel egyidejűleg megszüntették az előrébb lévő, közvetlenül a lépcsőfeljáróra nyíló, 19. század közepe táján készült külső ajtót. Az ily módon zárttá tett helyiségekbe hevederívekkel elválasztott, igen lapos csehsüvegboltozatok készültek. Közülük – a bombatalálat miatt – ma már csupán a 05. helyiség déli szakasza fölött létezik maga a sérült boltozat, de az oldalfalakon, illetve a hevederen fennmaradt lenyomata megtalálható mind a 05. belső tér északi, mind a 06. helyiség déli szakaszainál is. Utóbbi északi része szinte teljesen elpusztult, ám feltételezhető, hogy itt szintén volt.

Téglából újonnan készítették a lépcsőfeljáró fokait, amelyek deszkaborítást kaptak. A lépcsőfeljáró indulásánál új ajtót helyeztek el, ennek mára csupán a tokja maradt meg.

A 14. számú, emeleti helyiségnek a mai Dózsa György utcára néző homlokzatát nagy részben kicserélték, feltételezhetően egy korábbi, kisebb betekintő nyílás helyére történő nagyobb, a többivel azonos méretű ablak behelyezése kedvéért. Az egykori tulajdonos szóbeli közlése szerint erre 1931-ben került sor.⁴⁴ Ez kívülből azonos megoldást mutat, s a rajta lévő vasalatok igen hasonlóak a 13.-ból a 14. helyiségbe vezető megmaradt ajtókon látható rászögező pántokhoz.

A homlokzati vakolat- és színezésrétegek összefüggései alapján állapítottuk meg, hogy a 20. század elején a házat kívülről, tagozataival együtt élénk világoskékre festették. (10., 21. kép) Új tulajdonosai a 20. század első harmadában nyomott mintájú, élénk kék színű festést választottak emeleti lakószobájukba.

Tonhauser András 1924. március 29-én engedélyt kért az udvart észak és dél felől határoló korábbi deszkakerítés helyett téglából emelt kerítés és a Pammer utca felől kapu építésére, amelyhez egy előző nap készített vázlatrajzot is mellékel.⁴⁵ (32. kép) Talán ezzel az építkezéssel lehet kapcsolatban az egykori keleti szélső helyiség végébe épített téglapillér maradványa a Dózsa György utca felől. Ez kétség kívül elválik a korábbi faltól, viszont kelet felé megkezdett íveldítés egy udvar felőli, szélesebb bejáratra utal. Nagyjából a 06–07. helyiség kelet–nyugati tengelye mentén húzott 3. számú statikai árokban a túloldali téglapillér alapozása jelentkezik. A 07. számú helyiség az udvar felől bizonyára zárt megoldású lehetett, mindezenesetre az épület keleti végfalát sajnos nem találtuk meg. Az előkerülő falak egy, a Dózsa György utca felé nyíló, részben megmaradt kapuzathoz tartoztak. A második téglafalazatú kapu ívének indítása még megfigyelhető volt az utcai falcsonkban.

⁴⁴ Az 1990-es évek második felében, majd 2000 táján – a topográfiai kutatások kapcsán – több ízben is jártunk a családnál. Tonhauser András 1932-ben magyarosította családnévét Tonházira. (KVMKL Kőszeg Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Névváltoztatások jegyzéke.) Fia, az időközben sajnos már szintén elhunyt Tonházi Lajos kedvesen mutatta meg nekünk az általuk régóta nem lakott sarokházat, amelynek alsó szintjén a télire eltett almát tárolta, emeleti utcai szobáját pedig úgy hagyta, ahogy azt szülei az 1930-as évek elején berendezték.

⁴⁵ KVMKL Polgármesteri iratok, Közigazgatási iratok, 1921–1924. V.73b. 2397. 01-04. Az engedélyt oly formán kapta meg, hogy a kerítés téglapillérei ne a Pammer (Dózsa György) utca irányában ugorjanak ki a falsíkból, hanem a belső udvar felé. Kőszeg szabad királyi város tanácsának 1924. április 15-én hozott, 2397/2924. számú véghatározata.

1945 utáni kényszer-helyreállítások és a legutóbbi külső vakolat

Az épület hátsó, keleti végére 1945-ben egy kisebb repeszbomba hullott, amely erőteljesen megrongálta ezt a szakaszt. A 06–07., 14–17. helyiségek fölött vissza kellett bontani a korábbi tetőt. (3–4., 8., 33. kép) A déli szakaszt alkotó 14. helyiség Dózsa György utcai homlokzatának megmentése érdekében – a visszabontott korábbi tető új ormfala elé – beljebb húzott, vízszintes záródású tűzfalszakasszal kimagasodó tömeg épült, amelyet északi irányban lejtő félnyeregteretűvel fedtek. Ugyancsak ekkor készült a 14. helyiség északi fala és famennyezete. Az egykori helyiség ide eső részét már nem lehetett megmenteni. Helyére a földszinti szakaszt védő, alacsony félnyeregteretű került. Az épület belseje felé korábban valószínűleg mindössze egy hevederívvél elválasztott egykori belső terekből (06–07. helyiség) valójában csak a körítőfalak maradtak fenn. Azért, hogy a hátsó bejárat fedett legyen, a Dózsa György utcai homlokzat megmaradt földszintje fölé kis, ferde irányú magasztást építettek. (30., 33. kép) Erre és egy kelet–nyugati irányú, vékony új falra támasztva az udvar felől nyitott, cserepezett ún. előtetőt hoztak létre. Befalazták a 05. számú helyiségből ide néző ablakot. Mivel déli szakasza fölött a bombarobbanás miatt elpusztult a boltozat, új gerendavázas mennyezetet készítettek.

A II. világháborút követő időszakból származhat az a csupán a nyíláskereteken megjelenő, élénk, sötétebb sárga színű festés, amelyhez törtfehér falszín tartozott. Az 1960-as években azóta elpiszkolódott, anyagában színezett sárga, fröcskölt vakolattal látták el mindkét homlokzatot. (11., 17–18. kép) A munkálatok során az értékes korai vakolatok nagy részét sajnálatos módon leverték. Különösen a 19. század végi – 20. század eleji vakolatok sérültek, amelyekből csak a párkány alatti vízszintes szakaszon maradt meg egy szélesebb sáv. Szerencsére az igen jó megtartású, mélyebben húzódó, 17. századi vakolatréteg sérült legkevésbé. Az 1970-es évek végén – 1980-as évek elején az időközben lepusztult lábazatokon és a két utca találkozásának sarkán durva módon javították a hiányzó vakolatot. A Dózsa György utcai homlokzat nyugati végébe utcai elektromos kapcsolószekrényeket építettek be, ami sajnos erőteljesen meggyengítette a sarkot.

A külső vakolatdíszek előkerülése, értékleltár, falkutatás és helyreállítás

1987-ben az épület Gyöngyös utcai külső felületéről egy lehulló vakolat napvilágra hozta a sgraffitos párkánydíszítés valamely kisebb részletét. Ezt követően az Országos Műemléki Felügyelőség (OMF) munkatársainak alkalmuk nyílt szondázó jellegű falkutatást végezni a Gyöngyös utcai homlokzaton.⁴⁶ (34. kép) Sajnos az akkori feltárást nem követhette helyreállítás, de eredményeképpen köztudomá-

⁴⁶ Falkutatás: B. Benkhard Lilla régész kutató, restaurátori kutatás: Deák Klára festőrestaurátor, felmérés: Ivicsics Péter építész, műemléki területi felügyelő. A helyszíni munkát az OMF Szombathelyi Építésvezetőségéhez tartozó Kőszegi Művezetőség munkatársai segítették. A műemléki védeltséget előkészítő ún. védési dokumentáció: MÉM MDK Tervtár, ltsz. D. 49.315.

súvá vált, hogy a falfelület több egymás fölötti sgraffito, valamint festett architektúra értékes maradványát őrzi. Rögzítésüket a restaurátor elvégezte, a ház pedig hamarosan műemléki védettséget kapott.

A legalsó rétegen található, vízszintes, sgraffitodíszes párkány a homlokzat északi és déli szélén is előkerült, északon a hozzá tartozó falvakolat nagyobb részletével, délen egy fölötté lévő, fehér keretelésű, kéesszürke mezőket tartalmazó, lépcsős sarokarmírozás maradványával. A két ablak között az akkori kutatás egy másik, vakolt-festett vízszintes zárópárkány töredékét is feltárta, közvetlenül alatta egy nála újabb, törtfehér színű vakolattal.

A homlokzat felső szakaszán kisebb mértékben sor került a megmaradt festésrétegek vizsgálatára is. A két ablak között, a párkány alatt egy vakolatba mélyített, felirat nélküli, kétoldalt lekerekített téglalap formájú mezőt találtak, amelyben felirat vagy évszám nem került elő.⁴⁷ A homlokzat alsó szakaszait a kutatás kevésbé érintette.

Tonházi Lajos halála után az örökösök mindkét épületüket áruba bocsátották. A Dózsa György utca 1. számú, régóta lakatlan, repedezett falú, veszélyesnek nyilvánított műemlék sarokházat 2020-ban megvásárló magántulajdonosok – legnagyobb örömről – az épület megmentésére szánták el magukat. Törekvésüket nagy lelkesedéssel segítettük. Egy jó szakmai együttműködés keretében az építészettörténeti tudományos dokumentáció és értékleltár elkészítése (Ivicsics Péter) után, még 2020 novemberében lehetőségünk nyílt külső-belső falkutatást végezni a felújítás előtt álló épületen. Ehhez a tervező, Rákóczy Péter műemlékes építész felmérési rajzokat bocsátott rendelkezésünkre. A belső díszítőfestés kutatását Gyarmati András festőrestaurátor végezte. Az épület – jelen írás szerzői által jegyzett – falkutatási dokumentációja még abban az évben elkészült. Ennek része volt a különleges kis ház formai változásait értelmező, főbb építési periódusait tömegrekonstrukciós vázlatokban bemutató rajzsorozat (Ivicsics Péter munkája). (35–40. kép)

A tulajdonosokat, az építészt, a statikust és a kivitelezőt a 2021-ben megkezdett helyreállítási munkák kivételes nehézségek elé állították és állítják. Az 1945-ben kisebb repeszbomba találattal súlyosan megrongált hátsó rész helyén modern kiegészítés épül, emellett azonban nem sajnálják a fáradságot arra, hogy – manapság ritka, mondhatni szinte egyedülálló gondossággal – fogjanak hozzá az erőteljesen megrepedt falak és eredeti boltozatok megmentéséhez. (41. kép) A munka nem fejeződött be, hátravannak még a homlokzatok restaurálásai és egyéb belső feladatok is. Ismerve a résztvevők jó szándékát és kitartását – az általános gazdasági nehézségek ellenére –, bizakodóan és együttműködően várjuk az értékes kis kőszegi ház példaértékű megújításának befejezését.

⁴⁷ B. BENKHARD: Kőszeg, Dózsa György u. 1. 87.

FORRÁSOK

- KEE = Kőszegi Evangélikus Egyházközség iratai
 KVKML = Kőszeg Városi Könyvtár, Múzeum és Levéltár
 Adóhiv. = Kőszeg Város Adóhivatalának iratai
 Div. et exe. = Divisionales et executionalia
 Kvt. ir. = Kőszeg Város Tanácsának iratai
 Jkv. = Tanácsülési jegyzőkönyvek
 Sághegyi = Sághegyi Ferenc Medárd iratai. A Kőszegi Katolikus Plébánia anyakönyveinek cédulakatalógusai.
 MÉM MDK = Magyar Építészeti Múzeum Műemléki Dokumentációs Központ
 MNL VaML = Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára
 Kőszegi Járásb. ir. = A Kőszegi Járásbíróság iratai. Telekkönyvi Hivatal iratai. Telekkönyvi betétlapok
 SzEL = Szombathelyi Egyházmegyei Levéltár

SZAKIRODALOM

- BARISKA: Kőszegi malmok = BARISKA ISTVÁN: Kőszegi malmok és intézmények a Gyöngyös patak mentén, 1565–1950. Urbs – Magyar Várostartörténeti Évkönyv 10–11. (2015–2016) 355–371.
- B. BENKHAARD: A kőszegi zsinagóga melléképületeinek kutatása = B. BENKHAARD LILLA: A kőszegi zsinagóga melléképületeinek kutatása. In: Kő kövön (Stein auf Stein). Dávid Ferenc 73. születésnapjára (Festschrift für Ferenc Dávid) II. Szerk. SZENTESI EDIT – MENTÉNYI KLÁRA – SIMON ANNA. Budapest, 2013. 435–450.
- B. BENKHAARD: Kőszeg, Dózsa György u. 1. = B. BENKHAARD LILLA: 178/2. Kőszeg, Dózsa György u. 1. Régészeti Füzetek. Az 1987. év régészeti kutatásai. 1:41. (1988) 87.
- B. BENKHAARD – MENTÉNYI: Középkori várkapolna Kőszegen = B. BENKHAARD LILLA – MENTÉNYI KLÁRA: Középkori várkapolna Kőszegen. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. TEREI GYÖRGY – KOVÁCS GYÖNGYI – DOMOKOS GYÖRGY – MIKLÓS ZSUZSA – MORDOVIN MAXIM. Budapest, 2011. 27–41.
- GERGELYFFY: A kőszegi Jurisics-vár = GERGELYFFY ANDRÁS: A kőszegi Jurisich-vár építési korszakai. Vasi Szemle 17. (1963:3) 1–17.
- HORVÁTH: A kőszegi utcaelnevezések = HORVÁTH DETRE: A kőszegi utcaelnevezések. Kőszeg és Vidéke 50. 29–30. sz., 1930. július 20, 27. 1–2. In: Uó: A multak emlékei a jelenben. Szombathely, 1930. 44–51.
- KŐSZEG. MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ = KŐSZEG. MAGYAR VÁROSTÖRTÉNETI ATLASZ 6. Szerk. SZENDE KATALIN – TRINGLI ISTVÁN. Írta és összeállította: BARISKA ISTVÁN – B. BENKHAARD LILLA – IVICSICS PÉTER – KOVÁCS VIKTÓRIA – MENTÉNYI KLÁRA, SÓPTEI IMRE és SZILÁGYI MAGDOLNA közreműködésével. Budapest, 2018.
- P. HAJMÁSI: Kályhacsempék Vas megyéből = P. HAJMÁSI ERIKA: Kályhacsempék Vas megyéből. In: Vas megye népművészete. Szerk. GRÁFIK IMRE. Szombathely, 1996. 243–254.

1. kép

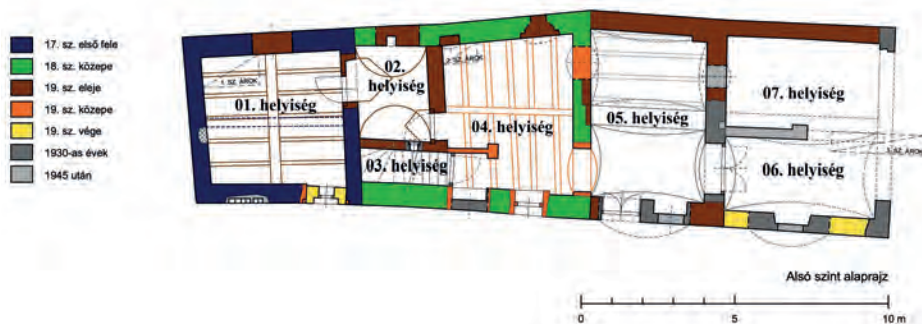
A Dózsa György utca 1. számú épület

(Fotó: Malustyik Mariann, 2016.)

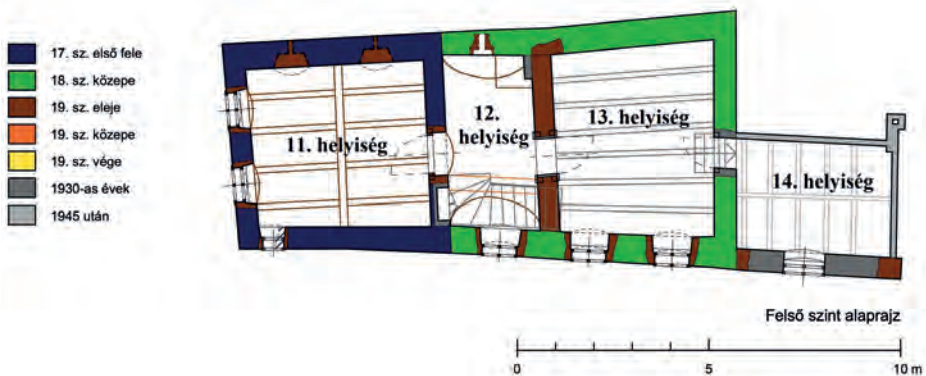
2. kép

A még közös telken álló, egy házszámon szereplő saroképületek az 1838/39. évi telekkönyvi térképen a Gyöngyös malomárka felé eső, alsó területekkel (KVKML)

3. kép

A Dózsa György utca 1. számú lakóház periodizációs kutatási alaprajza – alsó szint
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Mentényi Klára, Ivicsics Júlia és Ivicsics Péter 2020.)

4. kép

A Dózsa György utca 1. számú lakóház periodizációs kutatási alaprajza – felső szint
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Mentényi Klára, Ivicsics Júlia és Ivicsics Péter 2020.)

5. kép

Magasan húzódó altalaj a csekély mélységű falalapozással. 01. helyiség, 1. számú árok
(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

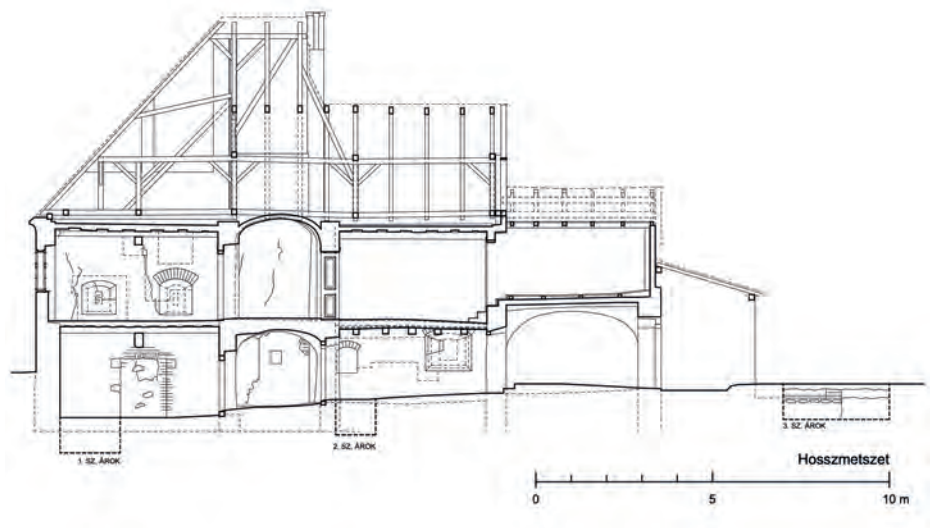

6. kép

A műhely alsó, utcai sarokhelyiségének (01.) nyugati fala kutatás után, az alacsonyabb földemet alátámasztó mestergerenda kiszedett helyével
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

7. kép
17–18. századi, festett mestergerenda, másodlagos felhasználásban (01.)
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

8. kép
Metszetrajz a kutatás során feltárt részletek jelölésével
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Ivicsics Péter és Ivicsics Júlia 2020.)

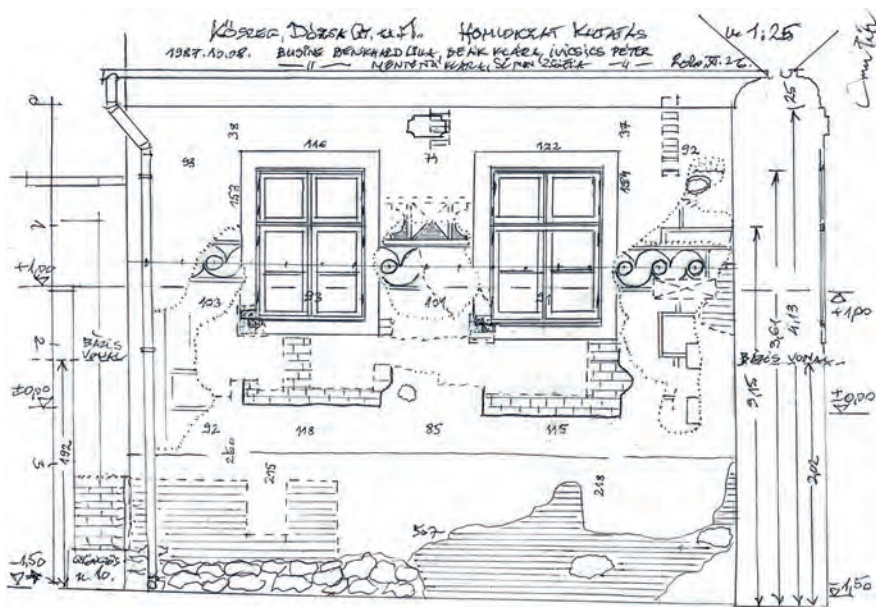
9. kép

A műhely felső, utcai sarokhelyisége (11.) a lakóház nyitott udvari bejárója felé néző, 17. századi ablakokkal (Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

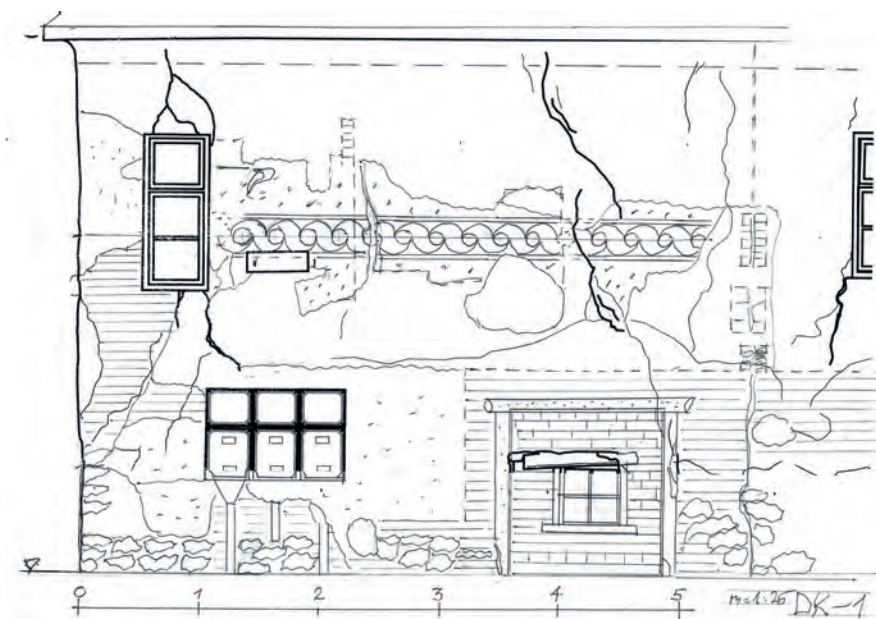
10. kép

A Gyöngyös utcai homlokzaton feltárt többrétegű sgraffitodíszes, festett vakolat a később befalazott, legkorábbi ablakok helyével (Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

11. kép

A Gyöngyös utcai nyugati homlokzat kutatási rajza
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Ivicsics Péter és Ivicsics Júlia 2020.)

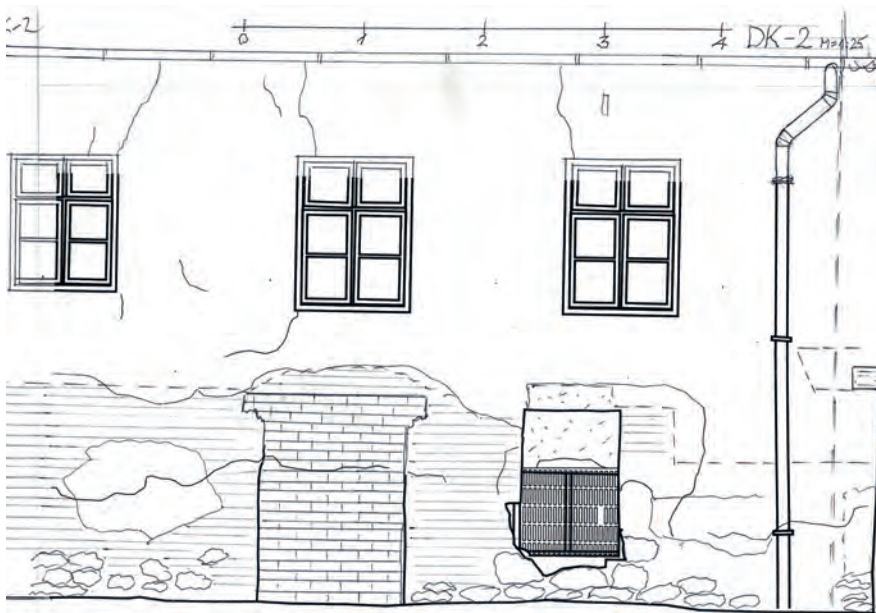
12. kép

A Dózsa György utcai, déli homlokzat sarok felőli szakaszának kutatási rajza
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Ivicsics Péter és Ivicsics Júlia 2020.)

13. kép

A 17. század első feléből származó, futó kutya motívummal készült, sgraffitodíszes párkány részlete, felületén későbbi, halványszürke átfestés nyomaival
(Fotó: Mentényi Klára, 2020.)

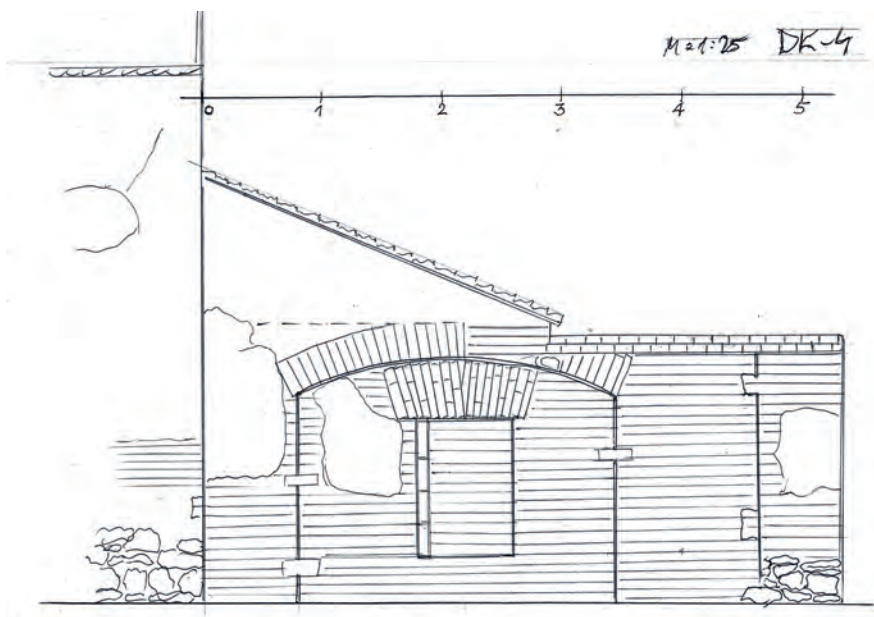
14.1. kép

A Dózsa György utcai, déli homlokzat középső és keleti szakasza
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Ivicsics Péter és Ivicsics Júlia 2020.)

14.2. kép

A Dózsa György utcai, déli homlokzat középső és keleti szakasza
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Ivicsics Péter és Ivicsics Júlia 2020.)

14.3. kép

A Dózsa György utcai, déli homlokzat középső és keleti szakasza
(Rajz: Rákóczy Péter felmérése alapján Ivicsics Péter és Ivicsics Júlia 2020.)

15. kép

A vár nyugati szárnyában kialakított emeleti nagyterem külső homlokzatát díszítő futó kutya motívumos nyíláskeretek egyik részlete

(Fotó: Mentényi Klára, 1998.)

16. kép

A Gyöngyös utcai homlokzaton a futó kutya motívumot már elfedő, második periódusú, gyémántkváder díszítésű párkány maradványa, lejjebb egy nála még újabb, fehér festés réteggel

(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

17. kép

Simított fehér rétegbe karcolt, törtfehér színű szegéllyel kísért, kékesszürke mezőkkel festett sarokarmírozás maradványa a Gyöngyös utcai sarkon

(Fotó: Mentényi Klára, 2020.)

18. kép

A 18. század közepi toldást jelző falelválás a Dózsa György utcai homlokzaton, egykorú hőbörösös fehér vakolattöredékekkel

(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

19. kép

A lakóház (Gyöngyös utca 10.) egykori nyitott kapubejárójából a műhely hátsó, újabb helyiségébe vezető ajtó
(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

20. kép

Császári koronás városi címerrel készített, mázatlan kályhacsempe töredék 1670-es évszámmal
(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

21. kép

A 19. század eleji magasztás párkánya alatti üres faltükrő egykorú fehér meszelésekkel, felettük a 20. század elejéről származó kék színű festéssel

(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

22. kép

A 18. század közepi földszinti helyiség (02–04.) egykori udvari végfala a bejáratától északra átalakított ablakokkal az újabb toldalék felől (05.), háttérben a 19. század eleji lépcsővel

(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

23. kép
Készítése idején egyrétegű, vasalataival és részben üvegezésével együtt fennmaradt 19. század eleji, emeleti ablakszerkezet
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

24. kép
Az alsó szint utcai sarokhelyiségéből hátrafelé nyíló, 19. század eleji, javított deszkaajtó
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

25. kép

Két szoba közé helyezett, 19. század eleji dongaboltozatos, szabadkéményes konyha az emeleten
(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

26. kép

Az önálló helyrajzi számú és házszámmal rendelkező, eltérő tulajdonban lévő két egymás melletti épület az 1857. évi kataszteri térképen (KVKML)

27. kép

19. század elején nyitott, utóbb befalazott bejáratok a Dózsa György utca felől
(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

28. kép

A Dózsa György utca 1. számú lakóház 19. század végi tetőszerkezete a Gyöngyös utca 10. udvara felől látható, magas tűzfalra támaszkodik
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

29. kép
Az utcai emeleti szoba 19. század végi, színes patronos párkányfestése
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

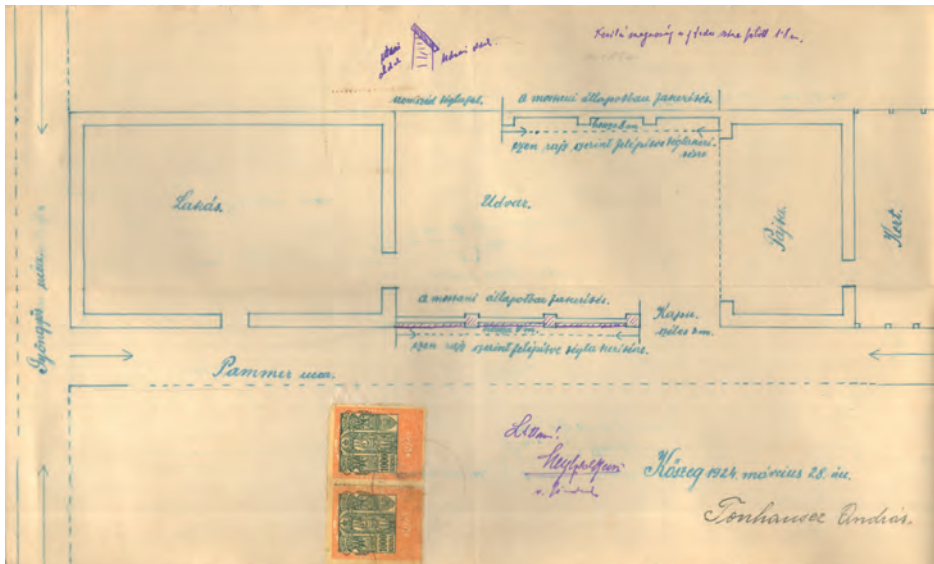

30. kép
A lakóház 19. század végi, keleti hátsó toldaléka, az 1945-ben megsemmisült felső szinttel
(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2020.)

31. kép

Egy korábbi Dózsa György utcai gazdasági bejárat helyén a lépcsőfeljáró melletti térbe vezető új ajtó az 1930-as évek elejéről
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

32. kép

Tonhauser András engedélyezésre benyújtott vázlatrajza Dózsa György utcai kerítésének felépítéséhez, 1924.
(KVKML Polgármesteri iratok, 1924.)

33. kép

Az 1945-ben megsérült, részben visszabontott keleti hátsó helyiségek
és ideiglenes lefedések az udvar felől

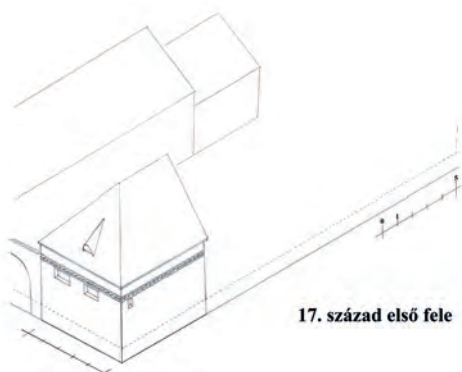
(Fotó: Simon Zsófia, 2020.)

34. kép

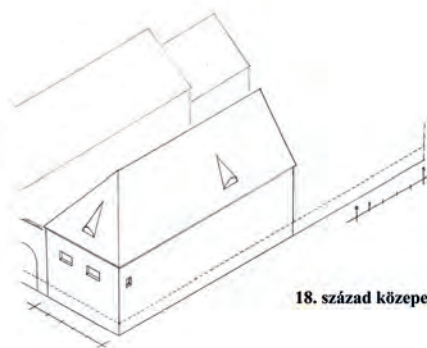
A festett, sgraffitos vakolatdíszítések szondázó jellegű kutatása (Deák Klára restaurátor)
a Gyöngyös utcai homlokzaton

(Fotó: B. Benkhard Lilla, 1987.)

17. század első fele

35. kép

A műhely épület a 17. század első felében
(Rekonstrukciós rajz: Ivicsics Péter, Ivicsics Júlia, 2020.)

18. század közepe

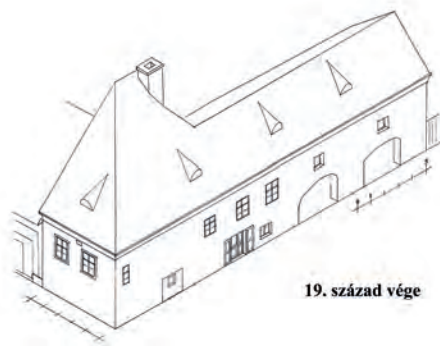
36. kép

A műhely épület a 18. század közepén
(Rekonstrukciós rajz: Ivicsics Péter, Ivicsics Júlia, 2020.)

19. század eleje

37. kép

A lakóházzá átépített műhely a 19. század elején
(Rekonstrukciós rajz: Ivicsics Péter, Ivicsics Júlia, 2020.)

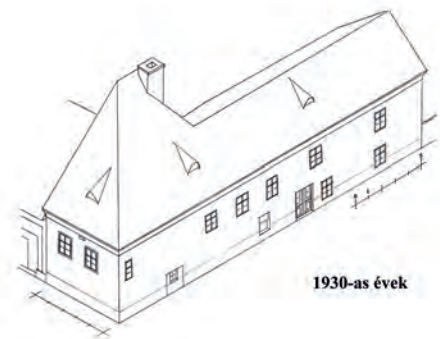

19. század vége

38. kép

A lakóház a 19. század végén

(Rekonstrukciós rajz: Ivicsics Péter, Ivicsics Júlia, 2020.)

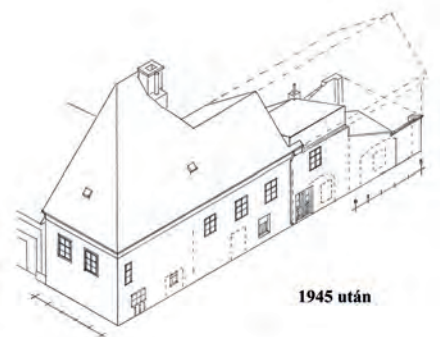

1930-as évek

39. kép

A lakóház az 1930-as években

(Rekonstrukciós rajz: Ivicsics Péter, Ivicsics Júlia, 2020.)

1945 után

40. kép

A lakóház 1945 után

(Rekonstrukciós rajz: Ivicsics Péter, Ivicsics Júlia, 2020.)

41. kép

A lépcsőfeljáró fölötti, megrepedt emeleti boltozat alulról történő kiékelése
(Fotó: B. Benkhard Lilla, 2022.)

FROM A WORKSHOP TO A DWELLING HOUSE

The Construction and Ownership History of 1 Dózsa György Street, Kőszeg,
from the Mid-17th Century to the Present Day

The study presents the history of a 17th-century urban workshop building - based on detailed wall research, static analysis of the subsoil and thorough archival research - following different architectural solutions to the changing use of the building according to the intentions of the individual owners.

Standing on a corner of Gyöngyös Street near the city centre, the two-storey building was an annexe to the neighbouring dwelling house to the north until the beginning of the second third of the 19th century. The street itself takes its current name from the area once surrounded by the branches of the River Gyöngyös in the Sziget (Island) suburb. The house is situated in the street named after the river, Güns-gasse, which dates back to the Middle Ages and which already existed in 1437, in the eastern row of houses opposite which, at least in the early centuries, can be seen as the riverbed that supplied water to the lower eastern moat of the city centre. The immediate proximity of the waters of the Gyöngyös was essential for industrial activities. Among them, we know soap-makers, trimmers, furriers, coopers, carpenters, and bootmakers.

Next to the existing dwelling house, beyond the gateway, in the south-west corner of the plot, a small but initially two-storey building was erected in the first half of the 17th century, with only one room above and below, slightly extended in an irregular rectangular plan from east to west. The windowless lower room was presumably used for storage, while the work was more likely to be carried out on the upper floor. The design reflects a sense of sophistication and well-being, with a sgraffito cornice on the façade.

Observations of fragments of plaster show that the facades were renovated several times during the 17th and 18th centuries. Exterior and interior research has also revealed changes to the floor plan, which, as the business required new spaces, initially mainly consisted of extending the building towards the river.

A fundamental change occurred in the second third of the 19th -century, when the small workshop building, which had been purchased, was converted into a dwelling house, detached from the adjacent dwelling plot. From then on, not only were the slab levels different from the previous ones but the mass of the house was increased by adding a new two-storey extension to the rear. The valuable internal layers of the window frames in the rooms survive from this period. It was given a distinctive half-pitched roof at the end of the 19th century. Decorative cartridge moulding was painted in the upstairs street room and the rear living spaces.

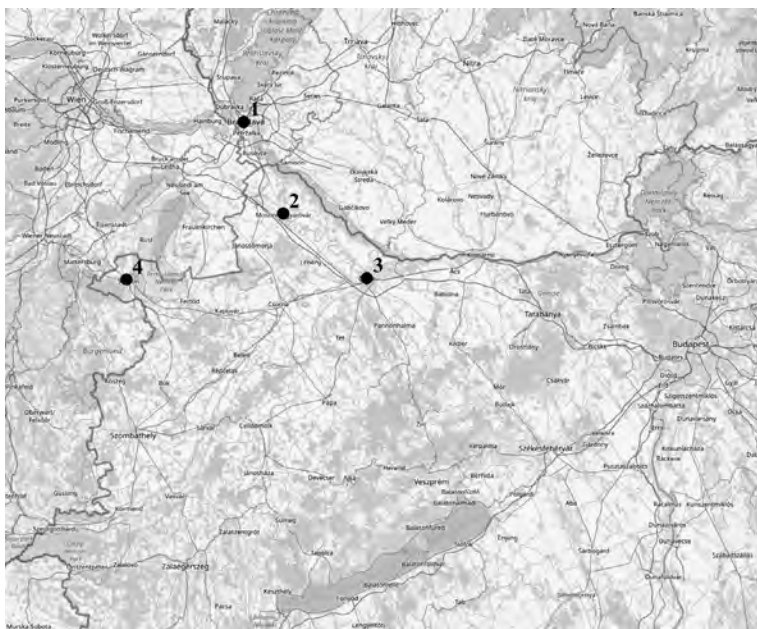
During the 2020 survey, signs of early 20th-century construction and minor repairs due to a shrapnel bomb that fell on the rear of the building in 1945 were identified. The owners, the architect, the structural engineer and the contractor were and are facing exceptional difficulties in the restoration work that started in 2021. However, the small building will be renewed in an exemplary way as intended.

Lilla B. Benkhard – Péter Ivicsics – Klára Mentényi – Zsófia Simon – Imre Söptei

Rakonczay Rita

KÁLYHACSEMPÉK A KISALFÖLDÖN A 17. SZÁZADBAN

Jelen tanulmányban a Kisalföld, pontosabban az egykori Győr, Moson, Sopron és Pozsony vármegyék kályhacsempe-típusainak bemutatására vállalkozom a 17. századot áttekintve.¹ A területi korlátok miatt e tanulmánynak nem célja a teljes művelődéstörténeti és régészeti háttér felvázolása, csupán a régióra jellemző csempetípusok gyűjteményes közlése, amellyel a közel 150 éves magyarországi kályhakutatás azóta is adós maradt. Az érintett területről szinte egyáltalán nem ismerünk ugyanis kályhacsempéket feldolgozó tanulmányokat, de az anyagközlések száma is nagyon csekély, összehasonlítva például az északkeleti régióról való ismereteinkkel. A tanulmány időbeli korlátai leginkább abból fakadnak, hogy az általam feldolgozott és múzeumokban beletárazott leletanyagok nagy többsége erre a századra tehető. (1. kép)

1. kép

A vizsgált terület a feldolgozott leletanyagok helyszíneivel

1. Pozsony – Vár; 2. Mosonmagyaróvár – Vár; 3. Győr – Jezsuita kolostor/Czuczor Gergely Bencés Gimnázium; 4. Sopron – Várkerület 19., Szent György utca 12., Fő tér 3., Fő tér 8., Templom utca 5.

¹ A tanulmány a készülő doktori disszertáció egyik területi egységének összefoglalása, a nagyobb kályhacsempe csoportok bemutatása. A területi korlátok miatt jelen tanulmánynak nem célja az összes, a területen megjelent kályhacsempét tárgyalni. Sokkal inkább egy válogatást közöl azokról a csoportokról, amelyek a legjelentősebb számban képviseltetik magukat a területeken, s amelyeknek a műhelykapcsolatait biztosabban fel lehetett térképezni.

Kutatástörténeti áttekintés

Holl Imre – akit a magyarországi kályhakutatás atyjaként tartunk számon – a 20. század második felében kijelölte a kutatás elsődleges irányait, ezek pedig Buda és környéke, később pedig Északkelet-Magyarország voltak.² Ebből a régióból mind a középkort,³ mind pedig a kora újkort tekintve vannak jelentős összefoglalások és feldolgozások.⁴ De a területen az egyes lelőhelyek anyagainak szisztematikus közlésére is ismerünk jó példákat.⁵ Ezzel szemben az északnyugati országrész szinte egy fehér folt a kutatásban. Néhány kiállítási katalógust említhetünk csupán, amely ezzel a régióval foglalkozik. A Klára Fűryová és Beata Egyházy-Jurovská által szerkesztett Stredoveké kachlice című katalógus 15–16. századi kályhacsempékből mutat be egy csokorral Pozsony környékére és Nyugat-Szlovákiára koncentrálva.⁶ Sabján Tibor a Győr-Moson-Sopron megye népművészete című kötetben szánt egy fejezetet – főképpen a 18–19. század kályháinak, de a tanulmány bevezetéseként a korábbi korszakokról is szót ejt.⁷ A középkori darabokat hangsúlyozva Kozák Károly 1963-ban említett soproni kályhacsempéket,⁸ Holl Imre pedig 1984-ben tett közzé soproni, valamint győri ásatásokból származó töredékeket.⁹ Pozsony környékéről az egyetlen szisztematikus feldolgozás Denisa Divileková nevéhez köthető, aki Dévény várának kályhacsempéiből írta meg doktori disszertációját, azonban a dolgozat eredményeit csak pár rövid tanulmányban foglalta össze.¹⁰

Jelen tanulmányban a kályhacsempék a német nyelvű, valamint a cseh, szlovák és lengyel feldolgozásokhoz hasonlóan,¹¹ a díszítés típusai alapján lettek elkülönítve és csoportosítva. Az itt kialakított csoportok sok esetben nem egy-egy teljes kályhát tükröznek, csupán a régióban fellelhető motívumokról, s azoknak a kapcsolatairól, párhuzamairól nyújtanak katalógusszerű áttekintést.

² GYURICZA: Reneszánsz kályhacsempék; HOLL: Középkori kályhacsempék I.

³ BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN: A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi.

⁴ BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN: A diósgyőri vár 16-17. századi kályhacsempéi; CHOVANEC ET AL.: A gótikától a habánokig.

⁵ BODNÁR: Kályhacsempék Nógrád megyéből; TOMKA: Ónodi kályhacsempék I.; TOMKA: Ónodi kályhacsempék II.; TOMKA: Ónodi kályhacsempék III.

⁶ EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ: Stredoveké kachlice.

⁷ SABJÁN: Kályhák.

⁸ KOZÁK: Oroszlános kályhacsempék 144.

⁹ HOLL: Dunántúli kályhacsempék 216. 217. 14. ábra.

¹⁰ DIVILEKOVÁ: Renesančné kachlice; DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade Devín.

¹¹ MOSKAL: Kafle w Krakowa; PAVLÍK – VITANOVSKÝ: Encyklopedie kachlí; PAVLÍK: Velký obrazový atlas; POSPIESZNA: Kafle i piece kaflowe w Malborku; ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GUTSCHER: Ofenkeramik in Bern; ŠREJBEROVÁ: Svět.

Figurális kályhacsempék

Szentek és bibliai szereplők

Bár a bibliai jelenetek és figurák megjelenése a kályhaművészetben már sokkal korábban, a késő középkor időszakára tehető, a 17. században is megfigyelhetők olyan kályhacsempé-csoportok, amelyeken a korábbi vallásos témák felelevenítése érhető tetten. A Kisalföld azért is különleges a Magyar Királyság területén, mert míg az ország többi részében ekkorra már többnyire az ornamentikus vagy geometrikus díszítés dominanciája figyelhető meg, a vizsgált régióban jelentős szerepet játszottak a szentábrázolásokkal ellátott kályhák is. Ezek ugyanakkor már elszakadva a gótikus hagyományoktól, egy újraértelmezett formában jelentek meg.

A 12 apostol

Magyarországi példányokon elsőként a lovagalakos kályha baldachinos díszű csempéin figyelhető meg Szent Péter, Szent Pál és idősebb Szent Jakab alakja.¹² A 15. század második feléből szintén ismert egy csoport, amelyeken próféták és apostolok láthatóak.¹³ Ezt a „besztercebányai kör” kályhacsempéi követték. Szent János, Szent Pál és Szent Péter alakjai tűnnek fel a kályhacsempékört elnevező Besztercebányán (*Banská Bystrica, SK*).¹⁴ Szent Pétert ábrázoló csempé ismert Zólyomlipcse (*Slovenská Lupča, SK*) várából,¹⁵ míg Salgó várában Szent Pállal és Szent Péterrel díszített darabok kerültek elő.¹⁶ Szécsényben¹⁷ és Rimaszombatban (*Rimavská Sobota, SK*)¹⁸ Szent Péter alakja tűnik fel, míg a gombaszögi pálos kolostorból (*Slavec-Gombasek, SK*) Szent Pétert és Szent Pált ábrázoló kályhacsempék is ismertek.¹⁹ Ezek azonban egyedi daraboknak tekinthetők, az apostolok nem a teljes sorozatot felvonultatva, hanem egyesével-kettesével jelennek meg az egyes lelőhelyeken. A 15. század második felében, a 16. században tehát nem beszélhetünk a 12 apostol együttes ábrázolásáról kályhákon a Magyar Királyság területén. A felsorolt példák sokkal inkább a szentábrázolások sorába illeszkednek, hiszen gyakran női szentekkel – Szent Borbálával és Szent Katalinnal,²⁰ vagy a magyar szent királyokkal, Szent Lászlóval és Szent Imrével – egészülnek ki.²¹ Ezekben az

¹² GRIMM: Stove Tiles with Knight Figures 30. 32. KISS – SPEKNER– VÉGH: Szívmelengető középkor 286. 4.20.

¹³ HOLL: Regensburgi kályhacsempék 30.; VIZI: Apostolos kályhacsempék 313–316.

¹⁴ MÁCELOVÁ: Atribúty sväta Obr. 4–6.

¹⁵ KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc 30.

¹⁶ FELD – BALOGH-LÁSZLÓ – TÓTH: Salgó 249. 7. kép.

¹⁷ BODNÁR: Kályhacsempék Nógrád megyéből 6. tábla 9. kép.

¹⁸ KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc 30.

¹⁹ Publikálatlan, leltározatlan. Az Szent Pált ábrázoló csempéről: RAKONCZAY: Historische Bauforschung an Kachelöfen 275. Abb. 23.; SZAKÁLOS ET AL.: A gombaszögi pálos kolostor 153. 27. kép.

²⁰ KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc 13–14.

²¹ KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc 12.

esetekben tehát nem az apostolok, hanem a szentábrázolások játszottak szerepet a kályha ikonográfiájában.

Német nyelvterületen szintén a 15. században jelentek meg elsőként apostolábrázolásos kályhacsempék,²² azonban az első, teljes sorozatot bemutató kályha már a 16. század elejére tehető. Az ochsenfurti kályhán mind a 12 tanítvány szerepel, bár az ikonográfiát címerképek és lovagalakok is kiegészítik.²³ Ezt követően hasonló kályhacsempék a 16-17. században szinte végig jelen voltak, amelyeket a német kályhakutatás négy csoportba (A-D típus) sorol.²⁴ Bár német nyelvterületeken ez a képi téma a 16-17. században folyamatosan megfigyelhető, a magyarországi kályhaművészetben azonban van egy hiátus. Apostolalakokkal díszített kályhacsempék csupán 100 évvel később, a 17. század első felében jelentek meg újra. S csupán ekkor tűntek fel az első fűtőberendezések, amelyeken a szenteket együttesen, sorozatszerűen ábrázolták.

Felső-rajnai apostolos sorozat

Az ún. felső-rajnai apostolos sorozat a német kutatás által C típusnak nevezett, kronológiai szempontból a harmadiknak tekinthető széria, amelynek alakjai Hendrik Goltzius (1558–1617) metszetsorozatára vezethetőek vissza. Goltzius Martin de Vos (1532–1603) munkáit vette alapul és így készített el egy tizenkét lapból álló, fekvő formátumú sorozatot 1600 körül.²⁵ Az apostolok ábrázolása – az elrendezés és az attribútumok szempontjából – ugyanakkor Martin Schongauer (1450–1491) metszeteire utalnak vissza.²⁶ Német nyelvterületen a sorozat kiegészül Szent Pál és Szűz Mária alakjával, valamint a keresztfeszítés jelenetével.²⁷

A Magyar Királyság területén egyelőre három lelőhelyen kerültek elő olyan töredékek, amelyek az ún. felső-rajnai sorozathoz tartoznak: Győrben az egykori jezsuita kolostorban, Sopronban a Szent György utca 22. számú házban, valamint Mosonmagyaróváron, az Óvár területén.

Már a német kutatás is megfigyelte, hogy – bár az apostolalakok Goltzius nyomán valóban megegyeznek – a kályhacsempék keretelése különbözik. Harald Rosmanitz a német nyelvterületek leletanyagait áttekintve eddig 9 keretvariánst különböztetett meg,²⁸ amelynek a 7. változata megegyezik a magyarországi darabokéval.²⁹ A soproni, győri és mosonmagyaróvári példák esetében a keret a sorozat minden darabjánál megegyezik, feltehetően azonos negatívból készült. A nyomó-

²² FRANZ: Der Kachelofen 56.; Abb. 114.

²³ KAMMEL: Kachelöfen im Germanischen Nationalmuseum 33.

²⁴ ROSMANITZ: La série d'apôtres 102–103.

²⁵ ROSMANITZ: La série d'apôtres 103.; ROSMANITZ: Apostol Andreas 6.

²⁶ ROSMANITZ: Kunst 144.

²⁷ ROSMANITZ: Kunst 141.

²⁸ ROSMANITZ: Apostol Andreas 4.

²⁹ ROSMANITZ: Apostol Andreas 5.

dúc kétrészes lehetett – tehát a keret és az apostolalak két, egymással összeilleszthető negatív részből állt. Ez részben a készítés menetét, részben pedig variálható kályhacsempék létrehozását segítette.³⁰ A téglalap alakú kályhacsempét hármas tagolású kerettel látták el, amelyben gazdag, barokk díszítés figyelhető meg. A csempe felső részén kétoldalt egy-egy meztelen puttóalak van, akik mindkét kezükkel egy kendőt tartanak. Kifelé néznek, de felsőtestük frontálisan ábrázolt. Középen, a puttóalakok között egy galamb – a Szentlélek – ábrázolása látható. A keret érdekessége, hogy az oldalsó mezőkben – mintegy az apostolalakokat körbevéve – az Angyali üdvölet jelenete szerepel. Baloldalon Gábiel arkangyal egy felhőn áll, jobboldalt pedig Szűz Mária olvasó pódium mellett ülő alakja figyelhető meg. A keret alsó részén feliratos mezőben az 1628-as évszám szerepel. A keretmotívum különböző mezőit barokk építészeti motívumok tagolják. (2. kép)

2. kép

Az apostolos csempék többrészes negatívjának rekonstrukciója, rajta az Angyali üdvölet jelenete (Rajz: Rakonczay Rita)

A három lelőhelyen összesen 12 ábrázoláshoz tartozó töredék került elő. Idősebb Szent Jakabot, ifjabb Szent Jakabot, Szent Jánost, Szent Mátét és Szent Tamást ábrázoló csempékből egész, majdnem egész darabok vagy több töredék ismert, míg vannak Szent Péter, Szent Fülöp, Szent Mátyás, Szent Simon és Szent Pál alakjához tartozó töredékek is, amelyeknek a rekonstrukciója csak az ismert párhuzamok segítségével volt elkészíthető. A sort egy majdnem teljes keresztre feszítés jelenet és egy *Salvator mundi* ábrázolás egészítette ki. Egyelőre nem lehetett töredékeket elkülöníteni Szent András, Szent Bertalan, valamint Szent Júdás Tádé apostolhoz, akik mind a metszet-, mind pedig a kályhacsempe-sorozatoknak az állandó szereplői. Feltehetően az eredeti kályhán velük együtt összesen 15 típusú lapcsempe szerepelt. Az apostolok számozottak, a sorrend Máté evangéliumára utal (Mt. 10,2-4).³¹ A közel négyzetes kályhacsempék mérhető adatai alapján a lapcsempék a vizsgált lelőhelyeken 29 cm magasak, valamint 27 cm szélesek.

A csempék készítése technikai jellemzői szintén megegyeznek: sárgára égetett, finom homokkal vagy kisebb kavicsokkal soványított agyagból készültek. Az agyag színe a különböző kályhacsempéken, de akár egy csempén belül is változhat; olykor egészen sárgásfehér vagy szürkésfehér színűre égetett, máskor azonban sötét-

³⁰ KOC SIS: Jézus életét bemutató kályha 347.; ROTH-HEEGE: Ofenkeramik und Kachelofen 56.

³¹ ROSMANITZ: Apostol Andreas 3.

3. kép

A felső-rajnai apostolos sorozat profilja
(Rajz: Rakoncay Rita)

sárga, vagy akár vöröses színű. Az agyagban gyakran vannak apró, vörös szemcsék, amelyek mindenféle égetési szín esetében megfigyelhetők. Ez is arra utal, hogy a különböző égetési színek ellenére a csoport minden kályhacsempéje ugyanabból az agyagból készült. A csempéket élénk színű, olykor világosabb, zöld ólom-máz fedi, amely alatt mindig van fehér engób, bár az engób vastagsága az egyes csempéken belül is gyakran változik. A lepattogzott részeken mindig jól látható. A kereteket olykor nem, vagy csak részben mázazták. A mázas csempelap viszonylag vékony, jól a negatívba préselt. Hozzá viszonylag egyenes oldallal csatlakozik, amelynek a végét visszahajtva, finoman kihúzza kétszer tagolt peremet képeztek ki. A perem felett olykor apró bordázást is kialakítottak. A csempék mélysége viszonylag kicsi, mindössze 3-4 cm. (3. kép)

Szent Péter: (4. kép) A középmezőben idős, szakállas férfialak teljesalakos ábrázolása van, felsőtestével és fejével kissé jobbra fordul. Feje körül glória látható. Jobb kezében nagyméretű, háromkaréjos díszű kulcsot, bal kezében könyvet tart. Ruhája sűrűn redőzött, köpenyszerű felsőruháján gallér van. Az ábrázolás Szent Péter alakjával feleltethető meg, akinek szinte állandó attribútuma a kulcs.³² Alatta a S·PETERVS· felirat olvasható. Feje baloldalán az 1-es szám szerepel.

Szent Jakab: (5. kép) A középmezőben szakállas férfi teljesalakos ábrázolása van. Felsőtestével kissé jobbra fordul. Feje körül glória látható. Jobb kezében nyitott könyvet tart, bal kezében zarándokbotot. Jobb vállára van akasztva kalapja, amelyen egy kagyló alakú zarándokjelvény is megfigyelhető. Baloldalán utazótáska lóg. Ruhája dúsan redőzött, köpenye jobb válla felett van átvetve. Meztelen lábaival

4. kép

Szent Péter, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.195.
(Fotó, rajz: Rakoncay Rita)

³² LCI VIII. 162.

5. kép

Idősebb Szent Jakab, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.137.
(Fotó: Rakonczay Rita)

6. kép

Szent János, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.138.
(Fotó: Rakonczay Rita)

egy füves dombon áll, baloldalon egy toronyszerű, antik épület sziluettje látható. Az alakot az attribútumai alapján idősebb Szent Jakab apostollal lehet azonosítani, akit a 13. századtól kezdve zárándokként ábrázoltak.³³ Alatta az S·IACOBVS· felirat olvasható, míg az alaktól balra a 3-as számjegy szerepel.

Szent János: (6. kép) A középmézőben egy fiatal férfi teljesalakos ábrázolása van. Hosszú, csigákba rendezett haja a vállára omlik. Fejét balra fordítja. Bal kezében gótikus kelyhet tart, amelyben egy kígyó van. Bal kezét jobb vállán pihenteti. Ruhája dúsan redőzött, felsőruházata alatt gallérral ellátott alsóruhát visel, amely egyházi viseletnek tűnik. Meztelen lábaival egy füves dombon áll, jobb oldalon egy antik épület sziluettje látható. Az alakot Szent János apostollal lehet azonosítani.³⁴ Alatta az ·S·IOHANNES· felirat, jobb oldalán a 4-es számjegy olvasható.

Szent Fülöp: (7. kép) A középmézőben egy fiatal férfi teljesalakos ábrázolása van, aki jobb felé fordul, tehát nem

7. kép

Szent Fülöp, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.158.
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

³³ LCI VII. 25–26.

³⁴ LCI VII. 112–113.

8. kép
Szent Tamás, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.148.
(Fotó: Rakoncay Rita)

9. kép
Szent Máté, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.151.
(Fotó, rajz: Rakoncay Rita)

frontálisan, hanem oldalról van ábrázolva. Feje körül glória, haja rövid, csigákba rendezett. Bal kezében nyitott könyvet tart, jobb kezében kereszt látható. Ruhája dúsan redőzött, köpenyt visel. Baloldalon egy pódium figyelhető meg, amelyen egy antik oszlop maradványa van. Az alak meztelen lábaival a pódium lépcsőjén pihen. A kereszt és a könyv mint attribútum a 13. századtól kezdve figyelhető meg Szent Fülöp apostol ábrázolásain.³⁵ Alatta a ·S·PHILIPVS· felirat, baloldalán az 5-ös számjegy olvasható.

Szent Tamás: (8. kép) A középmezőben egy szakállas, hosszúhajú férfi teljesalakos ábrázolása van, aki kissé jobb felé fordul. Feje körül glória, haja csigákba rendezett. Bal kezében nyitott könyv, jobb kezében lándzsa látható. Ruhája, s köpenye dúsan redőzött. Meztelen lábával egy füves dombon áll, baloldalán a távolban egy boltíves bejáratú ellátott épület sziluettje figyelhető meg. Az alak Szent Tamás apostollal azonosítható, akit a 15. századtól kezdődően gyakran ábrázoltak lándzsával.³⁶ Alatta az S·THOMAS· felirat, bal váll felett a 7-es számjegy szerepel.

Szent Máté: (9. kép) A középmezőben egy hosszú szakállal és csigákba rendezett, hosszú hajjal rendelkező férfi teljesalakos ábrázolása látható, aki felsőtestével és jobb lábával jobb felé fordul. Feje körül glória. Jobb keze egy nyitott könyvön pihen, amely egy ambón vagy pódiumon fekszik. Bal kezében feltehetően vámszedéshez használható eszköz. Ruhája dúsan redőzött, alsóruháján gombok sorakoznak, felül köpenyt visel, amely bal vállán lóg le. Meztelen lábaival

³⁵ LCI VIII. 200.

³⁶ LCI VIII. 470.

10. kép

Ifjabb Szent Jakab, Sopron, Soproni Múzeum,
 leltári szám: SoM.Rt.71.1.200.
 (Fotó, rajz: Rakoncay Rita)

11. kép

Szent Simon, Sopron, Soproni Múzeum, leltári
 szám: SoM.Rt.71.1.198.
 (Fotó, rajz: Rakoncay Rita)

füves dombon áll, baloldala mellett a távolban egy épület sziluettje. Az írnoikként megjelenő apostolt az evangelista Szent Mátéval lehet azonosítani.³⁷ Alatta az S·MATHEVS· felirat, jobb válla felett a 8-as számjegy látható.

Szent Jakab, az ifjabb: (10. kép) A középmezőben egy kerek szakállal rendelkező férfi teljesalakos ábrázolása látható, aki testével jobb felé fordul. Feje körül glória, rajta a vállára omló kendő. Jobb kezében nyitott könyvet tart, bal kezét a teste mellett pihenteti. Ruhája dúsan redőzött, mindkét vállán köpeny figyelhető meg. Meztelen lábaival füves dombon áll, jobboldalán a távolban épületek sziluettjei vannak. Az apostolt az attribútumai alapján ifjabb Szent Jakab apostollal lehet azonosítani, akit gyakran csak könyvvvel a kezében jelenítettek meg.³⁸ Alatta az S·IACOBVS· felirat, jobb válla felett a 9-es számjegy látható.

Szent Simon: (11. kép) A középmezőben egy szakállas férfi teljesalakos, ugyanakkor ülő ábrázolása szerepel. Az alak kissé jobb felé fordul. Feje körül glória, haját sűrűn redőzött kendő csuklyaszerűen takarja el. Jobb kezével egy nyitott könyvön támaszkodik, amely egy pódiumon fekszik. Bal kezében fűrész van. Ruhája dúsan redőzött, felsőruházatán gombok sorakoznak, s gallérban végződik. Meztelen jobb lába a pódium lépcsőjén pihen, bal lába egy füves dombon van. Az alakot Szent Simon apostollal lehet azonosítani, akit – ifjabb Jakabhoz hasonlóan – gyakran ábrázolnak fedett fejjel, s a 14. századtól feltűnő fűrészszel, amely a vértanúságára utal.³⁹ Alatta az S·SIMON· felirat látható. Bal válla felett 11-es számjegy.

³⁷ LCI VII. 590.

³⁸ LCI VII. 48.

³⁹ LCI VIII. 368–369.

12. kép
Szent Máttyás, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.154
(Fotó, rajz: Rakoncay Rita)

13. kép
Szent Pál, Sopron, Soproni Múzeum,
leltári szám: SoM.Rt.71.1.156.
(Fotó, rajz: Rakoncay Rita)

Szent Máttyás: (12. kép) A középmezőben egy férfi teljesalakos ábrázolása látható. Kissé balra fordul, amely szokatlan az apostolábrázolások sorában. Arcán szakáll nincs, szinte kopasz. Fejét kendő fedi, körülötte glória. Bal kezében nyitott könyv van, amelyre letekin. Jobb kezében kétélű dárda látható. Ruhája sűrűn redőzött, amelynek széles gallérja van. Vállán szintén dúsan redőzött köpeny van, amely a felsőteste előtt keresztbe van vetve, s lelóg a földre. Meztelen lábaival füves dombon áll. Az alakot Szent Máttyás apostollal lehet azonosítani, akit gyakran ábrázolnak kopaszon, s dárdával a középkori művészetben.⁴⁰ Alatta az ·S·MATHIAS· felirat, bal vállá felett a 12-es számjegy szerepel.

Szent Pál: (13. kép) A középmezőben egy idős férfialak teljesalakos ábrázolása van. Hosszú szakállat visel, haja vállára omlik. Feje körül glória látható. Felsőtestével kissé bal felé fordul. Jobb kezében nagyméretű kard látható, bal kezében könyv. Ruhája dúsan redőzött, szintén sűrűn redőzött köpeny omlik a vállára, amely alól kilógnak meztelen lábai. A kályhacsempe igencsak töredékesen került elő a vizsgált területen. Az alakot Szent Pál apostollal lehet azonosítani, akinek a 13. századtól kezdve a kard a leggyakoribb attribútuma.⁴¹ Alatta az S·PAVLVS· felirat, bal vállá felett a 13-as számjegy látható.

Salvator mundi: (14. kép) A középmezőben egy fiatal férfi teljesalakos ábrázolása van. Hosszú haja vállára omlik, szakállat visel. Feje körül dicsfény és glória. Kissé balra fordul. Bal kezében nagyméretű glóbusz, amely gótikus díszítésű keresztben végződik. Jobb kezét áldásra emeli. Ruhája dúsan redőzött, köpenyét

⁴⁰ LCI VII. 603–604.

⁴¹ LCI VIII. 132.

14. kép

Salvator mundi, Sopron, Soproni Múzeum,
 leltári szám: SoM.Rt.71.1.149
 (Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

15. kép

Krisztus keresztre feszítése, Sopron, Soproni
 Múzeum, leltári szám: SoM.Rt.71.1.150
 (Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

gótikus csat fogja össze. Ruhája alól kilógnak meztelen lábai. Egy füves dombon áll, jobb oldalán különböző épületek sziluettje figyelhető meg egy lankás domboldalon. Az alak egyértelműen Jézus Krisztust ábrázolja, Salvator mundiként, azaz a világ megváltójaként. Ez az ábrázolástípus csak a késő középkorban jelent meg,⁴² a 15–16. században gyakran egészítette ki az apostolos sorozatokat.⁴³ Alatta a IESVS·CRISTVS· felirat olvasható.

Krisztus keresztre feszítése: (15. kép) A középmezőben egy többalakos jelenet látható, amely kitölti az egész teret. Középen, mintegy a függőleges tengelyre felfűzve látható a keresztre feszített Jézus, aki csak lágyékkötőt visel. Fején töviskorona, felette az INRI felirat olvasható. A keret lábánál három alak van. Lágyékkötője a két álló alak felé mutat. Baloldalon Mária, aki dúsan redőzött ruhát visel, feje körül glória, kezeit a mellkasa előtt keresztbe fonja. Jobboldalon egy fiatal férfi, János apostol jelenik meg, csigákba rendezett haja vállára omlik, feje körül glória. Kezeit szintén a mellkasa előtt keresztbe fonja. A kereszt aljában, azt átkarolva egy női alak figyelhető meg, akinek hosszú haja a hátára omlik. Térdénél olajos szelence látható, amely Mária Magdolna attribútuma. Mellette egy koponya és egy hosszúcsont van, a háttérben felhőfűzér jelenik meg. Krisztus kereszthalálának ez az ábrázolástípusa a gótikában és a késő középkorban terjedt el, majd a reneszánszban teljesebben ki.⁴⁴

⁴² MITTERAUER: Salvator mundi.

⁴³ LIC I. 424.

⁴⁴ LTK 6. 463–464.

Keltezés és a műhelykapcsolatok

A „felső-rajnai” apostolos sorozat kályhacsempéi elsősorban Dél-Németországban, Elzászban és a Boden-tó vidékén terjedtek el,⁴⁵ de Bajorország, valamint a mai Ausztria területén is megjelentek.⁴⁶ A számos lelőhelyen előkerült darabok mind-egyike azonban nem tekinthető a kisalföldi példák közvetlen párhuzamának. Mivel az apostolalak és a keret különböző negatívból készülhetett – megkülönböztethetünk keretazonos és nem keretazonos párhuzamokat is. A főképpen németországi lelőhelyeken előkerült, más kerettel rendelkező csempéket nem tekinthetjük tehát közeli párhuzamnak – sokkal inkább az azonos előképre vezethető vissza a kályhacsempéken feltűnő apostolok hasonlósága. A mai Németország területén csupán egyetlen múzeumból ismert hasonló kerettel ellátott csempe: Essenben, a Ruhr Múzeumban őriznek egy Szent András apostolt ábrázoló darabot,⁴⁷ amelynek pontos származási helye azonban ismeretlen. A fellelhető analógiák alapján osztrák területről kerülhetett a múzeumba, mivel hasonló kerettel ellátott csempék csak Alsó-Ausztriában láttak napvilágot.

A Bécsi Néprajzi Múzeum őriz egy darabot, amely egy magángyűjteményből került a múzeum birtokába. Származási helyét bizonytalanul Kremsbe lokalizálták. A kályhacsempén a keresztre feszítés jelenete látható, körülötte a Sopronból is ismert keretmotívummal. A csempét fekete színű mázzal fedték.⁴⁸ Zöldmázas, azonos kerettel rendelkező Szent Mátyás és idősebb Szent Jakab apostolt ábrázoló kályhacsempe ismert Bécsből, az Iparművészeti Múzeumból.⁴⁹ Egy további Szent Mátét ábrázoló, mázatlan darab lelhető fel a Kaiser Josef Múzeum gyűjteményében, a Bécshez közeli Badenben.⁵⁰ Szent Péter alakjával díszített darab ismert Tullnból,⁵¹ valamint hasonló kerettel rendelkező csempék kerültek elő Mautern an der Donauból is.⁵²

Magyarországon a vizsgált területen kívül szintén nem ismertek a felső-rajnai apostolokkal ellátott darabok, egyelőre csak Kőszegen, a bencés kolostor területén találtak olyan töredékeket, amelyek ehhez az apostolos csoporthoz köthetőek.⁵³ A bécsi és Bécs környéki analógiák tekinthetőek tehát a soproni, győri és mosonmagyaróvári kályhacsempék keretazonos párhuzamainak. Bár a dúcazonosság kérdését rossz minőségű, fekete-fehér fotók birtokában egyelőre csak korlátozottan

⁴⁵ ROSMANITZ: Kunst 144. Abb. 7.; STELZLE-HÜGLIN: Kacheln und Öfen 125.

⁴⁶ ROSMANITZ: Apostol Andreas 5.

⁴⁷ Essen RM, Inv.-Nr. 1965/114. Az információért hálás köszönettel tartozom Dr. Harald Rosmanitznak!

⁴⁸ Volkskundemuseum, Wien. Inv.Nr.: ÖMV/16.843.

⁴⁹ FurnArch adatbázis. Az információért és a képet hálás köszönettel tartozom Dr. Harald Rosmanitznak!

⁵⁰ Kaiser Josef Museum, Inv.Nr.: KFJM0900 <https://www.noemuseen.at/dipkatalognoemuseen/objekt-detail/catalog/65933/> (2023. március 9.)

⁵¹ KALTENBERGER: Mautern an der Donau 246. Abb. 4.

⁵² KALTENBERGER: Mautern an der Donau 286. Tafel 14.

⁵³ Kőszeg – bencés monostor. Ásatásvezető: Dr. Pap Ildikó Katalin. Az információért hálás köszönettel tartozom Dr. Pap Ildikó Katalinnak!

lehetett vizsgálni, a készítéstechnikai különbségek arra utalnak, hogy nem ugyanabban a műhelyben készülhettek, mint a magyarországi példák. A legszembetűnőbb különbségek a mázazásnál figyelhetők meg, ugyanakkor ez még nem zárja ki, hogy a csempék egy műhelyben készültek volna. A méretadatok eltérései viszont annál inkább utalhatnak erre. Az iparművészeti múzeumban őrzött darabok mérete: 27×25 cm, míg a tullni és a mauterni csempék 24×24 cm-esek.⁵⁴ Az egyetlen kivétel ez alól a Kremsből származtatott darab, amely – amennyiben hihetünk a méretarányának – szintén 29×27 cm.⁵⁵ A felsorolt keretazonos párhuzamok tehát feltehetően csak egy műhelykörzetben, de nem egy műhelyben készültek a kisalföldi kályhacsempékkel.

A lehetséges műhelyek lokalizálását két leletegyüttes is segíti. A Mauternben feltárt kályhacsempe töredékeket ugyanis a publikáló Alice Kaltenberger egy műhely leleteiként azonosította. Műhely létére nem csupán a leletanyag utal, hanem az írott forrásokból is jól kirajzolódik, hogy a Melker Straße 5. alatt feltárt telken 1558 és 1685 között több fazekas is működött. A műhely 1685-ben szűnt meg, amikor az utolsó itt dolgozó fazekas, Hans Georg Pesterle a Pöltner Straße 7. alá költöztette a műhelyt.⁵⁶ A Bécs melletti Badenben pedig két hasonló kerettel ellátott negatívot is őriznek. Az egyik negatívon Szent Máté alakja szerepel,⁵⁷ míg a másikon Szent Simon alakja tűnik fel.⁵⁸ Bár a negatívok a múzeum gyűjteményében maradtak fenn, nem pedig ásatáson kerültek elő, a Szent Mátét ábrázoló csempével kiegészítve feltételezhető, hogy valahonnan a környékről származhatnak. Ha a magyarországi példákat összevetjük a badeni negatívokkal, megfigyelhetők a kereten apróbb különbségek: a Szentleket szimbolizáló galamb szárnyai, valamint az 1628-as évszám közepén szereplő virág is eltér. Ezek alapján azt feltételezhetjük, hogy a kisalföldi csempék nem a badeni negatívok segítségével készülhettek. Ha azonban Szent Máté alakját hasonlítjuk össze, látható, hogy a magyarországi darabokon és a badeni negatívon megegyeznek a részletek: a 8-as számjegy, Máté apostol gombjai és a háztető az épület sziluettjén. Ez arra utalhat, hogy a badeni negatív és a kisalföldi Máté apostol eredeti terrakotta pozitívja (vagyis *patricája*), amelyből a negatívokat elkészítették, megegyezett. A Badenben található, szintén Mátét ábrázoló csempével összehasonlítva ugyanakkor már jelentős különbségeket látunk: itt hiányzik a 8-as számjegy és a glória, eltérő számú gombot láthatunk az alak viseletén, s az épület kéménye is különbözik. Ez arra enged következtetni, hogy eredetileg valóban kétrészes pozitívokkal dolgoztak, amelyekből később Badenben már egyrészes negatívokat készítettek. Kijelenthető

⁵⁴ KALTENBERGER: Mautern an der Donau 264–265.

⁵⁵ Az archív fotóért hálás köszönettel tartozom Claudia Peschel-Wachának!

⁵⁶ KALTENBERGER: Mautern an der Donau 254.

⁵⁷ Kaiser Josef Museum, Inv.Nr.: KFJM0899 <https://www.noemuseen.at/dipkatalognoemuseen/objekt-detail/catalog/65932/> (2023. március 9.)

⁵⁸ Kaiser Josef Museum, Inv.Nr.: KFJM0901 <https://www.noemuseen.at/dipkatalognoemuseen/objekt-detail/catalog/65934/> (2023. március 9.)

ugyanakkor, hogy a badeni Máté apostolt ábrázoló kályhacsempe nem a badeni negatívból készült. Feltehetően a Badenben vagy környékén működő műhely több negatívsorozattal is rendelkezhetett.

A soproni, győri és mosonmagyaróvári csempék származási helye egyelőre bizonytalan, nem lehet teljes bizonyossággal sem a mauterni, sem pedig a Baden környéki műhely működéséhez kötni őket. Az azonban valószínűsíthető – az ismert párhuzamok és műhelyleletek alapján –, hogy valahol Bécs környékén készülhettek. Legközelebbi analógiájuk – leszámítva a Kőszegen előkerült darabokat – az a Szent Mátét ábrázoló negatív, amely Badenből ismert, s amelynek a patricája meg-egyezhethetett a soproni példákéval.

A Storno-kályha (16. kép)

A kisalföldi régió egyik méltánytalanul elfeledett, ma is álló kályhája Sopronban, a Storno-ház (Sopron, Fő tér 8.) emeleti helyiségében, „idősebb Storno Ferenc szobájában” látható.⁵⁹ A kályha érdekessége, hogy teljes egészében apostolalakokat felvonultató csempékből áll – a párkányelemeket leszámítva. Jelen tanulmányban azonban nem célom a teljes kályhát és csempetípusait bemutatni, csupán a figurális alakokkal díszített lapcsempék leírására és az apostolos kályhacsempék elemzésére szorítkozom.⁶⁰

Bár a német kutatás négy csoportot is elkülönít a kályhákon feltűnő apostolábrázolások szempontjából, a Storno-kályhán megfigyelhető alakok egyik csoporttal sem hozhatóak párhuzamba. A vizsgált régióban egyelőre más lelőhelyről sem ismert hasonló töredék, így a fűtőberendezés viszonylag unikálisnak tekinthető.

A 170 cm magas, 90 cm széles kályha összesen 67 csempéből áll, amelyek közül 41 db lapcsempén szerepel apostol. A közel négyzetes csempék egy-egy 27 cm magasak, s 28 cm szélesek. Bár egy teljes kályha esetében az

16. kép
Storno kályha szemből, Sopron, Storno-ház
(Fotó: Rakonczay Rita)

⁵⁹ ASKER CZ: Sopron 11.

⁶⁰ A Storno-kályha teljeskörű bemutatásáról lásd: RAKONCZAY: Historische Bauforschung an Kachelöfen.

17. kép
Jézust ábrázoló csempe a Storno-kályháról
(Fotó: Rakonczay Rita)

18. kép
Szent Pált ábrázoló csempe a Storno-kályháról
(Fotó: Rakonczay Rita)

19. kép
Szent Fülöpöt ábrázoló csempe a Storno-kályháról
(Fotó: Rakonczay Rita)

20. kép
Szent Andrást ábrázoló csempe a Storno-kályháról
(Fotó: Rakonczay Rita)

egyes csempék készítéstechnikai jellemzőit korlátozottan lehet csak vizsgálni, a kályhabelsőről készült fotók alapján részben kutatható volt. A csempék vörösre égetettek, rajtuk agyagtapasztás maradványai is megfigyelhetők voltak, valamint a használat során erőteljesen kormosra égtek.⁶¹ A csempéken kissé szemcsés zöld ólommal van, amely alatt fehér engób feltételezhető. A mélyebb részeken olykor vastagabb, sötétebb színű.⁶²

⁶¹ RAKONCZAY: Historische Bauforschung an Kachelöfen 265.

⁶² RAKONCZAY: Historische Bauforschung an Kachelöfen 267.

21. kép

Szent Tamást ábrázoló csempé a Storno kályháról
(Fotó: Rakonczay Rita)

22. kép

Szent Máttyást ábrázoló csempé a Storno-kályháról
(Fotó: Rakonczay Rita)

A Storno-kályha csempéi (17–22. kép) – a felső-rajnai apostolos sorozathoz hasonlóan – többrészes negatívból készülhettek. A keretmotívum, az apostolalakok, valamint a feliratok három külön negatívból rakódhattak össze. Az egyszerű, tagolt keretben ötrészre osztott mező jelenik meg. A középső, boltíves részben helyezkedtek el az apostolok és Jézus. A boltívet négy oldalról egy-egy mező határolja, a két oldalsó felületen egy-egy teljesalakos figura jelenik meg. A baloldali figura dúsan redőzött, hosszú ruhában van, felsőtestén pánccelt visel. Egyik kezében könyv, a másikban kereszt. Lába mellett egy bárány látható. A jobboldali figurán szintén dúsan redőzött ruha van. Egyik kezében könyvet, a másikban lángoló szívet tart. A kereszt és a bárány általában Keresztelő Szent János,⁶³ míg a lángoló szív és a könyv a 15. századtól kezdve Szent Ágoston attribútumai.⁶⁴ Bár a két alak együttes ábrázolása ritka, olykor szerepelnek közösen oltárokon is, mint a nürnbergi Szent Katalin templom 15. századi oltárán.⁶⁵ Az alsó mezőben szárnyas puttófej van, két oldala felé pedig csavart, virágokkal teli bőségszaru látható. A felső képmező sarkaiban szárnyas angyalok vannak, akik tekercshez hasonló mezőt tartanak, amelyen az ábrázolt alakok nevei szerepelnek.

Jézus: (17. kép) A boltíves mezőben egy frontálisan ábrázolt férfi alakja jelenik meg. Hosszú haja válláig ér, szakállas. Feje körül szögletes nimbusz. Az alak dúsan redőzött ruhát visel, amely az antik hagyományoknak felel meg. Egyik kezét áldásra emeli, másik kezében glóbusz látható. Meztelen lábai kilátszanak a ruha

⁶³ LCI VII. 167.

⁶⁴ AURENHAMMER: LCI I. 262.

⁶⁵ HESS – HIRSCHFELDER – VON BAUM: Gemälde des Spätmittelalters Kat.-Nr. 37.

alól. A felirattekercsben a IESVS felirat, két oldalán apró stilizált virágmotívum jelenik meg. A kályhacsempén Jézus Krisztus mint *Salvator mundi*, a világ megváltója látható. (23. kép 1. ábra)

Szent Péter: A boltíves középmezőben egy teljesalakos férfi ábrázolása szerepel. Szakállat és rövid hajat visel. Feje körül kör alakú glória. Dúsan redőzött ruhát hord, amelyet a derekánál megkötöttek, felül gombok vannak. Lábai kilógnak a ruha alól. Két vállára egyszerű köpeny van terítve, jobb kezében könyv, bal kezében kulcsosomó. A szárnyas puttók által tartott irattekercsben az S BETRVS felirat és az 1-es számjegy szerepelnek. A felirat és az attribútum alapján Szent Péter apostollal lehet azonosítani. (23. kép 2. ábra)

Szent Pál: (18. kép) A boltíves középmezőben frontálisan ábrázolt teljes alak van. A szakállas férfi vállig érő hajat visel, feje körül kör alakú glória. Dúsan redőzött, az antik hagyományokat követő ruházatot visel. Jobb kezében könyv, bal kezében kard látható. A puttók által tartott tekercsben az S BALVS felirat és a 2-es számjegy szerepel. A 2-es szám tükrözve jelenik meg. A felirat és az ábrázolásmód alapján a férfit Szent Pál apostollal lehet azonosítani. (23. kép 3. ábra)

Szent János: A boltíves mezőben egy fiatal férfi frontális ábrázolása látható. Rövid, fürtös haja kereteli arcát, amelyen nincs szakáll. Feje körül kör alakú glória. Dúsan redőzött ruházatot visel, amely a középkori egyházi viselethez hasonlít. Egyszerű, galléros tunikája van, vállán pedig köpeny, amelyet a nyaka előtt fogtak össze. Egyik kezét áldásra emeli, másik kezében kehely van. Meztelen lábai kilógnak az öltözet alól. A feliratos mezőben az S IOHANE felirat és a 3-as számjegy olvasható. Az S betű fordítva szerepel, a negatív készítője nem számolt a tükröződéssel. Az O betű közepén pötty van. A csempén szereplő alakot Szent János apostollal lehet azonosítani. (23. kép 4. ábra)

Szent Simon: A boltíves mezőben egy férfi teljesalakos ábrázolása látható. A frontálisan megjelenített alaknak szakállja és bajusza van, haja a válláig ér. Feje körül kör alakú glória. Dúsan redőzött ruhát visel, amely megfelel az antik hagyományoknak. Egyik kezében ruháját, másik kezében egy fogazott fűrész tart. Meztelen lábai kilógnak a ruhája alól. A felirattekercsben az S SIMONE felirat és a 4-es számjegy szerepel. Az első S fordítva jelenik meg, a felirat készítője itt sem számolt a tükröződéssel. Az O betűben van egy pötty. A kályhacsempé Simon apostolt ábrázolja. (23. kép 5. ábra)

Szent Bertalan: A boltíves mezőben egy férfi teljes alakja látható. Az ábrázolás frontális, de az alak enyhén bal felé fordul. Szakállas, haja a vállára omlik. Feje körül kör alakú glória. Dúsan redőzött ruhát visel: földig érő tunikát, amely alól csupán lábainak vége látszik ki, s egy, a teste köré tekert tógát, amely mindkét karja felett át van vetve. Egyik kezében kést, másikban egy könyvet tart. A feliratos mezőben az S BARDOLME név és a 6-os számjegy szerepel. Az S és a D betűk fordítva jelennek meg. Az L és E – a többivel ellentétben – betűtalppal

23. kép

A Storno-kályha csempetípusai I.: 1. Jézus, 2. Szent Péter, 3. Szent Pál, 4. Szent János,
5. Szent Simon, 6. Szent Bertalan
(Rajz: Rakonczay Rita)

lettek ellátva. Az O betű közepén pötty van. A kályhacsempe Szent Bertalan apostolt ábrázolja. A kezében tartott kés vértanúságára utal, ugyanis a legenda szerint megnyúzták.⁶⁶ (23. kép 6. ábra)

Szent Fülöp: (19. kép) A boltíves mezőben egy frontálisan ábrázolt férfi jelenik meg. A teljesalakos ábrázolás enyhén jobb felé fordul. Haja válláig ér, szakállt és bajuszt is visel. Feje körül kör alakú glória. Dúsan redőzött ruházattal látták el, amely megfelel az antik hagyományoknak. Egyik kezében könyv, másik kezében keresztet tart. A ruházat alól meztelen lábai kilógnak. A felirattekercsben az S BI-LIBVS felirat és a 7-es számjegy szerepel. Az első S betű fordítva, tükrözve jelenik meg. Az ábrázolást Szent Fülöp apostol alakjával lehet azonosítani. (24. kép 1. ábra)

Szent András: (20. kép) A boltíves középmezőben egy férfi frontális ábrázolása látható. A teljesalakos képen egy idősebb, szakállas-bajuszos alak jelenik meg, feje körül glória. Dúsan redőzött ruházatot visel, amely a felsőteste előtt, köpenyszerűen lett összefogva. Egyik kezében könyv, a másikban pedig egy keresztfa egyik gerendáját fogja. A keresztfa a figura háta mögé nyúlik, de nem a megszokott T alakú, hanem az X alakúra ácsolt *crux decussata* látható. Az alak meztelen lábai kilógnak a ruházata alól. A felirattekercsben az S ANDREAS és a 8-as számjegy szerepelnek. Az S és D betűket fordítva ábrázolták, tehát a negatív készítője itt sem számolt a tükröződéssel. A kályhacsempén Szent András apostol alakja jelenik meg. (24. kép 2. ábra)

Szent Tamás: (21. kép) A boltíves mezőben egy frontálisan ábrázolt férfi alakja jelenik meg. Hosszú haja vállára omlik, szakállas. Feje körül kör alakú glória. Dúsan redőzött ruhát visel, amely feltehetően a derekánál van megkötve, felső részén gombok sorakoznak. Egyik kezében könyv, másik kezében egy lándzsát tart. Meztelen lába kilóg az öltözet alól. A felirattekercsen S THOMAS és a 9-es számjegy olvasható. Az S betűk mindkét esetben fordítva, tükröződve szerepelnek. Az O betűben egy pötty van. A csempén szereplő alakot Szent Tamás apostollal lehet azonosítani. (24. kép 3. ábra)

Szent Mátyás: (22. kép) A boltíves középmezőben egy férfi teljesalakos ábrázolása látható. Szakállas, bajuszos, haja rövid. Feje körül glória. Dúsan redőzött ruhát visel, amely szinte a földig ér. Csupán meztelen lábujjai látszanak ki alóla. Az öltözet megfelel az antik hagyományoknak. Egyik kezében könyv, a másikban alabárd van. A feliratos mezőben az S IACOBVS és a 10-es számjegy olvasható. Bár a kályhacsempén Szent Jakab apostol neve szerepel, az ábrázolt alakot az attribútuma, az alabárd alapján sokkal inkább Szent Mátyás apostollal lehet azonosítani. Hasonló formában, csupán az alakot tükröződve láthatjuk az A. Boudan által szignált 17. századi metszeten is.⁶⁷ Fiatalemberként megjelenítve, de szintén

⁶⁶ JACOBUS DE VORAGINE: *Legenda aurea*. Szent Bertalan [augusztus 24.] Budapest, 1990. 195–198.

⁶⁷ A. BOUDAN: *Apostel Matthias*. 17. század. <https://buchprojekt1.de/produkt/a-boudan-17-jahrhundert-apostel-matthaeus-mit-hellebarde-heiligendarst-kupferstich/> (2021.03.09.)

alabárdal kerül ábrázolásra Peter Isselburg (1568–1630) metszetsorozatában is,⁶⁸ amelynek Peter Paul Rubens festményei lehetnek az előképei.⁶⁹ Hasonlóan ábrázolták a felső-rajnai csoport kályhacsempéin is. A csempén tehát Szent Jakab apostol neve alatt valójában Szent Mátyás alakja jelenik meg. A kályhásmester feltehetően felcserélhette a neveket és az alakokat tartalmazó negatívokat. Mivel a kályhában fellelhető eredeti példányok esetében Jakab apostol nevéhez mindig Mátyás apostol alakját társították, ez arra utal, hogy a fazekas már nem volt mindig tisztában az apostolok eredeti attribútumaival. (24. kép 4. ábra)

Szent Jakab: A boltíves mezőben egy férfi teljesalakos ábrázolása látható. Az idősebb férfi szakállat és bajuszt visel, haja a vállára omlik. Feje körül glória. Dúsan redőzött, szinte földig érő ruházatot visel, amely alól csupán meztelen lábai látszanak ki. Az öltözet felső részén gombok sorakoznak, nyakán egyszerű gallér van. Egyik kezében könyvet, a másikban szögletes kallózófát tart. A felirattekercsben S MATHIAS és a 11-es számjegy olvasható. Az S betűk mindkét esetben helyesen szerepelnek. Bár a kályhacsempén Mátyás apostolt jelölik meg, maga az ábrázolás ifjabb Jakab apostollal azonosítható. Az attribútuma – a kallózófa – a vértanúságához köthető. Az apostolt a legenda szerint egy ványolórúddal verték agyon,⁷⁰ de a 16. századtól kezdve a metszeteken gyakran egy ilyen szögletes kallózófával ábrázolták. Egyik legkorábbi megjelenése Lucas Hugens van Leyden metszetkészítő sorozatából ismert, 1510-ből.⁷¹ Hasonló módon tűnik fel Agostino Carracci 1583-as sorozatában,⁷² és Anton Maria Zanetti 1739-es ábrázolásán is találkozunk ezzel az attribútummal.⁷³ Feltehetően a kályhásmester itt is felcserélte a negatívokat. (24. kép 5. ábra)

Szent Júdás Tádé: A boltíves keretben egy férfi teljesalakos ábrázolása látható. Teljesen jobbra fordul, profilból ábrázolták. Szakállt és bajuszt visel, haja a válláig ér. Feje körül glória. Dúsan redőzött ruhát visel, amely alól meztelen lábszárai kilógnak. Egyik kezében vastag furkósbotot tart, hóna alatt könyv. A felirattekercsben az S IVDAS feliratot és a 12-es számjegyet lehet megfigyelni. A feliratban mindkét S helyesen szerepel, a D betű és a 2-es számjegy azonban fordítva jelenik meg. A csempét Szent Júdás Tádé apostollal lehet azonosítani, mind a felirat, mind pedig az attribútumok alapján. Júdás Tádét a keresztény hagyományok szerint egy bottal halálra ütötték, így az attribútuma a vértanúságára utal.⁷⁴ (24. kép 6. ábra)

⁶⁸ Staatliche Kunstsammlung Dresden. Inv.-Nr.: A 41800 <https://skd-online-collection.skd.museum/Details/Index/984859> (2021.03.09.)

⁶⁹ TORO – D. THOMPSON WYLDER: Peter Paul Rubens 11.

⁷⁰ JACOBUS DE VORAGINE: Legenda aurea. Ifjabb Szent Jakab apostol [május 11.] Budapest, 1990. 110–114.

⁷¹ Graphische Sammlung ETH Zürich Inv.-Nr. D 459 https://doi.org/10.16903/ethz-grs-D_000459 (2021.03.09.)

⁷² Graphische Sammlung ETH Zürich Inv.-Nr. D 15014.12 https://doi.org/10.16903/ethz-grs-D_015014_12 (2021.03.09.)

⁷³ Graphische Sammlung ETH Zürich Inv.-Nr. 2014.242 https://doi.org/10.16903/ethz-grs-2014_0242 (2021.03.09.)

⁷⁴ TORO – D. THOMPSON WYLDER: Peter Paul Rubens 23.

24. kép

A Storno-kályha csempetípusai II.: 1. Szent Fülöp, 2. Szent András, 3. Szent Tamás, 4. Szent Mátyás,
5. Szent Jakab, 6. Szent Júdás Tádé
(Rajz: Rakonczay Rita)

Keltezés és a műhelykérdések

A kályha nem régészeti kontextusból került elő, s nem eredeti helyén maradt fenn, így sem a stratigráfiai megfigyelések, sem pedig az eredeti környezet vizsgálata nem visz minket közelebb a datáláshoz. Csak a fellelhető párhuzamok segítségével lehet időben elhelyezni a bemutatott kályhacsempeket.

A Storno-kályha apostolos csempe-típusainak azonban egyelőre nem ismert pontos, negatívazonos párhuzama, csupán néhány töredékük került elő Szombathelyről (25. kép),⁷⁵ valamint Kőszegről.⁷⁶ Ezek azonban szintén nem segítenek a közelebbi keltezésben. Olyan kályhacsempe- vagy metszetelőképről sem tudunk, amely segíthetne a kályha tér- és időbeli pontosabb elhelyezésében. A német nyelvterületek apostolos kályhacsempeivel nem hozható párhuzamba. A magyarországi kályhaművészetben pedig egyetlen rokonának a felső-rajnai apostolos sorozatot tekinthetjük – a hasonló témafeldolgozás miatt. Feltehetően ez a kályha is a 17. századra tehető – amelyet a készítéstechnikai megfigyelések, valamint a több mezőre osztott keretmotívum is alátámaszt. Azonban a 17. századon belüli pontosabb keltezéséhez a felépítésének eredeti helyét és a történeti adatokat kell megvizsgálni.

Bár pontos információkkal nem rendelkezünk arról, hogy hol is állt pontosan ez a kályha, a Storno-gyűjteménybe kerüléséről az ún. „régis Storno katalógus”⁷⁷ nyújt némi adalékot: „Im ewangelischen Liceum gestanden, und wurde umgetauscht für einen grossen Eisenne Ofen.” Mindezt pedig az „1870 Jahren” datálás egészítette ki. A kályha tehát eredetileg a soproni evangélikus líceumban, a mai Berzsényi Dániel Evangélikus Gimnázium és Liceumban a Széchenyi tér 11. szám alatt állhatott, ahol ekkor egy vaskályhára cserélték azt. Mivel az 1870-es éveket megelőzően nem említette írott adat a kályhát, így csak feltételezni tudjuk, hogy azt eredetileg is az evangélikus líceumban állították fel. A líceum történeti adatai pedig közelebb vihetnek minket a kályha keltezéséhez. Egyes források szerint a líceum 1557-ben nyitotta meg kapuit,⁷⁸ de más források ugyanezt csupán 1620 utánra helyezik.⁷⁹

25. kép

Apostolos kályhacsempe töredékek, Szombathely, Savaria Múzeum, leltári szám: Sz.R.: 78.00.03.
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

⁷⁵ Szombathely – Romkert 1978, Savaria Múzeum, leltári szám: Sz.R.78.00.03.

⁷⁶ Kőszeg – Városárok 1972, Savaria Múzeum, leltári szám: 73.159.453.

⁷⁷ A katalógust a Soproni Múzeumban őrzik, azonban leltározatlan, feldolgozatlan. Az információért és a katalógusban a kályháról szereplő adatokért Nemes Andrásnak hálás köszönettel tartozom!

⁷⁸ NÉMETH: Sopron tanintézetének iratai 61.

A telket azonban, amelyen az iskola ma is áll, csupán csak 1658-ban vették meg Türk Lászlótól, akinek akkor a Hosszúsoron állt háza.⁸⁰ A ma is látható épület azonban nem vezethető vissza a 17. század második felére, azt ugyanis csak a 19. század második negyedében építették fel. Az új épület alapkövetétele 1824-ben történt,⁸¹ majd 1894-ben további jelentős átalakításra került sor.⁸²

Mivel a kályha stilisztikai alapon a 17. századra tehető, feltehetően 1658 után kerülhetett az eredeti épületbe. A datálást tovább lehet szűkíteni, mivel a líceumot – sok más evangélikus iskolához hasonlóan – az esztergomi érsek parancsára 1674-ben bezárták,⁸³ s csupán 1681-ben nyitotta meg újból kapuit.⁸⁴ Elképzelhető tehát, hogy a kályha készítése és felépítése csupán 1681 után történt, amikor az iskola már zavartalanul működhetett az újonnan megszerzett telken. Ez a kályha aztán 1824-ben még jó állapotban lehetett, s azt az új épületben tovább használhatták. Végül – feltehetően az 1894-es építkezéseket megelőzően, ahhoz kapcsolódva, lecserélték, s így került a műkedvelő Storno család tulajdonába.

Mivel a Storno-kályha apostolsorozata nem rendelkezik külföldi, s csupán igen kevés hazai analógiával, így a csempék készítésének helye egyelőre ismeretlen. A néhány kőszegi és szombathelyi töredéket tekintetbe véve feltételezhető, hogy a kályha és a kályhacsempék készítési helye valahol Sopron vagy Vas vármegyében keresendő.

Szent György

Szent György alakja kályhacsempéken a késő középkorban is igen népszerű volt. A mai Svájc területén már a 14. század második felében feltűnt.⁸⁵ A 15. századtól kezdve szinte egész Európában elterjedt. Német nyelvterületen nagyon gyakori típus, az egészen egyszerű kályhákon ugyanúgy jelen volt, mint a díszesebb darabokon.⁸⁶ Csehországban szintén számos változatával találkozunk a 15-16. században.⁸⁷ Magyarországon Visegrádról és Budáról mázas variációban,⁸⁸ Besztercebányáról szintén mázas, sarokcsempével ellátott formában ismert.⁸⁹ Trencsén várából,⁹⁰ a gombaszögi pálos kolostorból pedig mázatlan példányok kerültek elő,⁹¹ de Sümeg várában is napvilágot láttak mázatlan darabok.⁹² Erdély, Moldova

⁷⁹ NÉMETH: Sopron iskolái 47.

⁸⁰ VARSÁNYI: Evangélikus 28.

⁸¹ NÉMETH: Sopron iskolái 48.

⁸² NÉMETH: Sopron iskolái 50.

⁸³ VARSÁNYI: Evangélikus 28.

⁸⁴ NÉMETH: Soproni evangélikus Líceum 14.

⁸⁵ ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GUTSCHER: Ofenkeramik in Bern 272; Kat. 379.

⁸⁶ STRAUSS: Die Kachelkunst 12.

⁸⁷ PAVLÍK – VITANOVSKÝ: Encyklopedie kachlů 50.

⁸⁸ KISS – SPEKNER – VÉGH: Szívmelengető középkor 191–192; 3.51.a-b.

⁸⁹ KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc 12.

⁹⁰ EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÜRYOVÁ: Stredoveké kachlice Obr. 14.

és Havasalföld területén számos változatban ismert a 15-16. század fordulójáról, amelyek többnyire helyi készítmények voltak.⁹³

A késő középkorban az ábrázolás szorosan összefüggött Jacobus de Voragine *Legenda aurea*jának illusztrációival: a csempéken általában a lovon ülő Szent György látható, aki legyőzi a sárkányt, ezzel megmentve a király leányát.⁹⁴ Német⁹⁵ és cseh nyelvterületen,⁹⁶ valamint Magyarországon⁹⁷ is ez jellemző a középkori Szent György ábrázolásokra; a zsúfolt díszítésű csempelapon a háttérben a királylány és Silena város sziluettje is megfigyelhető.⁹⁸ Néhány esetben előfordul a szent álló alakja is,⁹⁹ de Csehországban a megmentett királylány ilyenkor is állandó szereplő.¹⁰⁰

A 16. században visszaesés figyelhető meg az ábrázolás népszerűségében, leginkább egyedi darabok jelennek meg, amelyek legtöbbször a gótikus hagyomány továbbélésének tekinthetők. Ónod várában egyértelműen másolt példány került elő a 16. század elejéről.¹⁰¹ Diósgyőrben a középkori mintákat hordozó kályhán szerepelt egy Szent Györggyel díszített csempe a 16. században.¹⁰² Bozókön a „besztercebányai kör” 16. század elejére tehető csempéivel összefüggésben látott napvilágot egy unikális Szent Györgyöt ábrázoló darab.¹⁰³

A 16. század második feléből – feltehetően a reformációval összefüggésben – nem ismerünk Szent György alakjával díszített kályhacsempéket a Magyar Királyság területén. Legközelebb csak a 17. században tűnt fel újra ez az ábrázolástípus.

Szent György és a sárkány a Duna mentén

A vizsgált területen Győrben, a Czuczor Gergely Bencés Gimnázium és Kollégium területén, az egykori jezsuita kolostorban a liftaknához kapcsolódó régészeti megfigyelés során kerültek elő nagy mennyiségben olyan, Szent György alakjával díszített kályhacsempék, amelyeket a 17. századra lehet keltezni. A csempék az egykori pince feltöltéséből jöttek elő, s valószínűleg frissen lebontott teljes kályhák maradványai

⁹¹ Slavec-Gombasek, 2021. Ásatásvezető: Kamil Švaňa.

⁹² KOZÁK: Sümeg kályhacsempéi 272, 2; 4. kép.

⁹³ GRUIA: Saint George on medieval stove tiles 242.

⁹⁴ ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GÜTSCHER: Ofenkeramik in Bern 67.

⁹⁵ STRAUSS: Die Kachelkunst 17, Taf. 4, 1. kép.

⁹⁶ PAVLÍK – VITANOVSKÝ: Encyklopedie kachlů Kat. 246–269.

⁹⁷ KISS – SPEKNER – VÉGH: Szívmelengető középkor 191–192, 3.51.a-b.

⁹⁸ TOMKA: Ónodi kályhacsempék I. 247.

⁹⁹ Sebald-templom, plébánia feltárása: <https://www.nuernberg.museum/projects/show/847-maria-st-georg-friedrich-iii-prunkkachelofen> (2023. március 15.)

¹⁰⁰ PAVLÍK – VITANOVSKÝ: Encyklopedie kachlů Kat. 281–287.

¹⁰¹ TOMKA: Ónodi kályhacsempék I. 243, 1. kép 6.

¹⁰² BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN: A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi.

¹⁰³ Lesnícke a drevárske múzeum, Zvolen. Leltári szám: 805/A.

voltak.¹⁰⁴ A Szent Györggyel díszített kályhacsempék mellett a már említett felső-rajnai apostolos sorozat töredékei, valamint kétfejű sasos darabok láttak napvilágot.

A szent alakjával díszített csempék igen igényesen kiképzett, minőségi darabok. Nem csupán az ábrázolás részletgazdagsága, de a készítés technikai részletei is egy kvalitásos mesterre vagy műhelyre utalnak. A csempék fehér agyagból készültek, de gyakran megjelenik a sárgásfehér vagy szürkésfehér égetési szín is, akár egy kályhacsempén belül. Az agyag finoman iszapolt, homokkal és kisebb kavicsokkal soványított, s tartalmaz vörös szemcséket is. A díszített csempelapokat élénk színű, zöld ólomházzal fedték, alatta fehér engób nem figyelhető meg. A mázas csempelaphoz viszonylag vékony, íves oldallapok járulnak, amelyeknek a végét visszahajtva ovális vagy lekerekített négyzet alakú peremet képeztek ki. A csempék mélysége kb. 2,5 és 4 cm között mozog. Textillenymatot a hátoldalakon nem lehetett megfigyelni.

Szent György és a sárkány 1.: A négyzetes csempé méretét a párhuzamok alapján 24×24 cm-re lehetett rekonstruálni. A csempét háromtagú kerettel vették körbe, a két szélesebb pálcátagos kereten belül egy vékony pálcátag is körbeveszi az ábrázolást. A pálcátagok között kisebb horony figyelhető meg. Szent György jobbra néző, ágaskodó lovon ül, azonban a szent felsőteste már frontálisan van ábrázolva. Sisakján három toll figyelhető meg, amelyek rálógnak a keretre. Fürtös haja vállára omlik. Szakáll és bajusz nélküli. Ráncolt anyagú zekéje felett mellvértet visel, amelynek közepén kereszt van, mellette csigavonalas díszítés. Köpenye, amelynek két vége a háta mögött fodrozódva lobog, szintén hasonlóan díszített. Lábvértjén pontozott motívum látható. Lándzsáját mindkét kezével tartja, s a végét a csempé alján lévő sárkány szájába döfi. A sárkány tömzsi, gömbölyded testű, végtagjain hosszú karmok vannak, amelyek rálógnak a keretre. Farka hosszú, a ló patái alatt kunkorodik. Testét pikkelyszerűen pöttyökkel látták el, hátán íves tarajok sorakoznak. Szárnya rásimul a testére. A lovon magas kápájú, díszes lószerszám látható. A lótakarón hasonló, csigavonalas díszítés jelenik meg, amelyet díszesen kialakított pántok rögzítenek. A kötőfék egyenesen fut a ló nyaka körül, amelynek sörénye több sorba, farka fürtökbe rendezett. Patáin a patkó is megfigyelhető. (26. kép)

26. kép
Négyzetes Szent György, Győr, Rómer Flóris
Művészeti és Történeti Múzeum, leltározatlan
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

¹⁰⁴ SZÓNYI – TOMKA: Jelentés a győri bencés gimnázium udvarán végzett régészeti szakfelületeiről. 2010. május 6. – június 9.

Szent György és a sárkány 2.: A téglalap alakú csempe pontos mérete egyelőre bizonytalan. Szélessége 20 cm, magassága a mérhető töredékek alapján 28 cm körül alakulhat. A téglalap alakú csempén ábrázolt alak nagyon hasonlít a négyzetes csempéhez, de vannak ugyanakkor jelentős eltérések is. A csempét itt is háromtagú kerettel vették körbe, s a központi alak jobbra néző, ágaskodó lovon ül. Itt azonban a szent sisakján négy toll látható, amelyek továbbra is rálógnak a keretre. A mellvértjén a kereszt mellett pöttyös díszítés van, köpenyt nem visel. A lótakarón hasonló csigavonalas díszítés látható, azonban kevesebb pánttal rögzített. A ló sörénye csak egy sorba rendezett, a füle mellett apró virágmotívum látszik, amely azonban a négyzetes darabokról hiányzik. A ló farka hasonlóan kialakított, de itt a keret elvágja a motívumot. A kötőfék/hajtósíj itt ívesen simul a ló nyakára. A sárkány ábrázolása megegyezik a négyzetes csempékével, de teste közelebb helyezkedik el a ló patáihoz. A karmok itt is rálógnak a keretre. (27. kép)

27. kép
Téglalap alakú Szent György, Győr, Rómer Flóris
Művészeti és Történeti Múzeum, leltározatlan
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

Pozsonyból (*Bratislava, SK*), a vár területéről is származnak olyan kisebb töredékek, amelyek egy hasonló, Szent György alakjával díszített kályhacsempéhez tartozhattak. A csempék agyaga sárgásfehérre égetett, kavicsokkal soványított. Zöld ólommal borítottak, engób nélkül. A csempelaphoz vékony, íves oldallapok járulnak, amelynek a végét visszahajtva és finoman befelé húzva D, olykor ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A csempék mélysége mindössze 2,4–3,3 cm között alakul. Textillenymatot nem lehetett megfigyelni.

Szent György és a sárkány 3.: A méretek és a csempe formátuma nem ismert. Háromtagú keretben Szent György feltehetően balra néző, ágaskodó lovon ül. A sárkány a győri darabokkal ellentétben szintén nem jobbra, hanem balra fordul. Testén hasonló pöttyözött díszítés van, szárnyán bordák sorakoznak. Karmai nem lógnak rá a keretre. A szentalak ábrázolása az ismert töredékek fényében egyelőre ismeretlen. A ló kidolgozása kevésbé részletgazdag, patáin nem látható a patkó. Sörénye egy sorba rendezett, a lószerszám kevésbé díszített. Szent György lándzsája is egyszerű, díszítetlen. Az egyik töredéken, a bal sarokban az S GEO[RGIVS] felirat olvasható. (28. kép)

28. kép

Szent Györgyöt ábrázoló töredékek, Pozsony,
Szlovák Nemzeti Múzeum, leltári szám:
AH 73878; AH 73885; AH 73887
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

Párhuzamok és műhelykérdések

A Győrben és Pozsonyban előkerült csempékhez hasonló darabok a Duna mentén már több lelőhelyről ismertek. Elsőként Írásné Melis Katalin közölt nagyon hasonló kályhacsempéket Budáról,¹⁰⁵ Juhász Etelka pedig a Tabánból.¹⁰⁶ Később a váci várból kerültek elő kisebb darabok.¹⁰⁷ Legutolsó összefoglalásuk Kocsis Edit nevéhez köthető, aki az esztergomi vár leletanyagából dolgozta fel a hasonló példányokat.¹⁰⁸ A cikkből kiderül, hogy Visegrádon is kerültek elő Szent György alakjával díszített töredékek, amelyek azonban közöletlenek.¹⁰⁹ Legutóbb pedig Kőszegen, a Szent Jakab templomban tártak fel Szent Györgyöt ábrázoló csempéket.¹¹⁰

A Magyar Királyság egykori területén kívül is ismertek ugyanakkor hasonló kályhacsempék. Bécsben, a Hernalser HauptstraÙe-n láttak napvilágot olyan példányok, amelyek mind kialakításukban, mind pedig az ábrázolt alak megjelenésében hasonlítanak a győri darabokra.¹¹¹ Bécs kör-

nyékén további két teljes csempe lelhető fel Badenben, a Kaiser Franz Josef Museum gyűjteményében, amelyeken egy nagyon hasonló Szent György ábrázolás tűnik fel.¹¹²

A felsorolt párhuzamok ugyanakkor nem tekinthetők dúcazonos analógiáknak. A budai darabon GEORGIVS felirat szerepel, amely a győri csempékről teljesen hiányzik, de a szent ruházatában is fellelhetőek jelentős különbségek. Bár a

¹⁰⁵ ÍRÁSNÉ MELIS: Szent György alakos csempék 265–266. 18. kép. A csempét Ana Maria Gruia is közli, azonban tévesen 1480-ra keltezi. GRUIA: Saint George on medieval stove tiles Kat. 23.

¹⁰⁶ JUHÁSZ: Cseréplovas 359. 10. kép.

¹⁰⁷ SÖMJÉNI: Kályhacsempék a váci várból 138; 289–290. 32–33. tábla.

¹⁰⁸ KOCIS: 1686 utáni kályhák 191. 11. kép; 193, 13. kép.

¹⁰⁹ KOCIS: 1686 utáni kályhák 196.

¹¹⁰ Kőszeg – Szent Jakab templom 2022–2023. Ásatásvezető: Dr. Pap Ildikó Katalin. Az ásatáson jómagam is részt vettem, a csempék jövőbeli feldolgozásának lehetőségét Dr. Pap Ildikó Katalinnak hálásan köszönöm!

¹¹¹ Stadtarchäologie – Wien, Inv.-Nr. MV 105249/3. <https://stadtarchaeologie.at/start/funde/online/hh-59-63/katalog/bef-nr72/funde/mv105249-3/> (2023. március 17.)

¹¹² Kaiser Franz Josef Museum, Baden. Inv.-Nr.: KFJM0903; KFJM0905. <https://www.noemuseen.at/dipkatalognoemuseen/objekt-detail/catalog/reliefkachel-65938/> (2023. március 17.)

pozsonyi példán megjelenik a felirat, ott a szent neve előtt S betű is szerepel.¹¹³ A Tabánból előkerült példányon nem látható Szent György köpenyének csigavonalas díszítése és a ló teste is tömzsiinek tűnik.¹¹⁴ A váci és visegrádi darabokkal nehéz összevetni, mivel csupán kisebb töredékek ismertek ezekről a lelőhelyekről. Az esztergomi kályhacsempék nagyon hasonlítanak a győri darabokhoz, nem csupán a relief kiképzésében, de a készítőtechnikai jellemzőkben is. A négyzetes csempe esetében a méretadatok is megegyeznek.¹¹⁵ Felfedezhetőek ugyanakkor apróbb különbségek a szentalak ruházatán: a mellvértről hiányzik a csigavonalas díszítés, a köpenyének csak egyik szára lobog hátrafelé. A téglalap alakú kályhacsempén még nagyobb különbségek vannak: az esztergomi példányon megjelenik Szent György köpenye, amely a győri darabokról teljességgel hiányzik. A legnagyobb eltérés, hogy Esztergomban a keret nem szakítja meg a motívumot a ló farkánál, s a sárkány karmai nem lógnak rá a keretre.¹¹⁶ A Bécsben előkerült darabon Szent György arca nem teljesen frontális, mint a győri darabokon, s a lova is magasabbra ágaskodik, mint a vizsgált lelőhelyen. Köpenye hátrafelé lobog, de a csigavonalas díszítés csak a lótakarón köszön vissza.¹¹⁷ A Badenben őrzött csempéken szintén felirat szerepel, a ló magasabbra ágaskodik, s a sárkány farka is másképpen kunyorodik. Ezeken a példákön az is jól megfigyelhető, hogy a sárkánynak eredetileg szárnya is van, azonban a magyarországi darabokon ez a részlet már elsikkadt, a szárny a sárkány gömbölyded testére simul.¹¹⁸ Mivel a pozsonyi kályhacsempéken a szent alakja és a ló is balra, s nem jobbra fordul, ez a típus alapvetően eltér mind-egyik felsorolt párhuzamtól.

Az ábrázolástípus kedveltségét mutatja, hogy a korszakból két, népiesebb derivátuma is ismert. Nagyszombatban (*Trnava, SK*) került elő egy vörös agyagból készült, mázatlan változata, ahol – bár már nyoma sincs a relief részletes és igényes kiképzésének, – de egy hasonló Szent György jelenik meg lóháton, fején a hármas tollforgó.¹¹⁹ S valószínűleg szintén a Duna menti típusokat alapul véve készülhetett az a mázatlan darab is, amely Budán, az Erdélyi bástyá területén került elő.¹²⁰

A csempék készítői helye egyelőre ismeretlen, de a fellelt párhuzamok alapján jól kirajzolódik a Duna mente, amely akár kereskedelmi útként is szolgálhatott. Mivel azonban sem a magyarországi, sem pedig az osztrák párhuzamok nem azonos dúc alapján készültek, feltehető, hogy a győri darabok valahol Győr, a pozsonyi csempék pedig Pozsony környékéről származhatnak, s a Duna csupán a negatívok

¹¹³ ÍRÁSNÉ MELIS: Szent György alakos csempék 265–266., 18. kép.

¹¹⁴ JUHÁSZ: Cseréplovas 359., 10. kép.

¹¹⁵ KOCIS: 1686 utáni kályhák 191.

¹¹⁶ KOCIS: 1686 utáni kályhák 191., 11. kép; 193., 13. kép.

¹¹⁷ KRAUSE ET AL.: Hernals 86–87.

¹¹⁸ Kaiser Franz Josef Museum, Baden. Inv.-Nr.: KFJM0903; KFJM0905. <https://www.noemuseen.at/dipkatalognoemuseen/objekt-detail/catalog/reliefkachel-65938/> (2023. március 17.)

¹¹⁹ Západoslovenské Múzeum, Inv. č.: 13255/A.

¹²⁰ Buda – Erdélyi bástyá 2020, Budapesti Történeti Múzeum, Leltári szám: 2019.34.148.

terjedési útvonalát jelölte ki. A lehetséges műhely lokalizálását elősegítik azok a Szent Mártont ábrázoló kályhacsempék, amelyek Szombathelyen, a Romkert területén láttak napvilágot (29. kép).¹²¹ Bár a kályhacsempén nem Szent György szerepel, a szentalak rajzolata, s a csempe készítése technikai jellegzetességei is nagyon hasonlítanak. Szent Márton fején hasonló tollforgó van, köpenyén megjelennek a csigavonalak, mellvértjén szintén kereszt, s rajta pöttyözött díszítés látható. Hasonló fehérre égetett agyagból készült, mérete 25×25 cm, mélysége 4 cm körül alakul. Különbség azonban, hogy a szombathelyi Szent Mártonnal díszített csempéken szinte mindig megfigyelhető textillenymot, amely azonban a győri Szent György ábrázolásos kályhacsempékről hiányzik. A stilisztikai és készítése technikai hasonlatosságok alapján azonban feltételezhető, hogy a győri Szent Györgyöt és a szombathelyi Szent Mártont ábrázoló csempék azonos műhelyben, de mindenképpen azonos műhelykörben készülhettek. A pozsonyi csempék esetében a tükröződött minta, s a kevésbé részletgazdag, elnagyolt ábrázolás arra utal, hogy Pozsonyban másolt csempékkel számolhatunk, amelyek akár az ismertetett párhuzamok valamelyikét alapul véve, egy helyi fazekas termékei lehetnek.

29. kép
Szent Mártont ábrázoló csempe, restaurált,
Szombathely, Savaria Múzeum, leltári szám:
Sz.R.77.3.3.
(Fotó: Rakonczay Rita)

Szent György barokk keretben

Győrben, a jezsuita kolostorban gazdag, barokk kerettel ellátott Szent György ábrázolásos kályhacsempék is előkerültek. Bár a relief rajzolata kevésbé igényes, de a csempék készítése technikai jellemzői szakavatott mesterre utalnak. A csempék itt is fehér agyagból készültek – gyakran sárgás- vagy szürkésfehérre égetettek. Néhány esetben textil segítségével nyomták a csempelapot a negatívba. Hasonló, élénkzöld színű olommázzal fedték őket, engób nélkül, a máz ugyanakkor néhány esetben korrodálódott, lepergett. A mázas csempelaphoz vékony, kissé íves oldallapok csatlakoznak, amelynek a végét visszahajtva ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A csempék mélysége 3–4 cm. A legtöbb esetben textillenymotot is meg lehetett figyelni, amelyet utólag részben eldolgoltak.

¹²¹ P. HAJMÁSI: Kályhacsempék Vas megyéből 254., 486. kép.

Szent György puttóalakokkal díszített keretben: A csempe mérete az ismert töredékek alapján 24×24 cm lehet, bár a magassága egyelőre bizonytalan. Az apostolos kályhacsempékhez hasonlóan valószínűleg itt is kétrészes negatívval számolhatunk. A négyzetes csempelapot háromszor tagolt kerettel vették körbe, amelyben gazdag, barokk motívumokkal díszített mezők láthatóak, míg a szent alakja egy boltívben áll. A boltív két oldalán korinthoszi oszlopfővel ellátott, balluszerhez hasonló oszlopok vannak. Az oszloplábazatok négyzetesek. Az oszlopok felett kétoldalt egy-egy meztelen puttóalak ül, akik egy kendőt fognak mindkét kezükkel. A puttóalakok a fel-

30. kép

Szent György barokk keretben, Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum
(Fotó: Rakonczay Rita)

sőtestükkel frontálisan vannak ábrázolva, de a csempe közepe felé néznek. A boltív tetején egy galamb – a Szentlélek – ábrázolása látható. A puttóalakok feje, valamint a galamb rálógnak a keretre. A csempe középmezőjében Szent György lovas alakja szerepel, amely feltehetően másik negatív segítségével készült. Sok esetben ennek a belső negatívnak a vonala megfigyelhető a csempéken is. Szent György sisakot hord, amelyen három toll van, fürtös haja a vállára omlik. Szakállat és bajuszt nem visel. Felsőruházatán csigavonalas díszítés látható. Nyaka körül a köpenye fodrozódik. Derékán szintén kendőt visel, amelynek két vége hátrafelé lobog. Jobbra néző, ágaskodó lovon ül, de a szent felsőteste frontálisan van ábrázolva. Mindkét kezében hosszú lándzsát tart, amelyet a sárkány szájába döf. A sárkány kisméretű, a ló mellső és hátsó lábai között elfér, farka elvékonyodva kunkorodik. Testét pikkelyszerűen alakították ki. A lovon díszes takaró van, a kötőfék ívesen simul a ló nyakára. Sörénye egy sorba rendezett, fején Szent Györgyéhez hasonló hármastollforgó. A szent alakja alatt a párhuzamok alapján vékony feliratos mező imitációja lehetett, amelyben már nem szerepelt a figura neve. (30. kép)

Párhuzamok és keltezés

A barokk kerettel ellátott típusnak Dévény (*Devín, SK*), valamint Berencs (*Branč, SK*) várából ismertek analógiái. A dévényi példáról csak egy rajzot közölt a leletet feldolgozó Denisa Divileková, így a győri leletekkel az összehasonlítás nem le-

hetséges.¹²² Berencs várában azonban mázatlan, vörös agyagból készült változata látott napvilágot,¹²³ amely biztosan nem egy műhelyben készült a győriekkel. A keret puttóalakjai és Szentlélek-ábrázolása ugyanakkor egyértelműen a felső-rajnai apostolos sorozat keretmotívumára (2. kép) utalnak vissza. Bár a kétoldalt elhelyezkedő angyali üdvözlés jelenet helyén oszlopok szerepelnek, s a puttóalakok nem kifelé, hanem a csempe közepe felé néznek, a két keret rokonsága tagadhatatlan. A középmező Szent György alakja pedig a már megismert győri – és a Duna menti – Szent György ábrázolásokkal rokonítható. A relief részletei és kidolgozása ugyan sokkal igénytelenebb, de erre utal a kompozíció mellett a vértetec hasonló díszítése, a díszes lószerszám, a hármastollforgó a szent sisakján, vagy a hátrafelé lobogó köpeny is.

Mind a keretmotívum, mind pedig a középmező szentalakjának eredetije is előkerült Győrben, így talán azt feltételezhetjük, hogy egy helyi mester, a már megismert motívumok alapján saját kályhacsempét hozott létre. Mindhárom Szent Györgyöt ábrázoló típus hasonló technikai jellemzőkkel (agyag, mázazás, mélység) bír, s a négyzetes csempék tekintetében a méretdatok is megegyeznek. Így akár azt is feltételezhetjük, hogy a fazekas vásárolt negatívokkal készített kályhát a jezsuita kolostorba, majd az apostolos és Szent Györgyöt ábrázoló csempékből megalkotta saját negatívját.

A győri Szent Györgyöt ábrázoló csempék keletkezését részben a fellelt párhuzamok, részben pedig a jezsuita kolostor régészeti és történeti adatai segíthetik. A budai csempéket Írásné Melis Katalin a 17. század végére, esetleg a 16. század végére helyezte, mivel török kori leleteket is tartalmazó rétegből kerültek elő.¹²⁴ A váci vár leleteit a 16-17. század fordulójára helyezték a párhuzamok alapján.¹²⁵ Az esztergomi darabokat a visszafoglalás, tehát 1686 utánra keletzték.¹²⁶ A bécsi töredékeket a 16-17. századra helyezték,¹²⁷ míg a badeni gyűjteményben fennmaradt példányokat 1700 körülre datálták.¹²⁸ A dévényi barokk keretes Szent Györgyöt stíluskritikai alapon a 16. század második felére helyezték,¹²⁹ míg a berencsi példát már a 17. századra keletzték.¹³⁰

A történeti és a régészeti adatok talán segíthetnek a keletkezés szűkítésében. A volt győri jezsuita kolostort 1626-ban alapították,¹³¹ majd a rend feloszlataáig,

¹²² DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade Devín 195. Obr. 10:4; DIVILEKOVÁ: Renesančné kachlice 225. Tab. III:2.

¹²³ KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc 12.

¹²⁴ ÍRÁSNÉ MELIS: Szent György alakos csempék 265.

¹²⁵ SÖMJÉNI: Kályhacsempék a váci várból 138.

¹²⁶ KOCSIS: 1686 utáni kályhák 197.

¹²⁷ KRAUSE – MOSSER – RANSEDER – GAISBAUER – SAKL-OBERTHALER: Hernal 86–87.

¹²⁸ Kaiser Franz Josef Museum, Baden. Inv.-Nr.: KFJM0903; KFJM0905. <https://www.noemuseen.at/dipkatalognoemuseen/objekt-detail/catalog/reliefkachel-65938/> (2023. március 17.)

¹²⁹ DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade Devín 194.

¹³⁰ KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc 12.

¹³¹ KÁDÁR: Jezsuiták Győrben 209.

1773-ig volt a jezsuiták kezén, végül bencés kolostor lett belőle.¹³² A mai kolostor-épületet azonban 1654 és 1667 között emelték,¹³³ amely a kolostor mai Széchenyi térre nyíló bejárata felett is olvasható.¹³⁴ Ez az évszám a kályhacsempék szempontjából jó *terminus postquem* datálást biztosít; tehát a Szent György alakokkal díszített kályhákat valamikor a 17. század második felében, 1667 után készíthették. A régészeti ásatás során a kályhák darabjai a pince feltöltési rétegéből kerültek elő. A csempék mellett nagy számban láttak napvilágot olyan kerámiatöredékek – márványozott díszű habán edények –, valamint érmek és kegyérmek, amelyek már a 18. század időszakára tehetőek. Ez azt valószínűsíti, hogy a kályhákat valamikor a 18. század folyamán bonthatták le, s töltötték fel velük az egykori pincét.

Állatalakokkal díszített kályhacsempék

A 17. századra az állatok ábrázolása kályhákban a korábbi korszakokhoz képest igencsak visszaesett. A késő középkorban főképpen tanmeséket elbeszélő kályhák vonultak fel állatalakos motívumokat,¹³⁵ amelyek azonban a 17. századra már nem számítottak divatos témának. Állatok nagyon gyakran csupán kísértőként jelentek meg ebben a korszakban, mint például a delfinekkal díszített pártacsempéken,¹³⁶ de nem ők voltak az ábrázolás főszereplői. A kétfejű sas az egyetlen olyan típusú ábrázolás, amelyen egy állatfigura a kályhacsempe központi alakja, ezek azonban erősen összefüggnek a címeres reprezentációval.

Kétfejű sasos kályhacsempék

A 16-17. században a kétfejű sassal ellátott kályhacsempék igen nagy népszerűségnek örvendtek a Magyar Királyság egész területén. Az ábrázolást a korai kutatás mindenképpen a címerképekkel kötötte össze. A Német-római Birodalom hivatalos címerében Zsigmond uralkodásától tűnik fel, azonban Dénes asztalnokmesternél már 1328-ban találkozhatunk a jelképpel.¹³⁷ Kályhacsempéken a 16. században jelentek meg,¹³⁸ s még a 19. században is előfordultak kályhákban.¹³⁹

A kétfejű sassal díszített kályhák a vizsgált korszakban éltek virágkorukat, s szinte az egész ország területén megtalálhatóak különböző típusaik. Csupán a legfontosabb példákat említve; Budáról, Sümegről, valamint Egerből Kozák Károly

¹³² KÖKÉNYESI: A győri jezsuita gimnázium diáksága 133.

¹³³ KÁDÁR: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói 106–107.

¹³⁴ KÁDÁR: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói 105.

¹³⁵ KISS – SPEKNER – VÉGH: Szívmelengető középkor 191.

¹³⁶ KOZÁK: Évszámok habán kancsó és kétfejű sasos kályhacsempék 239., 20. kép.

¹³⁷ KOZÁK: Kétfejű sasos csempék 165.

¹³⁸ KOZÁK: Kétfejű sasos csempék 165.

¹³⁹ SÁBJÁN: Népi cserépkályhák 47.

publikálta az előkerült darabokat, aki elsőként kezdett el foglalkozni a témával.¹⁴⁰ Juhász Etelka Óbudáról közölt kétfejű sasos csempéket,¹⁴¹ de a váci vár leletanyagában is feltűntek.¹⁴² Esztergomból több változatuk ismert.¹⁴³ Diósgyőrben csak kevés töredékük látott napvilágot,¹⁴⁴ míg Szendrőn kilenc típusukat is el lehetett különíteni.¹⁴⁵ Újabban Cserépvárban találtak kétfejű sasos töredékeket,¹⁴⁶ de a szolnoki vár leletanyagában is megtalálhatóak.¹⁴⁷ Erdélyben is számos variációjuk ismert.¹⁴⁸

Kétfejű sasos kályhacsempék az osztrák-burgundi címerrel

Jelen tanulmányban azokat a kétfejű sasos kályhacsempéket veszem sorra, amelyek a Habsburg címerrel szerepelnek, mivel a korszakban ez tekinthető az egyik legelterjedtebb típusnak, s ez a változatuk jelenik meg legtöbbször a leletanyagokban.

Legnagyobb számban Győrben, az egykori jezsuita kolostorban kerültek elő kétfejű sas és az osztrák címert ábrázoló kályhacsempék. A kétfejű sasos darabok a Szent Györgyöt ábrázoló csempékkel együtt, a pince feltöltéséből származnak. Győrben – hasonlóan a Szent György alakjával díszített csempékhez – itt is két változatban, négyzetes és téglalap formátumban ismertek. Készítéstechnikai jellegzetességeik megegyeznek a Szent György ábrázolásos darabokéval.

Kétfejű sas 1.: A négyzetes csempe mérete az előkerült töredékek alapján 26×26 cm lehet, amelyet alátámaszt egy 13 cm széles félcsempe is. A központi motívumot négytagú kerettel vették körbe, amely lépcsőzetesen a csempe belső része felé csökken. A kályhacsempén egy kétfejű sas jelenik meg. Kissé gömbölyded testén címer van. A címer osztott, a heraldikai jobboldalon az Osztrák Főhercegség pólyás, baloldalon Burgundia négyszer vágott, harántpólyás címere. Az osztott címert I. Miksa császár alkalmazta elsőként, amikor feleségül vette Burgundi Máriát 1477-ben, de egészen 1740-ig ez volt a Habsburg családi címer.¹⁴⁹ A sas kiterjesztett szárnyú, szétvetett lábú. Nyaka szinte a címer felett rögtön elágazik. Fején félkör alakú glória, s a korona pereméből felfelé kiindulva szalag fut a szárnyak felé, amely a szárnyak mellett csavarodik. A sas csőreivel megérinti az eve-

¹⁴⁰ KOZÁK: Kétfejű sasos csempék; KOZÁK: Évszámok habán kancsó és kétfejű sasos kályhacsempék.

¹⁴¹ JUHÁSZ: Kétfejű sasos csempe Óbudáról.

¹⁴² SÖMJÉNI: Kályhacsempék a váci várból 132–137., 266–288., 9–31. tábla.

¹⁴³ KOCSIS: 1686 utáni kályhák 177–189.

¹⁴⁴ BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN: A diósgyőri vár 16–17. századi kályhacsempéi 86., CXXXI. tábla 213. rajz.

¹⁴⁵ TOMKA: Kétfejű sasos csempék Szendrőn.

¹⁴⁶ Szörényi Gábor András: Madarak és fák hava – Kétfejű sasos kályhacsempe Cserépvárból. <https://regesztet.hermuz.hu/2021/05/27/madarak-es-fak-hava-ketfeju-sasos-kalyhacsempe-csereparbol/> (2023. március 23.)

¹⁴⁷ ÁDÁM: A szolnoki vár kályhái 15., 46., 20. kép.

¹⁴⁸ KOZÁK: Kétfejű sasos csempék 186–187., 62–66. kép.

¹⁴⁹ DIVILEKOVÁ: Renesančné kachlice 226.

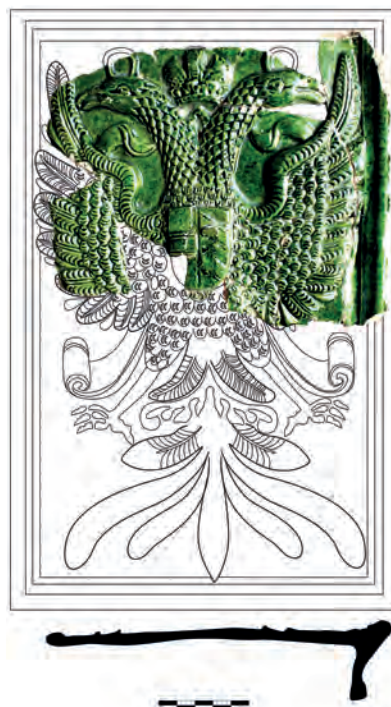
zőtollakat. A két fej között zárt típusú korona, rajta kereszt. A sas testét apró tollpihék fedik pikkelyszerűen, míg a nyakakat és fejeket rombuszalakú tollak borítják. A szárnyak kétoldalt kilenc levélformájú tollban végződnek. A tollakból lefelé akantuszlevelek, valamint sávosszélű, a sarkoknál csavarodó szalagok indulnak ki. A farktollai szintén levélformájúak, szimmetrikusan a csempe középtengelyére fekszenek fel. Két karma üres. (31. kép)

Kétfejű sas 2.: A téglalap alakú csempe a töredékek alapján 22 cm széles, magassága egyelőre bizonytalan, 30 cm körül alakulhat. A csempét szintén négytagú kerettel vették körbe, s a központi motívum kompozíciója nagyon hasonlít a négyzetes csempékéhez, de vannak apróbb különbségek. A kiterjesztett szárnyú, szétvetett lábú sas teste itt vékonyabb, rajta szintén az osztrák-burgundi címer szerepel. A sas két feje azonban a címertől távolabb válik ketté. A sas nyaka körül tekeredő szalagok itt a korona belsőjéből indulnak ki, sávosszélűek, s szintén a nyak és a szárnyak között csavarodnak. A sas csőreivel nem érinti meg az evezőtollat. A sas tollazata megegyezik a négyzetes csempével, de itt a szárnyon kétoldalt csupán hét levélszerűen kiképzett toll szerepel. A tollak rálógnak a keretre. A tollakból lefelé sávosszélű szalagok indulnak ki, amelyek visszafordulva a szárnyak alatt csavarodnak. A sas kilenc, szimmetrikusan elrendezett farktolla itt is levélformájú, karmai szintén üresek. (32. kép)

Mosonmagyaróváron is napvilágot láttak olyan darabok, amelyek egy hasonló csempe részei lehettek. Az óvári le-

31. kép
Négyzetes kétfejű sas, Győr, Rómer Flóris
Művészeti és Történeti Múzeum, leltározatlan
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

32. kép
Téglalap alakú kétfejű sas, Győr, Rómer Flóris Mű-
vészeti és Történeti Múzeum, leltározatlan
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

letek azonban nagyon töredékesek, így csak részben vizsgálhatók. A csempék sárgásfehérre, olykor rózsaszínes fehérre égetettek, néhány esetben itt is vannak vörös szemcsék az agyagban. A 0,6–0,85 cm vastag csempelapokon zöld ólomház van, amely alatt nem volt fehér engób. A hátoldalon néhány esetben textillenymat is megfigyelhető. A töredékesség miatt a csempék mélysége és oldallapja egyik esetben sem vizsgálható.

Kétfejű sas 3.: Mivel a típus csupán nagyon töredékes formában maradt ránk, a csempe pontos méreteit nem ismerjük. A sas ábrázolása kevésbé részletgazdag, a relief nincs olyan igényesen kialakítva, mint a győri csempéken. A kiterjesztett szárnyú, s vélhetően szétvetett lábú sas teste itt is gömbölyded, amelyen az osztrák-burgundi címer szerepel. A sas testén és nyakán lévő tollazat hasonlóan van kialakítva, azonban nem olyan mély a relief. Az evezőtollakról hiányoznak a levélszerű motívumok, s kisebbek, elnagyoltabbak a formák. A sas két feje között szintén zárt típusú korona van, tetején kereszt, amely a győri négyzetes csempéknél is megjelenik. Óvár esetében is számolhatunk négyzetes és téglalap formátumú csempékkal, amelyre leginkább az utal, hogy néhány töredék esetében a sas csőrőlóg a leghosszabb evezőtollra, néhány esetben azonban nem. Analógia és megfelelő számú töredék hiányában a csempe teljes rekonstrukcióját nem lehetett elvégezni. (33. kép)

33. kép

Osztrák-burgundi címeres kétfejű sast ábrázoló töredékek, Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum, leltári szám: 63.32.1-2; 71.6.24.
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

Pozsonyban a vár területén a kétfejű sasos kályhacsempék több típusa is előfordul, az osztrák-burgundi címer azonban csak egyetlen darabon figyelhető meg. Ez azzal magyarázható, hogy a leletanyag rendkívül töredékes. Néhány apró darab azonban rokonítható a győri és a mosonmagyaróvári csempékkal. Ezek általában sárgásfehérre égetettek, homokkal, kisebb kavicsokkal soványítottak. Zöld ólomházzal borítottak, engób nélkül. A mélységüket és a csempék oldallapjait nem lehetett vizsgálni. Textillenymatot egyik esetben sem lehetett megfigyelni.

Kétfejű sas 4.: A kályhacsempék pontos mérete nem ismert. A csempéken többtagú, lépcsőzetes keretben feltehetően kiterjesztett szárnyú, szétvetett lábú kétfejű sas látható. A sas feje és csőre hasonlóan van kiképezve, mint az előző típusokon, fején félkör alakú glória. Szárnyának evezőtollai levélszerűen vannak

megformálva, a farktollak felé szalagok futnak. A sas nyakán a tollazat rombusz-szerűen ábrázolt, míg testének többi részén pikkelyszerű tollpíhek figyelhetők meg. A sas mellkasán a már ismert Habsburg címer látható. A sasok feje között zárt típusú korona, amely rálóg a keretre. Karmai üresek. (34. kép)

Az eltérő keretelések arra engednek következtetni, hogy Pozsony esetében több különböző dúcból készült kétfejű sasos sorozattal is számolhatunk. Azonban a kevés számú töredék teljes rekonstrukciót és pontosabb tipológiát nem engedett meg.

Párhuzamok és a műhelykérdések

A kétfejű sast ábrázoló kályhacsempék a korszak egyik legelterjedtebb típusainak számítanak, de az itt bemutatott darabok a részletek hasonlósága miatt egy külön csoportba kívánkoznak. Bár jól kirajzolódik, hogy a vizsgált lelőhelyeken nincsenek egy dúcból származó példák, ugyanakkor a relief részletei megegyeznek. Nem csupán a mellkasukon feltűnő osztrák-burgundi címer, hanem a hasonló fejkiképzés a félkör alakú glóriával, a tollazat ábrázolása, a levélszerűen kiképzett evezőtollak, vagy az üres karmok is összekötik őket. Hasonló kétfejű sassal ellátott darabok azonban nem csupán a vizsgált területről, de Északnyugat-Magyarország több helyszínéről is ismertek.

A győri darabok legközelebbi analógiái Győrben és Dévény várában kerültek elő. Győrből Sabján Tibor közöl egy téglalap alakú kétfejű sasos csempét, amely azonban egyértelműen nem azonos negatívából készült, mint a jezsuita kolostor kályhái, de a pozsonyi vagy óvári csempékkel sem egyezik meg. A sas evezőtollai csak a csőrig tartanak, s az egész kályhacsempe nyújtottabb, elnagyoltabb, mint a kolostorban előkerült példák.¹⁵⁰ Dévény esetében a publikáció nem részletezi a kályhacsempék készítőtechnikai sajátosságait, sem pedig a pontos méreteket. A rajzok alapján a dúcazonosság nagyon közvetetten vizsgál-

34. kép
Osztrák-burgundi címeres kétfejű sast ábrázoló
töredékek, Pozsony, Szlovák Nemzeti Múzeum,
leltári szám: AH 870, AH 73879, AH 73885
(Fotó: Rakonczay Rita)

¹⁵⁰ SABJÁN: Kályhák 164., 5.3. kép.

ható. Bár a kompozíció hasonlít, jelentős különbségek vannak a címerben, ahol az osztrák oldalon két pólya is szerepel. Azonban Dévényben is két variációban, négyzetes és téglalap formátumban kerültek elő.¹⁵¹

A csempék legpontosabbnak tűnő analógiái Sümegről származnak. Itt nem csupán az ábrázolástípus rokonítható, de a részletek is megegyeznek. A tollazat kiképzése a sas testén és nyakán, a félkör alakú glória, de még az akantuszlevelek és a szalagok is ugyanolyanok.¹⁵² Kozák Károly megjegyzi, hogy Sümegen két nagyon hasonló kályhacsempe típust lehetett megkülönböztetni a farktollak eltérése miatt.¹⁵³ Feltehetően ez azért van, mivel a sümegi várban is lehettek négyzetes és téglalap alakú csempék. A győri leletek alapján a 29. és 30. képen egy téglalap formátumú csempe töredékei vannak, míg a többi a négyzetes darabokhoz tartozhatott. A sümegi és a győri leletek nagyon hasonlítanak, dúcazonosság sem zárható ki. A készítés technikai nyomai is arra engednek következtetni, hogy akár azonos műhely termékei is lehetnek. Kozák Károly leírásában ugyanis egy finom szemcséjű, sárgára égetett agyag szerepel, amely összeegyeztethető a győri megfigyelésekkel.¹⁵⁴

A mosonmagyaróvári és pozsonyi csempéket elsődlegesen a győri példákkal lehet párhuzamba vonni, azonban – ahogy láthattuk – biztosan más negatívokból készültek. Egyelőre nem ismertek olyan kályhacsempék, amelyek az óvári vagy a pozsonyi daraboknak a dúcazonos analógiái lennének. Csupán pár olyan lelőhelyet lehet említeni, ahol osztrák-burgundi címerrel ellátott kétfejű sas szerepel, s az ábrázolás részletei is hasonlítanak a fent említett példákra. Kozák Károly közölt olyan budai töredékeket, amelyeken egy hasonló relief jelent meg. Az anyag azonban túl töredékes az összehasonlításhoz.¹⁵⁵ A váci vár több típusú kétfejű sasos ábrázolása közül az ún. „A” csoport darabjai állíthatók párhuzamba a kisalföldi darabokkal.¹⁵⁶ Itt egy téglalap formátumú csempe szerepel, azonban vannak jelentős különbségek. A szalagokon pontkörös díszítés fut, a sas farktollai nagyobbak, csúcsosabbak, az evezőtollak szintén csúcsosak. A sas fejei rögtön a címernél elválnak. Bár a váci csempék is fehérre-sárgásfehérre égetett agyagból készültek,¹⁵⁷ biztosan nem ugyanabból a negatívból származnak, mint a kisalföldi darabok.

A kályhacsempék készítése helyét nehéz pontosan lokalizálni. Ha elfogadjuk a feltételezést, hogy a győri és a sümegi csempék azonos negatívból készültek, akkor akár egy Győr vagy Sümeg környéki műhellyel is számolhatunk. Kozák Károly azt feltételezte, hogy a leletek helyben készültek, azzal indokolva, hogy Süm-

¹⁵¹ DIVILEKOVÁ: *Reneszané kachlice* 224–226., Tab. III:3–4.

¹⁵² KOZÁK: *Kétfejű sasos csempék* 171. 14–26. kép; 172., 28–35. kép; 194., 88. kép.

¹⁵³ KOZÁK: *Kétfejű sasos csempék* 170.

¹⁵⁴ KOZÁK: *Kétfejű sasos csempék* 170.

¹⁵⁵ KOZÁK: *Kétfejű sasos csempék* 169., 3–4. kép; 8–9. kép.

¹⁵⁶ SÖMJÉNI: *Kályhacsempék a váci várból* 266–272., 9–15. tábla.

¹⁵⁷ SÖMJÉNI: *Kályhacsempék a váci várból* 132.

megén már a 17. században fazekasközpont létesült.¹⁵⁸ Erre azonban csak 19. századi, közvetett bizonyítékai voltak.¹⁵⁹ Mivel Győrben a kétfejű sasos és a Szent Györgyöt ábrázoló csempék készítéstechnikai jellegzetességei nagyon hasonlítanak, véleményem szerint akár egy műhely termékei is lehetnek. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a 17. században a Duna mentén és/vagy Északnyugat-Magyarországon létezett egy kiterjedt műhelykör, amelynek a műhelyei nagyon hasonló stílusban, hasonló kályhacsempéket alkottak. Nem csupán a győri, óvári, pozsonyi, sümegi, váci és budai kétfejű sasos darabok készültek ugyanis fehérre-sárgásfehérre égetett, homokkal soványított agyagból, hanem a Szent György alakjával díszített csempék párhuzamai is. Az esztergomi és a váci csempék leírásában is fehér agyag szerepel,¹⁶⁰ de a bécsi leletek anyaga is fehér-szürkésfehér.¹⁶¹ Az apostolos kályhacsempék esetében már említett mauterni leletanyagban szintén kerültek elő hasonló, fehér agyagból készült, de többségükben mázatlan kétfejű sasos kályhacsempék.¹⁶² Bár a csempék közeli rokonságban állnak a győri darabokkal, mégsem azonos negatívból készültek. Erre utal, hogy a négyzetes csempéket 23 × 23 cm-re rekonstruálták, valamint a sas fark- és evezőtollainak apróbb különbségei is. Azonban a Mauternből származó darabok is alátámasztják, hogy a környéken számolhatunk több, hasonló stílusban dolgozó műhellyel is.

Bár a különböző negatívból készült csempéket akár azzal is lehetne magyarázni, hogy a (feltételezett mauterni?) műhelyben a mester egy kályhacsempé típushoz több sorozat negatívval is rendelkezett, de a készítés apróbb különbsége (mázazás, oldallapok, eltérő keretelés) inkább külön műhelyre utalnak. Az óvári darabok esetében a kevésbé részletgazdag, kevésbé plasztikus kiképzés arra enged következtetni, hogy a csempék másolás útján jutottak el oda. Ahogy a pozsonyi Szent György ábrázolásos daraboknál láttuk, valószínűsíthető, hogy egy helyi mester készítményei lehetnek.

A csempék keltezése az előkerülési körülmények és a felsorolt párhuzamok alapján a 17. század második felére tehető. Az egyetlen, jól keltezhető, stratigráfiai egységből származó leletanyag Győrből származik, amely – a Szent György sorozattal keveredve – a pince feltöltéséből került elő. Ez alapján vélhetően az osztrák-burgundi címerrel ellátott kályhák szintén 1667 után épülhettek fel az egykori jezsuita kolostorban. A pozsonyi, óvári és soproni, bizonytalanabb keltezésű leletek ezek alapján szintén valamikor a 17. század második felére, végére lehet keltezni.

¹⁵⁸ KOZÁK: Kétfejű sasos csempék 170.

¹⁵⁹ KOZÁK: Kétfejű sasos csempék 195., 22. lábjegyzet.

¹⁶⁰ KOCSIS: 1686 utáni kályhák 191. SÖMJÉNI: Kályhacsempék a váci várból 138.

¹⁶¹ Blattkachelfragment, Stadtarchäologie Wien, Inv.-Nr. MV 105249/3. <https://stadtarchaeologie.at/start/funde/online/hh-59-63/katalog/bef-nr72/funde/mv105249-3/> (2023. március 25.) A badeni csempék esetében a kép alapján nem lehet eldönteni az agyag színét, a leírásban pedig nem szerepelnek.

¹⁶² KALTENBERGER: Mautern an der Donau 248., 265., 288–289., Tafel 16–17.

Növényi és geometrikus díszítésű kályhacsempék

A 17. században a Magyar Királyság nagy részében a különböző növényi és geometrikus díszítésű kályhacsempék domináltak. Míg a középkorban a növényi és geometrikus motívumok leginkább a kiegészítői voltak a kályhaművészetnek, a reneszánszban már komplett kályhákat is építettek, amelyeken csak ornamentikus díszítés volt. A 16. század közepétől kezdve pedig virágkorukat élték az ilyen díszű kályhacsempék, amely aztán a 17. században sem hagyott alább.

Terülőmustrás kályhacsempék

Az ún. terülőmustrás kályhák alatt azt értjük, amikor a motívum az egyes kályhacsempéken végtelenül továbbosztható mintát alkot, amely így az egész kályha felületét beborítja.¹⁶³ A legkorábbi példák gyakran hasonlítanak különböző szövetekre,¹⁶⁴ ezért a magyar kutatás textilmintás kályhacsempéknek is nevezi őket.¹⁶⁵

A mai Svájc területén az első hasonló díszű kályhák a 15. század végén tűntek fel és már ekkor nagy népszerűségnek örvendtek.¹⁶⁶ Németországból a 16. század első feléből ismerjük az első publikált darabokat.¹⁶⁷ A Magyar Királyság területén azonban csak a 16. század végén, a 17. században jelent meg és terjedt el ez a díszítőmód.¹⁶⁸ A terülőmustrás kályhacsempék motívumkincse rendkívül széles skálán mozgott, nagyon sok variánsuk ismert az ún. veretmintás csempéktől¹⁶⁹ egészen az anabaptista fazekasokhoz kapcsolódó szív- és félkörmintás kályhacsempékig.¹⁷⁰ Elkészítésük egyszerűbb volt, a negatív létrehozása nem igényelt akkora szaktudást, mint a mély plasztikájú, szoborszerű figurális kályhacsempék esetében. Ráadásul a kályha testét mindösszesen egy vagy két nyomódúc segítségével meg lehetett építeni, nem volt szükség teljes sorozatokra, ahogyan azt az apostolos kályhák esetében láthattuk.

A vizsgált területen két olyan terülőmustrás típus jelent meg, amelynek a jelenléte az egész Kisalföldön nyomon követhető, különböző változataik szinte mindenhol jelen vannak – még ha töredékes formában is.

¹⁶³ ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GUTSCHER: Ofenkeramik in Bern 76.

¹⁶⁴ BLÜMEL: Deutsche Öfen 58.

¹⁶⁵ CHOVANEC ET AL.: A gótikától a habánokig 10.

¹⁶⁶ CSEREY: Svájci kályhacsempék 61., 1. kép; ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GUTSCHER: Ofenkeramik in Bern 76.

¹⁶⁷ FRANZ: Der Kachelofen 99.

¹⁶⁸ CHOVANEC ET AL.: A gótikától a habánokig 10–12. KOCIS: A kályha története 31.

¹⁶⁹ BLÜMEL: Deutsche Öfen 58., 224.

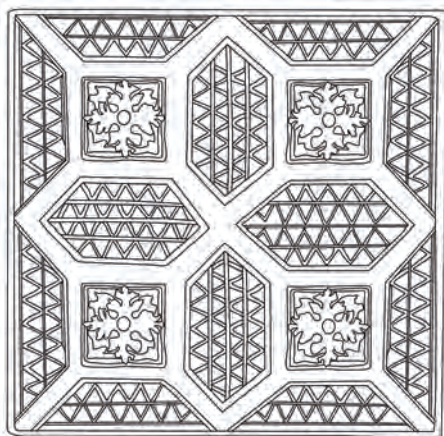
¹⁷⁰ KOCIS: A kályha története 31.

Gyémántmetszéses kályhacsempék

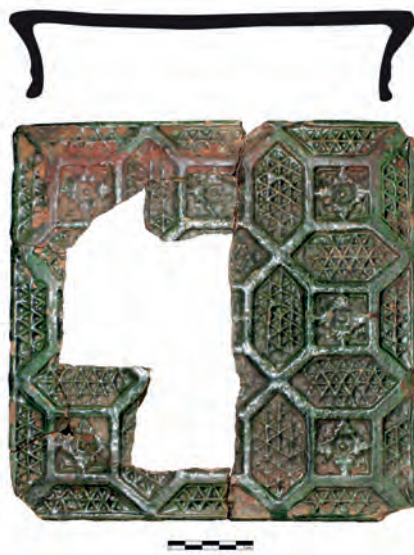
A gyémántmetszéses kályhacsempék általában négyzetesek, s a magyar példák esetében vékony lemeztagos keret veszi körbe őket. Ez ugyanakkor megbontja a mintasort, s ellentmond a végtelenül továbbosztható relief elvének. A motívum középpontosan szimmetrikus, az ún. vetetmintás kályhacsempékhez hasonlóan vastag vonalak tagolják részekre a csempe felületét. A vonalak a sarkokból indulnak, s kisebb hatszögformákat alkotnak. A hatszögek közepén fennmaradt négyzetes térben rozetták vannak. A fennmaradó felületet pedig gyémántmetszéshez hasonló háromszögmotívummal töltötték ki. Általában egy kályhacsempén négy rozetta fért el, azonban – mivel a minta minden irányban folytatódó volt – olykor feltűntek olyan darabok is, amelyeken ennél több rozetta helyezkedett el. Ez azt jelentette csupán, hogy egy-egy kályhacsempe nagyobb volt, így kevesebb csempéből állt a kályhatest. (35. kép)

Sopronban két típusa ismert, amelyek különböző negatívból készültek, s a technikai jellegzetességeikben is igen csak eltérnek.

Sopron I. típus: Az első csoport kályhacsempéi sárgára, vagy sárgászörszre égetett, rosszul iszapolt agyagból készültek, amelyet homokkal és csillámmal erőteljesen soványítottak. A csempelapot néhány helyen nem nyomták rendesen a negatívba, vagy az már kopott volt, mivel a minta részletei kevésbé látszanak. A csempét zöld ólomházzal borították, amely alatt fehér engób is megfigyelhető. A csempelaphoz vékony, kissé íves oldallapok járulnak, amelynek a végét visszahajtva vagy finoman kihúzva egy ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A perem felett sekély barázda látható. A csempék

35. kép
Gyémántmetszéses kályhacsempe rekonstrukciója
(Rajz: Rakonczay Rita)

36. kép
Gyémántmetszéses csempe I., Sopron, Soproni Múzeum, leltári szám: SoM.Rt.83.17.16.
(Fotó: Rakonczay Rita)

mélysége 4,2–4,4 cm. Ebben a csoportban a csempe alapterülete nagyobb, tehát a végtelen mintasor nagyobb része került rá egy kályhacsempére. A négyzetes csempe mérete 27×27 cm. Összesen háromszor három, tehát kilenc rozetta jelenik meg rajtuk. A csempe felületét lépcsőzetesen kialakított vonalak tagolják részekre, amelytől a motívum plasztikusabbnak tűnik. A csempe szélén vékony lemeztagos keret fut. A rozetták egyszerűek, négy, csipkésen kialakított szélű szírommal rendelkeznek, amelyek a négyzet oldalai felé mutatnak. A szírmok belső oldalán egy-egy pötty figyelhető meg. (36. kép)

Sopron II. típus: A második csoport kályhacsempéi sokkal töredékesebben, kisebb számban vannak jelen. Élénkvörösrre égetett agyagból készültek, amely felületesen iszapolt, homokkal és kisebb kavicsokkal soványított. A kavics és a homok a csempe teljes felületén jól érzékelhető. Mázatlan. A csempelaphoz viszonylag vastag, egyenes, lekerekített oldallap csatlakozik. A mélysége 3,8 cm. Ebből a típusból mindösszesen egyetlen töredék ismert, amely alapján sem a csempe teljes méreteit, sem pedig a relief nagyságát nem lehet megállapítani. Az ugyanakkor biztosnak tűnik, hogy ez másik negatív alapján készült. A felületet tagoló vonalak esetében nem figyelhető meg a lépcsőzetes kialakítás, s a négyzetekben ülő rozetta szírmiai a sarkok felé mutatnak, bár hasonló kiképzésűek. A felületkitöltő gyémántmetszés laposabb háromszögekből áll. (37. kép)

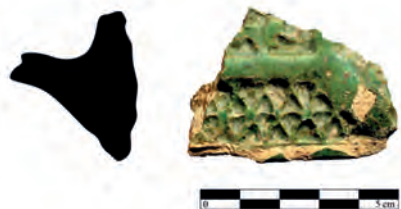
Mosonmagyaróváron, a vár területén szintén megjelenik ez a típus, ám nagyon töredékes formában.

Mosonmagyaróvár I. típus: Az óvári csempék fehér-sárgásfehér agyagból készültek, amely jól iszapolt, homokkal soványított. Gyakran megfigyelhetőek vörös szemcsék az agyagban. A csempét zöld ólomházzal fedték, fehér engób nélkül. Az oldallap és a csempék mélysége az ismert töredékek alapján nem vizsgálható. A feltehetően négyzetes csempe pontos méretét nem lehetett rekonstruálni. A szélén 0,5 cm vastag léckeret fut, a belső részeket kb. 1 cm vastag vonalak tagolják, amelyek nem lépcsőzetesen vannak kialakítva. A négyzetekben látható rozetták csipkézett szírmiai a négyzet oldalai felé mutatnak. A fennmaradó teret keskeny háromszögekből álló gyémántmetszés díszíti. (38. kép)

37. kép

Gyémántmetszéses csempe II., Sopron, Soproni Múzeum, leltári szám: SoM.Rt.83.2.14.
(Fotó: Rakonczay Rita)

38. kép

Gyémántmetszéses csempe, Mosonmagyaróvár, Hansági Múzeum, leltári szám: 73.3.75.1.
(Fotó: Rakonczay Rita)

A pozsonyi várban is feltűnik ez a motívum. Két típusát lehetett megkülönböztetni, bár a leletanyag ebben az esetben is igen töredékes.

Pozsony I. típus: Az első csoportban jól iszapolt, fehér agyagból készült darabok figyelhetőek meg, amelyet homokkal, kisebb kavicsokkal soványítottak. Az agyagban sokszor vörös szemcsék is előfordulnak. Zöld ólommal borítottak, engób nélkül. A vékony csempelaphoz egyenes, szintén vékony oldallap csatlakozik, amelynek a végét visszahajtva nyújtott, ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A hátoldalon textillenymat van, amelyet az oldallapok környékén eldolgoltak. A csempe viszonylag mély, 5,4 cm. A négyzetes csempe pontos mérete nem ismert. Szélén vékony léckeret fut körbe, a felületét tagoló vonalak lépcsőzetesen kialakítottak. A négyzetekben csipkézett szirmú rozetták vannak, amelynek négy szirma a négyzet oldalai felé mutat. A szirmokon itt is vannak pöttyök. A gyémántmetszés háromszögei keskenyek. (39. kép)

Pozsony II. típus: A második csoportban élénkvrösré égetett agyagból készült töredékek vannak, amelyet homokkal soványítottak. Az agyag kevésbé jól iszapolt. Egységes felületű zöld ólommal fedettek, amely alatt fehér engób is megfigyelhető. A csempék mélysége nem vizsgálható, de legalább 3,5 cm. A lapcsempe pontos mérete nem ismert. A motívum részletei nagyon hasonlítanak az I. típushoz, a dúcazonosság sem zárható ki. Ennél a típusnál a csempe részletei élesebben látszanak: a lépcsőzetesen kialakított vonalak, és a csipkézett szirmú rozetta, amelyet egy-egy pöttyel díszítettek. (40. kép)

Győrben szintén kevés számban ugyan, de megjelenik a területmustra ezen típusa. A kevés töredék és a készítéstechnikai megfigyelések alapján itt csupán egyetlen típust lehetett elkülöníteni.

39. kép
Gyémántmetszéses csempe I., Pozsony, Szlovák Nemzeti Múzeum, leltári szám: AH 61952
(Fotó: Rakonczay Rita)

40. kép
Gyémántmetszéses csempe II., Pozsony, Szlovák Nemzeti Múzeum, leltári szám: AH 61953
(Rajz: Rakonczay Rita)

Győr I. típus: A győri csempek fehérre, sárgásfehérre égetett agyagból készültek, amelyet kavicsokkal soványítottak, s vörös szemcsék is vannak az agyagban. Zöld ólommal borítottak, amely alatt nincs fehér engób. A viszonylag vastag csempelaphoz rövid, íves oldalak járulnak, amelynek a végét visszahajtva ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A csempe mélysége 5 cm körül alakul, pontos mérete nem ismert. A motívum rajzolata nagyon hasonlít a soproni és a pozsonyi darabokhoz. A felületet tagoló vonalak lépcsőzetesek, a virágmotívum szirmai a négyzetek oldalai felé mutatnak, s rajtuk egy-egy pötty látható. A gyémántmetszés háromszögei is hasonló kikészésűek. (41. kép)

41. kép
Gyémántmetszéses csempe, Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum, leltározatlan
(Fotó: Rakonczay Rita)

Párhuzamok és a keltezés

Hasonló, gyémántmetszéssel is díszített, de eltérő kompozíciójú leletek már több helyen is feltűntek Nyugat-Magyarországon. A dévényi várban hasonló felületdíszítéssel, de gazdag virágmotívumokkal kiegészített csempék ismertek.¹⁷¹ A szigligeti várban egyszerű, a teljes csempét beborító, valamint a dévényihez hasonló típusa is megjelent.¹⁷² De a díszítésmód az ország északi és keleti részében is feltűnt. Appony várából a szigligetihez hasonló darabok láttak napvilágot.¹⁷³ Szécsényből hasonló, a teljes csempét borító gyémántmetszéses minta ismert, amelynek a középső részén virágmotívum van.¹⁷⁴

A kisalföldi csempék közvetlen párhuzamai a német nyelvterülettől kezdve egészen Északkelet-Magyarországig megtalálhatóak. Dél- és Délnyugat-Németországban számos variációban előkerültek, mint például Münchenben, Marienhofban, ahol zöldmázas és mázatlan változatban is ismertek.¹⁷⁵ A német példák

¹⁷¹ DIVILEKOVÁ: Renesančné kachlice 228., Tab. IV:1–2; DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade Devín 195., Obr. 10:9.

¹⁷² VIZI: Kályhák a szigligeti várban 95., 1. ábra; 99., 5. ábra, L10.

¹⁷³ JANČIOVÁ ET AL.: Kachlice z oponického hradu 69., Obr. 73–74.

¹⁷⁴ BODNÁR: Kályhacsempék Nógrád megyéből 15., XIV. 15. rajz.

¹⁷⁵ Dr. Harald Rosmanitz: „Ausgegrabene Lebenswelten - Ofenkacheln aus Ingolstadt als Beispiel oberbayerischer Kachelkunst“. Díszelőadás, 54. Nemzetközi Kerámia Szimpózium, Landau 2022. A csempék németországi elterjedéséről szóló információt Dr. Harald Rosmanitznak köszönöm!

szintén keskeny léckerettel szerepelnek, s egy csempén négy rozetta van. Azonban megfigyelhető olyan típus, ahol egy csempén belül megjelennek a szirmokkal a sarkok, valamint a négyzet oldalai felé mutató rozetták is. Továbbá ismertek lekerekített szirmokkal rendelkező variánsok. A Grazhoz közeli Eggenberg kastélyban szintén zöldmázás formában, szórványként kerültek elő.¹⁷⁶ Ezeken a példákön a felületet elválasztó vonalak nem lépcsőzetesek, de a rozetta szirmai hasonlítanak a magyarországi darabokéhoz. A Magyar Királyság területén Zrínyi-Újvárbán, a vár kútjából származnak darabok, amelyek azonban közöletlenek.¹⁷⁷ A Zrínyi-újvári példák vörös agyagból készültek és a motívum rajzolata is másnak tűnik, mint a kisalföldi csempék. A típus eddig ismert legkeletibb párhuzama Egerben, az érseki palota udvarán került elő.¹⁷⁸ Itt szerencsés módon egy kályhaomladék leletanyagát sikerült feltárni, amely a gyémántmetszéses díszű csempékből épülhetett fel. A rajzolatuk Egerben már nagyon igénytelen, nem mutatják fel azt a színvonalat, amelyet a nyugat-magyarországi darabok. A csempék készítéstechnikai jellegzetességei is igencsak elütnek tőlük, itt ugyanis mázatlan, vörös agyagból készült változatuk ismert. (42. kép)

A magyarországi kályhakutatásban viszonylag ritka, hogy egy-egy előkerült kályhacsempe-típusnak nem csupán ásatásból származó, töredékes analógiái vannak, hanem teljes, álló kályha is. A gyémántmetszéses kályhacsempék azonban megtalálhatóak egy Innsbruck környéki vár még ma is álló, vegyesmázás kályháján. A Milsben lévő schneeburgi csempék különlegessége nem csupán a mázázásban rejlik, hanem abban is, hogy itt a csempék még keret nélkül szerepelnek, így nem bontják meg a végtelenül folytatódó motívumot sem.¹⁷⁹

42. kép
Gyémántmetszéses csempe, Eger, Dobó István
Vármúzeum, leltározatlan
(Fotó: Rakonczay Rita)

¹⁷⁶ KAISER ET AL.: Archäologische Grabungen in Schloss Eggenberg 384., Taf. 14., 139.

¹⁷⁷ Órtalos – Zrínyi-Újvár, 2017. Ásatásvezető: Vándor László, Költő László. Az információt Varga Máténak hálással köszönöm!

¹⁷⁸ Eger – Érseki palota udvara, 2022. Ásatásvezető: Zay Orsolya. Az információt és az ásatáson való körbevezetést Zay Orsolyának hálással köszönöm!

¹⁷⁹ MARKOVITS: Tiroler Kachelöfen 64–65.

A csempék keltezését egyfelől a fellelt párhuzamok, másfelől pedig a régészeti megfigyelések segítik. A német nyelvterületen megtalálható darabokat már a 16. század közepétől kelteznek, a Schneebugban, eredeti helyén fennmaradt kályha is akár már a 16. század második feléből származhat.¹⁸⁰ A kisalföldi példák közül a soproni darabok kerültek elő régészeti kontextusból, ahol az ásató Lászlay Judit a 17-18. századra keltezte a leleteket.¹⁸¹ A győri darabok szintén az egykori pince feltöltésében voltak – bár töredékességük arra utal, hogy oda csak másodlagosan kerültek valamikor a 18. század folyamán.¹⁸² Az analógiák között szerencsés módon több friss ásatásokból származik, így segíthetnek a keltezés szűkítésében. Talán az egyik legjobban keltezhetőek a Zrínyi-Újvárból előkerült példák, mivel a vár és a leleteket rejtő kút mindösszesen csak 3 évig, 1661 és 1664 között létezett.¹⁸³ Egy másik jól keltezhető párhuzam az Egerben előkerült kályhaomladék, amely mellett I. Lipót (1657–1705) pénzt találtak.¹⁸⁴

Ennek alapján a gyémántmetszéssel díszített kályhacsempéket a 17. század közepére, második felére lehet helyezni. Ennek nem mond ellent az Egerben feltárt elpusztult kályha sem, ugyanakkor – mivel az egri típusok sokkal provinciálisabbak – akár az is feltételezhető, hogy a motívumot még a század végén is használva, akkor építettek belőle új kályhát, amely nem sokkal később el is pusztult.

Bordázott háttérű kályhacsempék

A bordázott háttérű, a közökben rozettákkal díszített kályhacsempék általában közel négyzetes formátumúak, s kerettel nem vették körbe a motívumot. A központi teret szalagok osztják részekre, amelyek 8-as formában tekerednek. Az így létrehozott formák a számárhátívre hasonlítanak. A szalagok által leválasztott részekben kisebb és nagyobb rozetták helyezkednek el. Magyarországon egyelőre két fő típusát lehetett megkülönböztetni. A vizsgált régióban inkább az első típus fordul elő nagyobb számban, de a második típus kisebb töredékeivel is lehet találkozni. A Kisalföldön Sopronban, Győrben és Pozsonyban jelennek meg.

I. típus: A 8-as forma közepén hat nagyobb és hat kisebb szírommal rendelkező, nagyméretű virágdísz van. A szírmok vonalakkal díszítettek, közöttük apró levelek vannak. A kisebb részekben egyszerűbb, négyszirmú rozetták helyezkednek el, amelyeknek szirmai hegyesek. A háttérrel sűrű bordázás borítja. A motívum szintén a textilekhez hasonlít, valószínűleg a bordázás is ezt a hatást akarja fokozni. (43. kép)

¹⁸⁰ MARKOVITS: Tiroler Kachelöfen 64.

¹⁸¹ G. LÁSZAY: Sopron, Lenin krt. 19. 118.

¹⁸² SZÓNYI – TOMKA: Jelentés a győri bencés gimnázium udvarán végzett régészeti szakfelügyeletről. 2010. május 6. – június 9. RFMTM RA 108-2011.

¹⁸³ KÖLTŐ – VÁNDOR – VARGA: Órtilos – Zrínyi-Újvár 195.

¹⁸⁴ Az információt Zay Orsolyának hálásan köszönöm!

43. kép

Bordázott háttérű csempe, I. típus. A rekonstrukciós rajz a soproni töredékek alapján készült
(Rajz: Rakonczay Rita)

44. kép

Bordázott háttérű csempe, II. típus. A rekonstrukciós rajz a szécsényi és csábrági töredékek alapján készült
(Rajz: Rakonczay Rita)

II. típus: A 8-as forma közepén itt nagyobb, de csak négy szirmmal rendelkező, a csempe négy oldala felé mutató rozetták vannak. A szirmok vége hegyes, köztük olykor kisebb levelek is feltűnnek. A szalagok ezen a típuson vékonyabbak, a létrehozott számárhátíves motívumokat kisebb kapcsok kötik össze, nem pedig a szalagok metszik egymást, ahogyan az I. típusnál látható. A kisebb részekben hasonló, négyszirmú rozetták vannak, csak egyszerűbb kivitelben. A háttér itt is sűrű bordázás borítja. (44. kép)

Sopronban a Szent György utca 22. számú telekről kerültek elő bordázott háttérű kályhacsempék. Ezen a lelőhelyen csak a bordázott háttérű csempék I. típusa volt megfigyelhető.

Sopron I. típus: Vörös, kavicsokkal soványított agyagból készült, amelyet általában sötétzöld színű ólommal és fehér engóbbal fedtek. Néhány esetben a csempék szélét nem mázasták. A 0,5–0,7 cm vastag csempelaphoz egyenes, vékony oldallapok járulnak, amelynek a végét visszahajtva ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A perem felett két bekarcolt barázda figyelhető meg, amely a csempe sarkainál nem látszik. Az oldalsó részekben talán az agyagtapasztás tapadásában játszottak szerepet.

45. kép

Bordázott háttérű csempe, Sopron, Soproni Múzeum, leltári szám: SoM.Rt.71.1.102
(Fotó: Rakonczay Rita)

A csempe mélysége 4,8 és 5,9 cm között változik. Textillenymatot majdnem minden esetben meg lehetett figyelni, de legtöbbször utólag, vagy az oldallapok felhelyezésekor eldolgozták. A lapcsempék mérete: 27×26 cm. (45. kép)

A leletanyagban majdnem egész csempék és sarokcsempék, valamint több töredék is megtalálható, így feltehetően egy bordázott hátterű, teljes kályhával számolhatunk. A leletanyag érdekessége, hogy van egy olyan csempe, amelyet elfűrészeltek, s így egy különálló félcsempét alkottak, amely a kályha falhoz csatlakozó részénél lehetett beépítve. (46. kép)

Győrben szintén az egykori jezsuita kolostorban kerültek elő hasonló töredékek, amelyek a bordázott hátterű csempék I. típusához tartoznak.

Győr I. típus: A feltehetően közel négyzetes csempe pontos mérete a leletanyag töredékessége miatt nem ismert. Fehér agyagból készültek, amely jól iszapolt, homokkal soványított. Olykor vörös szemcsék is vannak az agyagban. Zöld ólomházzal borítottak, amely alatt fehér engób nem figyelhető meg. A viszonylag vékony csempelaphoz szintén vékony, kissé íves oldallapok csatlakoznak, amelynek a végét visszahajtva nyújtott ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A csempék mélysége 4,5 cm körül alakul. Általában jól a negatívba préseltek, a bordázás mély, jól kivehető. A rozetták ugyanakkor elmosódottak. A virágdíszek hasonlítanak a soproni darabokra, ugyanakkor itt a szirmok lekerekítettebbek, a rozetta belső szirmai gömbölydedek, így kizárható, hogy a soproni és a győri darabok azonos negatívból készültek volna. (47. kép)

46. kép

Elfűrészelt, bordázott hátterű csempe, Sopron, Soproni Múzeum, leltári szám: SoM.Rt.71.1.103
(Fotó: Rakonczay Rita)

47. kép

Bordázott hátterű csempe, I. típus, Győr, Rómer Flóris Művészeti és Történelmi Múzeum
(Fotó: Rakonczay Rita)

Pozsonyban, a vár területéről, az általánosan vizsgált leletanyagban egyelőre csak a II. típus darabjai ismertek. Bár nagyon kevés töredékük került elő, kétféle mázazással is napvilágot láttak.

Pozsony II. típus: A feltehetően négyzetes csempe pontos méretei nem ismertek. Sárgára, vagy halványrózsaszínre égetett agyagból készültek. A jól iszapolt agyagot homokkal soványították, vörös szemcsék is vannak benne. A csempalap vastagsága változó, 0,5-0,8 cm között mozog. Hozzá viszonylag egyenes oldallapot csatlakoztattak, amelynek a végét visszahajtva ovális keresztmetszetű peremet képeztek ki. A csempék mélysége 4,5 cm körül alakul. A csempén a 8-as alakokban négyszirmú, hegyes végződésű rozetták vannak, de a szirmok gömbölydedek. A szirmokon díszítés nem figyelhető meg, csak egy egyszerű barázda fut ki a virág közepétől a szirmok felé. Ez a csempetípus zöld ólommáz, valamint vegyesmáz (sárga és zöld ólommáz, türkiz színű ónmáz) változatban is előkerült. Mindkét mázazási eljárás előtt fehér engóbbal fedték a csempelapot. (48. kép)

48. kép
Bordázott háttérű csempe, II. típus, Pozsony, Szlovák Nemzeti Múzeum, leltári szám: AH73802
(Fotó: Rakonczay Rita)

49. kép
Bordázott háttérű csempe, II. típus, Szécsény, MNM Forgách-Lipthay Kastélymúzeum, leltározatlan
(Fotó, rajz: Rakonczay Rita)

Párhuzamok és keltezés

Bordázott háttérű kályhacsempék a mai Svájc területén már a 15. század második felében megjelentek. Ezeken a példákon többnyire gótikus, architektonikus díszítéssel párosulnak.¹⁸⁵ De már ebben az időben feltűnnek olyan kályhacsempék is, amelyeken a 8-as alakban számár-

¹⁸⁵ ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GUTSCHER: Ofenkeramik in Bern 248., Kat. 326. 253., Kat. 337. 254., Kat. 338–339.

hátívet formáló szalagok futnak. Az így létrejött mezőkben rozetták sorakoznak.¹⁸⁶ A bordázott háttérű kályhák egy 16. századi, vegyesmázás változata a már említett Innsbruck környéki Schneeburghban is fennmaradt, bár ott nem találkozunk 8-ast formáló szalagokkal.¹⁸⁷ A díszítés kedveltségét mutatja, hogy bordázott háttérű csempek a Kárpát-medence déli részén is fellelhetők. Celjéből¹⁸⁸ és Ljubljánából közöltek hasonló kiképzésű és díszítésű területmustrás csempéket. Ezek a darabok azonban a szalagok nem fonódnak össze, s a csempéket kerettel is körbevették.¹⁸⁹

Az egykori Magyar Királyság északi részén széles körben elterjedt. Az ország keleti része felé a bordázott háttérű csempek II. típusával találkozunk. Divény (Divín, SK) várából,¹⁹⁰ Fülekről (Filakovo, SK),¹⁹¹ valamint Szécsényből¹⁹² (49. kép) zöldmázás és vegyesmázás változatban is előkerültek. Csábrág (Čabrad, SK) várából ólom- és ónmázás változatban ismeretek.¹⁹³ (50. kép) A necpáli (Necpaly, SK)¹⁹⁴ és lakácsi (Lukáčovciach, SK)¹⁹⁵ kastélyokból kisebb töredékek láttak napvilágot. Appony (Oponice, SK)¹⁹⁶ és Topolcsány (Topoľčianky, SK)¹⁹⁷ váraiban több altípusa is megkülönböztethető, négyzetes és téglalap formátumban is megjelentek.

50. kép
Bordázott háttérű csempe, II. típus, Csábrág,
 Régészettudományi Intézet SAV, leltározatlan
(Fotó: Rakonczay Rita)

¹⁸⁶ ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GUTSCHER: Ofenkeramik in Bern 259., Kat. 352.

¹⁸⁷ MARKOVITS: Tiroler Kachelöfen 84–85.

¹⁸⁸ GUŠTIN: Srednjeveško Celje 230., 182.

¹⁸⁹ GUŠTIN – HORVAT: Ljubljanski grad 133., 117–118.

¹⁹⁰ Közöletlen, leltározatlan. Divény – kastély, Pč.: 106_99.

¹⁹¹ 1961-ben talált, egyelőre közöletlen és leltározatlan töredék.

¹⁹² Szécsény – Ismeretlen lelőhely. A töredék közöletlen és leltározatlan. Az információt Dr. Mordovin Maximnak köszönöm!

¹⁹³ Ezeket a töredékeket a mesterszakos szakdolgozatomban dolgoztam fel. RAKONCZAY: A csábrági vár

¹⁹⁴ SAMUEL 276, Obr. 87.

¹⁹⁵ ČURNÝ Tab. 57, 50_002.

¹⁹⁶ JANČIOVÁ ET AL.: Kachlice z oponického hradu 60. Obr. 65.

¹⁹⁷ RUTTKAY: Kleinadelsitz Topoľčianky 258, Abb. 12: 9; 12.

Az I. típus analógiái a Magyar Királyság északnyugati területein találhatók. A Pozsony melletti Dévény várából ismert egy nagyon hasonló, hatszirmú rozettával díszített csempe, de Pozsony nyugati elővárosában is napvilágot láttak hasonló töredékek.¹⁹⁸ A ma már Ausztriában, Burgenlandban található Vámosderecskén (*Draßmarkt, A*) szintén az I. típus zöldmázás és mázatlan darabjait találták meg régészeti szakfelügyelet során. Ezek a töredékek azonban jóval provinciálisabbak, mint a soproni vagy a győri példák. A rozetták szirmai szinte egybeolvadnak, a részletek sokszor kivehetetlenek, s a bordázás is igen sekély. A mázatlan darabok jól mutatják, hogy ezek a csempék már egy alacsonyabb réteg számára, olcsóbb kivitelben készültek.¹⁹⁹ (51. kép)

51. kép
Bordázott háttérű csempe, I. típus, Vámosderecske,
Landesmuseum Burgenland, leltározatlan
(Fotó: Rakonczay Rita)

A lehetséges műhely vagy műhelyek lokalizálása azonban nehéz feladat, mivel a felgyűjtött analógiák egyik esetben sem utalnak műhelyazonosságra. Bár a II. típus esetében az északkelet-magyarországi példák sokszor vegyesmázások, hasonlóan a pozsonyi darabokhoz, mégsem egy negatívból készültek. Az I. típus tekintetében a dévényi és a pozsonyi párhuzamokon nem vizsgálhatóak a készí-téstechnikai jellegzetességek, így nem eldönthető, hogy egy műhelyben készül-tek-e akár a soproni vagy a győri kályhacsempékkel. A kisalföldi darabok a vá-mosderecskei példákkal sem lehetnek ugyanazon műhely termékei – nem csupán az eltérő negatív, de az eltérő agyaghasználat és oldallapkiképzés is erre utal –, de Sopron és Győr között sem tételezhető fel műhelyazonosság. A típus széleskörű elterjedése és variabilitása a minőség terén arra enged következtetni, hogy ilyen típusú kályhacsempéket több, egymástól független, akár lokális műhely is készí-tetett ebben a korszakban. Erre utalhat az is, hogy a győri darabok fehér agyagból készültek, amely nagyon hasonlít a Szent György alakjával vagy a kétfejű sassal díszített kályhacsempék anyagához.

A típus pontos keltezése kérdéses, mivel a feldolgozott csempék nagy része, s az analógiák sem stratigráfiával rendelkező régészeti ásatásból származnak. A ta-

¹⁹⁸ DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade 195–196, Obr. 10:11.

¹⁹⁹ A vámosderecskei darabok szintén a készülő doktori disszertációm részét képezik. Egyelőre közö-letlenek, leltározatlanok.

polcsányi darabokat a párhuzamok alapján a 16-17. századra keltezték,²⁰⁰ de a dévényi töredékek datálása sem pontosabb.²⁰¹ A II. típus egyetlen, régészeti kontextusból származó képviselői a Csábrágon előkerült darabok. Az itt talált leletanyag nagyon töredékesen látott napvilágot a vár 18. század közepén feltöltött szárazárkából. Mivel a párhuzamok alapján a 17. század második felére keltezhető kályhák maradványai sokkal nagyobb számban voltak jelen a szárazárókban, így azt lehet feltételezni, hogy a bordázott hátterű kályhacsempék valamikor korábban, a 17. század első felében készülhettek. Ezeket a kályhákat már korábban lebonthatták, s a 18. század közepén már csak utolsó darabjaik kerültek a várak betöltésébe.

Az I. típus esetében a győri darabok származnak jól keltezhető régészeti kontextusból. Ezek a darabok a már említett pince feltöltéséből, a Szent György és kétfejú sasos kályhák maradványaival keveredve kerültek elő. Így ezeket a csempéket leginkább a század második felére, 1667 utánra lehet keltezni, ugyanakkor az sem kizárható, hogy ez csupán a típus hosszú használati idejét bizonyítja, s ilyen kályhák már a század közepén, vagy esetleg azt megelőzően is készülhettek.

Összegzés

A jelen tanulmányban közölt kályhacsempék a régió kályhásságát csak részben fedik le, ugyanis a tárgyalt 17. század igen változatos és a környező területek befolyását is hordozó kályhaművészetet eredményezett. Itt csupán azok a típusok és csoportok szerepelnek, amelyeknek egyelőre mind a hazai, mind pedig a külföldi kapcsolatait jól fel lehetett deríteni. Bár a magyarországi kályhakutatásban eddig nem esett szó északnyugat-magyarországi kályhás műhelyekről, ezeknek a léte az írott források, s a bemutatott leletanyag alapján is biztosan feltételezhető.

A felső-rajnai apostolos kályhacsempék akár külföldön, Bécs környékén is készülhettek – ugyanakkor a soproni Storno-kályha apostolalakjai, amely szombat-helyi és kőszegi párhuzamokkal rendelkezik – már inkább egy hazai fejlődés és mintakincs eredményei lehetnek. A Szent György alakjával díszített kályhacsempék magyarországi széleskörű elterjedése szintén azt bizonyítja, hogy több ilyen típusú kályhákat gyártó műhellyel is számolhatunk a korszakban. Mivel a Duna mentén több lelőhelyen is napvilágot látott Szent Györgyös kályhacsempék egyik esetben sem dúcazonosak, arra lehet következtetni, hogy a Duna mint kereskedelmi útvonal a negatívok vándorlását segítette elő. Ezeket aztán helyi mesterek használhatták fel. Szintén erre utal, hogy Győrben, ahol már a 17. században magyar nyelvű céhlevelet állítottak ki a kályhások,²⁰² a Szent György alakjával ellátott, valamint a kétfejú sasos kályhacsempéket hasonló agyagból, hasonló technikai megoldásokkal

²⁰⁰ RUTTKAY: Kleinadelsitz Topolčianky 258.

²⁰¹ DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade 196.

²⁰² SÁBJÁN: Kályhák 164.

készítették. Így akár az sem kizárható, hogy azonos műhely termékei lehetnek. A barokk keretben ülő Szent Györgyös csempék szintén lokális műhelyre utalnak, hiszen ott két típust – a Szent György alakot, valamint a felső-rajnai apostolsorozat keretmotívumát – ötvözték. A Magyar Királyság északnyugati területein számos lelőhelyen, számos kivitelben megjelenő kétfejű sasos kályhák is a hazai kályhásság termékei lehetnek. A motívum – s talán a negatívok egy része is – ugyanakkor német nyelvterületről érkezhetett. Nem csupán az osztrák-burgundi címer utalhat erre, de Lipót császár 1689-es árákról szóló rendelete is, amelyben apostolos („*Apostel-Kachel*”), virágos és kétfejű sasos kályhák („*Adler- oder Blumlstuck-Kachel*”) készítését említik.²⁰³ Ezt nem csupán a mauterni, hasonló keltezésű műhelyleletek, de a kisalföldi motívumkincs is jól tükrözi. A terülmustrás csoportok esetében jól megfigyelhető volt, hogy a felgyűjtött analógiák különböző műhelyek termékei lehetnek. Ez arra utal, hogy itt is leginkább a motívum divatszerű terjedésével lehet számolni. A gyémántmetszéses darabok esetében ez a terjedés délnémet területektől egészen Zrínyi-Újvárig és Egerig tartott. A bordázott háttérű csoportok több altípusa pedig egész Észak-Magyarországon és a Felvidéken is megjelent. Ez leginkább arra utalhat, hogy a 17. században ezek a terülmustrás csempetípusok sok helyi vagy városi mester repertoárjában szerepeltek.

Remélhetőleg a leletanyagok további feldolgozásai a felvázolt képet pontosítani fogják, s Győr, Moson, Sopron és Pozsony vármegyék kályhaművészete elfoglalja méltó helyét a magyarországi kályhakutatásban.

SZAKIRODALOM

- ASKERCZ: Sopron = ASKERCZ ÉVA: Sopron. Storno-gyűjtemény. (Tájak - Korok - Múzeumok Kiskönyvtára 276.) Budapest, 1987.
- AURENHAMMER: LCI I. = HANS AURENHAMMER: Lexikon der christlichen Ikonographie. Band I. Wien, 1967.
- ÁDÁM: A szolnoki vár kályhái = ÁDÁM MÁRK: A szolnoki vár kályhacsempe és kályhaszem leletanyagának vizsgálata. Szakdolgozat. SZTE BTK. Kézirat. Szeged, 2016.
- BLÜMEL: Deutsche Öfen = FRITZ BLÜMEL: Deutsche Öfen - Der deutsche Kunstofen von 1480 bis 1910. München, 1965.
- BODNÁR: Kályhacsempék Nógrád megyéből = BODNÁR KATALIN: Kályhacsempék Nógrád megyéből I. Szécsény mezőváros XV-XVI. századi kályhacsempéi. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 14. (1988) 9–24; I-XXVII.
- BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN: A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi = BOLDIZSÁR PÉTER – KOCSIS EDIT – SABJÁN TIBOR: A diósgyőri vár középkori kályhacsempéi. Miskolc, 2007.
- BOLDIZSÁR – KOCSIS – SABJÁN: A diósgyőri vár 16-17. századi kályhacsempéi = BOLDIZSÁR PÉTER – KOCSIS EDIT – SABJÁN TIBOR: A diósgyőri vár 16-17. századi kályhacsempéi. Miskolc, 2010.
- CSEREY: Svájci kályhacsempék = CSEREY ÉVA: Svájci kályhacsempék a XVI–XVIII. századból. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei 11. (1968) 59–71.

²⁰³ ZACHARIAS HEINRICH EISFELD: Sammlung Oesterreichischer Gesetze und Ordnungen. Wie solche von Zeit zu Zeit ergangen und publiciret worden. So viele über die in Partei I & II CODICIS AVSTRIACI eingedruckt bis auf das Jahr 1720. Lipcse, 1748.

- DIVILEKOVÁ: Renesančné kachlice = DENISA DIVILEKOVÁ: Renesančné kachlice z hradu Devín. *Musaica. Zborník filozofickej fakulty Univerzity Komenského* 25. (2007) 219–235.
- DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade Devín = DENISA DIVILEKOVÁ: Vykurovanie na hrade Devín. *Wie auf der Burg Devín (Theben) geheizt wurde. Archaeologia historica* 33. (2008:1) 185–198.
- EGYHÁZY-JUROVSKÁ – FÚRYOVÁ: Stredoveké kachlice = BEATA EGYHÁZY-JUROVSKÁ – KLÁRA FÚRYOVÁ: Stredoveké kachlice. *Katalóg. Bratislava, 1993.*
- CHOVANEC ET AL.: A gótikától a habánokig = JÁN CHOVANEC – J. DANKÓ KATALIN – FELD ISTVÁN – TAMÁS EDIT: A gótikától a habánokig - Od gotiky po habanov. *Kályhacsempék Abaúj, Sáros és Zemplén vármegyékből - Kachlice z byvalej Abovskej, Sarisskej a Zemplínskej zupy. Kiállítási katalógus. Sárospatak, 1996.*
- FELD – BALOGH-LÁSZLÓ – TÓTH: Salgó = FELD ISTVÁN – BALOGH-LÁSZLÓ EMESE – TÓTH BALÁZS: Régészeti kutatások a salgói várban. *Archaeologiai Értesítő* 138. (2013) 239–264.
- FRANZ: Der Kachelofen = ROSMARIE FRANZ: Der Kachelofen. *Graz, 1981.*
- G. LÁSZAY: Sopron, Lenin krt. 19. = G. LÁSZAY JUDIT: 205/3. Sopron, Lenin krt. 19. *Az 1984. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek I/38. (1985) 118.*
- GRIMM: Stove Tiles with Knight Figures = GERALD VOLKER GRIMM: Stove Tiles with Knight Figures and their Master. *New Finds and Results on the Low Countries – German – Hungarian Relations. Archaeologia – Altum Castrum Online. Visegrád, 2020.*
- GRUIA: Saint George on medieval stove tiles = ANA MARIA GRUIA: Saint George on medieval stove tiles from Transylvania, Moldavia and Wallachia: An ichonographical approach. *Acta Musei Napocensis Istorie* 44. (2007) 231–254.
- GUŠTIN: Srednjeveško Celje = MITJA GUŠTIN (Ed.): Srednjeveško Celje. *Medieval Celje. Ljubljana, 2001.*
- GUŠTIN – HORVAT: Ljubljanski grad = MITJA GUŠTIN – MARTIN HORVAT (Eds.): Ljubljanski grad. *Pečnice. Ljubljana castle. Stove tiles. Ljubljana, 1994.*
- GYURICZA: Reneszánsz kályhacsempék = GYURICZA ANNA: Reneszánsz kályhacsempék Magyarországon. *Miskolc, 1992.*
- HESS – HIRSCHFELDER – VON BAUM: Gemälde des Spätmittelalters = DANIEL HERSCH – DAGMAR HIRSCHFELDER – KATJA VON BAUM (Hrsg.): Die Gemälde des Spätmittelalters im Germanischen Nationalmuseum. *Band I: Franken, 2. Teilbände. Regensburg, 2019.*
- HOLL: Középkori kályhacsempék I. = HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. *Budapest Régiségei* 18. (1958) 21–300.
- HOLL: Dunántúli kályhacsempék = HOLL IMRE: Dunántúli kályhacsempék (Udvari műhelyek szállításai a 15. században). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. (1984) 209–220.
- HOLL: Regensburgi kályhacsempék = HOLL IMRE: Regensburgi későközépkori kályhacsempék Magyarországon. *Archaeologiai Értesítő* 107. (1980) 30–43.
- ÍRÁSNÉ MELIS: Szent György alakos csempék = ÍRÁSNÉ MELIS KATALIN: Szent György alakos budai kályhacsempék. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorból. Szerk. FÜGEDI ERIK. Budapest, 1986. 254–268.*
- JANČIOVÁ ET AL.: Kachlice z oponického hradu = BARBORA JANČIOVÁ – DOMINIK REPKA – PETER SATER – MATEJ STYK: Kachlice z oponického hradu. *Nitra, 2019.*
- JUHÁSZ: Cseréplovas = JUHÁSZ ETELKA: Cseréplovas töredéke Óbudáról. *Budapest Régiségei* 32. (1998) 353–359.
- JUHÁSZ: Kétfejű sasos csempe Óbudáról = JUHÁSZ ETELKA: Kétfejű sasos kályhacsempék Óbudáról. *Budapest Régiségei* 33. (1999) 361–364.
- KÁDÁR: Jezsuiták Győrben = KÁDÁR ZSÓFIA: A jezsuiták letelepedése és kollégiumalapítása Győrben (1626–1630). In: *In labore fructus. Jubileumi tanulmányok Győregyház-megye történetéből - A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Szerk. NEMES GÁBOR – VAJK ÁDÁM. Győr, 2011. 209–234.*

- KÁDÁR: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói = KÁDÁR ZSÓFIA: A győri jezsuita kollégium intézményi funkciói a 17. században (1626–1671). In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez.* Szerk. FAZEKAS ISTVÁN – KÁDÁR ZSÓFIA – KÖKÉNYESI ZSOLT. Győr, 2017. 87–129.
- KAISER ET AL.: Archäologische Grabungen in Schloss Eggenberg = BARBARA KAISER – SARAH KISZTER – MARKO MELE – PAUL SCHUSTER: Archäologische Grabungen bei der Verlegung der Fernwärmeleitung in Schloss Eggenberg. *Schild von Steier* 26 (2013/2014) 350-390.
- KAMMEL: Kachelöfen im Germanischen Nationalmuseum = FRANK MATTHIAS KAMMEL: Kachelöfen und Ofenkachel im Germanischen Nationalmuseum. In: *Heiß diskutiert Kachelöfen. Geschichte, Technologie, Restaurierung.* Hrsg. ANNIKA DIX. Nürnberg, 2011. 33–56.
- KALTENBERGER: Mautern an der Donau = ALICE KALTENBERGER: Mittelalterliche bis frühneuzeitliche Keramik aus Mautern an der Donau. Wien, 2003.
- KISS – SPEKNER – VÉGH: Szívmelengető középkor = KISS VIRÁG – SPEKNER ENIKŐ – VÉGH ANDRÁS (Szerk.): Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14-16. század. Budapest, 2018.
- KOCSIS: Jézus életét bemutató kályha = KOCSIS EDIT: Jézus életét bemutató kályha az esztergomi várból, a XVI. század végéről. *Archaeologiai Értesítő* 138. (2013) 345–366.
- KOCSIS: A kályha története = KOCSIS EDIT: A kályha története a középkori és kora újkori Magyarországon. In: *Szívmelengető középkor. Kályhák és kályhacsempék a középkori Magyarországon, 14-16. század.* Szerk. KISS VIRÁG – SPEKNER ENIKŐ – VÉGH ANDRÁS. Budapest, 2018. 25–31.
- KOCSIS: 1686 utáni kályhák = KOCSIS EDIT: Az esztergomi vár három, 1686 után készült kályhája. *Archaeologiai Értesítő* 144. (2019) 177–198.
- KOZÁK: Oroszlános kályhacsempék = KOZÁK KÁROLY: XV. századi oroszlános kályhacsempék a Dunántúlon. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1. (1963) 143–150.
- KOZÁK: Kétféjű sasos csempék = KOZÁK KÁROLY: Kétféjű sasos kályhacsempék Magyarországon. *Budapest Régiségei* 20. (1963) 167–200.
- KOZÁK: Évszámos habán kancsó és kétféjű sasos kályhacsempék = KOZÁK KÁROLY: Évszámos habán kancsók és kétféjű sasos kályhacsempék a sümegi várból. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2. (1964) 231–247.
- KOZÁK: Sümeg kályhacsempéi = KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár XV-XVII. századi kályhái. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 11. (1972) 271–291.
- KÖKÉNYESI: A győri jezsuita gimnázium diáksága = KÖKÉNYESI ZSOLT: A győri jezsuita gimnázium diáksága a kezdetektől a feloszlátásig (1630–1773), különös tekintettel a főnemesi tanulókra. In: *Jezsuita jelenlét Győrben a 17-18. században. Tanulmányok a 375 éves Szent Ignác-templom történetéhez.* Szerk. FAZEKAS ISTVÁN – KÁDÁR ZSÓFIA – KÖKÉNYESI ZSOLT. Győr, 2017. 133–167.
- KÖLTŐ – VÁNDOR – VARGA: Őrtilos – Zrínyi-Újvár = KÖLTŐ LÁSZLÓ – VÁNDOR LÁSZLÓ – VARGA MÁTÉ: Őrtilos – Zrínyi-Újvár régészeti feltárása (2016-2017). *A Kaposvári Rippel-Rónai Múzeum Közleményei* 5. (2018) 195–202.
- KRAUSE ET AL.: Hernals = HEIKE KRAUSE – MARTIN MOSSER – CHRISTINE RANSEDER – INGEBOURG GAISBAUER – SYLVIA SAKL-OBERTHALER: Hernals: Die archäologischen Ausgrabungen. Wien, 2016.
- KVIETOK – MÁCELOVÁ: Krása kachlíc = MARTIN KVIETOK – MARTA MÁCELOVÁ: Krása kachlíc. Banská Bystrica, 2013.
- LCI I. = ENGELBERT KIRSCHBAUM (Hg.): Lexikon der christlichen Ikonographie. Band I. Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1968.
- LCI II. = ENGELBERT KIRSCHBAUM (Hg.): Lexikon der christlichen Ikonographie. Band II. Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1970.

- LCI VII. = WOLFGANG BRAUNFELS (Hg.): Lexikon der christlichen Ikonographie. Band VII. Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1974.
- LCI VIII. = WOLFGANG BRAUNFELS (Hg.): Lexikon der christlichen Ikonographie. Band VIII. Rom – Freiburg – Basel – Wien, 1976.
- LTK 6. = WALTER KASPER (Hg.): Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg – Basel – Rom – Wien, 1997.
- MÁCELOVÁ: Atribúty svätca = MARTA MÁCELOVÁ: Atribúty svätca na gotických kachliciach stredoslovenskej banskej oblasti. In: Svätec a jeho funkcie v spoločnosti I. Hrsg. RAS-TISLAV KOŽIAK – JÁN NEMEŠ. Bratislava, 2006. 369–382.
- MARKOVITS: Tiroler Kachelöfen = KLAUS MARKOVITS: Tiroler Kachelöfen. Keramische Ofenkultur in Nord-, Süd- und Osttirol. Brixen, 2015.
- MITTERAUER: Salvator mundi = MICHAEL MITTERAUER: Salvator mundi - Ein Bildtypus des Renaissancezeitalters. *Austria-Forum* 2019. https://austria-forum.org/af/AEIOU/Salvator_Mundi (2023. március 9.)
- MOSKAL: Kafle w Krakowa = KATARZYNA MOSKAL: Kafle w zbiorach Muzeum Historycznego Mista Krakowa. Krakow, 2012.
- NÉMETH: Sopron iskolái = NÉMETH ILDIKÓ: Sopron középfojú és középszintű iskolái a 19. században. *Dissertationes Soproniensis* 1. Sopron, 2005.
- NÉMETH: Sopron tanintézetek iratai = NÉMETH ILDIKÓ: Sopron város és vármegye tanintézetek iratai Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltárában 1707–1945. Sopron, 2007.
- NÉMETH: Soproni evangélikus Líceum = NÉMETH SÁMUEL: A soproni evangélikus Líceum történetének egy százada. 1681–1781. Sopron, 2007.
- PAVLÍK – VITANOVSKÝ : Encyklopedie kachlí = ČENĚK PAVLÍK – MICHAL VITANOVSKÝ : Encyklopedie kachlí c Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha, 2004.
- PAVLÍK: Velký obrazový atlas = ČENĚK PAVLÍK: Velký obrazový atlas gotických kachlových reliéfů. Praha, 2017.
- P. HAJMÁSI: Kályhacsempék Vas megyéből = P. HAJMÁSI ERIKA: Kályhacsempék Vas megyéből. In: Vas megye népművészete. Szerk. GRÁFIK IMRE. Szombathely, 1996. 243–254.
- POSPIESZNA: Kafle i piece kaflowe w Malborku = BARBARA POSPIESZNA: Kafle i piece kaflowe w zbiorach muzeum zamkowego w Malborku. Malbork, 2013.
- RAKONCZAY: A csábrági vár = RAKONCZAY Rita: A csábrági vár kályhacsempéi a 15–18. században. ELTE BTK. Kézirat. Budapest, 2019.
- RAKONCZAY: Historische Bauforschung an Kachelöfen = RITA RAKONCZAY: „Historische Bauforschung” an Kachelöfen – Die Bearbeitung eines erhaltenen Ofens aus dem 17. Jahrhundert aus Sopron (Ödenburg), Ungarn. In: Keramik in Berlin, Brandenburg und Europa – Produktion, Innovation, Handel und Sammlungsgeschichte. 53. Internationales Keramik-Symposium 2020. Hrsg. GREGOR DÖHNER – LUTZ GRUNWALD. Berlin, 2022. 261–279.
- ROTH-HEEGE: Ofenkeramik und Kachelöfen = EVA ROTH-HEEGE: Ofenkeramik und Kachelöfen. Typologie, Terminologie und Rekonstruktion im deutschsprachigen Raum (CH, D, A, FL) mit einem Glossar in siebzehn Sprachen. Basel, 2012.
- ROTH-KAUFMANN – BUSCHOR – GUTSCHER: Ofenkeramik in Bern = EVA ROTH-KAUFMANN – RENÉ BUSCHOR – DANIEL GUTSCHER: Spätmittelalterliche reliefierte Ofenkeramik in Bern. Herstellung und Motive. Bern, 1994.
- ROSMANITZ: Kunst = HARALD ROSMANITZ: Kunst als Dutzendware. Eine frühbarocke Kachelerie aus dem Oberrheintal. Denkmalpflege in Baden-Württemberg. Nachrichtenblatt des Landesdenkmalamtes 25. (1996) 140–147.
- ROSMANITZ: La série d’apôtres = HARALD ROSMANITZ: La série d’apôtres. Réflexions sur la fabrication, la distribution et la datation. In: Archéologie du poêle en céramique du Haut Moyen Âge à l’époque moderne. Technologie, décors, aspects culturels. Actes de la table ronde de Montbéliard 23-24 mars 1995. Hg. ANNICK RICHARD – JEAN-JAQUES SCHWIEN. Dijon, 2000. 101–113.

- ROSMANITZ: Apostol Andreas = HARALD ROSMANITZ: Motive: Der Apostel Andreas aus Maulbronn. *Furnologia.de* – Das Online-Magazin zur historischen Ofenkeramik. 2020. <https://furnologia.de/motive/apostelserie/> (Letöltés dátuma: 2023. február 27.)
- RUTTKAY: Kleinadelsitz Topolčianky = MATEJ RUTTKAY: Kleinadelsitz Topolčianky. *Castrum Bene* 7. (2004) 243–264.
- SABJÁN: Kályhák = SABJÁN TIBOR: Kályák. In: Győr-Moson-Sopron megye népművészete. Szerk. KÜCSÁN JÓZSEF – PERGER GYULA. Győr, 2002. 163–184.
- SABJÁN: Népi cserépkályhák = SABJÁN TIBOR: Népi cserépkályhák. Budapest – Terc, 2013.
- SÖMJÉNI: Kályhacsempék a váci várból = SÖMJÉNI ANIKÓ: 15-17. századi kályhacsempéleletek a váci várból. In: *Múltunk a föld alatt. Újabb kutatások Pest megyében.* Ferenczy Múzeum Kiadványai, A sorozat: Monográfiák 1. Szerk. RAJNA ANDRÁS. Szentendre, 2014. 119–155; 258–290.
- ŠREJBEROVÁ: Svět = JITKA ŠREJBEROVÁ: Svět kachlových kamen. Most, 2017.
- STELZLE-HÜGLIN: Kacheln und Öfen = SOPHIE STELZLE-HÜGLIN: Von Kacheln und Öfen. Untersuchungen zum Ursprung des Kachelofens und zu seiner Entwicklung vom 11.-19. Jahrhundert anhand archäologischer Funde aus Freiburg im Breisgau. *Freiburger Dissertationen* 8. Freiburg i. Br., 1999.
- STRAUSS: Die Kachelkunst = KONRAD STRAUSS: Die Kachelkunst des 15. und 16. Jahrhunderts in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Strassburg, 1966.
- SZAKÁLOS ET AL.: A gombaszögi pálos kolostor = SZAKÁLOS ÉVA – MORDOVIN MAXIM – ALEXANDER BOTOȘ – PETER TAJKOV: A gombaszögi pálos kolostor története és régészeti kutatása. In: *Pálosok, építéset, régészet.* Szerk. BALATINCZ ANNA – NAGY ANNA. Budapest, 2022. 118–157.
- SZÓNYI – TOMKA: Jelentés = SZÓNYI ESZTER – TOMKA PÉTER: Jelentés a győri bencés gimnázium udvarán végzett régészeti szakfelügyeletről. 2010. május 6. – június 9. RFMTM RA 108-2011.
- TOMKA: Ónodi kályhacsempék I. = TOMKA GÁBOR: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásaiból. *Archaeologiai Értesítő* 132. (2007) 241–266.
- TOMKA: Ónodi kályhacsempék II. = TOMKA GÁBOR: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából II. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2009. (2010) 359–383.
- TOMKA: Ónodi kályhacsempék III. = TOMKA GÁBOR: 16. századi kályhacsempék az ónodi vár ásatásából III. *Erények, hősök, emberevők.* In: *Várak nyomában.* Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére. Szerk. DOMONKOS GYÖRGY – TEREI GYÖRGY. Budapest, 2011. 215–234.
- TOMKA: Kétfejű sasos csempék Szendrőn = TOMKA GÁBOR: Kétfejű sast ábrázoló kályhacsempék a szendrői felsővárból. In: *Corolla Museologica Tibor Kovács Dedicata.* Libelli Archeologici. Szerk. TÓTH ENDRE – VIDA ISTVÁN. Budapest, 2011. 585–597.
- TORO – D. THOMPSON WYLDER: Peter Paul Rubens = JULIA TORO – VIKI D. THOMPSON WYLDER (Eds.): Peter Paul Rubens. *Impression of a Master from the John and Mable Ringling Museum of Art.* Sarasota, 2012.
- VARSÁNYI: Evangélikus = VARSÁNYI MÁTYÁS: Evangélikus útmutató. Budapest, 1927.
- VIZI: Kályhák a szigligeti várban = VIZI MÁRTA: Kályhák a szigligeti várban. A keleti-középső háromosztatú ház kályhacsempéi. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. (2011) 81–101.
- VIZI: Apostolos kályhacsempék = VIZI MÁRTA: Apostolt ábrázoló kályhacsempék. Különleges középkori kályhacsempé-típusok az ozorai várkastélyból. *A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve* 40. (2018) 305–332.

STOVE TILES IN THE KISALFÖLD REGION IN THE 17TH CENTURY

The present study is a catalogue-like presentation of the 17th-century stove tile types of the Kisalföld, more precisely of the area belonging to the former Counties of Győr, Moson, Sopron and Pozsony. Research on the region under study lags behind other areas of the Carpathian Basin. Apart from one or two publications, the region's stove tiles are almost entirely unknown. This study has not grouped the types according to possible complete stoves or workshops but has separated them based on the sample motives, as in the case of Western (German, Czech, Polish) works.

The larger groups are stove tiles with figural, animal, floral and geometric decorations.

Among the figural stove tiles, two large groups are worth mentioning: the series of 12 Apostles and the figural tiles of St. George. Apostolic stoves appeared in German-speaking countries as early as the 16th century, while in Hungary, the first examples of these stoves appeared only in the 17th century. In this region, two series of apostolic stoves appeared. The fragments bearing the date 1628 belong to the so-called 'Upper-Rhineland' apostolic series, widely spread in Germany. The second series of apostles is unknown in Germany and results from some local development. The best-preserved example of this series is the Storno stove in Sopron.

The figure of St George mainly appeared on stove tiles in and around Győr. The parallels that have been traced show that the St. George tiles spread along the Danube.

The only Hungarian representatives of stove tiles with animal figures are the various types depicting a two-headed eagle. The study examined the eagle-headed stoves with the Austrian coat of arms, which appeared on almost all sites but could be the product of a different workshop in each case. Due to the strong Habsburg influence in the 17th century, this tile was one of the most common types in the repertoire of all workshops. Two types of spreading patterns were examined from the tiles with floral and geometric decorations. Stove tiles with diamond-cut and ribbed backgrounds in different styles were standard in most of the country. The ribbed background pieces were also found in Burgenland in present-day Austria, but variants can be found as far east as Szécsény. Distant relatives of the diamond-cut type also appeared in Germany, but some fragments can be found as far south as Zrínyiújfár. The most exciting analogue of this tile type is a mixed-glazed stove still standing today near Innsbruck.

To sum up, the stove-making of the German-speaking areas significantly influenced the stove-making of the Kisalföld in the 17th century. In many cases, it cannot be ruled out that the stoves were made in a workshop in or near Vienna. However, the many variations of the two-headed eagle and spreading pattern types, as well as the Sopron Apostle series, bear witness to the fact that this region also had a high level of local craftsmanship or workshops during the period.

Rita Rakonczay

**I. ORSZÁGOS
MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZETI
KONFERENCIA • GYŐR**

TŰZZEL, VASSAL

2022. május 25. Apátúr-ház (9022, Győr, Széchenyi tér 5.)

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történeti Múzeum

— alapítva 1859 —

Országos műkovács-iparművészeti konferenciát szervezett 2022 májusában a győri Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum. A vándorkonferencia célja a vidéki kovácsoltvas-művesség történetének kutatása, a helyi értékek feltárása és közkinccsé tétele. A tervek szerint a két évente megrendezésre kerülő szakmai fórum lehetőséget nyújt a műfaj elméleti szakembereinek és gyakorlati művelőinek a találkozáshoz, tanácskozáshoz, a termékeny eszmecserékre, ezen kívül összefogja a folyamatban levő hazai kutatásokat és továbbiakat ösztönöz. Alkalmat ad a folyamatban lévő kutatások megismertetésére, illetve e speciális terület szakmatörténeti, művészettörténeti, valamint kortörténeti kontextusának megteremtéséhez.

A műkovácsosság, illetve Bieber Károly találó terminológiájával élve, a *kovácsművészet* tipikus határterület ipar és művészet között, így általában úgy az ipar- és helytörténettel foglalkozó szakemberek, mint a művészettörténészek látókörén kívül helyezkedik el.

A terület neves ismerője, Pereházy Károly (1921–2000) több évtizedes, példaértékű kutatómunkájának köszönhetően sok budapesti mester munkásságára derült fény, ám a vidék jeles mesterei – pár szerencsés kivételtől eltekintve –, még mindig szinte ismeretlenek. A műfajt marginálisan kezelő elméleti szakemberek csak az utóbbi években kezdik felfedezni és alaposabban tanulmányozni a korszak vidéken tevékenykedő neves művelőinek életművét, igyekezve integrálni őket a kor ipartörténetének szövetébe. Kecskeméten Tíring Ferenc, Vácson Kitlinger Ferenc, Szegeden többek között a Reök palota gyönyörű szecessziós kovácsoltvas munkáit alkotó Fekete Pál, Debrecenben Piros Béla, Kiskunfélegyházán Tóth Károly műkovács, Pozsonyban pedig a már lassan kanonizálódó Marton Lajos és fia életművének kutatása és feldolgozása folyik napjainkban.

Tudnunk kell viszont azt is, hogy a kovácsművészet nemzetközi szintű elismertetése a hazai kutatásokkal párhuzamosan zajló folyamat, melybe anyagát tekintve a megfelelő szinten feldolgozott magyar kovácsművészet is joggal bekapcsolódhatna. Ösztönző példa e tekintetben Karin Blanc 2015-ben megjelent, a 20. századi európai műkovácsosság történetét feldolgozó reprezentatív munkája, melyben a század első felében Párizsban működő híres mesterek között több magyar származású kovácsművész munkásságát is kiemelten tárgyalja.¹

A 2022-es I. Műkovács-iparművészeti konferencia előadói Budapestről, Egerből, Győrből, Kecskemétről, Marcaliból, Szegedről, Szentendréről és Vácról érkeztek egy-egy jellegzetes lokális témával. A konferencia kapcsán Takács Zoltán, a Magyarországi Kovácsműves Céh atyamestere és Molnár József debreceni kovácsmester a szakma aktuális problémáiról, illetve a fémrestaurálás időszerű kérdéseiről beszélt, további lehetséges témákkal bővítve a következő konferenciák napirendjét.

Pápai Emese

¹ KARIN BLANC: *Ferronnerie en Europe au XXe Siècle*, Monelle Hayot, 2015.

Pandur Ildikó

GOGOL KÖPÖNYEGE ÉS JUNGFER MŰHELYE

Műkovácsképzés és a budapesti Jungfer-műhely
iskolateremtő szerepe Magyarországon

A fénykorában 150 főt is foglalkoztató Jungfer-mű- és építőlakatos műhely munkásai közül később sokan – köztük pl. Tíringer Ferenc vagy Hikman Béla – önálló iparossá váltak. A Jungfer-műhelyben hosszabb-rövidebb ideig megfordult több száz lakatos és kovács legtöbbje azonban alkalmazott maradt. (1. kép) Kevés közülük, akit munkájáról, még kevesebb, akit arcáról is ismerünk. A kevesek egyike az az archív fotón látható munkás, akinek az üllőjéhez támasztott kovácsoltvas díszítmény máig fennmaradt. Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében található, ahová a korszak legtekintélyesebb műlakatos, Jungfer Gyula műhelyének 1949. évi államosítását követően a mintaraktára bekerült. (2. kép)

Mielőtt rátérnék ennek a jelentős fővárosi műhelynek, valamint országos nevelő hatásának a bemutatására, először általában is szeretnék szót ejteni az iparos-, ezen belül kiemelten a műkovácsképzésről.

Ezt a témát, legalábbis annak budapesti vonatkozását a kovácsoltvas művesség háború utáni első számú magyar kutatója – mi, maiak mind az ő könyvéből bújunk ki – Pereházy Károly már bemutatta „Műkovácsképzés a Bach-korszaktól a II. világháborúig” c. tanulmányában.¹

1. kép
Munkás Jungfer Gyula Berzsenyi utcai
műhelyében (1890-es évek)

2. kép
Kovácsoltvas mintadarab
a Jungfer-műhelyből.
(Iparművészeti Múzeum ltsz.: 56.1358)

¹ PEREHÁZY: Műkovácsképzés.

Rajzoktatás

Bármely területen dolgozzanak, az iparosok számára hasznos elméleti és gyakorlati tudás megszerzése mellett képzésükben kiemelt szerepe volt és van a rajzoktatásnak. „Az iparost a szakmájában alig segíti valami is olyan hatásosan, mint a helyesen tanult rajz. Ez az ő második nyelve. Ezzel érteti meg magát legkönnyebben, ennek értelmét olvassa ki legvilágosabban.”² Az állami iparosoktatásnak a céhkorszak idejére, a 18. századra visszanyúló gyökereinél is ez volt már az elsődleges képzési terület. Mária Terézia (1740–1780) uralkodása idején, 1778-ban Budán – külföldi példák nyomán – Schola Graphidis Budensis néven rajziskola létesült.³

1777-ben a Ratio Educationisszal, azaz a magyar iskolaszervezetet, tanintézményeit, pedagógiai elveit, pénzügyi, módszertani rendszerét is magába foglaló jogszabállyal megszületett a hazai közoktatás. Az európai színvonalú magyar iskolatörvény a felvilágosult Rousseau-i, a rendi jog helyett a természetjogon alapuló eszméket követte.⁴

Az 1777-től létrejövő új, egységes, állami iskolai szervezet három fő részre: alsófokú, négyosztályos elemi „népiskolára”, a középfokú gimnáziumra és főiskolai oktatásra tagolódott. Az öt éves gimnázium három alsóbb évfolyama volt a grammatikai iskola, ahol kiemelten foglalkoztak a latin nyelv elsajátításával. A leendő kézművesek a népiskolákon túl legfeljebb eddig a szintig jutottak ebben a hasznossági elvet, a gyakorlatiasságot hangsúlyozó képzési rendszerben, amely a német nyelvnek speciális előnyöket nyújtott, és magában foglalta a rajz oktatását is.

A nagyobb városokban, ahol népesebb számú volt az iparosréteg, Mária Terézia rajziskolák felállítását rendelte el az elemi iskolák mellé. Hetente, vasárnap délután kettőtől négy óráig át látogatták őket a tanulni vágyó iparos ifjak, és a rajz mellett alapszintű elméleti ismereteket is nyújtott ez az osztatlan, „szakirányú” képzés. A rajzoktatás kinyilvánított célja nem a művészképzés, hanem a hazai mesterségek felvirágoztatása volt: „...a pusztán gyönyörködtető rajzolás nem idevaló: a tanulók is olyan tárgyakat rajzoljanak, melyeket majdan műhelyeikben fognak létrehozni.”⁵

A rajzi követelményeket teljesítette a tanuló, ha „ami foglalkozásához tartozik, a papíron egyszerű vonalakkal úgy tudja ábrázolni, hogy más is megértse. Ezt pedig úgy éri el, ha olyan idomokat rajzol, amelyek minden tárgyon előfordulnak, ha fogalma van fényről és árnyékról, s ezeket a jelenségeket értelmesen ábrázolni tudja.”⁶

Ezek a rajzképző, tulajdonképpen inasiskolák, Sonntagschulék nem voltak túl népszerűek. Jobb kihasználásuk érdekében II. József (1780–1790) 1783-tól kötelezővé tette a mesterinasok számára ezeknek a rajziskoláknak a látogatását.

² LYKA: A rajz fontossága 3.

³ BODÓCZKY: Rajztanítás 7.

⁴ KOSÁRY: Ratio Educationis 376.

⁵ PRUZSINSZKY: Ürményi 69.

⁶ GYÓRIVÁNYI: Szakképzés I. 99.

1786-ban a Helytartótanács is elrendelte, hogy azokban a városokban, ahol rajziskola van, a rajztanulással fejleszthető (pl. az asztalos, kocsi-gyártó, ács, lakatos, aranyműves, harangöntő mellett a lakatos) iparokban a mesterek addig nem szabadíthatják föl inasait, amíg bizonyítványt nem mutatnak fel, hogy a vásár- és ünnepnapra rajztanfolyamot egy esztendőn át látogatták. (Megjegyzendő, hogy a 18. század végi, híressé vált rajziskolák közül az egyik legkorábbi 1786 óta Győrött működött, Révai Miklós (1749–1807) vezetésével.)

3. kép
A Jungfer-műhely cégtáblája
(Iparművészeti Múzeum ltsz.: 56.1171)

Az 1847/48-as tanévben a budai rajziskolát látogató 418 vasárnapi (kézműves) tanuló közt, az asztalosok mögött második legnépesebb szakmaként, 93 volt lakatos.⁷ Az iparostanoncok rajzi képzését a fővárosban a 18. századi gyökerű rajziskola köré 1869-ben a külvárosok bekapcsolásával megszervezett rajziskolai hálózat látta el. Ezeket az intézményeket 1878-ban alakították át két fokozatú – alsó és felső – iparos rajziskolákká.

Az 1868. évi (XXXVIII.) népoktatási törvény megszabta a követelmények minimumát, a 15. életévre emelve a „mestertanítványok” tankötelezettségét.⁸ „A 12 éves korában szolgálatba állt tanoncz tartozik még 3 évig az ismétlőiskolába, vagy az e végre szervezett tanoncziskolába járni.”⁹

A céheket eltörlő, 1872. évi (VIII.) ipartörvény az iparosképzés szempontjából nem hozott döntő újdonságot. Az önálló iparosok ezután is tarthattak „tanoncot” (ez lett az „inas” új elnevezése), ha az betöltötte a 12. életévét.

De mielőtt a céhkorszakot követő, új iskolatípusokról szó esne, nem lehet említés nélkül hagyni a céhek középkorban gyökerező képzési rendszerét. Hiszen maga Jungfer Gyula (1841–1908) is még ilyen keretek közt sajátította el mester-ségének fogásait.

Több generációs műkovács dinasztia tagjaként nagyapjáig, Jungfer (Jungfrau) Andrásig (1752–1826) vezette vissza műhelyének alapítását. A lakatosdinasztia első ismert tagja 1785-ben kapta meg a szegedi lakatoscéh mesterlevelét. 1786-ban Pestre költözött és még ugyanebben az évben felvételt nyert a pesti német lakatos céh tagjai közé. Fia, Ferenc (1810–1876) is ezt a mesterséget folytatta, az ő Fehérhájó utcai műhelyében kezdte Jungfer Gyula a szakma elsajátítását. (3. kép)

⁷ BODÓCZKY: Rajztanítás 10.

⁸ GYÓRIVÁNYI: Szakképzés II. 78.

⁹ KÖZOKTATÁSIÜGY 80.

A céhes rendszerben a hierarchia alsó fokán az inas állt, aki 10-12 éves kora táján szegődött el egy mester mellé, három-négy, de néha akár nyolc évre is. Fizestést nem kapott, családtagként élt a mester háztartásában, korlátlan munkaidővel. A céhben a termék előállításának minden lépését egy személy végezte. Ezért tartott hosszú ideig a képzés, amelynek elméleti és gyakorlati részét az inas egyaránt a mestertől szerezte. Az inasévek alatt gyakori lehetett a testi fenytés, az inas szó gyökere az „ínséges” szóból ered.¹⁰ Az inasévek kitöltésével, a szabadulólevél birtokában a fiatal legény néhány hónapig még mesterénél lakhatott. Ezután kezdődött az általában 2–5 évig tartó legényvándorlás, melynek úti- és szállásköltségéhez a céh segítséget nyújtott. A vándorlás, tapasztalatgyűjtés befejeztével a legény jogot nyert a céhbe való felvételi vizsga elvégzésére és mesterremek elkészítésére. Ezzel bér munkásból önálló mester válhatott belőle.

Tanoncidejének leteltével az ifjú Jungfer Gyula (1841–1908) 1857. dátummal megkapta a tanulólevelét. Legényvándorlásának (ún. *valcolásának*) éve alatt (1857 és 1864 közt) Európa számos városában (Bécsben, Drezdában, Lipcsében, Berlinben, Salzburgban, Hamburgban, Halléban, Londonban) megfordult. Apja műhelyében dolgozott, amíg huszonöt éves korában meg nem kapta az iparjogot. Ennek az engedélynek a birtokában 1866-ban megnyithatta első önálló műhelyét, amely a Hatvani (ma Kossuth Lajos) utcában, egy segéddel működött. Ezt a műhelyt hamar kinőtte, és 1870 táján a Puskin utcába költözve, már huszadmagával dolgozott. 1872-ben tette át műhelyét Józsefvárosba, a Berzsényi u. 6. szám alá, amely – folyamatosan bővülve – egészen az államosításig otthont adott a Jungfer-műhelynek.

Ebben az évben született meg a céheket eltörlő, 1872. évi ipartörvény. Azonban ennél is sokkal nagyobb jelentősége volt a szakképzés szervezetét a következő majdnem fél évszázadra meghatározó, 1884. évi (XVII.) teljes körű ipartörvénynek.

A törvény azokat a városokat és községeket, ahol legalább ötven tanonc volt, állami felügyeletű tanonciskolák (tanfolyamok) szervezésére kötelezte. „Az [iparos] képzés a törvény hatására kettévált szakmai [műhely-] és iskolai oktatásra. Az előbbi, kizárólag a tanoncot alkalmazó iparos vagy kereskedő (a munkáltató) feladatává vált, amire az iskolának érdemleges befolyása, hatásköre alig volt.”¹¹ Ezeknek az általános, illetve szakirányú iparostanonc-iskoláknak a fenntartói legnagyobb részben a községek voltak, de akadt felekezeti és gyári fenntartás is.¹² Helyszínként – engedéllyel – a meglévő iskola termeit használhatták. A tanítás három évig, évenként tíz hónapig (szeptembertől júniusig) tartott.¹³ A képzés minőségét a szakfelügyelők alkalmazása mellett oktatói továbbképzésekkel igyekeztek biztosítani.

¹⁰ GYÓRIVÁNYI: Szakképzés I. 97.

¹¹ GYÓRIVÁNYI: Szakképzés II. 79.

¹² KÖZOKTATÁSIÜGY 83.

¹³ KÖZOKTATÁSIÜGY 81.

Amelyik településen nem érte el az ötvenet a tanoncok létszáma, ők kimaradtak az iskolai képzésből. Az oktatásban részt vevőknek is 5-7%-a csak a továbbképző (ismétlő) osztályt látogatta. Az 1906/7. tanév statisztikája szerint a Magyarországon működő 465 ilyen iskolába összesen 83.518 tanonc járt. A 3607 oktató közül – a közismereti tárgyak mellett – több mint egyharmaduk volt –, részben képesítés nélküli – rajztanító.¹⁴

A hároméves tanonciskolák heti hét óra elfoglaltságot jelentettek a 12. életévüket betöltött tanulóknak. Heti két munkanapon két-két óra – a napi munka után fél hattól este kilencig – jutott általános ismeretekre, vasárnap pedig három óra a rajzoktatásra. A hét közbeni késői iskolakezdés sok panaszra adott okot.

„A fiatalok hosszas napi munka után fáradtan, sőt teljesen kimerülve érkeznek az iskolába, sőt ott hamar el is alszanak, ha pedig az iskola végeztével éjjel sötétségben kóborolhatnak, mindennemű rakoncátlankodásra hajlandók, miáltal a békés lakosság nyugalma, az utcái csend háborgatnak. Ennélfogva a tanítói kar az esteli tanítás megszüntetését és annak a délutáni órákra való áthelyezését sürgeti. Ez ellen azonban az iparosok joggal tiltakoznak, azt állítván, hogy az iparos tanoncz rendszerint tandíjakat nem fizet, sőt őt az iparos mester sajátjából tartani, sok esetben ruháztatni is kénytelen. Ennek megfelelő viszonzolgáltatás fejében a tanítómester a tanoncz munkáját veszi igénybe.”¹⁵

A rajzoktatás hatékonyságát a felszereltség hiánya, és az is csökkentette, hogy kevés volt a képzett tanító. Ezt iparostanonc iskolai rajztanárok képzésére országsszerte induló tanfolyamokkal igyekeztek orvosolni.¹⁶ Emellett szabadkézi rajzminták kiadása is segítette az oktatókat.¹⁷

A tanonciskolák egy része osztatlan, általános irányú, szakmáktól független volt. A tanulók fele ezeket az elsősorban vidéken működő iskolákat látogatta. 1902-ben a fővárosi tanonciskolákat szakirányúvá szervezték át, így pl. 1903-ban már hét lakatosiskola működött Budapesten.¹⁸ Az ipariskolák 1895/1896-os tanévről szóló jelentés a kovácsiparból 3461 tanoncot regisztrált.¹⁹ A tanoncok túlnyomó része sohasem lett önálló iparos, „csak segéd”.²⁰

Jungfer Gyula műhelye elsősorban budapesti, vagy Pest közeli születésű tanoncot fogadott, pl. Rákosról, Gyömrőről, Törökbálintról, Kerepesről, Aszódról, Isaszegről. (1906-1907-ben a tanoncok egyike volt saját legkisebb fia, Gyula is.) Távolabbi

¹⁴ KÖZOKTATÁSÜGY 83.

¹⁵ SCHNIERER: Iparoktatás 15.

¹⁶ KÖZOKTATÁSÜGY 83.

¹⁷ Vidéky János (1827–1901) festő, rajztanár három füzetes gyűjteménye – Szabadkézi rajzminták az alsó ipariskolák számára – már 1882-ben megjelent. Ugyancsak tőle származik az ipartörvény évében, 1884-ben kiadott, francia és német kiadást is megért, Módszeres szabadkézi rajzminták című, 14 füzetből álló összeállítás.

¹⁸ GYÖRIVÁNYI: Szakképzés II. 81.

¹⁹ MÁRTONFFY: Jelentés 43.

²⁰ GYÖRIVÁNYI: Szakképzés III. 130.

vidékről származó (kalocsai, debreceni, sőt Arad megyei) tanoncai számára feltehetően a művelődésre is szolgáló ún. tanonc-otthonok biztosíthattak szállást.

Jungfer műhelyének falain túl is részese volt a képzésnek: tananyagként, példaképként. A tanonciskolák I. osztálya számára 1894-ben megjelent és még 1914-ben is kiadott Mártonfy-Trajtler-féle ipariskolai olvasókönyv²¹ 27. olvasmánya Jungfer Gyuláról szól.

(Jungfer egyik korai portréja is Gelléri Mórnak a „magyar iparos-ifjúság buzdítására” szánt, a magyar ipar úttörőit bemutató, 1887. évi „élet és jellemrajzából” való.)²² (4. kép)

Az alapfokú tanonciskolák után a szakképzés magasabb fokát jelentették az alaposabb és szélesebb körű, gyakorlati és elméleti ismereteket is nyújtó, 3-4 év képzési idejű ipari szakiskolák. Ezek célja az volt, hogy „a kézműipart továbbfejleszteni is képes, vagy kisebb ipari vállalatoknál előmunkásnak, munkavezetőnek is alkalmas segédeket, vagy leendő önálló iparosokat neveljen ki. Az itteni bizonyítvány „birtokában két év segédkedést követően önálló ... iparosként folytathatta tevékenységét a hajdani növendék.”²³ Heti 44 órában folyt a tanítás, ebből 20 óra elmélet, a többi az iskolai műhelyben végzett gyakorlat volt.

A tanulóknak mindössze 1–3 %-a járt ebbe az egyébként igen színvonalas iskolatípusba.

A millenniumi kiállítás „Ipari szakoktatás”- termeiben mind a tizenhét (kolozsvári, aradi, szegedi, marosvásárhelyi²⁴ stb.) ilyen, zömmel fa- és fémipari szakirányú iskola bemutatkozott. „Az ipariskolák csoportja az ezredéves kiállításon általános elismerésben részesült, sőt legmagasabb látogatása alkalmával Ő Felsége odanyilatkozott, hogy az ipariskolák csoportja egyike a legszebbeknek ezen a kiállításon.”²⁵

Ezek az iskolák nemzetközi kiállításokon (pl. 1897-ben Brüsszelben, 1900-ban Párizsban) is szép sikerrel szerepeltek.²⁶ (5. kép)

4. kép

Jungfer Gyula portréja (1884)

(Gelléri Mór: A magyar ipar úttörői c. könyv illusztrációja.)

²¹ MÁRTONFFY–TRAJTLER: Olvasókönyv.

²² GELLÉRI: Magyar ipar.

²³ SZÉKELY: Kolozsvár 36.; SZÉKELY: Iparoktatási mozgalmak.

²⁴ ORBÁN: Marosvásárhely.

²⁵ AZ IPAROKTATÁS.

²⁶ DIADAL.

5. kép

M. Kir. Állami Fa-és Fémipari Szakiskola, Győr
 (Győr, Szent István út 7. Ma Jedlik Ányos Gépipari és Informatikai Technikum és Kollégium.)
 (Vig Albert: Magyarország iparoktatásának története, 1932. 374. kép)

A budapesti Jungfer-műhely kedvelt célpontja lehetett a vidéki szakiskolák diákjai számára szervezett tanulmányi kirándulásoknak. Az 1901-ben megnyílt, győri m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola esetében is találunk erre adatot az 1905-1906. tanévről szóló értesítőben. „A III. és IV. éves fémiparosokkal 2 napra terjedő kirándulást tettek Budapestre és megnézték a M. Á. V. gépgyárát, a fegyver- és gépgyárát, Rock István gépgyárát, Eisele József gőzkazángyárát, Jungfer Gyula műlakatos műhelyét és a magyar acélárugyárát.”²⁷

Milyen is volt ez a műhely?

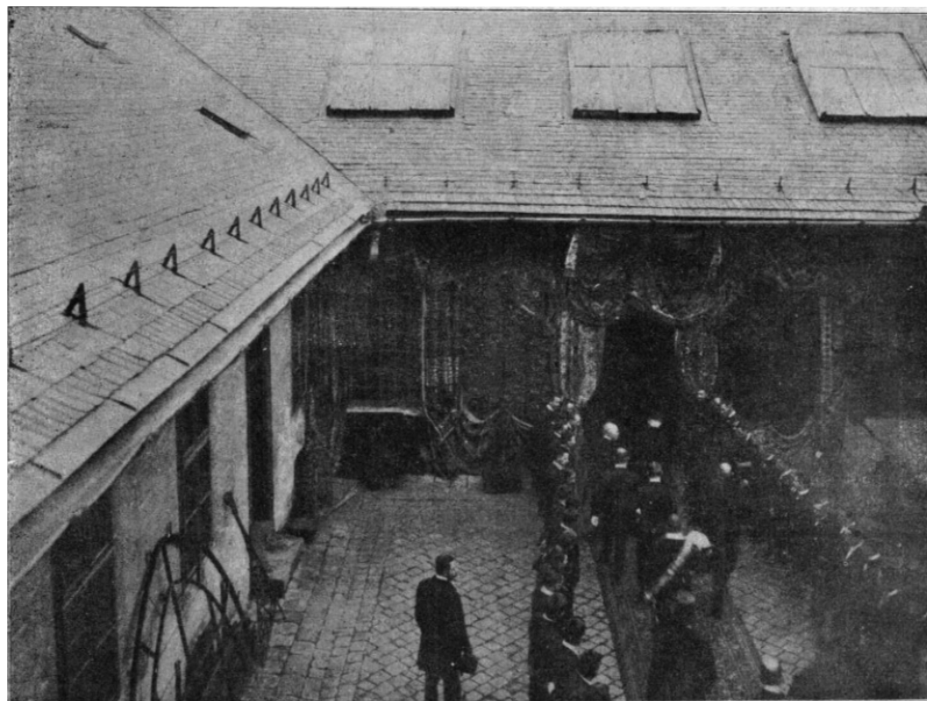
Néhány archív fotó is képet ad a ma még álló, homlokzatát híven őrző, de belül teljesen átalakított egykori épületről. (6. kép) (A fotók

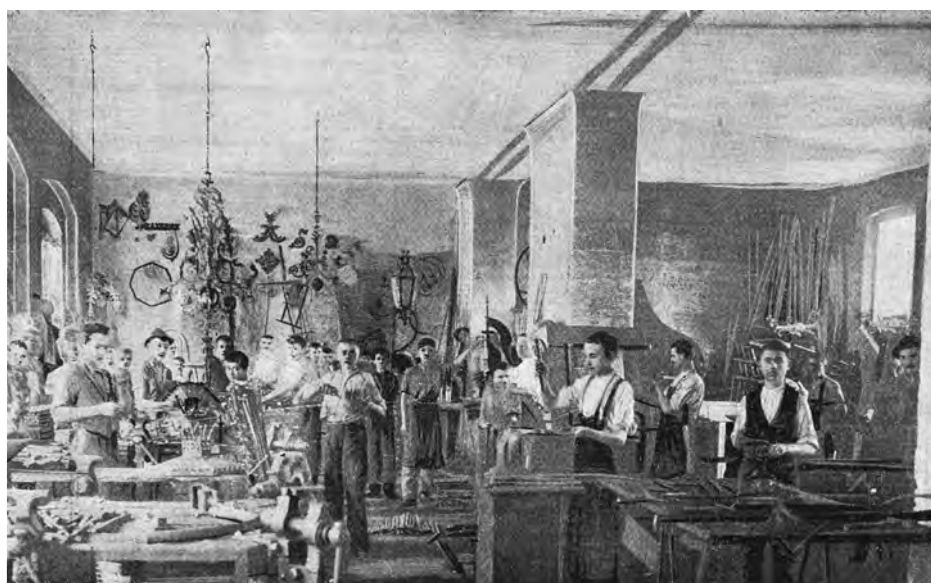
6. kép

A Jungfer-műhely homlokzata 1945 előtt
 (Budapest, VIII. Berzsenyi utca 6.)

²⁷ FLÓRIÁN AMBRUS: Értesítő 81.

7. kép
A Jungfer-műhely udvara 1900-ban

8. kép
Emeleti műhely a Jungfer-műhelyben a Berzsényi utcában az 1890-es években

nagy része Ferenc József 1900. februári látogatását örököltette meg, akit fehér kesztyűs munkások sorfala fogadott, amikor megtekintette a királyi vár Szent György-térre készülő monumentális kapuját.) (7. kép)

Az épület utcai frontján a munka több helyiségben, két szinten folyt. Az emeletre a bejárat után jobbra vezetett föl lépcső. Itt egy kisebb, a finomabb, könnyebb vasműves munkák készítésére szolgáló helyiségben ötven munkás dolgozhatott egyszerre. (8. kép)

A belső udvaros épület bejárattal szemközti hátsó, földszinti részét a nehezebb vasmunkák készítésére szolgáló, akár száz munkás befogadására alkalmas, a fotók alapján két egymásba nyíló helyiségből álló műhely foglalta el. (9–10. kép)

A kovács- és lakatosmunkákhoz szükséges hagyományos eszközök adták a felszerelés zömét: fúrók, különböző üllők, satuk, lyukasztók, húzó-, eszterga-, csi-szoló-, köszörülő pad, vasbakok, fűrészek, vágók, fúrógépek, hajlítók, hengerlők stb.) A nagy súlyú tárgyak mozgatására beépített daru, emelő, csigasor szolgált. (Jungfer egyik legmonumentálisabb munkája, a királyi várba készült, 1900-ban a párizsi világkiállításon is bemutatott hatalmas kapu nyolc méter magas és több mint hetvenöt mázsa súlyú volt.)²⁸

9. kép

Helyiség a Berzsényi utcai Jungfer-műhelyben (1900)
(Iparművészeti Múzeum, Adattár FLT 4607.)

²⁸ A KIRÁLY LÁTOGATÁSAI 4.

10. kép

Helyiség a Berzsényi utcai Jungfer-műhelyben (1900)
(Iparművészeti Múzeum, Adattár FLT 4608.)

A műhely 1943. évi leltára szerint ekkor már a 20. század technikai újdonsága, az autogén forrasztáshoz szükséges apparátus is a berendezéshez tartozott, és nem hiányoztak a villanyárammal működő eszközök, pl. Ganz-féle villanymotorok, kapcsolók, villamos köszörű, légkeverő, excenter prés, precíziós marógép stb. A Jungfer-műhely, amely Jungfer Gyula idejében, a századforduló körüli évtizedekben élte virágkorát, mégis hagyományosan a kézimunkát helyezte előtérbe.

Az utcai szárny földszintjén, a kapun belépve baloldalt helyezkedtek el egykor a kereskedelmi és műszaki irodák, illetve a két helyiségből álló házi-, más néven mintaraktár vagy -múzeum.²⁹ A nagyobb helyiségben voltak láthatók pl. mosdóasztalok, a tiszta kovácsmunkával – lemezalakítás nélkül – készült, női fejfel díszített, többször kiállított felülvilágító, nagyrészt „üvegasztalban” elhelyezve a gyertyatartó-, dohányzó- és írókészletek, óra- és fényképtartók, levélnyomók változatos gyűjteménye, ajtók, kapuk és bútorok díszvasalásai, kilincsfogók, kulcslyukpajzsok stb. Az „*érdeklődő közönség számára mindig nyitva álló*”³⁰ mintamúzeum anyaga nemcsak a saját készítmények típus-kollekciója volt, hanem a Jungfer

²⁹ JUNGFER 148–149.

³⁰ Uo. 146.

Gyula gyűjtéséből származó néhány régi – reneszánsz, rokokó stb. – kovácsoltvas munkát is itt mutatták be. Jungfer Gyula „valóságos szenvedéllyel gyűjtötte össze és tanulmányozta a vasművesség régi remekait.”³¹ – írták róla. Gyűjteményéből több régi vasműves emléket bemutatott az ezredéves kiállítás alkalmával. Az irodában folyó rajzoló-tervező munkára utal a leltárban az itteni „nagy rajztábla”, a „három-ajtós rajszekrény”, a „festékes asztal állvánnyal” és a „rajzállvány”.

A rajzolás említése visszavezet minket egy kis időre az iparoktatás témájához, egy valaha Jungfer Gyula szívének is kedves intézményhez. Az ipari szakképzés csúcsa a m. kir. állami felső ipariskola volt, amely már inkább a gyáripar számára képzett ki művezetőket, illetve műszaki hivatalnokokat. A képzési idő négy év volt ebben az 1879-ben még budapesti állami közép ipartanoda néven alapított fővárosi állami ipariskolában, amely a Jungfer-műhelyhez hasonlóan Józsefvárosban, a Bodzafa (ma Somogyi Béla) utcában indította el első évfolyamát. Négy szakágra bomlott a képzés is a vizsga alapján felvételt nyert tanulóknak: gépészeti, vegyészeti, fém-vasipari és faipari osztályokra.

Ha nem is hagyományos oktatási formában, de a magyar iparosok továbbképzését célozta a Technológiai Iparmúzeum is, amelynek születésénél szervezőbizottsági tagként Jungfer Gyula is bábáskodott. 1883-ban nyitotta meg kapuit a Beleznay-kertben (a mai Rákóczi út és Puskin utca sarkánál). Rá egy évre összevonták a Középipartanodával. A két intézmény azonos munkatársakkal, közös igazgatás alatt egyesült. Hegedűs Károly középipartanodai igazgató egyúttal a múzeum főigazgatója lett. (11. kép)

11. kép

A Technológiai Iparmúzeum épülete 1889 körül. Budapest, VIII. József körút 6. Klösz György fotója. (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.08.002)

³¹ KENÉZ: Ipari öntudatunk 229.

A fúziót beteljesítette, hogy a két külön helyszínről az intézmény (egykorú rövidítéssel a „Technológia”) az 1889-ben elkészült új, Hauszmann Alajos-tervezte József körúti épületbe költözött. (Jungfer Gyula készítette az épület kovácsoltvas rácsait.) Az Iparmúzeum szemléltető anyaga folyamatosan bővült: nemcsak történeti anyaggal, de a korszerű gépekkel, technikai újdonságokkal is megismertették itt az iparos ifúságot. A kiállítások szerves részévé váltak az itteni oktatásnak. A színvonalemelkedés és a tantervmódosítás lehetővé tette, hogy 1891-től Magyar Királyi Állami Felsőipariskolává alakuljon át az addig középfokú intézmény. (Ez az iskola, módosulásokkal, 1969-ig létezett.)

12. kép

Rács a Technológiai Iparmúzeum gyűjteményéből
(Iparművészeti Múzeum ltsz.: 52.2712)

Számos hazai és külföldi kiállításon szép sikerrel szerepelt az iskola. Ezek megkoronázása volt az 1900. évi párizsi világkiállítás, ahol Edvi Illés Aladár tanár, a fémipari tanfolyamok vezetője, az Iparmúzeum vasipari szakértője elnyerte a nemzetközi zsüri aranyérmét.

1902-ben lecsökkentették a gyűjteménytárat: az ipari nyersanyagokat, félgyártmányokat, egyszerűbb iparcikkeket és szerszámokat szétszórótták vidéki szakiskolák közt. Az oktatás területeinek bővülése, a létszámnövekedés egyre nehezebbé tette a két intézmény közös irányítását, ezért 1907-től ismét önállósult a Technológiai Iparmúzeum. Ma már szétszóródott gyűjteményéből származik a kései utódától, a 3. sz. Kohó- és Gépipari technikumból 1952-ben az Iparművészeti Múzeumba került néhány kovácsoltvas alkotás. (12. kép)

Műfajban, stílusban is változatosak ezek a szemléltetés céljából összeválogatott rácsok, melyek közül méretében és színvonalában is kiemelkedik a Jungfer Gyula kortársaként működött Pick Ede mákgubós díszű erkélykorlátja, melyet mestere az 1896. évi millenniumi kiállításon is bemutatott.

A kézműipar és az iparművészet szempontjából kiemelkedően fontos szerep jutott a fővárosi rajziskolai hálózatnak az 1884. évi ipartörvény alapján történő átalakításával 1886-ban létrejött Budapest Székesfővárosi Iparrajziskolának. A belvárosi Czukor utcában, majd 1893-tól a Török Pál utcai új épületben (a mai Kisképzőben) működő intézmény magas színvonalú szakképzést és rajztanfolyamokat is nyújtott az iparossegédek és mesterek számára.³² Az órák itt vasárnap

³² VIDÉKY: Székesfővárosi Iparrajziskola 7.; KATONA: Rajzoktatás; NAGY: Iparrajzoktatás.

délelőtt (8-tól 12-ig) és munkanapokon este 7-től 9-ig folytak. A szakrajzolósi tanfolyamon a tanterv szerint az építő- és műlakatosok számára az alábbi volt a követelmény:

„A gyakorlatban leginkább előforduló szakmabeli munkákról, szerkezetekről – például a különböző rácsok, ajtók, kapuk, consolok, vasbútorok, takaréktűzhelyek stb. – eredeti felvételek és vázlatrajzok készítése, hogy így a tanuló a különböző gyártmányokról alakszerkesztés és elrendezés tekintetében kellő áttekintést és tájékozást nyerjen.

Kisméretű vázlatrajzoknak nagyobb méretben való kidolgozása. Vázlatrajzok nyomán meghatározott alakú és méretű vasrudakból egyes tárgyak megszerkesztése, hogy a tanuló különböző vasrudak czélszerű alkalmazását is megismerje. Ezzel összefüggésben az összetettebb megerősítések és összeköttetéseknek, mint részletekben nagyobb méretben lehetőleg valódi nagyságban való kirajzolása. Ezen szerkesztéseknél felhasználandók a szabadkézi rajzoláshoz megismert ornamentális idomok és részletek. Ablak- és ajtózárok eredeti felvétele és azok rajzolása adott mérték szerint, később esetleg ilyenek szerkesztése. A szabadkézi rajzoláshoz megismertetendő a különböző stílusok jellege és főképen a lakatosipar körében gyakran előforduló részletek, például csiga és az ezekkel rokon hajlított vonalak, stílizált növénylevelek és növények, rozetták, emberi és állati alakok stb. rajzolandók, úgy, hogy a tanuló a szerkezeti és alaki részletek megismertetése és ábrázolása után, az eléje adott mintarajzokat stílszerűleg és szerkezet szerint is megítélni és elemezni tudja. Utóbb jó stílusú régibb és újabb szaktárgyú művek mintarajzainak bemutatása és másolása.”³³

Tiringer Ferenc, aki 1894 májusa és 1895 márciusa közt lakatosként és kovácsként dolgozott Jungfernél, éppen 1895-ben látogatta a szakrajzi osztályt, így feltehetően az ő itt készült rajzai is szerepeltek a millenniumi kiállításon. Az iskola ugyanis 1896-ban – csakúgy, mint az 1900. párizsi világkiállításon, ahol aranyérmet nyert, – hallgatóinak korábbi, három éven belül készült munkáival szerepelt a székesfőváros pavilonjának egyik emeleti termében.

Tiringer mellett a később nagy hírnévű műkovácsok közül Forreider József,³⁴ a szegedi Kónya György³⁵ és a debreceni Piros Béla³⁶ is megfordult az 1880-as években, az 1890-es évek elején a Jungfer-műhelyben.

Az iskolai kereteken kívül is több lehetőség nyílt az iparosifúság előtt rajz- és művészeti elméleti ismeretei elmélyítésére, hiszen a historizmus korszakában különösen fontos volt az egyes stílustörténeti korszakok jellemzőinek megismerése. Ilyen volt pl. az 1896-ig az Andrássy úton, a régi Múcsarnok épületében működő Iparművészeti Múzeum Könyvtára, amelyik hétfélig és esti nyitva tartással, szaktanácsadással, olvasó- és rajzteremmel várta az iparos tanulókat.

³³ VIDÉKY: Székesfővárosi Iparrajziskola 12–13.

³⁴ PEREHÁZY: Forreider.

³⁵ PÉTER: Szeged.

³⁶ PEREHÁZY: Debrecen.

A formák, díszítmények sokszorosított, rézmetszetű mintalapokon történő terjesztésének, népszerűsítésének évszázadokra visszanyúló hagyományai vannak.

A 19. század második felében az elsősorban műiparosok számára kiadott mintalapok – az ízlésnemesítés eszközeként – válogatott történeti és „modern” munkákat tettek közzé.

1883-ban műépítészekből (pl. Steindl Imre, Schikedanz Albert és Ybl Miklós) és műiparosokból (köztük Jungfer Gyulából) álló hivatalos bizottság jött létre műipari minták terjesztése céljából. 1884-ben jelent meg az országos iparegyesület közreműködésével a „Műipari mintalapok” címet viselő kiadvány, második füzetében kovácsolt vasmunkák képeivel. Ezek zömmel Schikedanz Albert tervei voltak, amelyek Jungfer Gyula műhelyében meg is valósultak. (13. kép)

A kis szünet után, 1895-ben Mintalapok címmel újraindult sorozat³⁷ szakfüzetekben gyűjtötte össze az egyes kézműipari területekre vonatkozó illusztrációkat. A vas- és fémipari füzetek szerkesztőségi tagjainak nevei közt ott található Jungfer Gyuláé, akinek munkái tették ki az illusztrációk zömét. „Háziraktára remek tárgyainak nagy költséggel előállított rajzaiból számosat engedett át Jungfer a kereskedelmi minisztérium által kiadott Mintalapoknak, mely azokat reprodukálja s ekként a genialis tervek közkinccsé válnak.”³⁸ – méltatta a Lakatosok Lapja 1897-ben. (14–15. kép)

A mintalapok egyes füzetei általában nyolc lapot tartalmaztak, amelyekhez két, 1:1 arányú rajzmelléklet is társult, életnagyságú részletek kiemelésével. Ezek alapján az iparosok könnyen elkészíthették a nekik tetsző mintákat. „Az volt a fő törekvésünk, hogy a program-előírta feltételek mellett a kismesterek szükségleteit is kielégíthessük. Persze van a rajzok között sok olyan, melyet csak a legjobban felszerelt és a legjobb munkásokkal dolgozó műhely készíthet el, azonban joggal föltehető, hogy vidéki mestereink rajzbeli képessége ma már annyira kifejlődött, hogy a komplikáltabb mintákból a céljuknak megfelelő egyszerűbbet megrajzolhatják.”³⁹ – írják 1895-ben az előszóban.

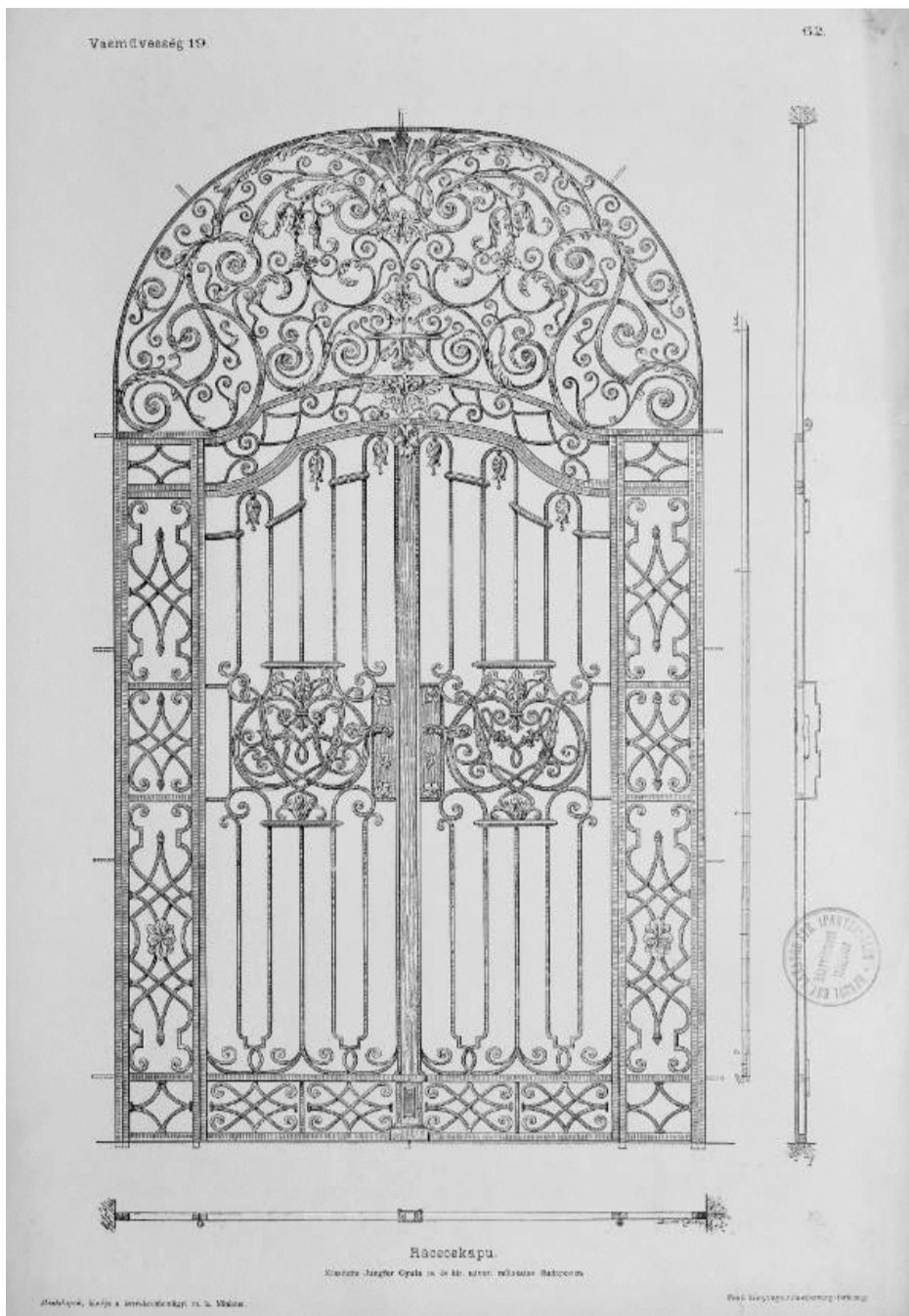

13. kép
Mintalap kovácsolt vasmunkákhoz 1884-ből
(Schikedanz)

³⁷ A sorozatról részletesebben ld. Mintalapok. In: Az iparművészet 1895-ben. Budapest, 1896. 106–110.

³⁸ Lakatosok Lapja 1897/7. 2.

³⁹ SZTERÉNYI: Mintalapok. 1895/1. Előszó.

14. kép
Jungfer Gyula vaskapuja a Budapest VII. Erzsébet krt. 15. házhoz
(Iparművészeti Múzeum Könyvtára, MLP-F. 1895.2.19.)

15. kép

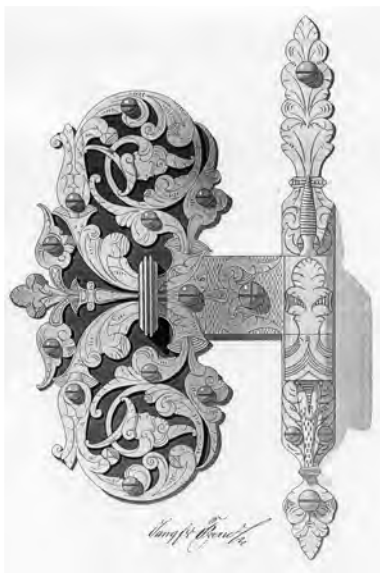
Két kovácsoltvas kapubetétrács rajza.

Összeállította Edvi Illés Aladár régi vasmunkák motívumai alapján.
 (Iparművészeti Múzeum Könyvtára, MLP-F. 1900. 1. füzet, 3. rajzmelléklet)

A legtöbb mester anyagilag nem tudta igénybe venni tervező segítségét. A Magyar Iparművészeti Társulat 1889. évi ülésén ennek kapcsán Jungfer is fölszólalt. „Jungfer Gyula helyesli, hogy a társulat tervező művészt szándékozik alkalmazni, kihez az iparosok fordulhatnak, helyesli, hogy a fémipar körébe tartozó tárgyak tervezését óhajtja a társulat fejleszteni, véleménye szerint azonban hazai művészt kellene alkalmazni.”⁴⁰

Szerkesztősi tagsága, de Edvi Illés Aladárhoz fűződő személyes kapcsolata révén is Jungfernek komoly beleszólása volt abba, mi kerüljön közlésre munkáiból a mintalapokon.

A Mintalapok közt a századforduló táján többször fölbukkantak Jungfer Gyula legidősebb fia, Ferenc rajzai is régi vasmunkákról. Az ilyen mintalapok segíthették a tanoncokat a történelmi stílusokban tájékozódni és vizsgamunkákat elkészíteni. Ezek gyakran modern tárgytipusok – pl. villany- vagy gázcsillárok – voltak historizáló köntösben. (16. kép)

16. kép
Jungfer Ferenc rajza a velthurnsi kastély
kovácsoltvas ajtópántjáról
(Iparművészeti Múzeum Könyvtára, MLP-F.
1900. 149.)

A Jungfer-műhelyben a 19. század utolsó évtizedéből fennmaradt adatok alapján népszerű vizsgamunkák közé tartoztak a harangházak, tűziszerszámok, konzolok, zászlótartók stb. (17. kép)

A műhely munkáinak változatossága jól lemérhető az 1885. évi országos kiállítás Jungfer-pavilonjáról fennmaradt fotón. (18. kép)

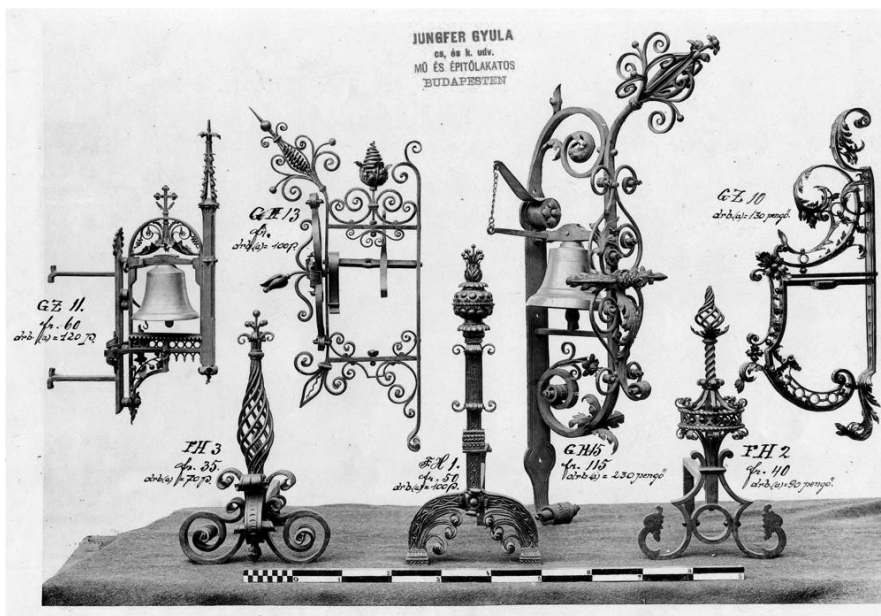
Már nem a tanoncok, hanem a segédek versenyén indult a millenniumi kiállítás alkalmával a Jungfer-műhely egy munkása, a romániai „Bakauból” – Bačau, a moldvai csángó Bákó – származó Slavkovsky Károly. Ő azon kevés alkalmazottja egyike – leszámítva természetesen az önállóvá vált mestereket –, akinek munkáját is ismerjük. Az 1896. évi millenniumi kiállítás alkalmából a segédek versenyén bemutatott neoreneszánsz toilette-tükrét ugyanis mintalapon is közölték.⁴¹ (19. kép)

A korábban említett 1900. februári királyi műhelylátogatás egy epizódja rávilágít, mennyire megbecsülte Jungfer az alkalmazottait. A Magyar Hírlap így tudósított erről:

„[A király...] Aztán az uj várpalota főkapuját nézte meg. Kovácsolt vasból van az egész. Felül a magyar czimer van kiverve rajta, köröskörül és lejjebb ba-

⁴⁰ A M. IPARMŰVÉSZETI TÁRSULAT 79.

⁴¹ SZTERÉNYI: Mintalapok. 1896/1. füzet, Nr. 2.

17. kép

Harangtartók, tűzbakok a Jungfer-műhelyből
(Iparművészeti Múzeum Könyvtára, MLP-F. 1895.3.28.)

18. kép

Az 1885. évi Országos Kiállítás Jungfer-pavilonja
(Iparművészeti Múzeum, Budapest. Adattár FLT 26348)

bérlevél meg tulipán. A lakatosmunkának ezzel a remekével különösen büszkélkedett a gyáros és nem volt hálátlan aziránt sem, akinek azt köszönheti. Szerényen, félrehúzódva állt egy szőke fiatalember. Kérges tenyerében zavartan forgatta a kalapját. És egyszerre feléje fordult a király. Sőt különös tisztességben részesítette. A gyáros ugyanis büszkén tolta előre a félénk ifjut és önérzetesen szólt:

– Engedje meg felséges uram, hogy bemutassam Polgár Károlyt, egyik legjózanabb munkásomat. Ezt a kaput ő csinálta.

A király szalutált és meghajtottta magát. Szíves jóakarattal mondta a boldog munkásembernek:

– Gyönyörű dolgot végzett. Büszke lehet rá.”⁴² (20. kép)

1900-után Jungfer Gyula műhelye – 1908-ban bekövetkezett halála után már fiai irányí-

19. kép
Slavkovszky Károly: toilette-tükör
(. Iparművészeti Múzeum Könyvtára,
MLP-F. 1896.1.2.)

20. kép
A Jungfer-műhely munkásai Jungfer Ferencsel, 1939 k.
(Magántulajdon)

⁴² A KIRÁLY LÁTOGATÁSAI_MH 7.

tásával – még öt évtizeden át működött. Feltehetően 1939-ben készült az a csoportkép, amelyen az idős Jungfer Ferenc látható hetven munkása körében. (A cégvezető ebben az évben ünnepelte munkába állásának 50. jubileumát.) Erről a képről is névtelen munkások tekintenek ránk.

Tanulmányom első és utolsó illusztrációja talán érzékelteti azt a több, mint fél évszázadot, amely idő alatt a „hatalmas Jungferek” (ahogy a festő Nagy Sándor nevezte őket) szakmájuk megkerülhetetlen alkotó-nevelő műhelyét működtették.

SZAKIRODALOM

- BODÓCZKY: Rajztanítás = BODÓCZKY ISTVÁN: A rajztanítás speciális jellege és módszertana a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola elődintézményeiben (1778–1886). *Ars Hungarica* 46. (2020:1) 7–19.
- DIADAL = A magyar iparoktatás diadala. *Vegyesek. Magyar Iparoktatás* 4. (1899–1900:20) 634.
- FLÓRIÁN AMBRUS: Értesítő = FLÓRIÁN AMBRUS (igazgatóként közlést teszi): A győri m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola értesítője az 1905–1906. tanévről. *Magyar Iparoktatás* 11. (1906–1907:3) 80–81.
- GELLÉRI: Magyar ipar = GELLÉRI MÓR: A magyar ipar úttörői. Élet és jellemrajzok. A magyar iparos-ifjúság buzdítására. Budapest, 1887.
- GYÓRIVÁNYI: Szakképzés I. = GYÓRIVÁNYI SÁNDOR: Fejezetek a magyar szakképzés történetéből I. *Új Pedagógiai Szemle* 46. (1996:10) 94–105.
- GYÓRIVÁNYI: Szakképzés II. = GYÓRIVÁNYI SÁNDOR: Fejezetek a magyar szakképzés történetéből II. *Új Pedagógiai Szemle* 46. (1996:11) 78–83.
- GYÓRIVÁNYI: Szakképzés III. = GYÓRIVÁNYI SÁNDOR: Fejezetek a magyar szakképzés történetéből III. *Új Pedagógiai Szemle* 46. (1996:12) 127–136.
- AZ IPAROKTATÁS = Az iparoktatás az ezredéves kiállításon. *Vegyesek. Magyar Iparoktatás* 1. (1896–1897:1-2) 62.
- JUNGFER = Jungfer Gyula. *Magyar Salon* 11. (1888–1889:2) 146–152.
- KATONA: Rajzoktatás = KATONA JÚLIA: Minták után szabadon? Rajzoktatás a Budapest Székesfővárosi Iparrajziskolában. *Ars Hungarica* 46. (2020:1) 19–30.
- KENÉZ: Ipari öntudatunk = KENÉZ BÉLA: Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói. Budapest, 1945.
- A KIRÁLY LÁTOGATÁSAI = A király látogatásai. *Pesti Napló* 51. (1900:53) 3–4.
- A KIRÁLY LÁTOGATÁSAI_MH = A király látogatásai. *Magyar Hírlap* 10. (1900) 7.
- KOSÁRY: Ratio Educationis = KOSÁRY DOMOKOS: A kétszáz éves magyar Ratio Educationis. *Magyar Pedagógia* 77. (1977:3-4) 375–387.
- LYKA: A rajz fontossága = LYKA KÁROLY: A rajz fontossága az iparos életében. In: A székesfővárosi községi iparrajziskola 1903-1904 iskolaévi értesítője. Szerk. ÁGOTAI LAJOS. Budapest, 1904. 3–7.
- MÁRTONFFY: Jelentés = MÁRTONFFY MÁRTON: Jelentés a vallás- és közoktatásügyi minister főhatósága alá tartozó iparoktatás állapotáról. *Magyar Iparoktatás* 1. (1896–1897) 41–43.
- MÁRTONFFY – TRAJTLER: Olvasókönyv = MÁRTONFFY MÁRTON – TRAJTLER KÁROLY: Magyar olvasókönyv az iparostanonc iskolák I. osztálya számára. Budapest, 1894.
- M. IPARMŰVÉSZETI TÁRSULAT = A Magyar Iparművészeti Társulat ügyei. *Művészi Ipar* 4. (1889) 77–81.

- NAGY: Iparrajzoktatás = NAGY BARBARA: Az iparrajzoktatás keretei. A Budapest Székesfővárosi Iparrajziskola szervezete és épülete. *Ars Hungarica* 46. (2020:1) 31–40.
- ORBÁN: Marosvásárhely = ORBÁN JÁNOS: A marosvásárhelyi építőipari tanfolyam és a századforduló helyi építészeti fellendülése. *Ars Hungarica* 46. (2020:1) 51–65.
- PEREHÁZY: Debrecen = PEREHÁZY KÁROLY: A debreceni kovácsoltvas-művesség fél évszázadának (1890–1940) jelesebb mesterei. In: *Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára*. Szerk. PAMER NÓRA. *Művészettörténet – Műemlékvédelem* 6. (1994) 431–442.
- PEREHÁZY: Forreider = PEREHÁZY KÁROLY: Forreider József vasműves iparművész. *Építés-Építészettudomány* 20. (1989) 451–464.
- PEREHÁZY: Műkovácsképzés = PEREHÁZY KÁROLY: Műkovácsképzés a Bach-korszaktól a II. világháborúig. *Művészettörténeti Értesítő* 27. (1978:1) 58–76.
- PÉTER: Szeged = PÉTER LÁSZLÓ (szerk.): Szeged vasművészége. Szeged, 1980.
- PRUZSINSZKY: Ürményi = PRUZSINSZKY SÁNDOR: Ürményi József (A múlt magyar tudósai.) Budapest, 1990.
- SCHNIERER: Iparoktatás = SCHNIERER GYULA: Az iparoktatás az ezredéves kiállításon. *Magyar Iparoktatás* 1. (1896–1897:1-2) 11–35.
- SZÉKELY: Iparoktatási mozgalmak = SZÉKELY MIKLÓS: Az Arts and Craftstól a Bauhausig: új szempontok a századfordulós nemzeti iparoktatási mozgalmak értékeléséhez. *Ars Hungarica* 46. (2020:1) 67–78.
- SZÉKELY: Kolozsvár = SZÉKELY MIKLÓS: Nemzet, ipar, művészet. A kolozsvári I. Ferenc József Iparmúzeum 1887–1918. Budapest, 2017.
- SZTERÉNYI: Mintalapok = SZTERÉNYI JÓZSEF (szerk.): Mintalapok iparosok és ipariskolák számára. Vas- és fémipar. VIII. (1902). Magyar Iparművészeti Társulat, Budapest, 1902.
- KÖZOKTATÁSÜGY = A közoktatásügy Magyarországon. Kiadja a M. Kir. Vallás- és közoktatásügyi Miniszter. Budapest, 1908.
- VIDÉKY: Székesfővárosi Iparrajziskola = VIDÉKY JÁNOS (szerk.): A székesfővárosi községi Iparrajziskola tudósítványa. Az 1894-1895. tanév végén. Budapest, 1895.
- VIG: Iparoktatás = VIG ALBERT: Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben, különösen 1867 óta. Budapest, 1932.

GOGOL'S CLOAK AND JUNGFER'S WORKSHOP

Blacksmith Applied Art Training and the Role of the Jungfer Workshop in Budapest as a Model School in Hungary

We all emerged from Gogol's cloak. Just as Gogol, according to Dostoyevsky, had a far-reaching influence on Russian literature, so did Gyula Jungfer's (1841–1908) Budapest blacksmith's workshop have on the generation of blacksmiths that started in the last third of the 19th century. Founded in 1866 and operating until its nationalisation in 1949, Jungfer's workshop employed 150 people from the countryside and beyond in its heyday. Many of its workers, such as Ferenc Tiringér and Béla Hikman, became independent, respected artisans.

Even after the end of the guild era (1872), drawing continued to be the mainstay of state industrial education, which had its roots in the 18th century. The framework for apprenticeship training was laid down for decades by the 1868 People's Education Act, the first Industrial Act of 1872 and the second Industrial Act of 1884. The towns or municipalities were obliged to establish three-year apprenticeship schools providing primary education, mainly general and drawing, for at least 50 apprentices. Apprentices were trained by the master artisans who employed them.

Vocational schools provided a higher level of vocational training for woodwork and metalwork, which lasted three to four years and provided a broader range of practical and theoretical training. (Students of the vocational school that opened in 1901 in Győr visited the Berzsenyi Street workshop of Gyula Jungfer, who was also a role model for young artisans in textbooks, during their study trip to Budapest.)

In 1879, the State Secondary Industrial School was established in Budapest as a central model institution, which became the pinnacle of industrial training under the State Industrial School and later the State Higher Industrial School.

From the point of view of craft training, the Budapest Industrial Drawing School, established in 1886, played an important role, providing high-quality vocational training and drawing courses for industrial assistants and artisans. Ferenc Tiringér attended the builder and locksmiths' class in 1895, the very year he was employed at the Jungfer workshop.

In addition to the school framework, the Museum of Technology and Industry (1883-) and the *Műipari Mintalapok* journal, launched in 1884, helped to further the training of craftsmen by providing illustrative materials and courses. Gyula Jungfer was one of the editors of the iron and metalworking booklets published from 1895 onwards under the title of *Mintalapok*. His iron works supplied a large proportion of the illustrations and drawing supplements; he gave lectures at the Museum of Technological Industry, and, as President of the Industrial Council, he was a tireless and versatile contributor to the development of his profession. His company, carried on by his sons after his death, became an essential creative and educational workshop for generations of blacksmiths.

Ildikó Pandur

Tóth István

MŰKOVÁCS-IPARMŰVÉSZEK SZEGEDEN
A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL 1944-IG

Szeged vasművességéről nem sok munka született. A 20. század utolsó negyedében, 1980-ban jelent meg a szegedi vasművesség kiválóságait felsorakoztató első 265 rajz Tipity János szorgalma és művészi munkája eredményeként. A bevezetőt írta Tóth Béla, szerkesztette Péter László, a szakmai leírásokat Tápai Antal jegyezte. Különösebb életrajzi adatok csak Kónya Györgyről voltak akkor hozzáférhetők és feltártak, amelyek Strell Józseftől jutottak a publikáció bevezetőjét író Tóth Bélához,¹ aki maga is egykor gyakorolta, ennél fogva nagy becsben tartotta a kézműipart.

A szakma feldolgozásához nélkülözhetetlen Hilf László 1929-ben megjelent, A szegedi iparosság története című műve. Az 1980-as kötet ugyan nem említi, de a mostani szövegértelmezések és gondozások során biztosan állíthatjuk, hogy felhasználták olykor idézőjel nélkül, szó szerint.²

A vasművességről már az 1552. évi adóösszeírásokból vannak információink. A források azonban a 18. század elejétől adnak bővebb alapot a szakma feldolgozásához. Az 1780-tól vezetett befogadott polgárok jegyzéke alapján 1780–1846/47. évig 62 kovács-lakatos kapott polgárjogot. Így nem túlzás azt állítanunk, hogy a kovács-lakatos mesterség a 19. század 20-as éveire jelentős szerepet töltött be Szeged és környékének iparában. 1828-ban a legények felvétele és 1832-ben a legények felszabadítása jegyzékében például szerepel több, később neves műkovács-iparművész is. Ám olyan is akad, aki nem Szeged, hanem új működési területén, Kassán és környékén tette ismertté tehetségét és vitte hírét a szegedi vasműves iparnak. Ez a személy Tsanádi Károly (1828) és felszabadításakor (1832) Csanády Károly.³

Az elmúlt negyven év alatt gyűjtött anyagok szinte minden ismertebb műkovács-iparművészről biztosítanak fényképet. Az egyéni és társas cégek levéltári anyagaiból viszont csak egy-két műkovács munkásságára vannak bővebb információk. Ez Benkóczy Pál és Kecskeméti Antal esetében eredményezett jelentős hozzájárulást a pályáiv megrajzolásához.⁴ Kecskeméti Antal az ipar fellendítése érdekében kifejtett publikációs tevékenysége nyomon követhető a város Törvényhatósági Bizottsága, valamint a Kereskedelmi és Iparkamara tevékenységében is.⁵ E téren Kecskeméti 1913-ban és 1916-ban igen aktív volt. Ám a teljes munkásság

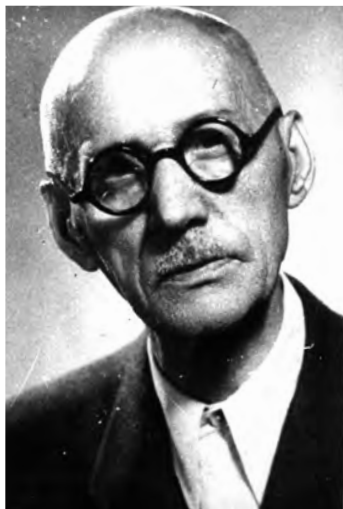
¹ Szeged vasművessége 5–12.

² HILF: A szegedi iparosság 279.

³ MFM: Céhes iratok gyűjteménye 341. sz.: Lakatos céhinasok szegődése és szabadtása 1819–1873.

⁴ MNL Cs–CsML: VII.2.D. – Egyéni és társas cégek lajstromkönyvei 1876–1945. – Benkóczy-138/1923; 182/1947; Kecskeméti-1528/1904; 1/1905.

⁵ Délmagyarország 2. évf. 5.sz. (1913. május 28.) 5–6. Kecskeméti Antal: Mozgalom a helyi ipar fellendítésére; 5. évf. 125. sz. (1916. május 28.) 3–4. Kezdeményezzen a kamara iparfejlesztési mozgalmat – Kecskeméti Antal beadványa; 5. évf. 131. sz. (1916. június 4.) 5.

1. kép
Benedek Antal arcképe

2. kép
Lakatoscégér
Benedek Antal 1925-ben készítette.

majd csak a Szeged vasművessége 2. kötetével együtt tárulhat fel az érdeklődők számára.

Ma már összegyűjthetetlen részadatok azonban megőrződtek Tipity János rajzainak rajzjegyzékében. Ezért az ábrák mellett az egyes rajzi adatolások is jelentős forrásértékkel bírnak.

A készülő második kötet már kilenc műkovácsról képi ábrázolást is tud közzétenni, a másik kilencről viszont csak a megvalósult műalkotások adnak információt és teszik lehetővé, hogy képet alkothassunk művészi készségeiről, tehetségükről.

Most csupán tíz műkovácsról szeretnénk megemlékezni, mert erről a tíz alkotóról maradt fenn a legtöbb ismeretanyag, dokumentum és tárgy. Az ipartestületi lajstromokból jóval több műkovács neve ismerhető meg, de sajnos ennél több forrás már nem található róluk. (1–2. kép)

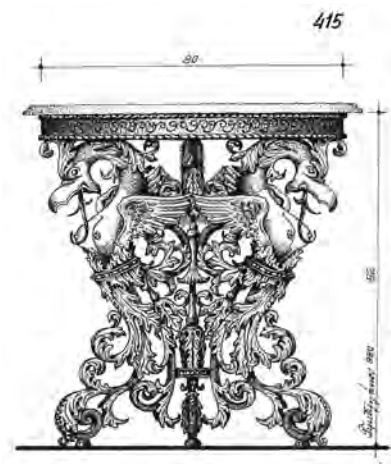
Benedek Antal (1882–1953): szegedi mester. Városta több bérházának műlakatos munkáit készítette. Műhelyének sarkányos cégére figurális kompozíciós készségét bizonyítja. Az 1970-es évek elején még a szegedi múzeum munkatársa a műhelye utcai homlokzatán fényképezte le. Azóta a Móra Ferenc Múzeum helytörténeti gyűjteményében található. (3–4. kép)

Benkóczy Pál (1854–1927): szegedi mester volt mintegy négy évtizeden át. Apja a Szegeden befogadott polgárok sorában az 1837/38. évi jegyzékben takácsként és római katolikusként van bejegyezve. 1879. október 25-én kezdte szakmájának gyakorlását, miután az ipartörvénynek megfelelően dokumentumokkal bizonyította a szakmában való felkészültségét. Az Ezredéves Kiállításon bemutatott alkotásait aranyéremmel díjazták. Szeged város Tanácsának iratai, jegyzőkönyveinek mutatókönyvei száz számba tartalmazznak szakmai megbízásokat.

Ezek jelentős része számlák benyújtása, ám ezeket az eltelt több mint száz év során selejtezték. 44 éves működés után, 1923. december 4-től testvére, Benkóczy István (1892–1984) vette át a cégvezetést és jegyzését. Az első és második vasművesség kötet tőle és öccsétől 6 munkát mutat be. A Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara választásra jogosult iparos tagjainak 1931-es lajstromában Benkóczy Pálné van a Madách u. 5. szám alatt regisztrálva lakatosként.

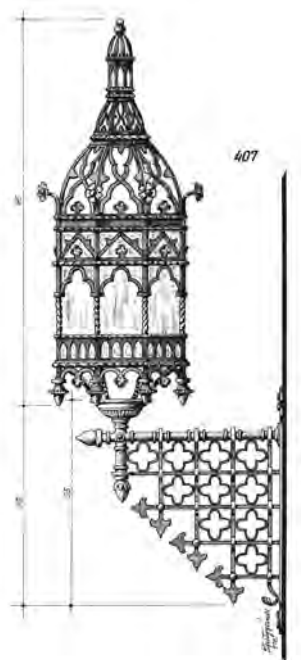
3. kép
Benkóczy Pál arcképe

4. kép
Benkóczy Pál műlakatos étkező asztala, mellyel az
1896-i millenniumi év
kiállításán díjat nyert
(1980-ban Benkóczy Lauránál volt a Madách u. 5. sz. épü-
letben. MFM-Td. 2015.8.348.)

5. kép
Bille János 1941-ben készített I. vh.
emlékműve Zomborban

6. kép
MFM-Td. 2015.8.340.: Szeged -Jósika utcai
Zsinagóga főbejárat melletti díszlámpája -
Bille János 1902

Bille János (1894–1945): szegedi mester. Az első kötetben egy munkásaival közös csoportkép maradt fenn róla. Az első kötet és a készülő második összesen 13 munkát mutat be tőle. A Fogadalmi templom kapuinak diszvasalása és sok bérház műlakatos munkája, a Dömötör-torony bevilágító vasrácsozata fűződik nevéhez. A szegedi új zsinagóga bejárati kapuját, előtér bevilágítóját és világító kandeláberét is ő készítette. Szegeden kívül tudjuk, hogy 1941-ben, Délvidék visszacsatolása után Zombor városának is készített I. világháborús emlékművet. (5–6. kép)

Id. Fejős Ferenc (1866–1944): szegedi mester. Főleg szecessziós munkái ismertek Szegeden. A sárkányos, kígyófejes motívum a Tisza Hotel lépcsőkorlátján is megjelenik. Sárkányos cégére magas fokú technikai tudásról tanúskodik. 1974-ben a Móra Ferenc Múzeum munkatársa sárkányos cégérét megvásárolta a családtól. Azóta a Móra Ferenc Múzeum helytörténeti gyűjteményében van. A vállalkozását fia, ifj. Fejős Ferenc vitte tovább már a két világháború közötti időben. Az első és második kötet 12 munkát mutat be tőlük. (7–8. kép)

Fekete Pál (1873–1908): A fiatalon elhunyt szegedi születésű és ugyanott működő mester legkiválóbb alkotása a szegedi Reök-palota művészi kovácsolású lépcsőrácsa. A szülei sírjára készített kerítés és lakatosműhelyének cégére ugyancsak vérbő szecessziós vasmunka. Az új zsinagóga vaskerítését is ő készítette. Az első és második kötet 12 munkáját mutatja be. (9–10. kép)

Kecskeméti (Weisz) Antal (1870–1924): kecskeméti lakatossegéd, majd szegedi mester a századforduló után. Szeged városában több ház díszes lakatosmunkáját készítette, főleg szecessziós stílusban. Kecskeméti (Weisz) Antal lakatossegéd még Kecskeméten belügyminisztériumi engedéllyel nevet változtatott Weiszről Kecskemétire. Engedély száma BM 14755–88. Cégbejegyzését Szegeden az egyéni cégek lajstromában 1903-ban regisztrálták műlakatos és vasszerkezet készítőként a 119. sorszám alatt. A végleges bejegyzést 1905 elején ejtik meg. Itt már vasszerkezeti épület- és műlakatosként jegyzi be magát. Körülbelül ekkortájt települt át Szegedre. 1911-ben már jegyzett munkája van. 1913-ban a Délmagyarország napilap hasábjain mutatja ki érdeklődését az iparfejlesztés és iparpártolás terén. Ekkor már Kecskeméti Antal törvényhatósági bizottsági tag. Ő teszi szóvá indítvány keretében a szegedi ipar pangását és akcióra hívja föl a közgyűlést. Szükségesnek tartotta, hogy különösen az állami és városi építkezések

7. kép
id. Fejős Ferenc fényképe

8. kép
Lakatoscégér. id.
Fejős Ferenc -1902
(MFM Tt.75.54.1.)

9. kép
Fekete Pál és felesége Vass Veron esküvői képe
(MFM Td. 87.126.1.; Neg. Ltsz.: T.18094)

10. kép
Lépcsőkorlát
Készítette: Fekete Pál

főbb iparos munkái, mint asztalos, lakatos, bádogos és vízvezeték-szerelő munkák ellenőrzésére külön megbízható iparosakat is kérjenek fel az időközönkénti építkezésekhez, természetesen az ekként felkért iparosok, mint az építő- és felülvizsgáló bizottság tagjai szerepeljenek. 1916 májusában már a Kereskedelmi és Iparkamarát bombázza beadványával az iparfejlesztés témájában. Ezzel a helyi napilapban vitasorozatot indított.⁶ 1917 szeptemberében a várost bemutató fényképekkel, reklámokkal illusztrált németországi lap az *Illustrirte Zeitung* (Drezda) a műlakatosok közül csak az ő reklámanyagát közölte.⁷ Tehát ez is bizonyítja, hogy viszonylag rövid időn belül közismert aktív iparos polgára lett Szeged városának. Halála 1923. május 6-án következett be a szegedi sebészeti klinikán. Két kiskorú lány maradt utána. Az árvaszék a hagyaték felmérését elvégezve komoly vagyont vett lajstromba. Lakóingatlan vagyona 35.774.000 korona értékű, a gyár épülete és felszerelése, valamint berendezése és a raktárárú 14.000.000 korona értékű, a készpénz és érékpapírok, életbiztosítások ugyancsak jelentős összegűek. A cég vezetését a 40 éves özvegy veszi át és működteti a II. világháborúig. Az első és második kötet 16 munkáját mutatja be. (11–12. kép)

⁶ Délmagyarország 2. évf. 5.sz. (1913. május 28.) 5–6.; Délmagyarország 5. évf. 125. sz. (1916. május 28.) 3–4. Kezdeményezzen a kamara iparfejlesztési mozgalmat – Kecskeméti Antal beadványa; Délmagyarország 5.évf. 131. sz. (1916. június 4.) 5.

⁷ *Illustrirte Zeitung* 149. évf. 3870 sz. (1917. szeptember) 343.

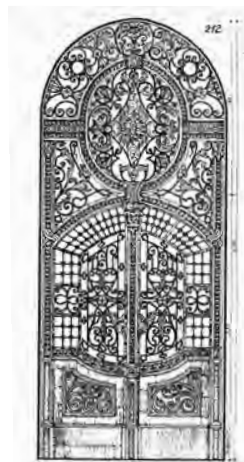
11. kép
Kecskeméti Antal
fényképe

12. kép
Reklám-Kecskeméti Antal gyáráról
az Illustirte Zeitung 1917. szeptemberi számából

13. kép
Kiss János cégjelzéses számlalevele-részlet, 1898

14. kép
Rácsos kapu
felülvilágítóval.
Készítette: Kiss János 1902.

Kiss János (18??–1902 után): az ő személyéről tudjuk a legkevesebbet. Egy 1898. augusztusi cégjelzéses számlalevél azt bizonyítja, hogy ugyanott volt a Kossuth Lajos sgt. 25. szám alatt a telephelye, ahol 1903-ban kezd működni Kecskeméti Antal. 1902 után nem találjuk nyomát. Valószínűsíthető, hogy felhagyott az iparral, talán elhalálozott. Az első és második kötet tizenkét munkáját mutatja be. (13–14. kép)

15. kép
Kónya György fényképe
(MFM Neg. Ltsz.: T.12095)

16. kép
Kónya György szüleinek síremléke
Készítette: Kónya György 1910. (MFM Neg. Ltsz.: T.12094)

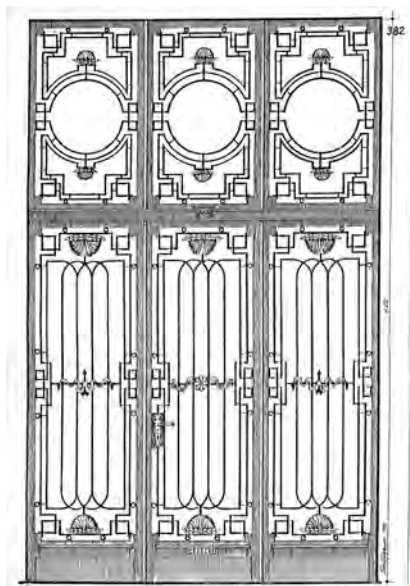
Kónya György (1863–1941): szegedi mester. Budapesten Jungfer Gyulánál tanult. Műhelyét a 19. század utolsó évtizedében, 1893-ban alapította a felsővárosi Szent László u. 7. szám alatt. Az 1900. évi párizsi világkiállításon vasrácsos kapujával ezüstérmet nyert. Hazai kiállításokon aranyérmekkel és oklevelekkel tüntették ki. Aktív iparosként 1929/30-as évig tevékenykedett, amikor család és gyermek nélkül, agglegény lévén, leánytestvére rokonát Strell Józsefet bízta meg a cég vitelével. Az egyik legtermékenyebb műiparos. Strell József a vasművesség 1980-as első kötetében részletesen emlékezik Kónya György habitusára, egyéniségére, tevékenységére. Az első és második kötet 25 munkáját mutatja be. Munkái ma is láthatók Szeged középületein. Az Ujszegedi Kendergyár, a Városi Fürdő, a Városi Múzeum épületének összes vasmunkái az ő tevékenységének gyümölcsei. (15–16. kép)

Strell József (1901–1985): az 1920-as évek elején került távoli rokona, Kónya György műhelyébe. Ott tanulta a szakmát Kónya visszavonulásáig. 1929-30 táján veszi át az ipart. Számlalevelein kezdetben úgy jelöli magát, hogy Kónya György utóda Strell József. 1936-tól már Strell József markáns nagy betűkkel és csak kis, apró betűkkel jelenik meg Kónya György neve. Az alapítás évét átvette Kónya Györgytől: 1893. Az első és második kötet 10 munkáját mutatja be. (17–18. kép)

Verebélyi Kornél (1900–1976): személyéről ugyancsak kevés ismeretünk van. A második kötet 1 munkáját mutatja be. (19–20. kép)

17. kép
Strell József fényképe

18. kép
Szeged-Tisza Lajos krt. 15. sz. lakóépület hatalmas rácskapuja
Készítette: Strell József 1940-ben.
(MFM-Td. 2015.8.313.)

19. kép
Verebélyi Kornél fényképe

20. kép
Szeged Petőfi telepi templom, misekezdést jelző csengője
Készítette: Verebélyi Kornél 1929.
(MFM-2015.8.347.)

FORRÁSOK

MNL Cs–CsML = Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád–Csanád Megyei Levéltára (Szeged)
VII.2.D. – Egyéni és társas cégek lajstromkönyvei 1876–1945.
IV. 1452.– Árvaszéki iratok 1872-1950. (1923 – Kecskeméti Antal)

MFM = Móra Ferenc Múzeum

- Céhes iratok gyűjteménye: Lakatos céhinasok szegődése és szabadítása 1819–1873.
- Helyismereti és Irodalomtörténeti Osztály fénykép és negatív gyűjteménye

SZAKIRODALOM

Szeged vasművessége = Szeged vasművessége. Szerk. PÉTER LÁSZLÓ. Szeged, 1980.
HILF: A szegedi iparosság = HILF LÁSZLÓ: A szegedi iparosság története. Szeged, 1929.

SAJTÓ

Illustrierte Zeitung, 149. évf. 3870. sz. (1917. szeptember 343.)
Délmagyarország, 2. évf. 5. sz. (1913. május 28.) 5–6.
5.évf. 125. sz. (1916. május 28.) 3–4.
5. évf. 131. sz. (1916. június 4.) 5.

BLACKSMITHS APPLIED ARTISTS IN SZEGED
FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO 1944

The study focuses on the operation of the blacksmith guilds in Szeged in the 19th century, which provided the basis for the art of blacksmithing and on the relevant objects and documents found in the museums. The archival and museum collection databases contain only documents of the work of two artisans. Even in the museum collection, there are only works of art from four masters. However, according to our knowledge, the number of master blacksmiths working in Szeged in the relevant period was nine. The author has drawn on the 1980 edition of the volume „Vasművesség Szegeden” (Ironworking in Szeged), as well as on the drawings of Károly Pereházy, which the museum purchased from János Tipity.

István Tóth

Pápai Emese

ARANYKOSZORÚS MŰKOVÁCS MESTEREINK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

„A kiváló műkovácsok azonban nemcsak épülettartozékokat készítettek, hanem iparművészeti tárgyakat is [...]. Sokan közülük e Társulat¹ tagjai voltak és színvonalas alkotásaikkal méltán szereztek hírnevet, erkölcsi és anyagi megbecsülést. Messze felülemelkedtek ők a patkoló-, gépészkovácsok vagy a zárjavító lakatosok színvonalán, művészek voltak ők a szó nemes értelmében is, és a vas művészi alakításával, faragásával, alkotó fantáziájuk szárnyalásával szobrásztevékenységet végeztek. Alkotó kezükkel, tehetségükkel és szorgalmukkal a kétkezi mesterséget művészetté nemesítették. A magas művészi színvonal eléréséhez nemcsak művészi invenció, de nagy technikai tudás, pallérozott ízlés, a formák és stílusok kitűnő ismerete is szükséges volt.”²

Perehazy Károly szavai pontosan érzékeltetik – az egykor Fazola Henrik nevével fémjelzett, európai mércével mérve is jelentős –, kovácsművességünk két világháború közötti szakmai színvonalát és társadalmi megbecsültségét. Az említett időszakban, több jelentős, hosszú távon ható változás zajlott műiparunk tekintetében, ami merőben új kihívások elé állította a hazai iparosságot. Az egyik fontos változás a hagyományos kézműiparról a gyáriparra való, egyre fokozódó áttérés, a másik pedig a hazai iparoktatás központosítása és radikális megreformálása volt. Az előbbi folyamat eredményének tekinthető többek között a kovácsművesség esetében a műlakatosság és az épületlakatosság végleges elkülönülése egymástól. A műlakatosság igyekezett a hagyományos, műhelyi kézimunka mellett megmaradni, míg az épületlakatosság ipari jelleget öltve, főként gyári tömegtermelésre rendezkedett be.³

1901-től kezdve az iparos tanoncok – a továbbra is kötelező műhelymunka mellett –, szakirányú ipariskolákban fejleszthették rajzismereteiket és közismereiteket.⁴ A korábbi céhes rendszerű képzés helyett 3-4 év kötelező tanonckodás után válhattak a növendékek segédekké, és ezt követően kezdhették meg a további fejlődésük szempontjából fontos külföldi vándorútjukat. Ezek során elsősorban neves német és francia műkovács műhelyekben vállaltak munkát, saját tapasztalataikon keresztül ismerve meg a magas színvonalú európai kovácsműves kultúrát.

A hosszan elhúzódó, sok vitát gerjesztő szakmai továbbképzés ügyét végül Bornemisza Géza iparügyi miniszter 1937-es rendelete orvosolta, ami lényegében a köznevelés keretei közé vonta az iparoktatást.⁵ Ennek értelmében a szakiskola

¹ Országos Iparművészeti Társulat.

² PEREHÁZY: Műkovácsképzés 58.

³ PEREHÁZY: Budapest utolsó száz esztendejének 351.

⁴ MANN: A fővárosi szakoktatás 13–27.

⁵ A miniszter 21.628/1937. Ip. M. számú, az iparoktatási intézményekben szerzett szakképzésekről szóló 1937. november 9-én kelt rendelete.

3. évfolyamának elvégzése, a sikeres záróvizsgával együtt, a korábbi céhes segédlevélnek felelt meg. Ezt követően, egy újabb év szakmai gyakorlat után, kaphatott a tanonc ipariskolai végbizonyítványt. A mester cím és önálló iparúzési engedély megszerzésére azoknak a 4. évfolyamot sikeresen elvégző tanulóknak volt lehetőségük, akik tanulmányaik befejezésével állami intézményekben tettek eredményes szakvizsgát.⁶ Ezekben és az ezekhez hasonló, országsszerte működő intézményekben a tanulni vágyó segédek és mesterek elsősorban a munkájukhoz szükséges szabadkézi- és szakrajzi, illetve mintázási ismereteiket gyarapíthatták. Az olyan népszerű, gazdagon illusztrált hazai szaklapok, mint a Műipari Mintalapok,⁷ a Díszítő Művészet⁸ vagy a Lakatosok Lapja,⁹ a szakismeretek elsajátítására, a formaezék javítására, valamint a gondolkodási technika tökéletesítésére ösztönözték a gyakorló iparosokat. Az 1880-as évektől kezdődően az Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium szorgalmazására Jungfer Gyula, Páder Nándor, Berkes Kálmán, Hochmann József, Bíró Antal és más neves díszműkovácsok egyes terveit is közzölték. Ezek a Műipari Mintalapokon közzétett példák a kifinomult műipari ízlést terjesztették, illetve nagy szerepük volt szakmai körökben a színvonalas művészi termékek megismertetésében. A hazai műlakatosok zöméhez a magyar kiadványokon kívül külföldi szaklapok is eljutottak. Ezek közül leginkább a német nyelvterületen kiadott Der Kunstschlossert és a Der Bau- und Kunstschlossert forgatták előszeretettel. A kor műkovácsművészetének ismeretében fontos megjegyezni, hogy ezek a kiadványok a kor ízléskultúrájának megfelelően elsősorban a 19. századi hagyományos, eklektizáló formanyelvet közvetítették, miközben modernnek számító szecessziós mintalapot csak elvétve közöltek.

Kovácsművészetünk történetében, a romantika öntöttvas preferenciája után, a 19. század utolsó harmadában lett ismét a kovácsoltvasé a főszerep. Az 1878. évi párizsi világkiállítás után mintegy három évtizeden keresztül a magyar kovácsolt díszmunkák sorra nyerték a nemzetközi seregszemlék legrangosabb díjait.¹⁰ Az 1870-es években főleg a neoreneszánsz, az 1880-as évekre a neobarokk, a szecesszióval párhuzamosan pedig a copf stíluspreferencia került előtérbe. Budapest

⁶ Ilyen intézmény volt pl. az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola, a Magyar Királyi Állami Felső Ipariskola, a Székesfővárosi Községi Iparrajziskola, vagy a Budapest Székesfővárosi Községi Díszítő és Sokszorosító Szakirányú Iparostanonciskola. Lásd bővebben Pandur Ildikó ebben a kötetben megjelenő tanulmányát.

⁷ A Műipari Mintalapok 18 számát, valamint a Mintalapokat az Országos Iparegyesület közreműködésével adta ki a Földműves-, Ipar- és Kereskedelemügyi Magyar Királyi Minisztérium 1884-től.

⁸ Díszítő Művészet címen jelent meg az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola kiadásában egy minta és műhelyrajz gyűjtemény sorozat tanulók, tanítók, kézimunkázók, iparművészek, műkedvelők számára. A folyóirat 1914-től 1919-ig létezett.

⁹ A Lakatosok Lapja a magyar épület-, mű- és géplakatosok érdekeit képviselő ipari és technikai ismeretterjesztő szaklap egyszersmind havonta kétszer megjelenő hivatalos közlönye a budapesti egyesült lakatos-, puskaműves-, késes-, reszelő-, vágó-, lánckovács-, sarkantyús-, csatos-, szerkovács-, műszerész-, kardműves- és köszörűs ipartestületnek. Megjelent 1898–1902 között.

¹⁰ PEREHÁZY: Budapest utolsó száz esztendejének 351.

is ebben az időszakban lépett a világvárosok sorába. A kovácsoltvas reneszánszának kedvezett a kiegyezés utáni építkezési láz, mely számos munkalehetőséget kínált az építészekkel szorosan együttműködő műlakatosok számára, de a dekoratív szemléletű szecesszió is tág teret kínált a kovácsoltvas művességnek. Az új stílus által kedvelt organikus növényi formák, a kusza vonalszövedékek és burjánzó szalagfonatok, akárcsak a népi ornamentika stilizált virágdíszei, a ritmust, szimmetriát, arányt adó geometrikus motívumok, visszaadhatók voltak a lágyvas sajátos nyelvén. A szecesszió idején sokkal több eredeti alkotással találkozunk, mint az eklektika korában készült mégoly nagy formai és szakmai tudásról árulkodó vas-munkáknál. Az ízlésirány diadalát az 1900. évi párizsi világkiállításon érte el, de itthon az Iparművészeti Társulat 1899. évi karácsonyi kiállításán már láthatott a közönség szecessziós stílusú tárgyakat.¹¹ A két világháború közötti időszakban viszont, a társadalmi elvárásokhoz igazodva, a kovácsoltvas művesség újra erőteljesen eklektizált. A barokk és rokokó sablonos kivitelű, dagályos formáit ismételte, miközben megbízások hiányában, a műlakatossággal foglalkozó hazai mesterek táborra jelentősen megcsappant, a szakma pedig jól érzékelhetően marginalizálódott. A mesterek sokszor „tehetségüknél, képességüknél szerényebb munkákat, egyszerű lakatosszerkezeteket is kénytelenek voltak elvállalni – megélhetésük biztosítása, műhelyük fenntartása”¹² érdekében. Az újonnan épülő, szerényebb kivitelű épületek esetében leginkább az egyszerű formájú, szériagyártott rácsok és korlátok jutottak mind nagyobb szerephez, melyek az esztétikum mellőzésével kizárólag a praktikumot szolgálták. Az épületek függőfolyosó- és lépcsőrácsait alacsony költségvetés mellett, nagy tömegben állították elő, rengeteg munkától és jövedelemtől fosztva meg ezzel a korabeli mestereket. Igényesebb munkák korlátozott mennyiségben és szinte kizárólag csak az egyházművészet és a lakberendezés terén születtek, miközben a mesterek mellett, a műhelyekben felnövő tanonc-generációknak alig volt lehetősége igazi kovácsoltvas munkák kivitelezésére, ezért sok esetben a mesterség elsajátítása sem sikerült megfelelő színvonalon.

E nemkívánatos tendencia ellensúlyozására kezdték el 1925-től az Országos Kézművesipari Tárlatok keretében az arany- és ezüstkoszorús mesterversenyeket rendezni. Ezek a nagyszabású rendezvények az egészséges versenyszellem fenntartásával ösztönözték a kézműipar képviselőit az igényes, minőségi munkára. A szigorú bírálati szempontok alapján a kitüntetett koszorús kiválóságok közös jellemzői: az alapos szakismeret, valamint a szakma megkövetelte hagyományos gondosság és pontosság voltak.

„A mester szó, mint az alapos szakismeret és munkában hagyományos lelkiismeretesség jelzője és a koszorú, mint a tudás csúcsának, a kiválóságnak szimbóluma, társulnak a »koszorús mester« címben s így világos kifejezői azoknak az

¹¹ EDVI: Vasművesség 307.

¹² PEREHÁZY: Aranykoszorús műlakatos mestereink 157.

előfeltételeknek, amelyek a legtiszteltetreméltóbb cím elnyerését lehetővé teszik.”¹³ Figyelemre méltó tény, hogy a két világháború közötti időszakban mindössze négy műlakatos mester részesült ebben a megtisztelő címben, hiszen „csak a legkiválóbbak, a szakma igazi művészei-mesterei kaphatták e magas elismerést”.¹⁴ 1925-ben Forreider József, 1928-ban Tiringer Ferenc, 1932-ben Schima A. Bandi, 1937-ben pedig Sima Sándor nyerte el a szakma legjobbját megillető elismerést. A korszak kovácsművészet-történetében való tájékozódást, annak jobb megismerését és értékelését leginkább ezeknek a kiemelkedően magas színvonalú kortársi életműveknek a vizsgálatával és párhuzamba állításával érdemes kezdeni.

A hazai mesterek életútját vizsgálva sok olyan kitűnő műlakatos fedezhető fel, akik tanoncéveiket a budapesti Jungfer vásárugyárban töltötték, vagy mint segédek hosszabb-rövidebb időt dolgoztak ebben a méltán híres budapesti műhelyben. A 19. század utolsó harmadától kezdve az atyamester, Jungfer Gyula, önálló iskolát teremtett, hatása a hazai és külföldi mesterek munkáin egyaránt felismerhető. „A növényi ornamentika természethű utánzását – mellyel először az 1878. évi párizsi kiállításon jelentkezett – a hazai mesterek sorra átvették (még a külföldiek is, főleg a németek) és az 1885. évi Országos Kiállításon már »vasrózsa kultusszal«, a virágok természethű utánzásával, a tőle látott motivációk variálásával keltettek feltűnést a kiállító műlakatosok.”¹⁵ Megállapíthatjuk, hogy a századforduló táján minden magyar műkovács, közvetve vagy közvetlenül, tanult tőle.

Jungfer Gyula tanítványa volt Forreider József (1870–1940 körül) vasműves-iparművész is, aki 1925-ben elsőként nyert aranykoszorút és aki mesteréhez mérhető egyénisége a 20. századi magyar műkovácsolásnak. „Forreider József már kora ifjúságában arra volt hivatva, hogy a magyar iparosságnak dicsőséget szerezzen. Szerzett is, ahol csak tehette, egész generációk kerültek ki a keze alól és ha ma nem is ismerik az országban mindenütt a nevét, annak igazán nem ő, hanem a mostoha hazai viszonyok az okai.”¹⁶

Forreider szülővárosában, Komáromban, egy helyi épületlakatos mester műhelyében sajátította el a lakatosmesterséget. Tehetsége korán megmutatkozott, fiatalkori szakrajzai kiállításokon szerepeltek, tanonc munkáival több kitüntetést is nyert.¹⁷ Felszabadulása után segédként került Jungfer Gyula műlakatos üzemébe, ahol a művészi kovácsolás alapjait tanulta meg. Egy idő után már előmunkásként foglalkoztatták, akárcsak a kor két másik neves budapesti műkovács mesterének, Páder Nándornak¹⁸ és Lepter Jánosnak¹⁹ a műhelyében, ahol később vállalt munkát.

¹³ LADÁNYI: A Magyar Ipar Almanachja 79.

¹⁴ Uo. 158.

¹⁵ PEREHÁZY: Jungfer Gyula 333–334.

¹⁶ LADÁNYI: A Magyar Ipar Almanachja 87.

¹⁷ PEREHÁZY: Jungfer Gyula 333–334.

¹⁸ Páder Nándor (1846–1911) műkovács Jungfer Gyula, Alpár Ede és Árkay Sándor mellett a 19. század utolsó harmadának kiemelkedő műkovács egyénisége. Munkásságáról ld. PEREHÁZY: Egy budapesti vasműves.

A műhelygyakorlat mellett Forreider esti és vasárnapi rajz- és szaktanfolyamokon is képezte magát a Magyar Királyi Állami Felső Ipariskolában, ahol a korszak kitűnő rajzszakoktatója, Edvi Illés Aladár volt a mestere.²⁰ Az ő buzdítására indult Forreider 1895-ben berlini tanulmányútra. Európa kovácsoltvas-művességének központjában először a Schultz & Holdefleiss híres műlakatos cégnél vállalt munkát, ahol főként alumínium-bronz dísztárgyakat készített. Itt nemsokára már előmunkásként foglalkoztatták, illetve az 1896. évi berlini kereskedelmi kiállításon a cég az általa készített munkákkal képviselte magát. Tanulóévei alatt alkotásai rendszeresen szerepeltek az Országos Magyar Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállításain. Forreider 1899-ben tért haza Budapestre és társult Schiller Rezső lakatosmesterrel, akivel 1915-ig tartott

1. kép
Forreider József: Zala György
műteremházának erkélyrácsa, 1900

fenn közös vállalkozást. Munkásságuk nyomai elsősorban Budapesten találhatók. Első nagyobb szabású megrendeléseiket az 1900-as párizsi világkiállítást követően kapták, ami után Forreider egy sor komoly szakmai elismerésben is részesült. 1901-ben elnyerte a kereskedelmi miniszter iparművészeti nagydíját, egy évvel később, a 2000 koronás nagydíjat, 1902-ben Torinóban ezüstérmet, két évvel később a Saint Louis-i világkiállításon aranyérmet,²¹ 1906-ban Milanóban díszoklevelet kapott. 1905-ben az iparművészet terén kifejtett tevékenységéért az Országos Magyar Iparművészeti Társaság választmányának a tagja lett, 1907-ben pedig a király koronás arany érdemkereszttel ismerte el munkásságát.

A mester első jelentős budapesti alkotása Zala György műteremházának díszlakatosmunkája volt 1900-ban (1. kép). Egy évvel később Léderer Artúr Bajza úti palotájának kétszárnyú kovácsoltvas kapuját készítette el (2. kép). A kapu mákvirágos díszítése a szecesszió gazdag virágmintás motívumhasználatának tipikus példája, akárcsak a Szent István krt. 10. szám alatti ház kapuzata, mely a

¹⁹ Lepter János (1855–1934) műkovács, Jungfer Gyula, illetve Alpár Ede, Árkay Sándor, Páder Nándor mellett a 19. század utolsó harmadának kiemelkedő műkovács egyénisége. Munkásságáról lásd PEREHÁZY: Egy elfelejtett budapesti műkovács.

²⁰ Edvi Illés Aladár gépészmérnök, műegyetemi tanár (1858–1927) 1882-től 1920-ig a fém- és vasipari szaktárgyakat oktatta a Magyar Királyi Állami Felső Ipariskolában.

²¹ Az 1904-es Saint Louis-i világkiállításon egy háromtagú kovácsolt kapuzatot állított ki, ami 1200 dollárért talált vevőre.

2. kép
Forreider József: Az egykori Léderer-palota
kapuja, 1901

3. kép
Forreider József: Kapuzat, Budapest,
Szent István krt. 10

4. kép
Forreider József: Heidelberg-család
sírboltjának kapuja, 1902

5. kép
Forreider József: Kapuzat.
Mintalap, 1901

népművészet tárházából merítette stilizált margaréta díszítményeit (3. kép). Forreider munkáinak külön érdekessége ez az eredeti szecessziós hang, ami a korban szinte egyedülálló. A Heidlberg-család Kozma utcai temetőben található sírboltjának növénydíszes kapuján a mester a kovácsművesség anyagszerű, német irányát követte, melyen a hervadó levelek az elmúlás plasztikus vizuális kifejezői (4. kép). „Ornamentikájának tökéletes biztonsággal kovácsolt formabőrsége tanújelét adja, mily fölényesen uralkodott Forreider a nehéz vasanyagon.”²² Fontos helyet foglal el a mester alkotásainak sorában a szintén szecessziós stílusú Hold utcai lakóház díszes kovácsoltvas kapuzata és erkélyrácsa. A kapuzaton a „növényi ornamentikából kinövő, zoológiai pontosságra törekvő faragott agancsos zergefej érdekes formai variációja a szecesszió motívumkincsének”.²³ Ezt a munkáját mintalapon is közölték (5. kép).

A mester budapesti alkotásai közül jelentősek még a Gellért-fürdő nagy teraszának műlakatos munkái, az 1929-ben kovácsolt főbejárata, valamint az egy évvel később készített gellérthegyi sziklakápolna ókeresztény stílusú kovácsoltvas díszei.²⁴ Vidéki munkái közül figyelemre méltó a nagybányai színház szecessziós rácsozata, valamint a marosvásárhelyi Kultúrpalota műlakatos épületelemei, mindekelőtt annak gazdag florális díszű kovácsoltvas kapuzata és ajtóí. Az épületekhez kapcsolódó műlakatos munkái mellett fontos Forreider iparművészi tevékenysége is. Használati és dísz tárgyaival külföldi tanulmányútjának idejétől kezdve rendszeresen szerepelt az Országos Iparművészeti Társulat kiállításain, illetve külföldi tárlatokon (6–7. kép).

6–7. kép
Forreider Józsefnek az Iparművészeti
Társulat karácsonyi kiállításán
bemutatott munkái, 1900

²² PEREHÁZY: Forreider József 454.

²³ Uo. 455.

²⁴ A kapuzatot Weichinger Károly és Szabó Lóránd tervei szerint kovácsolta Forreider József.

„A szecesszió az első világháború végével kimerül, Forreider, aki a kovácsolásban e formavilág legkitűnőbb hazai interpretátora volt, miként a művészi vasművesség egésze, ő is háttérbe került, még halála időpontját sem ismerjük pontosan. 1940 körül hunyt el. A művészetek periferiájára szorult kovácsoltvas-művesség művészettörténészeink érdeklődési köréből kiesett és a halála óta közénk állt fél évszázad nevét és műveit kitörülte emlékezetünkől.”²⁵ – írta a művészről Pereházy Károly. Forreider József aranykoszorús mesteri címét szülei komáromi nyughelyére kovácsolt síremlékével nyerte 1925-ben.

A vasmunkát szintén művészi fokon gyakorló, sárbogárdi születésű Tiringer Ferenc (1875–1947) uradalmi kovácsinasként kezdte pályafutását Sárszentmiklóson.²⁶ 1894-től ő is, akárcsak Forreider József, Jungfer Gyula híres budapesti műhelyében sajátította el a műlakatosság alapjait, miközben 1894–1896

között az Iparrajziskola fémipari szakosztályának hallgatója volt. Ezt követően szokatlanul hosszú, csaknem tíz évig tartó európai vándorútra indult, melynek első állomása Bécs volt, ahol fél évet töltött. A császárvárosban Franz Opelka épület- és műlakatos műhelyében dolgozott, azon kívül 1896. augusztus–1897. március között a helyi Kézműipari Iskola²⁷ téli szemeszterének esti és vasárnapi tanfolyamait látogatta. Münchenben, vándorútja következő állomásán, még hat évig maradt. Az idő fele részében dolgozott, másik felét tanulással, önképzéssel töltötte. 1899–1902 között rendszeresen látogatta a Münchener Kézműipari Továbbképző Iskola és a Münchener Városi Kézműipari Iskola fémműves szaktanfolyamait.²⁸ Tanulmányútjának erről az állomásáról hazai kiállításokra is küldött munkákat, amik sikeresen szerepeltek a fővárosi iparművészeti kiállításokon. München után Tiringer még Mannheimbe, Frankfurtba, Lipcsébe, Drezdába, Berlinbe és Párizsba is eljutott. A legtöbb helyen művezetőként dolgozott.²⁹ Utazásai során nagy hatással volt rá a szecesszió, melyre jó példa egyik korai, Párizsban készített reliefe, a lendületes vonalvezetésű, kecses Táncosnő (8. kép). 1902-ben

8. kép
Tiringer Ferenc: Táncosnő,
dombormű, 1901

²⁵ PEREHÁZY: Forreider József 464.

²⁶ Lásd bővebben Kriston Vízi József – Dömötör Tibor Attila ebben a kötetben megjelenő tanulmányát.

²⁷ Kunstgewerbeschule, Wien.

²⁸ BÁNSZKY: Tiringer Ferenc 471–500.

²⁹ K. 1925. okt. 25. 1. „Egy iparoskarrier. Tiringer Ferenc ezüstkoszorús mester”.

tért haza Budapestre, ahol további tanulmányokat folytatott az Országos Magyar Iparművészeti Iskola ötvös tagozatán. Az 1903/1904. tanév első félévében egy szenteltvíztartójával első díjat nyert az iskola pályázatán. Nem sokkal ezután Tiringer és Teichner néven műlakatos műhelyt nyitott Budapesten, de rövid időn belül kilépett a cégből és segédművezetőként a Pozsonyi Állami Fémipari Szakiskolában helyezkedett el. 1906-ban feleségül vette Székely Sándor kecskeméti lakatosmester lányát, Erzsébetet és 1907-ben Pozsonyt elhagyva Kecskemétre költözött. Kezdetben apósa tűzhely- és kályhakészítő műhelyében dolgozott, de hamarosan önállósította magát és a helyi iparostársadalom egyik vezető egyénisége lett. Tiringer Ferenc önálló műkovács karrierjének indulása nem volt zökkenőmentes. Csak hosszú évek kitartó munkájával sikerült a nyugat-európai piac után itthon is viszonylag stabil vevőkört kiépítenie. Tiringer maga irányította műhelyét, ezen kívül tervezett és kovácsolt. Öt gyermeke is részt vett a családi vállalkozásban, két fia a lakatos szakmát is kitanulta.³⁰ A mester már az első világháború előtt 20-25 alkalmazottal dolgozott. 1930-tól jól felszerelt Mikes utcai műhelyében átlagosan tíz embert foglalkoztatott.

A mester német kovácsoltvas stílust követő kapui közül a Ferences (Barátok) templomának két utcai és egy udvari kapuja a legjelentősebb (9. kép). A neobarokk stílusú kapuzaton a motívumok szervesen kapcsolódnak össze, az alsó része súlyosabb, míg a középső és felső része könnyedebb, légiesebb. A kor neobarokk stílusától messze eltávolodott a szecessziós ízű László Károly utca 15. szám alatti, rózsabokrot mintázó, realizisztikusan megformált kovácsoltvas kapuján a mester.

9. kép

Tiringer Ferenc: Ferences (Barátok) templomának kovácsoltvas kapuzatának részlete, 1931

10. kép

Tiringer Ferenc: „Rózsakapu”, Kecskemét, László Károly u. 15

³⁰ Ferenc (1911–1972) elvégezte az Iparművészeti Iskola ötvös szakát, Lajos (1913–1978) 3 évig volt a Budapesti Felsőipari Iskola növendéke.

A kapu alsó, tömör részén található a növény gyökérzete, amiből egymást keresztező kecses száraz nőnek ki, végükön a plasztikusan formált, színes, dús virágfejekkel (10. kép). Az egykori Tíringer műhely kétszárnyú kapuját ovális keretekbe írt vasat reszelő, illetve vasat hajlító kovács alakja díszíti. A Móricz Zsigmond utca 2. szám alatt levő kereskedőház Merkur-kapujának felülvilágító részét cégerként is funkcionáló, szárnyas Merkur-figura díszíti.

A nagyobb, főleg épületekhez kapcsolódó megrendelések mellett a Tíringer-cég jelentős mennyiségben készített a kor divatjának megfelelő, változatos formájú, fantáziadús lakberendezési és dísz tárgyakat. Csillárokkal és fali gyertyatartókkal látták el a város szinte minden templomát, de nagyobb mennyiségben, kifejezetten piaci értékesítésre tükrök, lámpák, könyvtámaszok, vázák, dohányzókészletek, dohányzóasztalok is készültek a műhelyben (11–12. kép). Tárgyai gyakran használt, közkedvelt díszítőmotívumai közé tartozott a kecske, a papagáj, a szarvas, a Mátyás-holló, a mókus, a golya, a bohóc figura, melyek tervét általában Kovács Erzsébet iparművész készítette.³¹ A dísz tárgyakon kívül sírrácsok, sírkeresztek és domborított családi címerek készültek a műhelyben, valamint szép vonalvezetésű, mívés, figurális kapubetétrácsok (13. kép). Tíringer Ferencet 1925-ben az Országos Kézművesipari Tárlaton ezüstkoszorús címmel tüntették ki, 1928-ban pedig másodikként nyerte el az aranykoszorús mesteri címet. Alkotása – ami ma a kecskeméti Katona József Múzeum gyűjteményében található –, a kecskeméti ipartestület 1914–1918-as világháborús emléktáblája. A nagyméretű, 126×200 cm-es, feliratos bronztábla tervét Tóth Gyula szobrászművész készítette (14. kép). A rendkívül precízen kivitelezett emléktáblán ezúttal a francia kovácsoltvas stílus követése szembeütő, amit a kompozíció világos egysége, a visszafogott ornamentika letisztultsága, valamint a felületek már-már túlzó simasága jellemez.³²

Tíringer Ferenc életművének feldolgozását a Kecskeméti Városszépítő Egyesület karolta fel. Ennek eredményeként látott napvilágot a közelmúltban egy képekkel gazdagon illusztrált album Bánszky Pál művészettörténész hiánypótló tanulmányával.³³

A két világháború közötti időszak aranykoszorús műlakatosmestereinek sorában Schima A. Bandi (1882–1959) volt a harmadik, aki 1882-ben Schima András néven született Orosházán.³⁴ Tanulmányait az aradi fa- és fémipari szakiskolában végezte, ahol 16 évesen Toldi Miklós jeligéjű vasornamentikájával első díjat nyert, tanulmányrajzai pedig szerepeltek az 1900-as Párizsi Világkiállítás magyar pavilonjában (15. kép). 1904–1906 között az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara ösztöndíjával berlini tanulmányúton járt, ahol többek között olyan neves műkovács-mesterek műhelyében dolgozott, mint Paul Krüger, Schulz & Holdefleiss és Paul

³¹ BÁNSZKY: Tíringer Ferenc 480.

³² PEREHÁZY: Aranykoszorús műlakatos mestereink 166.

³³ BÁNSZKY – BENEDEK – DÖMÖTÖR: Tíringer album.

³⁴ PÁPAI: Schima A. Bandi 218–239. és PÁPAI: Schima A. Bandi iparművész.

11. kép

Tiringer Ferenc: Asztali tükör
Kecskemét város címerével, bronz

12. kép

Tiringer Ferenc: Könyvtámaszok
alvó pipázó figurákkal, 1929

14. kép

Tiringer Ferenc: A kecskeméti ipartestület 1914–1918-as
világháborús emléktáblája, 1928

13. kép

Tiringer Ferenc: Kapubetétrács,
Kecskemét, Batthyány u. 4

15. kép

Schima A. Bandi: Pályamunka „Toldi Miklós” jeligével,
Arad, 1898, vas, áttört minta, domborítás, 53,5 × 37 cm
(RFMTM, Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz.: C. 65.38.4.2.
Fotó: Tanai Csaba Taca)

Marcus. A műhelymunka mellett Schima iparművészeti tanfolyamokat is látogatott Berlinben,³⁵ ahol képesítési remekével, egy kovácsoltvas delfines falikút tervével, 1906-ban évfolyamelső lett (16. kép). Hazatérése után a pozsonyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola segédművezetőjeként kezdte el húsz éven át tartó iparoktatói pályafutását. Az iskola jól felszerelt műhelyében az oktatáshoz szükséges szemléltető eszközként stílus- és formatanulmány-mintatáblákat kovácsolt. Ezekkel több díjat is nyert és vándorkiállításokon az ország több iparintézményében is bemutatták. Pozsonyban készítette el a mester, 1908–1910 között, Hazánk virágai és gyümölcsei című fiataalkori remekét is, amit Pereházy Károly egyik tanulmányában a kor „legjelentősebb alkotásának” nevezett (17. kép).³⁶ Szintén a pozsonyi ipariskola műhelyében született 1914–1915 között a mester főműve, a Kárpáti Őrség, amivel 1932-ben az aranykoszorús mesteri címét elnyerte (18. kép).³⁷

16. kép
Schima A. Bandi: Delfines falikút terv, 1905,
vas, patinázva, kovácsolás
(RFMTM, Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz.: C.65.38.4.1.
Fotó: Tanai Csaba Taca)

17. kép
Schima A. Bandi: Hazánk virágai és gyümölcsei, 1908-10, vas, kovácsolás
(RFMTM Helytörténeti Gyűjtemény, ltsz.: C.65.38.4.242.2, C.65.38.4.242.3.)

³⁵ Übungswerkstätten des Städtischen Gewerbesaales zu Berlin és II. Handwerkerschule zu Berlin.

³⁶ PEREHÁZY: Aranykoszorús műlakatos mestereink 168.

³⁷ PÁPAI: Történelmi lét – művészi tudat.

18. kép
Schima A. Bandi: Kárpáti őrség, 1914–1915
(Archív fotó, RFMTM.)

19. kép
Schima A. Bandi: A győri püspöki
Nagyboldogasszony székesegyház
belső kovácsoltvas kapuzata, 1939

Az eredeti, az első világháború kárpáti harcainak emléket állító triptichont 1930 körül a mester még öt kisebb méretű történelmi témájú fém relieffel egészítette ki Győrben. Élete új helyszínén 1919-től nyugdíjba vonulásáig, egészen 1927-ig, a Győri Fa-és Fémipari Szakiskola művezetője, alkotó művészként pedig 1937-ig a Győri Képző- és Iparművészeti Társulat aktív tagja volt.

1928-ban „Az Est” folyóirat pályázatán 12 hetes külföldi tanulmányutat nyert, melynek során Münchenben, Nürnbergben, Berlinben, Lipcsében, Frankfurtban és Párizsban járt. 1937-ben az olasz Kézműves Szövetség ösztöndíjával itáliai tanulmányúton vett részt, melynek során Velencétől Rómán át egészen Palermóig jutott. Utazásai során a múzeumok és galériák anyagait, a kortárs művészetet és kézműves műhelyeket egyaránt tanulmányozta. Tapasztalatait vaskos, gazdagon illusztrált útinaplókban rögzítette.

Schima A. Bandi élete során számos győri és Győr környéki egyházi megrendelést teljesített. 1938–1940 között készítette el a győri bazilika külső bronz kapuzatát, illetve kovácsoltvas szélfogó és kórusfeljáró ajtaját (19. kép). Az ő munkája a templom utolsó vacsorát ábrázoló vörösrézlemez tabernákulum ajtója is, amit 1950-ben, valószínűleg Zászlós István szobrászbarátja tervei alapján domborított

(20. kép). A VII. Milánói Egyházművészeti Triennáléra 1941-be Schima egy kovácsoltvas oltárkészletet, keresztet két gyertyatartóval készített, amit 1942-ben a a győri evangélikus gyülekezet vásárolt meg tőle, ahol a mai napig használatban van. A tűzi kovácsolással és faragással készült korpusz igazi vaszobrászi alkotás, mellyel alkotója méltán vívta ki a szakma és Pereházy Károly elismerését (21. kép).³⁸

1939–1940-ben a művész két, azóta is eredeti helyén levő, bolti cégért készített Győr belvárosába, melyek közül az egyik, az aranyozott rézből készült Aranyhajó cégér, igazi iparművészeti remek, aminek a kvalitása és mívés kidolgozása az életmű legértékesebb részét képező liturgikus tárgyakéhoz mérhető (22. kép). A másik cégér, a kovácsoltvas Rigó-fészek cégér, ami egy fészken ülő madarat mintáz feketére patinázva (23. kép). Mindkét cégér

20. kép
Schima A. Bandi: A győri püspöki Nagyboldogasszony székesegyház tabernákulum ajtaja, vörösréz, domborítás, 1950

21. kép
Schima A. Bandi: a győr-nádorvárosi evangélikus templom oltárgarnitúrája, 1940 és 1951, vas, kovácsolás (Fotó: Marcali Gábor)

³⁸ PEREHÁZY: A kovácsoltvas művészegről 52.

22. kép
Schima A. Bandi: Az Aranyhajó cégér,
Jedlik Ányos utca 16., Győr

23. kép
Schima A. Bandi: A Rigófészek cégér,
Liszt Ferenc utca 14., Győr

24. kép
Schima A. Bandi: Szivarvágó holló figurával
és NK monogrammal, fa, vas, réz, patinázva,
22 × 35 × 25 cm, Mgt.
(Fotó: Tanai Csaba Taca)

25. kép
Schima A. Bandi: Váza rózsza díszítéssel,
1933, réz, patinázva, rátét díszítéssel
(Győri Evangélikus Egyházközség tulajdona.
Fotó: Tanai Csaba Taca)

belsejébe Schima kor- és társadalomtörténeti dokumentumnak számító, rajzokkal és fényképekkel illusztrált időkapszulát rejtett el, ami igazi kortörténeti kurió-zumnak számít.³⁹

A hivatalos megbízások mellett a művész egész pályája során készített igényes, változatos formavilágú, lakberendezési, dísz-, emlék- és ajándéktárgyakat. Egyedi munkái a rendkívül népszerű plaketteken, lámpákon, virágvázákon, toll- és tintatartókon, képkereteken át, a fantáziadús szivarvágókig terjednek, melyekhez az estek zömében szépen kidolgozott tervek is készített (24–25. kép).

³⁹ PÁPAI: A láthatóról és a láthatatlanról 171–183.

Schima A. Bandi 1932-ben, a IV. Országos Kézműipari Kiállításon a nagy feltűnést keltő Kárpáti Őrség (1914–15 és 1930 körül) című alkotásával nyert aranykoszorús mesteri címet. A 235 cm magas, mintegy 6 mázsa súlyú monumentális alkotás Gömbös Gyula honvédelmi miniszter közbenjárására a kiállítás helyszínéről, a Városligeti Ipar- és Gépcarnokból egyenesen a Hadtörténeti Múzeum állandó kiállításába került, ahol 1945-ben, az épületet ért bombatámadások következtében, valószínűleg megsemmisült.⁴⁰

Sima Sándor (1894–1968) aranykoszorús mesteri címét 1937-ben kapta. „Ő a kor egyik legkiemelkedőbb műlakatos mestere-művésze, aki gazdag képzelettel európai színvonalon művelte a művészi kovácsolást, nemzetközi elismerések sorát aratta a két világháború között, de még utána is 1968-ban bekövetkezett haláláig e művészeti ág jelentős személyiségeként tartották számon.”⁴¹ Ennek ellenére a szélesebb közvéleménynek nincs róla tudomása, munkásságának szakszerű feldolgozása, objektív értékelése mind a mai napig várat magára.

Sima Sándor fiatalon elhunyt apja, Sima Henrik, önálló műlakatos mesterként dolgozott a fővárosban. A 13 éves fiú, apja halála után, 1907-ben megszakította gimnáziumi tanulmányait és a Gerő és Győry műlakatos céghez szegődött tanoncnak. A szakma iránti rendkívüli fogékonysága és képességei hamar ráirányították a figyelmet. Az 1909-es tanoncmunka kiállításon elismerő oklevélben és 20 aranykoronás jutalomban részesült.⁴² 1910-ben szabadult fel és ezt követően a Jungfer Gyula tanítvány, Polgár Károly műhelyében kezdett el dolgozni. Ebben a műhelyben az Országház mintalapokon is közreadott jelentős műlakatos munkák készítését irányította, amiért ezüst érdemkereszttel tüntették ki. Polgár Károly műhelyében alkalma nyílt elsajátítani a műkovácsolás elméleti és gyakorlati technikáját, de azt is felismerte, hogy biztos rajztudás és mintázási ismeretek nélkül a szakma művészi színvonalon nem gyakorolható. Éppen ezért segédévei alatt a Fővárosi Iparrajziskola tanfolyamait látogatta. A háborúban frontszolgálatot teljesített, majd különböző műhelyekben dolgozott. 1925-ben önállósította magát. Ebben az évben a Kézműves Ipari Tárlaton díszoklevéllel és aranyéremmel tüntették ki. 1928-tól az Országos Iparművészeti Társulat választmányának a tagja volt. Ebben az évben az Országos Kézműves Ipari Tárlaton nyert oklevelet. 1932-ben elnyerte az ezüstkoszorús mesteri címet. „Sima Sándor gyönyörű műlakatos remekei – paraván, kapufelülvilágító, képkeret, függő és álló lámpák – általános feltűnést keltettek, Kenéz miniszter hosszasan megemlékezett azokat és elismerését fejezte ki. Az aranykoszorús mester-versenyben ezek a remek darabok bizvást döntő tényezők lesznek.” – írta alkotásairól a Lakatosmesterek Lapja.⁴³

⁴⁰ PÁPAI: Aranyévek 185–201.

⁴¹ PEREHÁZY: Sima Sándor 62.

⁴² MLL, 1910/1. 11.

⁴³ LL, 1932. szeptember 10. 5.

Sima, 1938-ban, a berlini Nemzetközi Kézműipari Kiállítás első díját nyerte el zodiákus kovácsoltvas faliórájával (26. kép). 1943-ban a Művészet az iparban című kiállításon az iparügyi miniszter aranyérmét nyerte el, 1958-ban pedig a műlakatos ipar kiváló mestere lett.

Sima Sándor, akárcsak kora mestereinek zöme, barokk minták mentén orientálódott. Munkáin a német mesterekre jellemző rusztikusság és plasztikusság ismerhető fel. Működése során stílusa és eszköztára alig változott. A hagyományos elemeket fantáziadús formakincessel ötvözve látványos kovácsoltvas szerkezeteket alkotott, melyek előállításánál modern eszközöket is használt, például a szakmát megosztó lánghegesztőt. Sima sok munkáján visszatérő elem a Jungfer Gyula által meghonosított vasrózsa-motívum is.

Nevéhez fűződik a budai várnegyed Dísz tér 6. szám alatti világítórács plasztikus, dús növényi ornamentikája, melyet 1930 körül kovácsolt (27. kép). A neobarokk „dúsan burjánzó, sodró lendületű, harmadik dimenzióba csapódó indák, a tarajos kagylók, a mesterien formált naturalisztikus virágcsokor jelzi alkotójának teremtkészességét, a merev vas játékos formákba kényszerítésének technikai ismereteit”.⁴⁴

Sima Sándor vidéken is dolgozott. Egerben a Wälder Gyula tervezte épületek műlakatos munkáit készítette. A Park szálló Klapka György u. 8. szám alatti kapuját (28. kép), lunettarácsát, zászlótaratóját, kávéscégérét kovácsolta. Kiemelkedő teljesítménynek számít Székesfehérváron a Szent István Mauzóleum számára Weichinger Károly tervei alapján kovácsolt kapuja, ami

26. kép

Sima Sándor: Kovácsoltvas óraszámplap, 1938

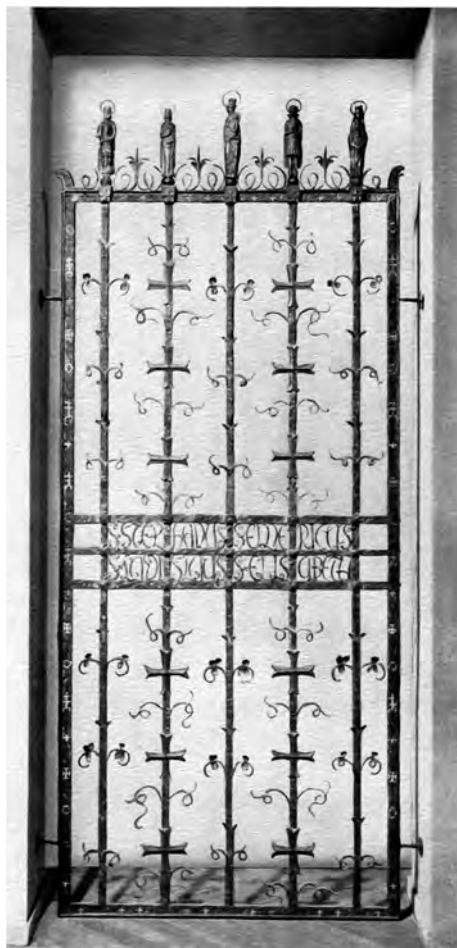

27. kép

Sima Sándor: Világítórács, 1930 körül,
Budapest, Dísz tér 6

⁴⁴ PEREHÁZY: Sima Sándor 65.

„csaknem a régi német vasfaragók technikai gyakorlatához mérhető teljesítmény”.⁴⁵ A manapság csak archív fotókról ismert kapu oromzatán elhelyezett Árpád-házi szentek szobrait kovácsolással és faragással alakította (29. kép). A szobrok a magas szintű technikai felkészültség és a mesterségbeli hozzáértés bizo-

29. kép

Sima Sándor: Szent István Mauzóleum kapuzata, Székesfehérvár, 1930-as évek

28. kép

Sima Sándor: Világítórács, 1930 körül, Budapest, Dísz tér 6

nyítékai és a korábban említett Schima A. Bandi győr-nádorvárosi evangélikus templom feszületével állíthatók egy sorba. A kapuzaton István karddal és országmával, Szent László bárdal, Szent Imre liliommal, Erzsébet rózsával, a közepén elhelyezett Mária karján a gyermek Jézussal látható.

Az épületekhez kapcsolódó feladatok mellett igen jelentős számban készített Sima Sándor divatos lakberendezési és dísz tárgyakat. A kézműves vásárokon rendszeresen jelen volt csillárokkal, fali-
likarokkal, asztalokkal és egyéb közkedvelt lakberendezési és dísz tárgyaival (30–31. kép). Sima kivette részét a fiatal

⁴⁵ Uo. 66.

30. kép
Sima Sándor: Falikar

31. kép
Sima Sándor: Asztal, kovácsoltvas

generáció képzéséből, a tanoncnevelésből is. Pályafutása során keze alatt csaknem kétszáz növendék dolgozott. A műhelyében dolgozó tanoncok az éves segéd- és tanoncmunka kiállításokon rendszerint rangos díjakat nyertek. A Mérnöki Továbbképző Intézet megbízásából rendszeresen tartott előadásokat, 1953-ban pedig Épület műlakatos munkák egyes kérdései címen szakkönyvet írt.⁴⁶ Sima Sándor tevékeny közéleti szerepet is vállalt, hosszú ideig az Ipartestület előljárósági tagja volt, majd a háború után elnöke. Az aranykoszorús mesteri címet 1937-ben nyerte el az V. Országos Kézműipari Kiállításon.

Bieber Károly (1893–1992) Munkácsy-díjas kovácsművész nem tartozik az aranykoszorús mesterek sorába, de kiemelkedő alkotói, oktatói és nem kevésbé jelentős elméleti tevékenysége kivételes helyet biztosít számára a korszak műlakatosai között. Pályája során két hiánypótló szakmunkát is írt. 1944-ben A díszműkovács,⁴⁷ 1963-ban pedig a Kovácsművészet⁴⁸ című könyve látott napvilágot, melyekben elsőként vállalkozott a műlakatos mesterség technikáját és történetét is feldolgozó összefoglaló szakmunka megírására. Tőle származik a „kovácsművész” fogalom, amit tankönyveiben megkülönböztető minőségi jelzőként alkalmazott. „Az izzó vas tehát üllőre kerülve engedelmesen alakul mesterének kalapácsütéseire [...] s a kialakuló tárgyban testet ölt a mester, a művész gondolata. A formálás, az anyagnak ez a tervszerű kialakítása és kiképzése jelenti a kovácsolás művészetének szépségét, adja a művésznek az alkotás örömét. Így az a munka, amelynek eredményeként a

⁴⁶ SIMA: Épület műlakatos munkák.

⁴⁷ BIBER: A díszműkovács.

⁴⁸ BIBER: Kovácsművészet.

nehezen engedelmeskedő, kemény és rideg alapanyagból igényes és esztétikus mű jön létre, művészi alkotásnak tekinthető. Az ember pedig, aki ilyen munkának folytatására képes nemcsak iparos, kézműves, hanem teljes értékű művész.” Bieber Károlyt 1924–1940 között az Országos Iparegyesület nyolc alkalommal aranyéremmel, két alkalommal ezüstéremmel, két alkalommal pedig elismerő oklevéllel tüntette ki. 1958-ban a műlakatosipar kiváló mestere címet, 1959-ben Munkácsy-díjat, 1973-ban pedig a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta meg.

Művészi pályája a szecesszió végén indult. Ezt a stílust hozta nagybátyja, a jónevű műlakatosmester, Szultsberger József műhelyéből, ezt szívta magába külföldi tanulmányútja során 1913-ban Bécsben, 1914-ben pedig Berlinben. Kézügyességét, rajz- és mintázás tudását tanoncévei idején az Iparrajziskola tanfolyamain gyarapította. Az első világháború után, 1918-ban vette át mestere Pálya utcai műhelyét Budapesten. Ekkor főleg neobarokk stílusban dolgozott, így kapcsolódva a két világháború közötti hazai vasművesség kötelező érvényű historizáló-eklektikus áramlatához. Különleges érdeme volt, hogy „képes volt a kihűlt sablonoktól megszabadulni, formaalakítását sommázó előadásmóddal napjaink gondolatvilágához közelítően megújítani”.⁴⁹ Kemény harcot folytatott a megélhetésért, miközben műhelyét a művészi kovácsolás irányába igyekezett fejleszteni. Leggyakrabban hagyományos kovácsvasal dolgozott, de dolgozott vörösrézről

32. kép

Bieber Károly: A kolozsvári egykori hadtestparancsnokság kovácsoltvas kapuzata

33. kép

Bieber Károly: Kétszárnyú kovácsolt rácskapu a régi Lőrinc kapu helyén, 1956, Esztergom

⁴⁹ Uo. 8.

⁵⁰ PEREHÁZY: Bieber 283.

és bronzlemezről is. Leginkább a tűz-kovácsolás tradicionális eljárásait alkalmazta, a nyújtást, zömítést, vállazást, levágást, hasítást, lyukasztást, hajlítást, de illesztéseknél a szakmát megosztó modern eszközt, a hegesztőpisztolyt is használta olykor és tette mindezt a vele született biztos ízléssel. Karakteres alkotásain, a szerencsés arányoknak köszönhetően, megfért a tűzi és lánghegesztés eltérő módzata. Legfontosabb szerszámai az üllő és a kalapács voltak. Szívesen lazította munkái felületét a kovácsolás stigmákat idéző rusztikus kézjegyeivel. Német mintát követő alkotói stílusa az arabeszekből kiindulva dúsan burjánzó, gazdag kovácsoltvas szövevényeket eredményezett. Mozgalmas ornamentikái között a flóra és fauna elemei egyaránt megtalálhatók, a látványba beépítette az anyag csigákba és fonatokba csavarása révén a fény-árnyék hatásokat is.

Kiemelkedő munkái közé tartozik a kolozsvári egykori hadtestparancsnokság kapuzata (32. kép), a városligeti „Jáki” kápolna belső ajtaja, a Farkasréti temető templomának kriptaaajtaja, az esztergomi Három szerezcsenház kapuja (33. kép). Művészi kivitelű csillárjaiból található a Magyar Nemzeti Galériában, a budapesti Batthyány-mauzóleumban, a martonvásári Brunszvik-kastélyban, de számtalan cégér (34. kép), lámpa és gyertyatartó, falikar, tükör- és képkeret, tűzi felszerelés, térelválasztó rács került ki a keze alól

(35. kép). Ő készítette többek között a győri Vagongyár bölcsődéjének és kultúrtermének vasmunkáit, az Országos Széchényi Könyvtár csillárjait, erkélyrácsait, akárcsak a moszkvai Budapest Étterem kovácsoltvas berendezési tárgyait. Munkáinak, akárcsak a korábban említett Tíringier Ferenc alkotásainak, kiterjedt külföldi piaca volt. „Az angol kastélyok kandallóiban az ő tűzkutyáin parázslík a fa, Amerikában az ő lámpáit gyűjtják meg est érkezéttel, a svájci hotelok dohányzó készletei

34. kép

Bieber Károly: Kovácsoltvas cégér egy budapesti vendégfogadó részére (Budai Aranyhajó), 1925

35. kép

Bieber Károly: Szecessziós tükörkeret

36. kép
Bieber Károly: Vasfaragás. Tanulmány

az óbudai műhelyből kerültek ki, Kongóban a konzul vagy az utazó, az enyhülést hozó éjszakan, regényért az ő könyvbölcsője után nyúl.”⁵¹ Bieber a műemlékvédelem terén is tevékenkedett, többek között Budapesten, Sopronban és Sopronbátfalván.

Akárcsak a korábban említett Schima A. Bandi és Sima Sándor, Bieber Károly is kipróbálta magát a rendkívül nehéz és nagy szakértelmet kívánó vasfaragás terén (36. kép). „A művészi kovácsolás eleven hagyományaival alkotott, jelesen kivitelezett művei igazolják mesterségének alapos ismeretét.”⁵² – írta róla Pereházy Károly.

A tárgyalt életművek mindegyike a két világháború közötti kovácművészetünk kiemelkedő hazai teljesítményei közé tartozik, de nyilvánvalóan a teljesség igénye nélkül. Számos életmű vár még országszerte feltárássra, néha komoly kihívást jelentve a vállalkozó szellemű kutatóknak, feltáróknak. Kitlinger Kálmán, Lehoczky János és Lehoczky Tivadar, valamint Bizse János a győri műkovács-iparművészeti konferenciánkon bemutatott munkássága ösztönző és példamutató eredmények e téren, melyeket reményeink szerint továbbiak követnek. Ezekből állhat össze az a teljes korszak kovácművészetét lefedő, reprezentatív körkép, mely európai mércével is mérhető, hitelesen értékelhető.

RÖVIDÍTÉSEK

K = A Kisiparos

LL = Lakatosmesterek Lapja

MLL = Magyar Lakatosmesterek Lapja

SZAKIRODALOM

BÁNSZKY – BENEDEK – DÖMÖTÖR: Tíringer album = BÁNSZKY PÁL – BENEDEK GYÖRGY – DÖMÖTÖR TIBOR: Tíringer album. Kecskemét, 2020.

BÁNSZKY: Tíringer Ferenc = BÁNSZKY PÁL: Tíringer Ferenc kovácművész. Cumania, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Évkönyve 9. (1986) 471–500.

⁵¹ KÖBÁNYAI: Ősi mesterségek és <https://obudaianziks.hu/szanto-andras-obudaerzes-vasba-verve/> (2020. május 10.).

⁵² PEREHÁZY: Bieber mestersége 67.

- BIEBER: A díszműkovács = BIEBER KÁROLY: A díszműkovács. Szerk. NÉMEDY ISTVÁN. Ipari Szak-könyvtár 104–106. Ipari Tanfolyamok Országos Vezetősége, Budapest, 1944.
- BIEBER: Kovácsművészet = BIEBER KÁROLY: Kovácsművészet. Budapest, 1963.
- EDVI: Vasművesség = EDVI ILLÉS ALADÁR: Vasművesség a párisi kiállításon. Magyar Iparművészet 3. (1900:6) 305–325.
- KÓBÁNYAI: Ősi mesterségek = KÓBÁNYAI GYÖRGY: Ősi mesterségek–híres mesterek. Vasárnap, 1970. december 20., 11.
- LADÁNYI: A Magyar Ipar Almanachja = LADÁNYI MIKSA: A Magyar Ipar Almanachja. Budapest, 1931.
- MANN: A fővárosi szakoktatás = MANN MIKLÓS: A fővárosi szakoktatás a dualizmus korában. Szakképzési Szemle 12. (1996:4) 13–27.
- PÁPAI: Aranyévek = PÁPAI EMESE: Aranyévek. A győri iparosság seregszemléi a harmincas években. In: Mesteri mesterek Győr I. Szerk. SZALAY GYULA. Győr, 2021. 185–201.
- PÁPAI: A láthatóról és a láthatatlanról = PÁPAI EMESE: A láthatóról és a láthatatlanról. Schima A. Bandi győri Rigófészek cégére és üzenete. In: Élő művek. Tanulmányok a Fiatal Művészettörténészek 7. Konferenciájának előadásából. Szerk. PÁL EMESE – BOÉR ILKA. Entz Géza Művészettörténeti Alapítvány. Budapest–Kolozsvár, 2022. 171–183.
- PÁPAI: Schima A. Bandi iparművész = PÁPAI EMESE (szerk.): Schima A. Bandi iparművész, aranykoszorús mester (1882–1959). Győr, 2018.
- PÁPAI: Schima A. Bandi = PÁPAI EMESE: Schima A. Bandi. In: Fáklyák, fényadók. Jeles pedagógusok Győr-Moson-Sopron megyében 10. Szerk. GÖNCZÖL LÁSZLÓNÉ – KALLÓS KÁROLYNÉ. Győr, 2019. 218–239.
- PÁPAI: Történelmi lét–művészi tudat = PÁPAI EMESE: Történelmi lét–művészi tudat, avagy a Kárpáti őrség (1914–1915) különös története. Arrabona 53–56. (2018) 285–312.
- PÁPAI: A vas és a tűz mestere = PÁPAI EMESE: A vas és a tűz mestere: Schima A. Bandi. In: Mesteri mesterek Győr I. Szerk. SZALAY GYULA. Győr, 2021. 174–180.
- PEREHÁZY: Aranykoszorús műlakatos mestereink = PEREHÁZY KÁROLY: Aranykoszorús műlakatos mestereink munkássága. Technikatörténeti Szemle 13. (1982) 157–173.
- PEREHÁZY: Bieber = PEREHÁZY KÁROLY: Bieber Károly. Technikatörténeti Szemle 20. (1993) 283.
- PEREHÁZY: Bieber mestersége = PEREHÁZY: Bieber Károly mestersége–művessége. Technikatörténeti Szemle 22. (1996) 67.
- PEREHÁZY: Budapest utolsó száz esztendejének = PEREHÁZY KÁROLY: Budapest utolsó száz esztendejének kovácsoltvas-művessége és jelentősebb mesterei. Építés-Építészettudomány 8. (1976:3-4) 349–407.
- PEREHÁZY: Egy budapesti vasműves = PEREHÁZY KÁROLY: Egy budapesti vasműves munkássága. Építés-Építészettudomány 19. (1987–1988:1-2) 191–200.
- PEREHÁZY: Egy elfelejtett budapesti műkovács = PEREHÁZY KÁROLY: Egy elfelejtett budapesti műkovács: 125 éve született Lepter János. Műemlékvédelem 24. (1980:1-4) 238–245.
- PEREHÁZY: Forreider József = PEREHÁZY KÁROLY: Forreider József vasműves iparművész. Építés-Építészettudomány 20. (1989:3-4) 451–464.
- PEREHÁZY: Jungfer Gyula = PEREHÁZY KÁROLY: Jungfer Gyula Iparművészeti Fémárugyára. Építés-Építészettudomány 11. (1979:3-4) 285–357.
- PEREHÁZY: Műkovácsképzés = PEREHÁZY KÁROLY: Műkovácsképzés a Bach-korszaktól a II. világháborúig. Művészettörténeti Értesítő 27. (1978:1) 58–65.
- PEREHÁZY: Sima Sándor = PEREHÁZY KÁROLY: Egy aranykoszorús budapesti műlakatos: Sima Sándor. Műemlékvédelem 30. (1986:1) 62–68.
- SIMA: Épület műlakatos munkák = SIMA SÁNDOR: Épület műlakatos munkák egyes kérdései. Mérnöki Továbbképző Intézet, Budapest, 1953.

OUR MASTER BLACKSMITHS WITH GOLD BRAID BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Between the two World Wars, four masters, József Forreider, Ferenc Tiring, A. Bandi Schima and Sándor Sima, were awarded the title of Master Craftsman of the Golden Crown at the National Crafts Exhibition in Budapest in 1928-37, which was the most prestigious professional recognition of the time. The fifth master, the Munkácsy Prize winner Károly Bieber, can be counted as one of them for his outstanding creative, teaching and theoretical work. By exploring and presenting the work of these masters and others who worked simultaneously, a representative overview of the entire period of blacksmithery can be created, which can be measured and valued according to European standards.

Emese Pápai

*Kriston-Vízi József – Dömötör Tibor Attila*TIRINGER FERENC MŰLAKATOS, ARANYKOSZORÚS KOVÁCSMESTER
TECHNIKAI ÉS MOTÍVUMMEGOLDÁSAI

A Duna-Tisza közének a kiegyezést követően is komótosan zajló polgárosodásában – miként másutt – a magyar honfoglalás ezredik évfordulójához kapcsolódó ünnepek adtak új lendületet. A valós és formálódó ambíciók látványos kifejeződései voltak a kiemelkedő települések¹ központjaiban frissen emelkedő vagy jelentősen megújított világi és egyházi középületek, kereskedelmi, oktatási és olykor kulturális intézmények. Az első világháborúig tartó bő két évtized alatt születtek meg tehát azok a legjelentősebb épületek, olykor (sugár)utak mentén szerveződő lakóépület füvérek, villasorok, az igyekvő polgárság apró negyedei, amelyek a települések tudatos formálóinak keze nyomát őrzik. Ezen építmények² java, valamint a felekezeti hitélet és a közösségi gondoskodás emblematisztikus intézményeinek épületei³ csaknem minden esetben a korszak kiemelkedő, fővárosi építészirodáiban nyerték el hivatalos terveiket. A vizsgált települések építészetének e vonulatát kutatva tehát jobbára ezen – a gyakorta az akkori Monarchia számos településéről megbízást gyűjtött s a megrendelői körökben – kurrens tervezők, társult irodák, „műtermek” működésébe nyerhetünk bepillantást. Bár a legtöbb helyen az úgynevezett „árlejtési felhívások”⁴ főleg a helyi iparos vállalkozó társadalmat szólították meg s így lettek az ajánlattevők sokszor valóban helybeliek. Ám a komoly felkészültségű és biztos hátterű helyi mesterek, avatott iparosok, vállalkozások munkája, tevékenységük, az úgynevezett cégtörténetek hosszabb távon sokszor méltatlanul kihullottak a kollektív emlékezet rostáján. Ebben persze erőteljesen része volt az 1940-es évek végi magánosítás felszámolásának, a családi, kis céges eszközparkok „kollektív” tulajdonba való vételének,⁵ valamint a második világháború embert próbáló időszaka utáni újabb sors-megroppanások, reményvesztések s tragédiák megszenvedőinek.

Az állhatatos siker kovácsok, közösség szervezők és donátorok, távolról indult, de kecskemétivé vált jeles iparosok egyike volt Tiringer Ferenc, későbbi aranyko-

¹ Itt elsősorban Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, valamint Kiskunfélegyháza városokra gondolunk. – Lásd: NOVÁK: A Három város építészete.

² Pl. városházák, kaszinók, bankok, bérházak, olykor üzletközpont kezdemények, elemi nép- és többféle típusú középiskolák. Lásd: HELTAI: Kecskemét; SZÉKELYNÉ: Kecskeméti évszázadok; SÁROSI: Kecskemét.

³ Mint templomok, temetők, kápolnák, családi mauzóleumok, díszes kordivatos egyedi síremlékek. Vö.: GYERGYÁDESZ: Kecskemét.

⁴ Azaz kivitelezést költségvetéssel együtt célzó pályázatok. Lásd: JUHÁSZ: Kecskemét város építéstörténete.

⁵ Jó esetben megőrizve, átcímkeztve a mesterséghez értőkkel, szakmát még művelni képes személyekkel egyetemben...

szorús műlakatos. Életútját és mives alkotásait a korábbi kutatások után⁶ a 2010-es évek vége felé egy elkötelezett helyi értékőrző kisközösség tárta fel apró részletekbe menően s tartja ébren a mester és a mesterség – talán jövőbe is mutató – örökségének tanulságait.⁷

Tiringer Ferenc Sárbogárdon (Fejér vármegye) született, Tiringer Lajos és Takács Mária Zsófia gyermekeként 1875. november 25-én. A tíz életben maradt gyermek közül ő urasági kovácsinas (tanonc) lett; öt évig verte a vasat, patkolta a lovakat, amíg aztán felszabadították.⁸ Ezeket az éveket Sárszentmiklóson, a Zichy-uradalom kovácsműhelyében töltötte le. Segéd éve alatt, 1894-től Budapesten, a szakma neves mesterénél, Jungfer Gyulánál (1841–1908) dolgozott. Itt kezdte valójában elsajátítani a műlakatosságot és ezt mélyítette az a szakmai gyakorlat és elméleti felkészülés, melyet csaknem egy évtizeden át Európa különböző országaiban töltve szerzett. Az évszázados szokás szerint megkezdett vándorlásainak első állomása Bécs volt. 1896. augusztus 3. és 1897. március 3. között Franz Opelka épület- és műkovácsműhelyében dolgozott, amit egy a nevére kiállított (vég)bizonyítvány is igazol: „a 21 éves Tiringer Ferenc lakatossegéd a legteljesebb megelégedésére dolgozott műhelyében”, – hitelesítve a Mester kézjegyével. Közben szorgalmasan látogatta a Bécsi Állami Kézműipari Iskola 1896/97. évi téli szemeszterének esti

1. kép

Tiringer Ferenc Párizsban készült portréja
(Családi album, reprodukció)

⁶ PEREHÁZY: A vas művésze 220–225.; BÁNSZKY: Tiringer Ferenc; GÁBOR: A kecskeméti iparosság.

⁷ BÁNSZKY – BENEDEK – DÖMÖTÖR: Észnek hódol. 2006. augusztusában a kecskeméti KÖZTÉR Munkacsoport egyik egységként, a Porta Egyesület égisze alatt Tiringer Ferenc-kör alakult, melynek kezdeményezője az egyik elkötelezett dédunoka, Gábor Ildikó középiskolai történelem tanár volt. A kör további tevékenységéről forrás nem áll rendelkezésünkre. Önálló hely- és ipartörténeti facebook közösséget Dömötör Tibor Attila ny. mérnök hozott létre és működtet 2018. október 27. óta „Album Tiringer Ferenc műhelyének alkotásaiból” címen. A naponta (!) frissülő oldalnak itthon és a nagyvilágban jelentős tagsága van, akik maguk is számos fotóval, illusztrációval és megjegyzésekkel gazdagítják ezt a sajátos alkotótevékenységet.

⁸ „Ha az Inas a kiszabott inasi esztendeit kitöltötte és semmi helyes kifogás ellene nem volna, nem csak felszabadíthatatik, hanem tartozik is a Czéh ötet... felszabadítani,... és Mesterlegénynek... ki-nevezni;... felszabadításáról bizonyáglevél készíttessék, ... ezen felszabadítási bizonyáglevél... egyedül a kiszabott forma szerint készíttessék.” (1813. évi 7262/1813. számú helytartótanácsi szabályozás, VIII. cikkely) – bizonyáglevélről ugyan nem tudunk, de a szakmai pályakép alapján ilyen minden bizonnyal Ferenc esetében is készült.

2. kép

Szenteltvíz tartó. A dicséző okmányt 1904. febr. 26-án állították ki Budapesten. A díjazott tárgy holléte ismeretlen. 1904/306. számú okirat. KJM. Ltsz.: 65.362.1.
(Fotó: Füléné Gábor Ildikó)

és vasárnapi kurzusát, melyről végbizonyítványt is kapott. Ebben olvasható többek között, hogy épület- és műkovács szakrajz tárgyban igen jó osztályzatot érdemelt ki. (1. kép)

Ezután hat esztendő telt Münchenben, ahol sokoldalúan, elszántsággal okíttatta magát a Münchener Kézműipari Továbbképzőben. Váltakozva fél évet dolgozott, fél évet szakiskolában tanult. Ebből az időszakból⁹ néhány bizonyítványa is megmaradt, melyek igazolják, hogy a nevezett intézmény szakmai tagozatát rendszeresen látogatta. 1902-ben a Münchener Városi Kézműipari Iskola állított ki Tiringer Ferenc számára végbizonyítványt. Ezt megelőzően, még 1902. február 13-án látogatási bizonyítványt is kapott, amely igazolja, hogy az előző, 1900/1901-es tanévben a nappali kurzust huszonhat héten át látogatta és az 1901/1902-es tanévben ugyancsak a nappali osztály hallgatója volt. Továbbá egy esti építészeti rajzosztályt heti nyolc órában és egy vásár- és ünnepnapos osztályt öt órában látogatott. A nappali és vasárnapi osztályokban szakrajzi oktatásban részesült.

Münchenből Mannheimbe ment s ott egy gyárban volt művezető. Ezután megfordult Frankfurtban, Lipcsében, Drezdában. Berlinben mint műkovács dolgozott nevesebb cégeknél. Ezt követően rövidebb ideig Párizs volt állomása, majd az igen lendületesen iparosodott Kattovitzba¹⁰ ment művezetőnek. Itteni mestérének készített munkái a gleiwitzi¹¹ országos kiállításon első díjat, aranyérmet nyertek. Már előzőleg Münchenből is küldött haza munkákat a budapesti iparművészeti kiállításokra, ahol azok szép sikerrel szerepeltek.

1902-ben önállósodási és továbbtanulási tervekkel utazott Budapestre. Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola óráit most ötvös vendéghallgatóként látogatta. Ezt olyan eredménnyel tette, hogy az 1903/1904 tanév első félévi rendes pályázat alkalmával első díjban részesült egy kiválóan tervezett szenteltvíztartóval. (2. kép)

⁹ 1899–1902 közötti időszak.

¹⁰ Ma Katowicze, Felső-Szilézia, akkor még Poroszország.

¹¹ Ma Gliwicze, 1921-től Lengyelország.

A neves szakmatörténész kutató, Perekházy Károly így ír egy helyen a hősünkkel elsőként önállóan társuló Teichner Ádám (1876–1935) ezüstkoszorús mester életének bemutatásakor: „1904-ben Tiringer Ferencsel, a későbbi ezüst- majd aranykoszorús mesterrel társulva nyitotta meg műhelyét Budapesten a Hársfa u. 61. sz. alatt. Ezt bizonyítja pl. Magyar Pályázatok 1904. évi számában szereplő hirdetés: 'Tiringer és Teichner vasszerkezeti, műkovács és épületlakatosok. Specialisták műkovács domborművekben úgymint vas, réz és alumínium, bronzban. Budapest, VII. Hársfa u. 61. Király u. sarok.' A társas viszony azonban nem volt tartós, mert 1905-ben Teichner már önálló lakatosmesterként szerepel. Tiringer pedig a pozsonyi (...) állami fémipari szakiskolában – mint művezető – oktat.”¹² A két igen ambiciózus férfi feltehetőleg az Iparművészeti Főiskolán ismerkedett össze és tervezte szövetkezését.

Tiringer Ferenc 1906-ban feleségül vette Székely Erzsébetet (1886. augusztus 25 – 1964. május 27.), akinek édesapja, Székely Sándor szintén szakmabeli: tűzhely- és kályhakészítő lakatosmester volt Kecskeméten, a Csokonai u. 3–5. szám alatt. Az esküvőt követően Pozsonyba költöztek, de 1907 tavaszán, még az első gyermek megszületése előtt, végleg Kecskeméten telepedtek le.¹³ Az ifjú családapa – már, mint iparos vő – átmenetileg apósa műhelyében dolgozott. Később megvette a jó fekvésű Belső-Bethlenvárosban lévő Mikes u. 3. szám alatti házrészét és a hozzá tartozó kisméretű portát. Ehhez kapcsolta 1911-ben a Mikes u. 5. sz. alatti telket s így meg tudta nagyobbítani a műhelyt, amely 1912-ben készült el. A család aztán 1913-ban a Mikes u. 1. szám alá költözött, ahol az alkalmazottak öltözője, mosdója, kerékpártartója, valamint a rajzterem is helyet kapott.¹⁴

Házasságukból öt gyermek született: Ferenc és Lajos, valamint Erzsébet, Mária és Sarolta. Nagyobbacska korba serdülve valamilyen módon mindannyian részt vettek a műhely munkájában. A két fiú itt tanulta ki a lakatos szakmát, ifj. Tiringer Ferenc¹⁵ az Iparművészeti Iskola ötvös szakját is elvégezte. Tiringer Lajos¹⁶ egy évig Bécsben szakrajzot tanult, majd három évig a Budapesti Felsőipari Iskolába járt. A lányok is rendszeresen segédkeztek a műhelyben, a külföldi levelezésben, szerszámok kiadásában, a kovácsoltvas tárgyak festésében stb. Felesége főként a külföldre küldendő áruk csomagolását végezte. „Édesapánk nagyon szigorú, ke-

¹² PEREKÁZY: Az ezüstkoszorús műlakatos. Hivatkozva a Magyar Ipar Almanach 1929. évi kötetében olvasható részt is: „Teichner Ádám műlakatosmester, Budapest, Szövetség u. 10. sz. a St. Louis Grand Prix 1904, a milánói 2 drb aranyérem (1906), a pécsi állami ezüsterem tulajdonosa, 1925 óta ezüstkoszorús mester. Szül. 1876-ban iparos szülőktől. 7 évig gyakorolt külföldön és 3 évig járt az iparműv. iskolába. 1904-ben saját erejéből önállósította magát és igen jelentőssé fejlesztette vállalatát. Leánya, Lyvia, a vállalat irodájában működik, másik leánya, Edit, felső női ipariskolai növendék.” DÁLNOKY KOVÁTS: Koszorús mesterek 213.

¹³ A kereskedelmi miniszter államtitkára 1907. április 9-én kelt levelében mentette fel Tiringert.

¹⁴ Esküvőjük tiszteletére később a Csokonai u. 3–5. számú ház kapujára Tiringer Ferenc díszes kaputakrolécezt kovácsolt.

¹⁵ 1911. december 12. – 1972. május 17.

¹⁶ 1913. június 15. – 1978. január 31.

mény ember volt. – emlékezett 1982 őszén Tiringer Mária – Az volt az elve, azért taníttat bennünket, hogy segítségére legyünk a műhelyben.”

Az egyedi kovácsoltvas munkák rendkívül mivesek voltak, a műhelyfeltételek ugyanakkor meghatározták a munkamódszereit is. Jól felszerelt műhelyében, ahol kovácstűzhely, üllő, kovácsfogók, kalapácsok, krakkolók, reszelők, hajlító készülékek, sablonok stb. voltak, műkovácsként szabadkézi kovácsolást végzett. Az oldhatatlan, kötegelt-, fűzött-, hosszabbított kötéseket kizárólag „hiccéléssel”, azaz kovácshegesztéssel készítette el. Az acélmolekulák összetapadását, kohéziós kapcsolatát csak a kovácstűzhely izzító hatása és kalapácsok nyomóereje biztosította. Ritkán szegecselest is alkalmazott. Amíg kis létszámban dolgoztak, speciális módszerrel, akácfából készített formákat alkalmaztak a levelek gyártására. A saját tervrajz alapján körbevágott, kiterített fémlemez méretéből indultak ki, majd az erezés után, akáctuskókon alakították a térbeli levélalakot. A felizzított alapanyag beleégett az akácfába, melyet tisztítás után többször fel tudtak használni. Szívesen használtak rusztikus, nagy keresztmetszetű lapos-, négyzetes-, hengeres idomacélokat. Ezeket zömítették, nyújtották, vállalták, hajlították, domborították, lyukasztották, hasították, faragták. Kerülték az idomacélok tengelyük körüli megcsavarását. Kedvelt és jellegzetes motívumaik: rózsa, tulipán, hagyma, mákgubó, húsos virágok, kanyargó növényi indák, csigalakok, kagylóalakok, halak, nyulak, szarvasok, mókusok, kecskék, papagájok, stilizált emberalakok stb. Különlegesen szép kapuik készítése közben ügyelniük kellett a szimmetriára, ezért sablonokat is alkalmaztak (a kapukon a rácselemek ugyanis a tervnek megfelelően ismétlődnek, illetve volt, amikor a kapuk elemeit további egységekben is fel kellett építeni). A gyártmányok terveit Irányi István¹⁷ és Imre Gábor¹⁸ kecskeméti művészek szállították neobarokk stílusban.

A középsorozatban készített munkák: gyertyatartók, falikarok, állólámpák, csillárok, könyvtámaszok, kilincsek, zárcímek, díszpántok, fogasok a rokokó stílusjegyeit viselték magukon. Legtöbbet zárcímekből, kilincsekből, díszpántokból készítettek. A Mikes utcai három házhelyen kívül tovább terjeszkedtek és megvették a Vadász utca 47. számú portát is. Később a Műlakatosáru Gyárban, amikor már mezőgazdasági gépeket, légoltalmi nyílászárókat is gyártott, a láng- és ívhegesztést is alkalmazta.

Tiringer Ferenc félévszázados munkálkodásából négy évtized Kecskemét városához kapcsolódik. Ám ebben az alföldi városban eleinte igen nehéz volt a vasműves pályán elindulni és létezni. „Az a férfiú, aki külföldön a legjelesebb műhelyekben munkájával elismerést vívott ki, Kecskeméten szánnalmas mosolynál egyebet nem tudott elérni – idézi meg ezeket az éveket 1929-ben a Magyar Ipar Almanachjának írója. A szívós magyar ember ekkor a lehetetlennel határos cselekedetre szánta el magát. Kecskemétről szállított Ausztriába és Németországba or-

¹⁷ 1889–1971.

¹⁸ 1890–1976.

3. kép
Református Újkollégium épületének főbejárata
(Benedek György felvétele)

4. kép
Katona József Gimnázium főbejárata
(Benedek György felvétele)

namentális és figurális műlakatos munkákat. Az, aki ismeri Ausztria és Németország fejlett műlakatos iparát, bizonyára csodálkozással hallja, hogy Tíringer munkáit e piacok örömmel vették fel. Időközben lassanként Magyarországon is kezdtek készítményeit megismerni és a vevőközönség belátta, hogy egy kézimunka a sajtotl gépmunkánál többet ér és szívesebben fizet néhány fillérrel többet egy-egy tökéletes kézimunkáért, mint ízléstelen tömegáruért.”¹⁹

Tíringer Ferencről az 1910-es évekből viszonylag kevés munkát találunk Kecskeméten. Amit az első világháború előtről ismerünk, azok egyértelműen a Kecskeméten ekkortájt fellendülő szecessziós építészet igényét fejezték ki. Ezek közül is megkülönböztetett figyelmet érdemel a Mende Valér által tervezett Református Újkollégium,²⁰ valamint ma a Katona József Gimnáziumnak otthont adó épület²¹ számos kovácsoltvas munkája. (3–4. kép)

A mester munkásságának nagyobbik hányada a két világháború között itthon virágzó neobarokk divatjához igazodott. A korszak magyarországi szellemi áram-

¹⁹ DÁLNOKI KOVÁTS: Koszorús mesterek 201–202.

²⁰ Gimnázium és Jogakadémia, 1910–1912. – LOVAS: Újkollégium.

²¹ A Kecskeméti Magyar Királyi Állami Főreáliskola új épülete (1914) – GÁBOR: A magyarországi szecesszió 23–26.

lata alól már csak azért sem vonhatta ki magát Tiringer, mert munkái főként ilyen stílusú épületek részeként jelentek meg.

Méltán híres kapurácsai közül négynek a sorsával külön is foglalkozunk.

A Gazdasági Gőzmalom és Gőzfürdő léte már a Borovszky Samu szerkesztette legendás monográfia-sorozat Kecskemétre vonatkozó kötetében is jelen van. Hiteles információk szerint 1891-ben nyílt meg a városi gőz- és kádfürdő.²² Az 1920-as évek elején ehhez szánt s méltó, egykori fürdőkaput Imre Gábor tervezte.²³ Tiringer a – hivatalos néven – Katona József Fürdő számára készült kovácsoltvas kapujával 1925-ben az első Magyarországi Országos Kézműves Ipari Tárlaton elnyerte a második díjat jelentő ezüstkoszorút.

A díszítőelemek jól igazodnak a kapu volutás építőelemeihez, színpadias hatású szobraihoz. A spirálos, tekercsszerű, halas, madaras, virágfüzérés, a víz hullámaint idéző motívumai mindannyian ezt szolgálják. A kapu alsó, nagy lemezfelületét könnyítő díszítések megtörik, enyhítik a sík terület egyhangúságát. A kedvelt találkozási helyként is számontartott épületet és közvetlen „tartozékait” a Bács-Kiskun megyei Tanács által jóváhagyott²⁴ városrendezési terv utasítása nyomán 1969-ben végleg elbontották. Szerencsére a díszes bejárati munkát a Katona József Városi Múzeum gondjaira bízta. Az igazán mives alkotás további sorsáról a jeles kortárs építésztervező, Farkas Gábor DLA (sz. 1944) adott hiteles betekintést: „1984-ben, abban az időben, amikor a Három Gúnár fogadó első ütemének terveit készítettem, Dr. Bánszky Pálhoz indultam tárgyalásra vagy konzultációra. A Vasútparkban álló múzeum épület hátsó, irodai bejárata mellett megpillantottam egy rozsdamarta, kovácsoltvas kaput, amely siralmas állapotában is mives iparművészeti minőséget sugárzott. A kapuban bizonytalanul bár, de felismerni véltem a malom melletti fürdőépület kapuját. A felismerésben az segíthetett, hogy gyermekkoromban nap mint nap láthattam, mivel cca. 80 méteren belül laktunk az akkori Csányi utcában. Barátaimmal sokszor látogattuk a fürdő bejárati kapuja melletti cukrászdát fagyizás ürügyén. Útközben a Csányi utcát és a „Don kanyart” összekötő kis utcácskában csodáltuk a főtérről áthelyezett konflisokat, a lovakat, valamint a bakon ülő kocsisokat. Az irodában érdeklődtem Dr. Bánszky Páltól, hogy jól emlékszem-e, hogy hol állott az udvaron rozsdásodó kapu. Nagy örömmel töltött el, hogy jól emlékeztem. Nem csak az igenlő választ kaptam meg, hanem rövid előadást is hallhattam a kapu születésének körülményeiről és az alkotókról, nevezetesen Imre Gábor szobrászművészről és Tiringer Ferenc műlakatos mesterről. Azt a kérdést is feltettem, hogy mi lesz a kapu további sorsa. A tétova válasz az volt, hogy egyelőre nincs elképzelés a kapu további sorsáról. Néhány héttel később, amikor a Három Gúnár ét-

²² HLBOCSÁNYI: Miről kapta nevét a kecskeméti malom központ? https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_13_3

²³ Faragott oszlopdísz, figurális zárókövek és kapuoszlopok, felirat.

²⁴ 1959. XII. 21. 691/1959. sz. határozata alapján született.

terem-fogadó tervezése közben a megmaradó helyi védett épület udvarát és kerítését terveztem, eszembe jutott a kapu. Ismét megkerestem Dr. Bánszky Pált és előadtam azon ötletem, hogy a kerítésben kialakított semleges vasbeton keretbe beépíthető lenne a felújított kapu. Az ötlet elfogadásra került, az építtető vállalta a felújítás és beépítés költségeit, s így megmentettük az utókor számára a csodálatos iparművészeti remeket.”²⁵ Ez, a Fehér László kecskeméti mülakatos mester által 1984-ben felújított kapu ma a Hotel Három Gúnár Étterme mögött, a korábbihoz képest kevésbé frekvenciált helyen áll (Kisfaludy utca felőli gazdasági bejáró), de az elmúlt újabb, közel fél-száz esztendő nyoma már jócskán látszik rajta. A jelenlegi pénz-szűkös világban csak remélni tudjuk, hogy figyelemfelkeltő helyismereti kutakodásunk nyomán valamilyen közösségi (iparos-kereskedelmi, múzeumi és civil) összefogás révén sikerül hitelesen újjávarázsolni a Hírös város csekély számban megmaradt hely- és ipartörténeti remekének eme példányát! (5. kép)

5. kép

Az egykori Katona József Fürdő kapuja mai helyén
(Kriston-Vízi József felvétele)

Tiringer Ferencről a Szentháromság temető két kapuját 1925-27 körül rendelték meg. Kettőről sikerült fényképeket is szerezni. Az első a megmaradt Küküllő utcait ábrázolja. Ez a példány segít megérteni az utcasarokra készült, majd lebontott elegáns bejáratot. Az elrendezés négy osztatú: két függőleges és két vízszintes eleme van a nagykapunak. Az oldalkapukból szintén két darab készült felül függőleges, alul vízszintes elhelyezéssel. A függőleges, a nagyméretű rácsrészek csúcsíveket, félköröket és csigavonalakat idéző díszítései karikákkal vannak lezárva, míg a vízszintesek liliomos, és spirális alakú akantuszos díszítésekkel jelennek meg. A kötések szegecseléssel és tűzi hegesztéssel készültek.

²⁵ FARKAS: Tiringer album 48.

A lebontott, széthordott, vagy a piaristák által megőrzött alkotóelemek története

A középső két vízszintes rácsrész a Horvát Cirill utcai (Kecskemét Belváros) piarista rendház személyi bejárója volt. Benedek György fotóján függőlegesen állnak egymás mögött. A kiemelt képen imitált liliomos díszítés pompázik. A kapuelemek egyszer csak meglepetésszerűen eltűntek... Aztán fény derült erre is. 2019-ben „átalakulva” visszakérültek a Szentháromság temető melletti garázsos kerítésébe, ahol réges-régen a katonai lovarda állt. Az Első Világháború Hősei Emlékműve mögé, a kerítésbe lett beállítva. Rajta a három évszám: 1739,²⁶ 1964²⁷ és 2019. (6. kép)

Az Erdősi Imre utcai gazdasági teherbejárat ma is ugyanott szolgál. Hol lehet vajon az egyház által meg nem őrzött két kis oldalkapu? Sokáig kutattuk, míg egyszer a Google Maps a segítségünkre sietett²⁸ Kis Sándor barátunk jóvoltából. Ő ugyanis a Lőcsei utca 31. szám kerítésébe beépítve mindkét darabot felfedezte.²⁹

A harmadik, a Barátok³⁰ templomának három gyönyörű rácskapuja. A két „utcai”,³¹ Városháza felé nyíló és az udvari rácskapu 1931-34 között épült, az eredeti, pótlásokkal ugyan, de évszázadokat is kiszolgált, tölgyfából készült szárnyak helyett.

Az országban legismertebb és központi elhelyezkedésük miatt Kecskeméten a legjobban látogatott, bizonyosan a Tiringer műhely által készített különlegesen szép alkotások a Lestár tér 2–4. alatt található Szent Miklós vagy a Barátok templomának nevezett építményhez kötődnek.³² A templom főhajójában,

6. kép

A Szentháromság temető egyik bejárati kapuja, felújított és részben átalakított állapotban
(B. Kis János felvétele)

²⁶ A temető megnyitása.

²⁷ Amikor az Örök Emlék parcella megtelt az újratemetettekkel.

²⁸ Kis Sándor barátunk jóvoltából!

²⁹ Kecskemét, Rendőrfalu.

³⁰ Volt Ferenc rendiek.

³¹ Tulajdonképpen a Fő tér / Kossuth tér.

³² Nem csoda, hogy a nyomtatott formában megjelent Tiringer Albumunk is a Szent Miklós szobra alatti barokk, kétszárnyas rácskapu fényképével indít címlapján.

7. kép
Barátok temploma kapuszárnya
(Benedek György felvétele)

két oldalon elhelyezkedő két- és háromkarú aranyozott gyertyatartók 1910-ben készültek el. A templomba bevezető külső kapuk, valamint a gyóntató fülke külső vasalása is a Tíringer-féle Mikes utcai műhely terméke. A rácsok gyártásának időpontjára következtethetünk a feszület mögötti oldalon, a Lourdes-i Madonna barlangja előtt felállított, félmagas kerítésrácsból.³³ (7. kép)

A két darab kétszárnyú és egy darab egyszárnyú barokk stílusra jellemző rácskapukat a két Tíringer fiú – Ferenc és Lajos – készítette édesapjuk irányításával. A barokk motívumok finoman ölelik egymást. A rácsok alsó része tömörebb, súlyosabb. Kiemelkedően elegánsra készültek el a zárházak és a kilincsek. A zárcímeket lecsukott szemhéjú, egyszerűre stilizált hajú szeráfok egészítik ki. A nyakukban nagycakkú gallér és két sor gyöngy is van. Sajnálatos módon – fel-

tesszük jószándékú tévedésből – a Kossuth szoborhoz közel álló kaput ezüst festékkel kenték át.³⁴

A negyedik csoda az úgynevezett Merkúr kapu,³⁵ most felújítás alatt áll. A megrendelők által elvárt műalkotás vezérmotívumának mintája az egy háztömbnyire lévő³⁶ sarokház tetején álló Merkúr-szobor volt. A már lebontott Móricz Zsigmond u. 2. sz. ház³⁷ kapuján felül kör alakú DKM monogram van, amely a két testvért: Kertész Dezsőt és Kertész Menyhértet jelenti. Ezt két oldalt bőségszaru támasztja meg. Ezek fölött és között, bokáin és a botján szárnyakkal ellátott futó Merkúr látható, s az egész együtt a kereskedőház cégéreként funkcionált. A kapu két oldalán elhelyezett ornamentika, a párban álló – és köztük legyezőszerű palmettával díszített – voluta, szinte tulipánként kapcsolódott a szomszédos épületek

³³ Amelynek ellenértékéért 1931. XII. 29-én 183 pengőt vett fel a mester.

³⁴ Érdekességként még megjegyzendő, hogy kutatócsoportunk javaslatára eltűnt a helytelen „Kossuth tér 5.” felirat a bejárat kapu mellől, és „Lestár tér 4.”-re javítottan került vissza – immáron helyesen. Kecskeméten addig két Kossuth tér 5. házszám is szerepelt!

³⁵ 1935 körül.

³⁶ A Rákóczi út és a Wesselényi utcai, banknak és üzleteknek helyet adó épület.

³⁷ Az úgynevezett Koháry-ház vagy Koháry-„palota”.

8. kép
Merkúr-kapu
(Városthörténeti archívum, reprodukció)

szecessziós világához. Az 1980-as évek elején végleg felszámolt utca bal oldali épületdíszei közül e becses műalkotást Gerencsér László kecskeméti díszműkovács mentette meg és őrizi; remélve, hogy kellő kapacitás és anyagi forrás esetén, valamint – hasonlóan az egykori fürdő kapujához – egy nemes koncepcióhoz társulva kerülhetne ismét közszemlére! (8. kép)

Nagy számban gyártottak még ablak-, sír-, templom- és kerítésrácsokat, melyeket elsősorban Kecskemét polgár családjai rendelték meg, de nyilvántartunk a szomszédos Nagykőrösön, Budapesten, Vácott, sőt Kőszegen is elhelyezett műremekeket.

Főleg a Duna–Tisza közén végzett tevékenységük után egyedinek tűnő sorozatmunkákat is felvállaltak, melyeket a Tíringer Ferenc által kiadott katalógussal német és francia nyelvterületre ajánlottak. Nemcsak külföldön, hanem fokozatosan idehaza is keletje lett a kovácsoltvas munkáknak. Tíringer Ferencnek már „az első világháború előtt 20–25 alkalmazottja volt;

1930-tól műhelyének átlaglétszáma: tanuló 4 fő, segéd 6 fő”. A mester tervekét készített, szellemileg irányított és maga is kovácsolt. „Jobb és bal kézzel egyformán rajzolt és kovácsolt édesapám” – emlékezik vissza Tíringer Mária. Azt lehet mondani, hogy minden jelentős mű az ő közvetlen közreműködésével született. Természetesen foglalkoztatta a műhelyében dolgozó segédeket és tanulókat is. Évtizedek során a műlakatos szakma kitűnő szakembereit nevelte fel. (9–10. kép)

A Tíringer-cég viszonylag nagy mennyiségben készített lakberendezési tárgyakat, csillárokat és fali gyertyatartókat a város majd’ minden templomába, világítótesteket a lakásokba, kisebb méretű csillárokat. Kecskével, szarvassal, Mátyás-hollóval és tölgyfa ágon ülő és mogyorót ropogtató mókus motívummal, hangulatlámpákat táncosnővel, gólyával, papagájjal, bohóccal, hajóval, csodaszarvassal, továbbá csipkeszerűen kovácsolt asztali lámpát, melynek egyik változatán tulipán és kecske volt a fő díszítőelem.

Nagyobb tételekben szállított a Tíringer-cég műkovácsolással készített ajtóvereteket, akantuszleveleket, kilincseket, kulcscímeket, különböző virágokat és világítótesteket budapesti vasnagykereskedőknek. A félkész elemeket a budapesti és vidéki lakatosok egyszerűbb kivitelű rácsaikra szerelték fel és saját készítményként adták tovább.

No.	121	122	123	124	125	126	127	128	129	130
Preis Pengő	3.60	4.20	4.—	5.—	3.60	4.20	4.—	5.—	4.—	5.—
Prix	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„
No.	131	132	133	134	135	136	137	138	139	140
Preis Pengő	4.—	5.—	4.—	5.—	4.—	5.—	2.70	3.60	2.70	4.—
Prix	„	„	„	„	„	„	„	„	„	„

Urheberrecht geschützt. — Die Reproduktion der Abbildungen und die Benützung der Entwürfe ist verboten.
 La réproduction des illustrations et des models est interdite.

9. kép
Rajzos oldal a Tínger-cég többnyelvű termékkatalógusából

HANDARBEIT
TRAVAIL MANUEL

	No.	1	2
Länge	cm.	50	70
Longueur	„		

	No.	5	6
Länge	cm.	19	23
Longueur	„		

	No.	7	8
Länge	cm.	11	14
Longueur	„		

	No.	9	10
Länge	cm.	23	28
Longueur	„		

	No.	3	4
Länge	cm.	37	44
Longueur	„		

	No.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Preis Pengő		10.—	12.—	11.—	13.—	12.—	14.—	4.—	5.—	2.70	3.60
Prix	„										

Urheberrecht geschützt. — Die Reproduktion der Abbildungen und die Benützung der Entwürfe
ist verboten.
La réproduction des illustrations et des models est interdite.

10. kép

Rajzos oldal a Tíringer-cég többnyelvű termékkatalógusából

A Tíringer-cég az Iparkamara, illetve az Iparművészeti Társulat közvetítésével jelentős exporttevékenységet fejtett ki. Szállított Angliába, Ausztráliába, Afrikába, Ausztriába, Csehszlovákiába, Lengyelországba, Romániába, a Szovjetunióba, Dél-Amerikába, Spanyolországba, Német- és Olaszországba, továbbá Görög- és Törökországba. Áruival rendszeresen részt vett nemzetközi kiállításokon.³⁸ Német- és francia nyelvű katalógusokat, valamint mintadarabokat küldött külföldre, de vállalt kivitelezést a külföldről küldött tervrajzok alapján is.

„Tíringer Ferenc jó mesterember és egyben művész volt. Ismerte a vasat, a megmunkálás lehetőségeit, mint több mestertársa is, de Ő rendelkezett azzal a plusszal; fejlett ízléssel, eredetiséggel, tehetséggel, ami alkotásait művészi színvonalra emelte. Munkássága bizonyítja – állapította meg Pereházy Károly –, hogy a 20. század első harmadának Forreider József mellett legkiemelkedőbb kovácsművésze volt.”³⁹ Tíringer Ferenc ezüst- és aranykoszorús mester Kecskeméten, életének és művészetének kiteljesítő, befogadó városában 1947. október 17-én hunyt el és itt is lelt végső nyugalomra. (11. kép)

11. kép
Hős Iparosok emléktáblája, 1928. Tíringer Ferenc ezzel az alkotásával
érdemelte ki az aranykoszorús mester elismerést
(Magyar Iparművészet 1937)

³⁸ Pl. a Barcelonai Világkiállításon bronzéremmel jutalmazták tehetségét.

³⁹ PEREHÁZY: A vas művésze 224.

IRODALOM

- BÁNSZKY: Tiringer Ferenc = BÁNSZKY PÁL: Tiringer Ferenc kovácsművész (1875. nov. 25. – 1947. okt. 17.). Az iparművészet emlékei Bács-Kiskun megyében. Cumania – Múzeumi Évkönyv 9. (1986) 471–500.
- BÁNSZKY – BENEDEK – DÖMÖTÖR: „Észnek hódol” = BÁNSZKY PÁL – BENEDEK GYÖRGY – DÖMÖTÖR TIBOR: „Észnek hódol az érc...” Album Tiringer Ferenc tiszteletére. Kecskemét, 2020.
- DÁLNOKI KOVÁTS: Koszorús mesterek = DÁLNOKI KOVÁTS JENŐ: Koszorús mesterek. In: A magyar ipar almanachja I. Szerk. Báró SZETÉNYI JÓZSEF – Dr. BERTALAN ISTVÁN. Budapest, 1929.
- FARKAS: Tiringer album = FARKAS GÁBOR: Tiringer album. Az építész szemével. Magyar Iparművészet 28. (2021:6) 48–51.
- GÁBOR: A kecskeméti iparosság = GÁBOR ILDIKÓ: A kecskeméti iparosság a dualizmus korában. Kecskeméti Füzetek 16. Kecskemét, 2006.
- GÁBOR: A magyarországi szecesszió = GÁBOR ILDIKÓ: A magyarországi szecesszió kovácsoltvas művészete, különös tekintettel Tiringer Ferenc munkásságára. Bácsország 62. (2012:3)
- GYERGYÁDESZ: Kecskemét = Ifj. GYERGYÁDESZ LÁSZLÓ: Kecskemét. A főtér és környékének művészeti emlékei és gyűjteményei. Kecskemét, 2005.
- HELTAI: Kecskemét = HELTAI NÁNDOR: Kecskemét. Kecskemét, 1998.
- HLOBOCSÁNYI: Miről kapta nevét = HLOBOCSÁNYI NORBERT: Miről kapta nevét a kecskeméti malom központ? A Kecskeméti Gazdasági Gőzmalom vázlatos története, 2018. https://mnl.gov.hu/mnl/bkml/multbanezo_13_3 (Utolsó elérés: 2023.08.23.)
- JUHÁSZ: Kecskemét város építéstörténete = JUHÁSZ ISTVÁN: Kecskemét város építéstörténete. Kecskeméti Füzetek 8. Kecskemét, 1998.
- JUHÁSZ: Kecskemét város = JUHÁSZ ISTVÁN: Kecskemét város temetői. Kecskemét, 1999.
- LOVAS: Újkollégium = LOVAS DÁNIEL: Újkollégium. A kecskeméti történelmi főtér épületei 3. Kecskemét, 2017.
- LOVAS: Kecskemét = LOVAS DÁNIEL: Kecskemét régen és ma. A 650 éves város. Kecskemét, 2018.
- NOVÁK: A három város = NOVÁK LÁSZLÓ: A három város építésze. Nagykőrös, 1989.
- PEREHÁZY: A vas művésze = PEREHÁZY KÁROLY: A vas művésze (100 éve született Tiringer Ferenc). Műemlékvédelem (1975:4) 220–225.
- PEREHÁZY: A vas művésze 2. = PEREHÁZY KÁROLY: A vas művésze 2. Fémmunkás (1982:6)
- PEREHÁZY: Az ezüstkoszorús = PEREHÁZY KÁROLY: Az ezüstkoszorús műlakatos Teichner Ádám munkássága. Műemlékvédelem (1992:4) 238–242.
- PEREHÁZY: Kovácsoltvas-művesség = PEREHÁZY KÁROLY: Kovácsoltvas-művességünk története kutatásának és művelésének jelenlegi helyzete. Pávilon. Építészet, Művészet, Történet. 8. (1993) 94–101.
- PÉTERNÉ – SZABÓ – SZÉKELYNÉ: Kecskeméti életrajzi = PÉTERNÉ FEHÉR MÁRIA – SZABÓ TAMÁS – SZÉKELYNÉ KÖRÖSI ILONA: Kecskeméti életrajzi lexikon. Kecskeméti füzetek 4. Kecskemét, 1992.
- SÁROSI: Kecskemét = SÁROSI EDIT: Kecskemét. Magyar várostörténeti atlasz 7. Budapest–Kecskemét, 2018.
- SZÉKELYNÉ: Kecskeméti évszázadok = SZÉKELYNÉ KÖRÖSI ILONA: Kecskeméti évszázadok. Fejezetek a város múltjából. Kecskemét, 1995.
- SZILÁGYI: A társadalmi tér = SZILÁGYI ZSOLT: A társadalmi tér használata a kecskeméti multifunkcionális elit gyakorlata szerint, 1920–1940. Tér és Társadalom (2012:3) 3–29.
- SZILÁGYI: Homokváros = SZILÁGYI ZSOLT: Homokváros. Kecskemét történeti földrajzi látószögek metszetében. Kecskeméti Örökség Könyvek 2. Kecskemét, 2012.

TECHNICAL AND MOTIF SOLUTIONS OF MASTER BLACKSMITH WITH GOLD BRAID FERENC TIRINGER

The talented young man from the eastern region of the Austro-Hungarian Monarchy, the centre of Hungary, attended various prestigious schools of the blacksmith's trade. Meantime, he was constantly working and expanding his practical knowledge. He spent lengthy periods with master metalworkers in Budapest, Vienna, Munich, Mannheim, Frankfurt, Dresden and Berlin and visited Paris. At the turn of the century, he was employed as a foreman in Katowice (Upper Silesia, now Poland), where he decided to study goldsmithing. His studies took place in Budapest, the Hungarian capital, so successfully that his works won prizes at competitions. He was also appointed to Pozsony's vocational school of metallurgy (Pressburg/Bratislava, now Slovakia). However, due to his marriage, he moved to Kecskemét, an emerging market town in Central Hungary. It proved to be the final destination of his life and professional fulfilment during the next forty years.

Kecskemét started to develop rapidly and, with its vast agglomeration, provided opportunities and a great deal of work for Ferenc Tíringer's workshop. Major urban projects, ecclesiastical commissions and residential buildings of the ambitious burghers continuously kept the master busy. Through the international contacts he had acquired in the past, his multilingual catalogue enabled him to deliver the products of his metalwork series to numerous European countries. The Hungarian professional committee honoured Ferenc Tíringer with the most prestigious Gold Wreath Award in 1928. Many of his works have survived to this day. Art Nouveau and neoclassical buildings, church interiors and exteriors, school facades and interiors, cemeteries and the graves of wealthy families still bear the hallmarks of the Tíringer Firm. This study presents some of the most characteristic examples, illustrated with photographs.

Currently, a community of citizens researches and preserves the heritage of Ferenc Tíringer and similar artisans and artists in Kecskemét; the authors are among the founders of this group.

József Kriston-Vízi – Attila Tibor Dömötör

Huszár Mihály – Szabó Béla

HIKMAN BÉLA MARCALI MŰLAKATOS MESTER PÁLYAKÉPE ÉS IPARMŰVÉSZETI ÖRÖKSÉGE

Előszó

Marcali történetének, gazdasági életének mindig meghatározó alakítói voltak a sokoldalúan képzett helyi iparosok és az ambiciózus vállalkozók. Törekvő, szorgalmas munkával építették fel műhelyeiket és vállalkozásaikat, amelyek egyben jelentős kapacitású munkahelyekként is működtek. Tevékenységük eredménye a mai napig látható, kézzelfogható a városban és környékén. A közéletben való szerepvállalással pedig (különbféle egyesületi, közéleti és vallási tisztségek) elismertségüket is növelték.

Az iparos-vállalkozó típusú szakember megtestesítője Marcaliban Hikman Béla műlakatos mester volt. Az emléket és teljesítményét felidéző *A Sárkányos cégér alatt* című időszaki kiállítás több helyszínen is bemutatkozott (2012: Balatonmáriaifürdői Helytörténeti Gyűjtemény és Galéria, 2013: Marcali Városi Helytörténeti Múzeum). A kiállítással egy időben jelent meg a családjáról szóló magyar és angol nyelvű könyv is.¹ Kivételes anyag gyűlt össze, amely jól reprezentálta a műlakatos tárgykultúrát és a festőművészeti alkotásokat. Az időszaki kiállítás később, 2014-ben vándortárlatként eljutott a budapesti Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjteménybe, a szigetszentmiklósi Városi Galériába, majd 2015-ben a keszthelyi Balatoni Múzeumba is. A legimpozánsabb darab, a műlakatos remekmű a „sárkányos cégér” – amelyet már 1978-ban a Múcsarnokban bemutatnak – 2022-ben a Magyar Génusz országos vándorkiállításba került be, mint a Marcali Múzeum legkiemelkedőbb műtárgya. Az alábbi írásban Hikman Béla életútját, munkásságát és alkotásait kívánjuk bemutatni.

Somogyból Budapestre: a mesterré válás évtizedei

Hikman Béla 1887. március 24-én született Szabás községben, Somogy vármegyében. Édesapja, Hikman Károly (1832–1891) kocsmabérlő, édesanyja, Farkas Katalin (1853–1944) volt.² Nyolc gyermekük közül az ifjabb Károlynak és Géza Viktornak ismerjük az életútját. Hikman Károly kocsigyártó lett Budapesten, majd Nagyatádon,³ Hikman Géza Viktor pedig kHttsönyvkötőmester a pesti

¹ HUSZÁR: *A sárkányos cégér alatt* 1–48.

² Keresztlevél (Római kat. plébánia, Kutas, 1940/453.). Családi iratok.

³ A legidősebb Hikman-fivér, Károly nagyobbik fia ifj. Hikman Károly (1879–1930) kocsifényezőként és kárpitosként dolgozott Nagyatádon. Az ő kisebbik fia Hikman István (1881–1941) szíjgyártó lett Kéthelyen, majd az ő fia Hikman István Károly (1911–?) előbb pincérként dolgozott Pesten, majd Óbudán, a Kenyeres utca 34. szám alatt nyitott jó nevű vendéglőt. Hikman Géza Tibor és Szabó Miklós szíves közlése. Lásd erről Hikman István hirdetése. 8 Órai Ujság, 1938. augusztus 27. 8.; GÁLOSFAI: Kockás abrosz jó kadarka 111–112.

Ráday utcában.⁴ Az édesapát, idősebb Hikman Károlyt, aki mestersége szerint szabó volt, 1849-ben – ekkor 17 évesnek mondta magát – mint a „Somogyi honvéd zászlóalj” veteránját írták össze Marcaliban.⁵ 1891-ben az 59 éves édesapát a Vése melletti általa bérelt Kóczi-csárdában egy éjszaka kóbor szegénylegények meggyilkolták. A Pesti Hírlap korabeli tudósítása szerint „1891. március 12-én éjjel Hikmann Károly kóci csárdást agyonlőtték és feleségét is súlyosan megsebesítették. Az akkori nyomozás nem vezetett eredményre.” A tetteseket csak 1894 novemberében sikerült kézre keríteni.⁶

A tragikus eset után a félárva gyermekeket egy nagybácsi, Rákár Pál és a legidősebb testvér, Károly nevelte, majd taníttatta. Arra törekedtek, hogy minél előbb szakmát adjanak a fiúgyermekek kezébe. Hikman Bélát 1899-ben, 12 éves korában inasnak szegődttették a marcali Kőszeghy József műlakatos mesterhez.⁷ 1905-ben „felszabadult”, és az akkori szokásoknak megfelelően szakmai ismereteinek gyarapítása végett az ország több városában, különböző mesterek műhelyében segédként dolgozott. Ettől kezdve maga kereste kenyerét, takarékosan élt, támogatta édesanyját és kisebb testvéreit.⁸ 1905 májusa és szeptembere között Globotschnig Józsefnél Esztergomban, majd utána októberig már Budapesten, Árkai Sándornál volt állásban. 1906 és 1913 között Teichner Ádám műhelyében dolgozott, majd 1914-ben Jungfer Gyula „cs. és kir. udvari mű- és építőlakatos iparművészeti bronz- és fémáru gyárában” lett csoportvezető.⁹ Mindegyik műlakatos mester az országos iparosréteg felső vonalát képviselte, így Hikman Béla ezekben az években kapta a legtöbb és legjobb képzést. Budapest ekkor nyerte el végső, jellegzetes eklektikus arculatát és vált korszerű, modern európai világvárossá. Ez a szecesszió

⁴ Hikman Géza Viktor (1891–1969), a későbbi aranykoros könyvkötőmester testvérével, Bélával együtt került Budapestre. A Székesfővárosi Iparrajziskolában és a Felső Ipariskolában sajátította el a szakma ismereteit, majd neves mestereknél segédként dolgozott. Hikman Viktor 1923-ban feleségül vette a budapesti Gizella malom gabonabeszerezőjének lányát, Schön Mária Irmát, majd 1931-ben megszületett egyetlen fiuk, Hikman Gyula Tibor. Amikor Hikman Viktor önállósodott, a Ráday utcában nyitotta meg műhelyét és üzletét, melynek díszes fémportálját testvére készítette el Marcaliban. Magas minőségben, többek között a Püski és a Cserépfalvi Kiadóknak, az Egyetemi Nyomdának, valamint a katolikus és a református könyvkiadóknak dolgozott. Tehetőségének a csúcán, 1940–42 között egy négyemeletes, Bauhaus stílusú bérházat építtetett Ferencvárosban. A háborút követően műhelyét újraindította, de 1949-ben a házával együtt államosították mindenét. Bérllőként lakásában maradhatott, az ipart pedig csak egy Kinizsi utcai dohos pincében folytathatta tovább. Fia 1952-ben belesodródott egy röpcédulákat terjesztő ellenálló csoport tevékenységébe, letartóztatták, majd az 1956-os forradalom napjaiban kiszabadult és feleségével emigrált. Gyermekeiket, Hikman László Tibort a nagyszülők hat év múltán tudták csak a Vöröskereszt segítségével szülei után küldeni. Hikman Géza Tibor és Szabó Miklós által összegyűjtött adatok alapján. OSZK Kisnyomtatvány- és plakátgyűjtemény, gyászjelentések, Hikman Géza és Hikman Gézáné gyászjelentése.

⁵ ANDRÁSSY: Marcali és Noszlopy Gáspár 247.

⁶ Elfogott rablógyilkosok Somogyban. Pesti Hírlap, 1894. november 18. 6.

⁷ Hikman Béla munkakönyve. Marcali, 1904–21. Családi iratok gyűjteménye.

⁸ Hikman Béla önéletrajza. Marcali, 1952. Családi iratok gyűjteménye.

⁹ Jungfer Gyula 629–630.

1. kép
Hikman Béla portréja
a budapesti évekből
(Fotó: Székely Aladár, 1910-es évek. Szabó
Béla gyűjteménye)

nagy korszaka. Hikman Béla számos nagy bérpalota és köz-épület kovácsoltvas munkáinak elkészítésében vett részt. Keze munkáját őrzik a magyar Országház, különböző közintézmények, bérházak és ipari üzemek vasipari alkotórészei. (1. kép.)

A fiatal, törekvő lakatossegéd igyekezett minél sokoldalúbb szakemberré válni. „*Ahány szakmád van, annyi embert érsz!*” – vallotta egész életében a régi igazságot. Munkáját kiválóan végezte. A komoly fizikai erőfelfejtést igénylő lakatosmunka mellett esti tanfolyamokon képezte magát tovább. Mindent megtanult, amit a kor iparosnevelése nyújtani tudott számára. A budapesti Felső Ipariskola esti tanfolyamait, valamint a Székesfővárosi Iparrajziskola esti tanfolyamait látogatta, amely jogelődje volt a IX. kerületi Török Pál (egykori Oroszlán) utcában ma is működő Képző- és Iparművészeti Szakközépiskolának.¹⁰ Testvéröccse, Hikman Géza Viktor ugyanitt a könyvkötészetben fejlesztette tovább magát. Néhány év alatt – a gondosan őrzött oklevelek szerint – 12-féle szakágból tett eredményes

mestervizsgát: műlakatos, hegesztő, dinamógépkezelő, erőáramú villanyszerelő, gyengeáramú villanyszerelő, műszaki szakrajz, művészeti stílusrajz, galvanizáló, fegyverműves, gőzkazánszerelő és -javító, ipari könyvelő, vízvezeték-szerelő.¹¹ „Ezen idő alatt tudásom annyira el lett ismerve, hogy a tanfolyamon három ízben aranyéremmel lettem kitüntetve.” – írta önéletrajzában.¹²

Az első világháború alatt fegyverműves szakmája miatt nem került frontszolgálatra, ehelyett a ferencvárosi Soroksári úti fegyvergyárba vezényelték szakmunkára. Munkakönyve szerint itt 1914 szeptemberétől 1921 januárjáig dolgozott.¹³ Hikman Béla az őszirózsás forradalom után részt vett a IX. kerület kisebb jelentőségű közügyeiben, amelyről egy későbbi peres ügyiratban maradtak fenn adatok. Ennek a pernek az 1919. október 24-ei vallomásaiban a műlakatos a következőképpen nyilatkozott a tevékenységéről: „*A Háború alatt a fegyvergyárban voltam alkalmazva, a katonai szolgálat alatt, így fel voltam mentve. Ott voltam alkalmazva egész a proletárdiktatúra bekövetkeztéig. Már a Károlyi kormány idején a 9 kerületi szociáldemokrata párt pénztárosa voltam. Márciusban kineveztek a 9 kerület egyházi*

¹⁰ M. Kiss: A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola 1–22.

¹¹ Hikman Béla szakmunkás oklevelei. Családi iratok gyűjteménye.

¹² Hikman Béla önéletrajza. Marcali, 1952. Családi iratok gyűjteménye; Hikman Béla bizonyítványa 1911. Családi iratok gyűjteménye; Elismerő oklevél 1911. Családi iratok gyűjteménye.

¹³ Hikman Béla munkakönyve. Marcali, 1904–1921. Családi iratok.

liquidáló biztosának. Teendőm az volt, hogy a fővárosi szakértők által leltározott egyházi vagyonokról elszámoltam. Hivatali teendőimet a 9 kerületi munkás és katonatanács helyiségeiben végeztem, azonban gyakran végig látogattam a liquidálás alá tartozó egyházi intézményeket. Semmi büntetendő cselekményt nem követtem el, sőt az egyháznak sokat megmentettem. Így a Ráday könyvtár 50.000 kötetből álló könyveit

2. kép
Hikman Béla a pesti üzletében, dísz tárgyaival,
tervrajzaival 1920 körül
(Szabó Béla gyűjteménye)

én mentettem meg attól, hogy a kommunisták el nem adták. Az ugyanitt lévő levéltárat is én mentettem meg. Petri Elek ref. püspök tudja ezt. Az általa írt levelet, melyben köszönetet mond ezért a cselekedetemért, bemutatom. Így a Ranolder nevelőintézet vezetőségén is meg lehet tudni, hogy mennyit használtam nekik.” A peres eljárást végül 1920 márciusában a bűnösség bizonyításának hiányában megszüntették.¹⁴

A budapesti években előbb a Szeszgyár utcában, majd később mindvégig a Ráday utca 54-ben élt. Érdeemes megjegyezni, hogy 17 évnyi alkalmazotti státuszban végzett munka, egy vesztés háború, forradalmak, infláció, román megszállás korszaka után tudott csak önálló vállalkozást indítani. 1921-ben a megta- karított pénzéből műhelyt és üzletet nyitott előbb a Ráday utcában, majd a Ferenc körút 42. szám alatt, ahol galvanoplasztikai domborműveket készítő műlakatosként hirdette magát.¹⁵ (2. kép)

Marcali műlakatos mestere

Hikman Béla talán a budapesti konkurens lakatos cégek, a telített piac miatt dönt- hetett úgy, hogy kivételesen sokoldalú tudásával inkább vidéken próbál szerencsét. 1921-ben visszaköltözött Marcaliba. Itt feleségül vette Simon Annát (1891–1965), egy balatonszentgyörgyi származású özvegyet, akinek Ilona (1914–1989) nevű kiskorú lányát örökbe fogadta és nevére vette.¹⁶ A felesége Erzsébet utcai házában (ma Petőfi utca 11.) műlakatosműhelyt, majd üzletet nyitott az utcafronton a jócs- kán kibővített épületben. Hikman Béla bankkölcsönt vett fel, hogy korszerű mű- helyt alakítson ki, gépeket vásárolt, új műhelyt épített. Első névjegykártyáján

¹⁴ BFL Budapesti Királyi Ügyészség iratai, 1/1920-IV-13-1136. Hickmann Béla büntető perének iratai.

¹⁵ Hikman Béla cégjeles levélborítéka és reklámja. Családi iratok gyűjteménye.

¹⁶ Anyakönyvi dokumentumok. Családi iratok gyűjteménye; HUSZÁR: A sárkányos cégér alatt 4–5.

3. kép

A marcali üzletes lakóház az Erzsébet utcában 1935 körül

(Fotó: Csomós László, Marcali Múzeum gyűjteménye)

1923-ban ez állt: „*Hikman Béla mű és épület lakatos. Mechanikus és Elektrotechnikai, gazdasági gépműhelye. Marczali*”.¹⁷ A Csomós Gergely építőmester által kivitelezett, 1925-ben elkezdett háza 1932-ben nyerte el végleges formáját. Kovácsoltvas kapuját a „sárkányos cégérrel” saját tervei alapján a műlakatos mester készítette el, ahogy az üzlet fémportálját, a terasz korlátjait, lámpáit és a lakást díszítő vörösréz lakberendezési tárgyakat is. Az épület homlokzati kialakításával, szecessziós kapujával, részleteivel, mintegy „nagyvárosi” stílusjegyeivel igazán különleges arculatot nyújtott a polgárosodó Marcalinak. (3. kép)

Hikman Béla széleskörű kapcsolatrendszere a budapesti bérházépítkezések megrendelőitől a marcali környéki iparosokig, polgárokig terjedt. Rendszeresen együtt dolgozott a helyi építőmesterekkel, asztalosmesterekkel. Iparostársai 1925-ben megválasztották a Marcali Járási Ipartestület elnökének, amely tisztséget 15 éven át töltötte be. Ezért az odaadó munkájáért 1937-ben, a budapesti székhelyű Ipartestületek Országos Szövetségének kongresszusa elismerő oklevéllel jutalmazta.¹⁸ 1929-ben a Marcali Ipartestület elnökévé, majd 1931-ben Marcali nagyközség bírójává választották. Elsősorban a község közintézményeinek, mint az

¹⁷ Névjegykártya. MMA Ltsz: A-2436.

¹⁸ Ipartestületi elismerő oklevél. MMTGy Ltsz. 75.11.103.

egészségház, kórház, tűzoltószertár, öntözőautó fejlesztésén és szépítésén munkálkodott. Bírói hivatalától hirtelen kellett megválnia, amikor 1935-ben Németh József szíjgyártó mestert és Tóth Antal iparossegédet „kommunistasággal” vádolták meg, a csendőrség pedig letartóztatta őket. Mint községi bíró és ipartestületi elnök elérte a fogságból való kiengedésüket, értük írásban anyagi és erkölcsi felelősséget vállalt. *„Ezen cselekedetemért mint bírót felfüggesztettek, és fegyelmi eljárást indítottak ellenem”* – írta.¹⁹ A főszolgabíró perbe fogta: *„Liebknecht-házat csinál az Ipartestületből!”* – szölte a vád, de a bíróság felmentette.²⁰ Ipartestületi elnökként az 1930-as évek második felében egy küldöttség élén még a németországi Potsdamban is megfordult egy ipari kiállításon. Mindemellett rendszeresen megjelent Marcali közeleti eseményein, a katolikus egyház ünnepein, sőt még dr. Lőwy Adolf kerületi főrabbi 1938-as beiktatási ünnepségén a felszólalók között is megtaláljuk a nevét.²¹

Hikman Béla a harmincas évek közepén az utcafronton üzlettel bővítette házát. Ekkor kezdett tömegesen elterjedni a kerékpár, amelynek eladását, és javítását elsőként végezte Marcaliban. Lakásvilágítási, vízvezeték-szerelési és fűdőszobai cikkeket is árult. Két-három segéd mindig dolgozott nála, de az időszakos nagyobb megrendelésekhez plusz munkaerőt alkalmazott. Ipartestületi vezetőként természetesen a tanonképzés rendszerébe bekapcsolódott. Eredményes nevelőmunkájára jellemző, hogy még az ötvenes években is megkeresték volt növendékei.²² Azokkal a tanulókkal, akik kedvet és tehetséget éreztek a műlakatossághoz, külön is foglalkozott.²³ A Hikman-cég alkalmazottai közül Szován-Solti Jenő írta meg visszaemlékezését, aki 1926 és 1932 között volt lakatosinasa, majd segédje. *„Volt egy segéd és inasszoba, ott voltunk elhelyezve 1 segéd és három inas, kosztralakásra. A műhelyrend elég szigorú volt, nem volt lazaság szorgalmasan kellett dolgozni reggel 7 és du 6 között, ebben fél óra az ebéidő és reggel és délután 1-1 óra kézimunka volt, ki-ki választgatott magának kézimunkát, lámpát, gyertyatartót, szivarvágót stb. Ehhez kaptunk anyagot, ha kellett rajzot és szakmai segítséget a főnöktől, hogyan kell megkialapálni, öregbíteni az anyagot majd a kikészítésre. Először is fémtisztává tenni az anyagot, majd rézgálic oldatba mártani, leszárítani fűrészs-*

¹⁹ Hikman Béla önéletrajza. Marcali, 1952. Családi iratok.

²⁰ Járásbíróági periratok; Levéltár, Marcali: B.2790/1933. Családi iratok. Karl Liebknecht (1871–1919) német ügyvéd, szocialista, antimilitarista politikus, a német kommunista párt egyik alapítója volt.

²¹ Dr. Lőwy Adolf rabbibeiktatásának forgatókönyve és a meghívottak listája (1938). MMTGy Ltsz. 2022.10.2.

²² Volasek József csömendi származású tanítványa Franciaországba került 1956-ban. Marseille környékén telepedett le és önálló lakatos vállalkozást alapított. 1967-ben korszorút hozott mesztere sírjára.

²³ Szován-Solti Jenő, a lengyeltóti származású inas, miután Hikman mestertől felszabadult, Budapestre került. Az 1940-es évektől a Legfelsőbb Bíróság (Kúria) Kossuth Lajos téri épületének volt a technikai vezetője. Később a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskolába került, mint technikai munkatárs dolgozott együtt 1980 és 1995 között Szabó Bélával. HUSZÁR: A sárkányos cégér alatt 6.

4. kép

A műlakatos mester (bal oldalon) inasai és segédei társaságában 1925 körül
(Szabó Béla gyűjteménye)

porban és a kénmájfürdőben fürösztetni, ekkor kapott egy szép bőrbarna színt az elkészített munka. Abban az időben ezek a műveletek szinte csoda számba mentek Marcaliban. Hát az inas iskolában ezekkel remekeltünk.”²⁴ (4. kép)

A Hikman-cég létesített először villanyvilágítást Marcaliban. Vásároltak egy benzinmotort, ami a lakást és a műhelyt is ellátta, később a szomszédokat, Hegyi meszeséket, Vajda ügyvédéket, Annókékat, majd az egész utcát. A kis gépnek ez már sok volt, ezért a község 1925-ben létrehozta a Marcali Villamossági Részvénytársaságot; vettek egy nagy dízelmotort, amelyet a vasútállomásnál állítottak fel. Ez lett Marcali első villanytelepe. „Az utcai hálózat a telephez tartozott, míg a házak-lakóházak a Hikman cég területéhez tartoztak. Hiszen a községben egyedül mi tudtunk szerelni villany.”²⁵ Tehetősége okán és a gyorsabb közlekedés lehetősége végett szinte az elsők között vásárolt gépkocsit 1939-ben.²⁶ A négyülékes Opel Olimpiát 1944-ben a honvédség hadi célra igénybe vette, ahogyan az üzletben található öt kerékpárt is be kellett szolgáltatni.²⁷

²⁴ SZOVÁN-SOLTI JENŐ: Emlékezés Hikman Béla épület- és műlakatos mesterre, a tanítómesteremre. Budapest, 1993. Kézirat. Családi iratok.

²⁵ SZOVÁN-SOLTI JENŐ: Emlékezés Hikman Béla épület- és műlakatos mesterre, a tanítómesteremre. Budapest, 1993. Kézirat. Családi iratok.

²⁶ Bizonylat, 1939. Családi iratok.

Hikman Béla családja a település elismert iparos-értelmiségi családjai közé tartozott. Leányát, Hikman Ilonát 1934-ben Szabó Nándor (1910–1988) bakonyszentkirályi születésű, majd a marcali-gombai római katolikus elemi iskolában munkát kapó kántortanító vette feleségül. Három fiúgyermekük született: Béla 1937-ben, Miklós 1942-ben és egy év múlva Nándor (1943–1990).²⁸ (5. kép)

A legnagyobb fiú, Béla az általános iskolát szülőhelyén végezte el, ahol első rajztanára Szikra János festőművész volt. 1952-ben a budapesti Képző- és Iparművészeti Gimnáziumban kezdte el művészeti tanulmányait, majd 1956-ban érettségizett. Komjáti-Wanyerka Gyula grafikusművész és Ujváry Lajos festőművész voltak tanárai. 1956-ban felvételt nyert a budapesti Magyar Képzőművészeti Főiskolára, ahol Szőnyi István és Domanovszky Endre mesterek tanították. A táblaképfestészet mellett freskó-, sgraffito- és mozaik-tanulmányokkal is foglalkozott. Szabó Béla 1961-ben középiskolai tanári oklevelet, 1962-ben művészdiplomát szerzett. Ettől az évtől kezdve rajztanárként dolgozott Mesztegnyőn, Böhönyén és Kéthelyen, Marcaliban pedig alkalmazott grafikai tervezést és falkép-megbízásokat teljesített. 1966–69 között a Kulturális Minisztérium Derkovits-ösztöndíjban részesítette. 1967-ben kinevezték a budapesti Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola művész-tanárának, ahol 2002 és 2007 között, nyugdíjazásáig művészeti igazgató-helyettesként dolgozott. A Művelődésügyi

5. kép
Szabó Béla és nagyapja a családi ház udvarán
1942-ben
(Szabó Béla gyűjteménye)

6. kép
Szabó Béla: A Tanító asztala
(Apám asztala) festménye

²⁷ Kerékpár igénybevételi jegy, é. n. Családi iratok; Gépjármű igénybevételi jegy, 1944. Családi iratok.

²⁸ Anyakönyvi dokumentumok. Családi iratok.

Minisztérium megbízásából elkészítette a rajz-festés tantárgy országos tantervét. Tanári munkája mellett az 1980-as évek első felében művészeti szakképzőiskolai szakfelügyelőként is dolgozott. Számos országos, csoportos kiállításon vett részt. 1962 és 1970 között a Fiatalképzők Stúdiójának volt a tagja. (6. kép)

A középső fiú, Szabó Miklós a marcali gimnáziumban érettségizett, majd a Budapesti Műszaki Egyetemen szerzett villamosmérnöki diplomát. Nyugdíjazásáig fejlesztőmérnöknek dolgozott a székesfehérvári VIDEOTON vállalatban. A harmadik fiú, ifj. Szabó Nándor szintén Marcaliban érettségizett, majd agrár-közgazdászként szerzett diplomát. Több állami gazdaságban főkönyvelőként, majd gazdasági igazgató-helyettesként, végül pedig a Földművelési Minisztérium munkatársaként dolgozott.²⁹

Államosítás, megpróbáltatások, rehabilitáció

Hikman Béla a második világháború után újjáépítette a több aknátalálattal kapott házát és a fosztogatástól megmenekült műhelyét, amelyben az inflációs idők ellenére ismét megindult a munka. Nagy lendülettel kapcsolódott be a község újjáépítésébe is. 1946-ban néhány hónapon át nála szállásolták el Marcali örmény nemzetiségű, szovjet városparancsnokát, Georg Arutjunovics Szankjan őrnagyot, aki 1975-ben újra meglátogatta a családot. Hikman Béla még 1945-ben belépett a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártba.³⁰ A koalíciós időkben pártját képviselte a helyi Nemzeti Bizottságban.³¹

1948-ban, a „fordulat évében” Marcaliban is megkezdődött a község iparszocializmusának tudatos felszámolása, a polgári intézmények és a paraszti földtulajdon megszüntetése, az erőszakos kollektivizálás. Elkészítették a „kuláklisztát”, amelyen Hikman Béla az elsők között szerepelt, mégpedig az „ipari kulákok” [sic!] sorában. 1949-ben bevonták az iparendélyét. Marcali Nagyközség Pártbizottságának első titkára rendőri segédlettel – pisztolyt szegezve rá – dobatta ki a műhelyéből.³² Az ajtókat lepecsételték, sem a gépeket, sem a szerszámokat, de még a munkaruháját sem hozhatta ki. Az akkori párttitkár 1970-es visszaemlékezésében erről az időszakról a következőket jegyezte meg: *„Hosszú lenne elmondani, hogy ebben az időben milyen is volt a járási titkár munkája; annyit csak most, hogy nehéz és bonyolult.”*³³ Néhány nap múlva államosították a műhelyt, a lakóházat és 1952-ben a balatonmáriai nyaralót is. (Ezt később, 1967-ben egy miniszteri rendelettel mentesítették, és visszakapta a család.)³⁴ A kisiparos Hikman mester „kizsákmá-

²⁹ HUSZÁR: A sárkányos cégér alatt 42–43.

³⁰ Tagsági könyv. Családi iratok.

³¹ PAÁL: Munkásmozgalom és pártélet 54.

³² Erről az időszakról lásd még: NAGY: Városépítők 54.

³³ PAIZS: Vallomások Somogyról 149.

³⁴ A Balaton-parti villákkal kapcsolatos 1952-es államosításokról és a későbbi mentesítésekről, lásd: HUSZÁR: „A Magyar Állam számára már bekebelezetett” 111–120.

nyoló, osztályidegen” lett. A család bérlőként szerencsére bent maradhatott a saját házában. Az épület másik felében a mindenkori járási párttitkár, majd később a járásbírósnak elnök lakott.³⁵

Hikman Béla megpróbált több helyen, például a néphadseregnél elhelyezkedni; az egyik marcali laktanyában lett fegyvermester, de pártutasításra hamarosan eltávolították. Hogy magát és családját eltartsa, kénytelen volt illegálisan munkát vállalni: a konyhaasztal szélén varrógépeket és lámpákat javított. Feljelentették és megbüntették „kontárkodás” címén. Villanyórájába titokzatos módon árammegszakító „került”: perbe fogták, és áramlopásért megbüntették. Többször is megbírságotlaltak adócsalás címén. Eljárás indult ellene „fegyverrejtegetésért”. A padlás átkutatásakor azonban csak néhány régi vadászfegyver-alkatrészt mint régi javítási munkák maradványát és egy kardot találtak. Az államosítás még az akkori törvények szerint is törvénysértő volt: egy korabeli jogászi vélemény szerint nem volt vonatkoztatható rá. Igazát keresve számtalan kérvényt, beadványt írt, eredménytelenül.³⁶

1956 nyarán kikezdehetetlennek látszó egészsége megrendült: agyvérzés döntötte ágynak. Állapota csak lassan és ideiglenesen javult. Néhány hónap múltán már tüdőrák volt a diagnózis. Soha nem cigarettázott. A műhelyben eltöltött évtizedek miatt kapott szilikózist. Állás, iparendély nélkül SZTK-ra sem volt jogosult. Annak ellenére, hogy több évtizeden át fizette az OTI-betegbiztosítást, a volt „kizsákmányolónak” nem ismerték el ezt sem. Vagyontalansági (szegénységi) bizonyítványért folyamodott a községi tanácshoz, hogy így kaphasson (ingyenes) kórházi ellátást. Kulákká nyilvánítva nem kapta meg. A már súlyos állapotban fekvő beteget családjá nagy gonddal és odaadással ápolta. Néhány vizsgálatra a kórház mint fizető beteget elfogadta. A család pénzze tette a bútorokat, a zongorát, a megmaradt balatoni telket, hogy a kórházköltséget kifizethesse.

Hikman Béla a sorscsapásoktól és a betegségtől testben meggyötörten, de töretlen lélekkel s a jobb jövőbe vetett erős hittel halt meg családjá körében 1958. május 29-én.³⁷ Marcali iparostársadalma és közössége nagy részének részvéte mellett temették el a római katolikus egyház szertartása szerint.

Hikman Béla iparművészeti alkotásai és egyéb munkái

Lakóházának, műhelyének és balatoni villájának műlakatos díszei mintegy reklámként hirdették magas szintű szakmai tudását és a Hikman-cég által vállalt sokféle stílust. Hikman Béla budapesti éve alatt, az alkalmazotti években az Iparrajziskola esti tanfolyamán készített számos rajztanulmányt, köztük a legkiemel-

³⁵ HUSZÁR: A sárkányos cégér alatt 7–8.

³⁶ Kérvény. Családi iratok.

³⁷ Anyakönyvi dokumentumok. Családi iratok.

7. kép
Vörösréz bevonatú álló-hangulat lámpa
(Fotó: Szabó Mikós, 2012.
Marcali Múzeum gyűjteménye)

8. kép
Álló-ütő óra
(Fotó: Szabó Miklós, 2014.
Marcali Múzeum gyűjteménye)

kedőbb egy barokk stílusú kapu terve (1910), amely akár mintául is szolgálhatott az 1930-ban elkészített Erzsébet utcai lakóház kapujához. Az első világháború előtti években a galvanoplasztikai alkotások keresett lakberendezési tárgyaknak számítottak, így a fényképek, reklámhirdetések és a megmaradt tárgyak tanúsága szerint sokat készített ezekből. Például az 1910-es évek végén, 1920-as évek elején készülhetett a „Mária mennybemenetele”, a „Szent család”, a „Trojka”, a „Németalföldi harci jelenet”, a „Jézus és Mária” portrék. Az unokák elbeszélése szerint Hikman mester Marcaliban csak néhány alkalommal készített ilyen tárgyakat, azokat is csupán a saját lakásának díszítésére. Talán nem mutatkozott rá kereslet, ezért abba hagyta a gyártásukat. Ezek az alkotások kivételesen értékes műtárgyai a magyar iparművészeti örökségnek. A barokk virágtartó és a virágállvány kovácsoltvasból készült, amelyet rézbevonat borít. A legértékesebb tárgyak közé tartozik a vörösréz borítású, álló hangulatlámpa, a kovácsoltvas, vörösréz borítású, csiszolt ólomkristályüveg berakású likőrös szekrényke, a vörösréz borítású, bársony bélésű, velencei tükörrel díszített szecessziós ékszerdoboz és a drágakövekkel díszített, mives kialakítású, ma is pontosan működő felhúzható álló-ütő óra. (7–8. kép) Pár éve még a régi lakás ebédlőjét díszítette a vörösrézből készült hatalmas csillár, amely-

nek zöld színű opál burái vannak. (9. kép) Az 1932-re elkészült lakóház díszes kovácsoltvas verandáját bagolyfej alakú lámpák, napraforgót mintázó korlátbetétek, valamint „A holló meg a róka” című mese alakjai díszítik. Az 1930-ban elkészült sárkányos céger és a kapu országos hírűvé tette a Petőfi utcai házat. (10–11. kép) A kaput díszítő sárkányok, „Pán fejek” és a virágornaméntika ma is hirdetik Hikman Béla iparművészeti munkásságát.

Az 1920-as évek közepétől a Hikman-cég megrendeléseinek döntő részét a műhelyben elkészített épületlakatos munkák jelentették. A fejlődő Marcali nagyközség, járási központ építkezései állandó megrendeléseket kínáltak. Eredményes versenytárgyalásokon többször elnyerte az új középületek épületlakatos, elektromos és vízvezeték-szerelői munkáit (pl. a Járásbíróház 1928-ban, a Polgári iskola 1926–28 között, a főszolgabíróház és az emeletes műtőtömb 1942-ben, a községháza 1943-ban). Sok magánépületet, például dr. Schustek Jenő kórházigazgató lakóházát (ma: Bernáth Aurél

Galéria) és a Balaton környéki villák lakatos munkáit is elvállalta, de dolgozott módosabb parasztagazdák házaiban is. Utcai kerítéseket, temetői sírrácsokat és sok egyéb díszlakatos munkát készített. 1936-ban Hikman Béla Bauhaus-stílusú nyaralót építtetett Balatonmáriafürdón a Keszeg utcában, amelyen a kőműves- és asztalosmunkán kívül mindent maga készített el. Folyamatosan dolgozott a MÁV balatonszentgyörgyi és nagyatádi pályafenntartó osztályának megbízásából. A Hikman-cég külön erre szakosodott csoportja kerítéseket, erőkorlátokat, vasúti hajtányokat javított.

Díszműkovács munkáival országos kiállításokon is szerepelt. 1927-ben a kaposvári, majd 1929-ben a székesfehérvári országos kézműipari kiállításon aranyéremmel tüntették ki. Az utóbbiról szóló, az Ujság című lapban megjelent tudósításban a kiemelkedő iparosok között megemlégtették a marcali műlakatos mestert. „Hikman Béla műlakatos, Marcali. A cég bronz és vasból készült kandeláber, virágasztal, óraszekrény, tükör és képkeretei szenzációt keltettek. József kir. herceg öfensége a legmagasabb elismerését fejezte ki a cég főnöke előtt szép munkájáért, mely dicséretére válik a magyar iparnak és a magyar műlakatos szakmának.”³⁸ 1938-ban a

9. kép

Vörösréz bevonatú, mesebeli törpéket ábrázoló csillár
(Fotó: Szabó Miklós, 2014.
Marcali Múzeum gyűjteménye)

³⁸ Óriási érdeklődés mellett nyílt meg a székesfehérvári kiállítás. Ujság, 1927. augusztus 14. 10.

10. kép

Az Erzsébet utcai üzlet lakóház
kovácsoltvas kapuja
(Fotó: Zsirai Tibor, 2013.
Marcali Múzeum gyűjteménye)

11. kép

A híres kulcsot tartó sárkányos cégér
az eredeti helyén
(Fotó: Zsirai Tibor, 2013.
Marcali Múzeum gyűjteménye)

Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara elismerő oklevélben részesítette. Ebben a következőket írták: „Hikman Béla Úr munkát és fáradságot nem ismerve igyekezett ipari szaktudását magasabb színvonalra emelni és példaadó törekvéssel iparos társai boldogulását elősegíteni mint a marcali ipartestületnek 14 év óta vezetőségi tagja és az utóbbi 9 évben elnöke kiválóan értékes munkásságával iparostársainak őszinte szeretetét és a hatóságoknak megbecsülését érdemelte ki.”³⁹ Ugyanebben az évben adományként elkészítette a marcali római katolikus plébániatemplom domborműves, ezüstözött tabernákulum ajtaját.⁴⁰ (12. kép)

Hikman Béla emlékezete

A volt budapesti iskolájában, a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskolában, ahol az unokája tanított, 1978-ban, az intézmény alapításának 200. évfordulója alkalmából rendezett jubileumi tárlaton és a Múcsarnokban bemutatták a sárkányos

³⁹ Ipartestületi elismerő oklevél. MMTGy Ltsz: 75.11.104.; Oklevél az 1927-es vásáron szerzett aranyéremről. MMTGy Ltsz: 75.11.105.; 75.11.; Kamarai elismerő oklevél. MMTGy Ltsz: 75.11.103.

⁴⁰ A tabernákulum ajtó jobb szárnyának belső oldalába vésett felirat. „Isten dicsőségére Szent István évében 1938. készítette Hikman Béla műlakatos Marczali.”

12. kép

A marcali plébániatemplom ezüstözött tabernákulum ajtója

(Fotó: Szabó Miklós, 2013. Marcali Múzeum gyűjteménye)

kovácsoltvas cégért. A kiállított munkának szakmai körökben nagy sikere volt.⁴¹

A marcali Helytörténeti és Munkásmozgalmi Múzeumba 1975-ben, miután Hikman Béla örökösei eladták a lakóházat, szerencsére bekerült a műhely eszközeinek jó része, és néhány fontosabb dokumentum. A múzeum 1999-ben megnyílt *Mesterek és műhelyek* című állandó kiállításában ma is megtekinthető a neves műlakatos mester magas szintű szaktudását bemutató műhelye és alkotásai. A Marcali Múzeum munkatársainak kurátori munkájával megrendezett 2012 és 2015 közötti időszakos vándorkiállításokkal (Balatonmárfürdő, Marcali, Budapest-Ferencváros, Szigetszentmiklós, Keszthely) emlékezett meg Hikman Béla iparművészeti munkásságáról, amely kiállításban együtt szerepeltek Szabó Béla festőművészeti képei is.

A marcali szakmunkásképző intézet vezetősége és tanári kara 1991-ben úgy határozott, hogy alapítványt létesít a legkiválóbb szakmunkástanulók és tanáraik jutalmazására és ösztönzésére. Ekkor ez a terv ugyan megghiúsult, de 30 év múlva már nagyobb szabású elképzelés valósult meg. 2021. szeptember végén hivatalosan is felvette Hikman Béla nevét a szakközépiskola (Siófok SZC Hikman Béla Szakképző Iskola). Ezzel mintegy rehabilitálták a városban a neves műlakatos mestert, elismerve a munkásságát és teljesítményét.

⁴¹ M. Kiss: A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola 8.

SAJTÓ

8 Órai Ujság
Pesti Hirlap
Ujság

FORRÁSOK

Családi iratok = Családi iratok gyűjteménye (Szabó Béla és Szabó Miklós tulajdona)

BFL = Budapest Főváros Levéltára

MM = Marcali Múzeum

A = Adattár

TGy = Történeti Gyűjtemény

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

Kisnyomtatvány- és plakátgyűjtemény, gyászjelentések

SZAKIRODALOM

ANDRÁSSY: Marcali és Noszlopy Gáspár = ANDRÁSSY ANTAL: Marcali és Noszlopy Gáspár. In: Marcali Múltja. Várostörténeti tanulmányok 1. Marcali, 1991. 209–248.

GÁLOSFAI: Kockás abrosz jó kadarka = GÁLOSFAI JENŐNÉ: Kockás abrosz jó kadarka. Bp. III. kerület Óbuda-Békásmegyer Helytörténeti füzetek 12. (2007:1).

HUSZÁR: „A Magyar Állam számára már bekebeleztetett” = HUSZÁR MIHÁLY: „A Magyar Állam számára már bekebeleztetett”. Villaállamosítások Balatonmárfiafürdőn 1952-ben. Marcali Múzeum. A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum évkönyve 7. (2011) 111–120.

HUSZÁR: A sárkányos cégér alatt = HUSZÁR MIHÁLY: A sárkányos cégér alatt. Életrajzok a Hikman-Szabó család történetéből. Marcali, 2012.

Jungfer Gyula = „Jungfer Gyula” szócikk. BERZA LÁSZLÓ ET AL. (szerk.): Budapest Lexikon. Budapest, 1973. 629–630.

M. KISS: A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola = M. KISS PÁL: A Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola története. In: Képző és Iparművészeti Szakközépiskola 1778–1978. Budapest, 1978. 2–10.

NAGY: Városépítők = NAGY CSABA: Városépítők. Fejezetek Marcali XX. századi fejlődés- és foglalkoztatás-történetéből. I. Marcali, 2008.

PAÁL: Munkásmozgalom és pártélet = PAÁL LÁSZLÓ: Munkásmozgalom és pártélet 1945–1968. In: Fejezetek a Marcali Járás történetéből 1918–1968. Szerk. PAÁL LÁSZLÓ. Marcali, [é. n.]. 51–71.

PAIZS: Vallomások Somogyról = PAIZS GÁBOR: Vallomások Somogyról. Kaposvár, 1970.

THE CAREER AND ARTISTIC HERITAGE OF BÉLA HIKMAN, MASTER BLACKSMITH FROM MARCALI

From the industrial society of Marcali, a district seat of Somogy County, the master craftsman Béla Hikman (1887–1958), active between 1922 and 1949, was a prominent figure. After spending years as an apprentice and assistant in Marcali and then in Budapest (in the workshops of Gyula Jungfer and Ádám Teichner), the young man, who grew up half-orphaned, ran a galvanoplasty shop in Ferencváros for a short time. In 1922, he moved back to Marcali, where he opened his workshop and married. In 1925, he was elected president of the Marcali District Industrial Association, a post he held for 15 years. In 1929, he was appointed President of the Marcali Industrial Association. Between 1931 and 1935, he also served as a judge in the municipality of Marcali. His family was a respectable local middle-class family. His daughter Ilona Hikman became the wife of the cantor-teacher of Nándor Szabó. Among the three grandchildren of the master blacksmith, Béla Sza-bó was influenced by the world of blacksmiths as he became a painter. The nationalisation after 1948 did not spare the industrialists and entrepreneurs of his town, so Béla Hikman's workshop, his house and his villa on Lake Balaton were also taken away.

He could no longer work in his profession, his health declined, and he died soon afterwards.

While studying in Budapest, Béla Hikman graduated in twelve trades, making him a versatile craftsman in many fields. In addition to his work as a blacksmith, electrician and plumber, he was the first to sell bicycles and build a power station in the town. The style of his work as a blacksmith was characterised by Hungarian Art Nouveau, among which his dragon trade sign and the gate of his house (1930) stand out. His interior decorations (a copper-plated lamp, a jewellery box, and a standing clock) are also exceptional, as are his galvanoplastic works. His work can still be seen in the ironwork of Marcali's residential and public buildings and some of the villas on Lake Balaton. Notable among his works is the silver-plated tabernacle door of the altar in the parish church of Marcali (1938).

As a belated rehabilitation of Béla Hikman, the Marcali Museum commemorated him with a travelling exhibition entitled „Under the Dragon Trade Sign” (2012–2015), and the local vocational school officially adopted Béla Hikman's name at the end of September 2021 (Siófok SZC Hikman Béla Vocational School).

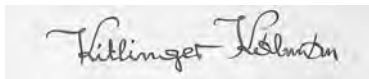
Mihály Huszár - Béla Szabó

Lénárd Anna Alina

KITLINGER KÁLMÁN ÖTVÖS-IPARMŰVÉSZ MUNKÁSSÁGA

Életút

Kitlinger Kálmán 1901. június 21-én született Kaposváron. (1. kép) Édesapja Kitlinger János, édesanyja Varga Zsuzsanna.¹ Nagy hatással volt rá pásztor és fafaragó nagyapja, akivel sok időt töltött gyermekként. 1912-ben családjával Vácra költöztek.² Az I. világháború alatt bádogos szakmát tanult és 1919-20-ban dolgozott is

1. kép
Kitlinger Kálmán és aláírása
(Kitlinger családi hagyatéka)

ebben a szakmában.³ 1926-ig Vácott lakott, onnan Kiszpestre költözött. 1926. január 6-án kelt lakhelyet bejelentő igazolása szerint ekkor már ötvössegédként dolgozott.⁴ A munka mellett megkezdte tanulmányait az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában 1926-ban, Csajka István tanítványaként.⁵ Az alapfokú ötvös- zománcozás tanfolyam első három éve után⁶ az 1929/30-as tanévben felsőfokú tanulmányait kezdte meg.⁷ Ennek három éve után, 1935-ben beiratkozott mestertanítványnak is, amit nem végzett el.⁸ A végbizonyítványát 1935-ben szerezte meg jó eredménnyel.⁹ 1933-ban házasságot kötött Lányi Ilonával Budapesten.¹⁰ 1935-ban megszületett fiúgyermek, Kálmán.¹¹ A sajtó először 1929-ben említette nevét az Országos Magyar Iparművészeti Társulat idegenforgalmi emléktárgyak pályázatának egyik nyerteseként.¹² Az Országos Magyar Iparművészeti Társulat 1935 novemberében, fennállásának félszázados jubileuma alkalmával rendezett kiállításon

¹ KH: Házassági anyakönyvi kivonat.

² VVL: v.472.d.

³ KH: Kitlinger Kálmán bádogos és szerelő munkakönyve.

⁴ Uo. Lakhely bejelentést igazoló szelvény.

⁵ MOME Lt. 6/a O.M.K.I.1926/27 34. o.

⁶ Uo. 1927/28 114., 1928/29 175.

⁷ Uo. 1929/30 219., 1930/31 225., 1931/32 253.

⁸ Uo. 1932/33 298.

⁹ MOME Lt. 6/f O.M.K. I. 275/1935.

¹⁰ KH: Bejelentő személyi igazolvány kiadásához 1968.

¹¹ VVL: Dr. Molnár Lajos feljegyzése a művésztől.

¹² MAIP 1929, 25.

műveiért a Társulat bíráló bizottsága iparművészeti elismerő oklevéllel tüntette ki.¹³ Az Országos Magyar Iparművészeti Társulatnak 1938. évben rendezett I. Országos Iparművész Tárlatán kiváló szakművészeti munkássága elismeréseként szakezüstérmet kapott.¹⁴ Az 1940-ben rendezett VII. Nemzetközi Iparművészeti Kiállításon Milánóban ezüstérmet nyert. 1942-től Budapest XVII. ker. Rákoscscaba, Szigetcsép út 56. szám alatt telepedett le, ott lakást épített és lakott 1978-ig.¹⁵ 1946-ban Pest vármegye újjáépítési versenyén dicsérő elismerést kapott.¹⁶

A Magyar Iparművészek Országos Egyesülete ötvös szakosztályának 1954-ben lett a tagja,¹⁷ 1955-ben pedig az Ötvösművészek Alkotóközösségének alapító tagja.¹⁸ A művészek szövetkezetekbe, közösségekbe tömörülve próbálták egymást segíteni. De már tanulmányaik során egy tanár köré csoportosuló tanítványok között is kialakult, majd megmaradt a szoros kapcsolat. A közös oktató és a közös szövetkezeti tagság révén került kapcsolatba a művész Weszter Erzsébettel, aki az öntött figuráit készítette.¹⁹ Nagy Előd festőművész, akinek nagynénje volt Weszter Erzsébet, járt is a művész otthonában, illetve emlékszik a művészre, amikor felkereste Weszter Erzsébetet. Farkas Sándortól kovácsoltvas munkái miatt kért segítséget, hiszen a művész nem rendelkezett kovácsoláshoz alkalmas kohóval, műhellyel. Az ifjan végzett növendékeiket természetesen a tanárok is próbálták segíteni, az általuk kiépített kapcsolatrendszerbe bekapcsolni. Így például Leszkovszky György is,²⁰ mint tudjuk, segítette Kitlinger Kálmánt az egyházi kapcsolatai révén munkához, megrendelésekhez jutni.²¹

1956-tól a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának alkalmazásában állt.²² Felesége 1966-ban hunyt el Vác-on.²³ Élete utolsó tíz évében már nem alkotott,²⁴ önálló kiállításairól nem tudok.²⁵ Az utolsó tárlat, melyen szerepelt még életében, 1985-ben Vácott, a Madách Imre Művelődési Központban a Váci Művészeti Fesztivál '85 Tárlata című kiállítás.²⁶ 1978-ben költözött el Rákoscscabáról

¹³ KH

¹⁴ MTA MI Adattár: MDK-C-I-10/1651.

¹⁵ KH: Bejelentő személyi igazolvány kiadásához.

¹⁶ MTA MI Adattár: MDK-C-I-10/1651.

¹⁷ MNL OL P2141 16. d.

¹⁸ MTA MI Adattár: MDK-C-II/148.

¹⁹ Weszter Erzsébet hagyatékában megmaradt viaszfigurák megegyeznek Kitlinger kelyhein láthatókkal.

²⁰ Kitlinger évfolyamtársa volt Galyas Margit, aki Leszkovszky György felesége.

²¹ Pálos Frigyes atya szóbeli közlése; Pálos Frigyes atyának Leszkovszky György mutatta be a művészt az 1950-es években.

²² KH: Bejelentő személyi igazolvány kiadásához

²³ Uo. Felesége halotti anyakönyvi kivonata.

²⁴ Pálos Frigyes szíves szóbeli közlése.

²⁵ MTA MI Adattár: MDK-C-I-10/1651: 1962-re vagyok előjegyezve. Ezt írja a művész. De nem tudok ennek a megvalósulásáról.

²⁶ 1986-os levél a Kitlinger család tulajdonában.

Vác, Csatamező u. 75/b-be fiához, jobboldali trombózisa miatt.²⁷ Később szociális otthonba került, majd itt halt meg a Burgundia utca 9–11. szám alatt, 1988. február 8-án. Ma a Vác-Alsóvárosi temetőben nyugszik.²⁸

Szerepeltek még alkotásai 1996-ban a Liturgikus művészet Magyarországon című kiállításon az Esztergomi Keresztény Múzeumban. 2005-ben az Ernst Galériában a 25 elfeledett magyar művész 25 kérdőjel című kiállításon. 2012-ben az Art Deco és Modernizmus kiállításon az Iparművészeti Múzeumban. Ma állandó kiállításon a Váci Egyházmegyei Múzeumban, a Kalocsai Érseki Kincstárban és a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeumban láthatjuk műveit. A Váci Egyházmegyei Múzeum 2015-ben rendezett időszakos kiállításán elsőként mutatták be az alkotásait önálló tárlat formájában.

Pályakép

A sajtó először 1929-ben említi nevét, az O.M.I.T. idegenforgalmi emléktárgyak pályázata kapcsán. „Eredeti, ötletes és magyaros jellegű művészien elgondolt tárgyak olyan terveit várta a pályázatot hirdető Társulat, amiket más országban nem csinálnak, és amelyek alkalmasak arra, hogy a Magyarországon megforduló idegenek azokat jellegzetes magyar emlékként megvásárolják és magukkal is vigyék.”²⁹ Majd ebben az évben, a pályázatra elkészült tárgyakat ki is állították az Országos Iparművészeti és Háziipari Kiállításon. Ez volt az első kiállítás, amin szerepelt. Erre a pályázatra készített műveiről sem a korabeli sajtóban, sem a családi hagyatékban nincs érdemi információ.

1930-ban az Országos Magyar Iparművészeti Iskola az intézet 50 éves fennállása alkalmából évkönyvet adott ki.³⁰ Ebben a kiadványban az iskola szakosztályainak munkáiról publikálnak fotókat is: Kitlinger Kálmán művei fotón itt szerepelnek először.³¹ A családi hagyatékban talált fényképpel összevetve beazonosíthatóak a nagyméretű dísztalai. (2. kép)

1932-es évtől 1940-ig tudjuk, hogy mely kiállításokon vett részt,³² de nagyon ritka esetben tudunk az ott kiállított alkotásáról bármit is. 1935-ben az O.M.I.T. fél-százados jubileuma alkalmából rendezett Lakás- és iparművészeti kiállításon³³ a 6. kiállítási egyházművészeti teremben gyertyatartóival és kovácsoltvas szentekkel szerepelt, amiket a katalógus szerint a kiszombori templom részére készített.³⁴ Ekkor

²⁷ Kitlinger család szíves közlése szerint.

²⁸ VVL: Dr. Molnár Lajos feljegyzése a művészről.

²⁹ MAIP 1929. 25.

³⁰ Iparművészeti Iskola évkönyve.

³¹ Uo. 68. (alsó) kép, 71. (felső) kép.

³² MTA MI Adattár: MDK-C-I-10/1651.

³³ MAIP 1935. 265.

³⁴ MTA MI Adattár MKCS-C-I-140/12-16 a kiállítás katalógusa.

2. kép

1930. A művész az évkönyvben szereplő díszállal a kezében
(Kitlinger családi hagyaték fotó)
és az évkönyv 68. oldalán lévő tál kinagyítva

iparművészeti oklevéllel tüntetik ki.³⁵ A Magyar Iparművészetben megjelent fotón a szökkenő szarvas díszű doboz is az ő alkotása lehet, mert kisebb változtatással 1937-ben egy hasonlót készít, ami biztosan beazonosítható.³⁶ Kiszomboron nem tudnak ezekről a műveiről, viszont 1935-ben 3 db kovácsoltvas kapuzatot készített a templom 3 bejáratához Barth Ferenc tervei alapján. A következő bejegyzést találtam a kiszombori História Domusban, 1935 évhez kapcsolódóan: „Hogy a templom egész napon át nyitva tartható legyen, a Kórus alatt vasrácsot építettem. Tervrajzát Barth Ferenc festőművész készítette, a lakatos munkát Kitlinger budapesti mester végezte. A rajz alapgondolata az adoráció, miután a rács célja a szentséglátogatás a nap bármely órájában. A hármas vaskapu ára 1135 pengő, a hívek adományából. Készült 1935-ben.”³⁷ A plébános, aki a rácsot készítette, Kleitsch Mátyás volt. (3. kép)

3. kép

Kiszombori kapuzatok
Barth Mária: Barth Ferenc életrajza

³⁵ KH.

³⁶ MAIP 1935. 255.

³⁷ Kiszombor, História Domus 52.

4. kép
1937-es alkotásai
(Fotók a családi hagyatékából)

A középső kapu puritán, szinte díszítés nélküli. A jobb oldali Krisztust ábrázolja, mint jó pásztor. Bajuszt visel, pásztorbotjára támaszkodik, mezítláb, bárány a lábánál. Jobb kezében egy szív, keresztrel a tetején, glóriában. A kapu másik szárnyán a réz anyagának használatával külön kiemelve 3 kereszt egy dombon, a kálváriára emlékeztet minket. Fölötte az oltáriszentség kehelyben, az eukarisztia fontos emlékeztetője. A bal oldali kapu bal oldali szárnyán Mária a karján a csecsemő Jézussal. A másik szárnyán szintén a réz anyagának használatával egy szív látható. Nagyon fontos, hogy Barth Ferenc tervei alapján készítette a művész. Ez az első közös munkájuk eddigi tudásom szerint. Ez az első közös munka is Kitlinger Kálmán egész életében meghatározó lesz, hiszen többször is dolgoznak együtt, talán pont Barth Ferenc ajánlására kivitelezzi több alkalommal a terveket.

1936-ban a Magyar Iparművészet című folyóirat a genfi népszövetségi palota magyar termével foglalkozik. Ebben egy illusztrációt is közöl Kitlinger Kálmán bonboniereiről.³⁸ 1937-ben a párizsi világiállításra megbízza az Országos Magyar Iparművészeti Társulat a művészt a beadott tervek alapján egy első helyezett sportdíj kehely és egy gyümölcstál³⁹, valamint egy lófejes szivartartó vagy hamutartó, egy somogyi betyár díszű doboz, egy somogyi menyecske díszű doboz, egy futó szarvas díszű doboz,⁴⁰ illetve egy nagyobb alakú réz feszület⁴¹ elkészítésével. (4. kép)

A Magyar Iparművészetben ezt írják ekkor a művészeiről. „A legfiatalabb generáció a magyaros mód elérésére hajlított lemez technikával keres önálló formákat. Egyik jelességük Kitlinger Kálmán.”⁴² A Magyar Iparművészet 1938. évi kötetében 4 művéről is közölnek fotót: egy falidíszről, egy Madonnáról, egy

³⁸ MAIP 1936. 203.

³⁹ KH: megrendelőlap.

⁴⁰ MAIP 1937, 164. (alsó kép)

⁴¹ KH.

⁴² MIHALIK: Az Iparművészet Magyarországon 224.

feszületről⁴³ és egy külön oldalon található nagyalakú feszülete rézbádogból.⁴⁴ Ezeken a műveken megjelenő formák, ábrázolások, motívumok szinte egész életművére jellemzőek. Lyka Károly *Iparművészetünk száz éve* című kiadatlan kéziratában így fogalmaz: „A fémek közül egy idő óta különösen a vörösréz megmunkálása érlelt jelentősebb eredményeket. A 30-as években Kitlinger Kálmán mutatott be rézbádog feszületet és egy Boldogasszonyt: karcsú, hosszan megnyúlt alakokat, szinte hieratikus hatással, nem annyira a formák domborítása, mint inkább a kissé archaikus vonalrendszer juttat rájuk különleges, csaknem középkori kolostorhangulatot”. 1938-ban az Országos Iparművészeti Társulat szükségesnek látta egy olyan lajstrom kiadását, amely betűrendbe foglalja az „ötvös-iparművészeket”, azaz olyan mestereket, akik maguk tervezik és maguk is készítik a munkáikat. Ebben a listában szerepel Kitlinger Hodina Mihály, Iván István, Borda János, Major István, Kiss Ferenc, Okrutzy Erzsébet, Szabó Ferenc mellett.⁴⁵ (5. kép)

1938-ra készült el Székesfehérváron a városháza épülete számára egy vasrácsa, amire a sajtó a székesfehérvári iparművészeti kiállítás kapcsán utal is. „Kitlinger Kálmán ma már Fehérvárott is „stabil” műalkotással dicsekedhet a városházán elhelyezett vasrács munkájával.”⁴⁶ Nem számolt be arról Kotsis Iván, hogy miként került „helyzetbe” a 30-as évek közepén, mik voltak a városháza átépítésére vonatkozó megbízatásának körülményei. Az átépített városházát a Szent István év megnyitásának kapcsán 1938. január 17-én avatták fel. Csitáry G. Emil polgármester Schmidl Ferenc tanácsosra ruházta át a kultusztárcától érkezett ajánlás megoldásait.⁴⁷ Ezáltal „sok nehéz körülmények között élő művésziünk juthatott képességeihez és alkotó vágyához méltó szép feladathoz.”

A művész városházára készített vasrácsa kapcsán ismerkedik meg Schmidl Ferenc városi műszaki tanácsossal. A Schmidl Ferenc hagyatékban talált levelezésük szerint a

5. kép
1940 és 1942 Patrona
Hungariae alkotásai
(Félegyházi András fotója)

⁴³ MAIP 1938. 74.

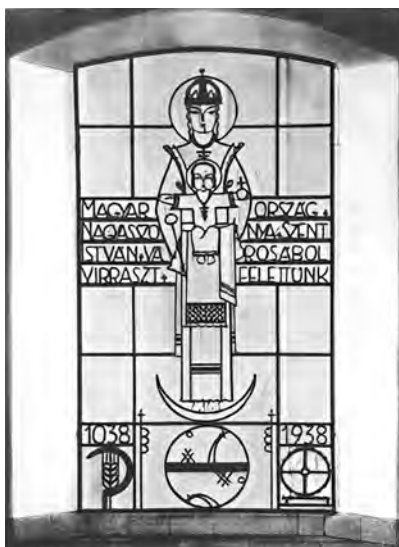
⁴⁴ Uo. 247.

⁴⁵ MTA MI Adattár: MDK-C-I-30/72.136, 150; 136.

⁴⁶ MAIP 1938, 3.

⁴⁷ PRAKFAI: Adatok Székesfehérvár művészeti 205–220.

művész tervrajzot készített és küldött a rácsról. „1938-ban készült el Kitlinger Kálmán kovácsoltvas díszé, a Patrona Hungariae ábrázolása, melyet a főlépcsővel szemben a számára kialakított falfülkében helyeztek el. Ez a finom alkotása is eltűnt a művésznek. Ma is keresik.”⁴⁸ Sajnos ezt a rácst az 50-es években eltávolították helyéről. Csak egy ábrázolást találtam róla, az MTA lexicontárában.⁴⁹ „Az átépített városházát a Szent István év megnyitásának kapcsán 1938. január 17-én avatták fel. Kitlinger Kálmán ötvös-iparművész tervei alapján készült el a városháza számára a 9 százados ország felajánlást megörökítő ma lappangó emlékrács. A Patrona Hungariae alakját övező szöveget Schmidl Ferencék határozták meg: Magyarország Nagyasszonya Szt. István városából virraszt felettünk.”⁵⁰ (6. kép)

6. kép
Székesfehérvár Városháza emlékrács
(MTA Lexikontár)

1939-ben, mikor a székesfehérvári vitézi székházat építették, ablakára egy vasból készült vitézi címert, a lépcsőházban és a díszteremben tíz figurális megoldású villany falikart készített Kitlinger. A művész szerint ezek a művei is elkészültek.⁵¹ Schmidl Ferenc egy 1941-es levelében a vitézi székház épületleírásának késedelmes postázása miatt mentegetőzik. A késedelem oka az volt, hogy az építési program egy vendéglővel is bővült, melyben Kitlinger Kálmán bádogszobrai kerültek elhelyezésre.⁵² A vitézi székházban működött a Hét vezér étterem, amelynek belső berendezését is Schmidl Ferenc tervezte. Ő rendelte meg Kitlinger Kálmántól a hét vezér alakjának fémből készült szobrát.⁵³ Sajnos arról nincsenek adatok, hogy ezek a szobrok valóban kikerültek-e az étterembe. De az bizonyos, hogy elkészült a hét különböző vezéralak, ezt a családi hagyatékban lévő fotók bizonyítják.

1938-ban az I. Magyar Országos Iparművészeti Tárlat méltó befejezése az az elismerés, amelyet Teleki Pál kultuszminiszter nyújtott át a tárlat kiállítóinak és tizenhárom iparművéstől vásárolt az állam részére. „Báthory Júlia, Gorka Géza, Hiesz Géza, Kitlinger Kálmán, Kiss Béla, Kovács Margit, G. Lux Alice, Márkus Lili, Pannónia Csipkeüzem, Ráthonyi Frigyes, Sinkó András, Teván Margit a kitüntetett

⁴⁸ DEMETER: Székesfehérvár városháza.

⁴⁹ SOMOGYI: Székesfehérvár (8. kép)

⁵⁰ PRAKALVI: Adatok Székesfehérvár művészeti 214.

⁵¹ KH.

⁵² PRAKALVI: Adatok Székesfehérvár művészeti 214.

⁵³ DEMETER: Székesfehérvár.

iparművészek.”⁵⁴ A vásárlás pontosabb adatairól nem sikerült kiderítenem többet. 1940-ben Az Új Magyar Otthon kiállításon kovácsolt vasmunkákkal szerepelt.⁵⁵ Kétszobás lakás – hálószobában kovácsoltvas vaskezzel.⁵⁶ Művészet az iparban 1941-es kiállításon a következőképpen jellemzik Kitlinger Kálmánt: „Egyéni elgondolású fémkészítményei kitűnnek.”⁵⁷ Ugyanennek a kiállításnak a kapcsán ezt is írják a művészről: „sajátos jellegű bádoggal a művész emléktételt készített.”⁵⁸ 1932-

7. kép
Vác Városháza rács
(Félegyházi András fotója)

től 1940-ig egy kérdőív miatt évekre lebontva megmaradt a kiállítások felsorolása, amiken szerepelt alkotásaival a művész.⁵⁹ 1940 után viszont nagyon kevés kiállításról van tudomásom, amiken részt vett. 1941-ben a Művészet az iparban tárlaton szerepelt műveivel, valamint 1956-ben a Bútor és lakáskiállítás, és a III. Magyar Iparművészeti és Népművészeti, 1969-ben pedig a Magyar egyházi kultúra kiállításán Rómában, a pápai magyar intézetben. Utolsó kiállítása, amelyen tudomásom szerint szerepelt műveivel, az 1985-ös Tavaszi tárlat a váci Művelődési Házban.

Életének az 1930-as évekre eső szakasza a legismertebb. Bár dokumentumokkal jól alátámasztott, viszont ebből az időszakából a legtöbb műve mára lappang, vagy megsemmisült, csak fotót ismerünk róluk. Az 1940-es évek, amiről a legkevesebbet tudjuk. Schmidl Ferenc beszámolójából kiderül, hogy katonai szolgálatot is teljesít.⁶⁰ Ezekben az években is több változatban kedvelt motívuma lesz már a korábban is rá jellemző Magyarok Nagyasszonya ábrázolás. 1940-es években az összes ismert és datált alkotása Vác városához köthető. A váci városháza első emeleti lépcsőfordulója készíti egy kovácsoltvas rácsot, mely valószínűleg 1947-ben készült el. Ennek négy terve maradt fenn a családi hagyatékban, de végül egyik variáció sem valósult meg.⁶¹ Vác városának ősi címerábrázolása a közép-motívum, e köré épül fel a szöveg.

⁵⁴ MTA MI Lexikontár: Pesti Hírlap, 1939. jan. 18.

⁵⁵ MTA MI Adattár: MDK-C-I-32/2720a-46, Új Magyar Otthon kiállítás katalógusa 46.

⁵⁶ Uo. 36.

⁵⁷ MTA MI Lexikontár: Új Magyarország 1941. XII. 5.

⁵⁸ MAIP 1941, 133–136.

⁵⁹ MTA MI Adattár: MDK-C-I-10/1651

⁶⁰ SzVL: Városháza építése

⁶¹ KH.

Érdekessége, hogy 1949-ben megszüntették az addig használt ősi címereket, de szerencsére ez a rács a mai napig az eredeti helyén látható, és ahogyan tudom, soha nem is távolították el. (7. kép) Ugyancsak váci megrendelése a Városi Tanács részéről egy kupa, az 1848-as váci hétkápolnai csata 100. évfordulója alkalmából, mely ónozott rézből készült. Sajnos ez a műve is eltűnt.

Életének az 50-es 60-as évek periódusa az, amikor iparművészeti alkotásairól alig tudunk. Viszont neve széles körben ismertté vált egyházi berkekben. 1951-ben a Székesfehérvári Egyházmegye papsága Shvoy Lajos püspöknek rendeli meg az aranymiséjére a pásztori gyűrűt és a pectoralét, amit nem tudnak beazonosítani, minthogy az egyházmegyei múzeum egyik tárgyához sem kapcsolható egyértelműen. Ugyanebben az évben bízzák meg ismét Vácról, a járási kórház részére lámpa és felirat elkészítésével.⁶² Ma már nem létezik ez az épület. 1952-ben készítette el Shvoy Lajos egyik pásztorbotját a három közül, ugyancsak Barth Ferenc tervei alapján.⁶³ Ezt huszonöt éves püspöki jubileuma alkalmából kapta Shvoy Lajos az egyházmegye papságától ajándékba. Ma az egyházmegyei múzeum őrzi, nincs már használatban. Különleges, összetett ikonográfiával rendelkezik.

A budafoki Jézus Szíve-plébániatemplomban Búza Barna művésszel együtt készíthette az itt található stációkat, ez szerepel a templom Historia Domusában és a templomról szóló több kiadványban is. „A Kálvária képeket Búza Barna tervezte és Kitlinger Kálmán kivitelezte. 1952-ben P. Lipót ferences atya áldotta meg az új keresztutat. Ekkor kerültek a szentély homlokzatára a liturgikus kovácsoltvas betűk. 1953-ben Kitlinger Kálmán iparművész készítette el az áldoztató falikarlámpákat. 1954-ben kifestették a templomot, valamint két énektartó angyal került a templomba Kitlinger Kálmán által. Szintén őáltala jegyzett a négy darab ablakrács a templomirodában.”⁶⁴ A Historia Domusban ez olvasható: „1954: A templomszentély üres főfalára 2 m nagyságú kovácsoltvas énekrendtartó angyalok tervrajzait elkészítették. Az egyházmegyei egyházművészeti bizottság nagy elismeréssel jóváhagyta. A két darab kovácsoltvasból készült művészi kivitelű énekrendtartó angyal elkészült, mely egyben a Szűz Mária év emlékét is őrzi. Ezt bizonyítja az angyaloknál elhelyezett két oldalán a felírás is. Kivitelezte: Kitlinger Kálmán ötvösművész. Az énekrendtartó angyalok ára 4000 Ft volt. Ugyanezen alkalommal szenteltük fel a templomiroda ablakaihoz készített vasrácsot. 4 vasrács a fent megnevezett ötvösművész készítése 560 Ft-ért.”⁶⁵ Az énekrendtartó angyalok kikerültek a templom homlokzatára. Ennek pontos időpontjáról nincsen adat. A két angyal egymásnak tökéletes tükörképei. Egyedül a feliratban különböznek. A jobbról balra néző felirata Szent, Szent, míg a másiké ennek a folytatása Szent az Úr. A templomba belépő hívő az oltár két oldalán látta ezeket az angyalokat,

⁶² Uo.

⁶³ A művész hagyatékában a művész egy feljegyzése szerint három pásztorbotot készített. A harmadik pásztorbotot nem tudtam beazonosítani.

⁶⁴ BÍRÓ: Budafok plébánia 464.

⁶⁵ Historia Domus 69–70.

8. kép
Széliránymutató
(Családi hagyaték fotó)

9. kép
Kehely, 1957
(Családi hagyaték fotó)

buzdítva a híveket az éneklésre, az aktív részvételre a szentmisén. Az akkori templombelsőről készült kép alapján teljesen beleilleszkedett a környezetébe ez a két angyal.

1956-ban a hatvani Belvárosi Plébániatemplomba készített kovácsoltvas falikarokat, amik még ma is díszítik a belső teret. Ugyanebben az évben készíthette elképzelésem szerint, az ún. Huszár széliránymutatót állami megrendelésre. Ma is a budapesti XIV. kerületi Zuglói Óperenciás Óvoda (Bolgárkertész u. 12.) tornyát díszíti, ami már a fák és a sok ház miatt nem tud érvényesülni. Az óvoda 1956-ban épült és október 13-án nyitotta meg a kapuit, ám a hivatalos átadásra csak következő év május 25-én került sor. A családtól kapott hagyatékban talált fotók hátoldalán ez állt: „A Kerepesi úti óvoda toronydísz; Kovácsolt vörösréz; A művészeti alapon át – M/158995 szám szerepelt – Szélmutató; Fővárosi rendelés 22 ezer Ft 5 hét alatt készült.” (8. kép)

Kitlinger 1957-ben készíti a Váci Egyházmegyei Múzeumban kiállított kelyhet. A kehely a szárán a rá jellemző figurális alakokkal díszített. Későbbi kérésre ebből több példány készült kisebb változtatásokkal. (9. kép) 1958-ból csak egy kép maradt fenn, melyen egy kehely látható, a kép hátoldalán olvasható feliratból arra következtettem, hogy Máriaremetére készült Namény atyának, aki ismerte a művészt. (10. kép) 1958-ban levelezett Béres Béla atyával a tokaji templom Szent József oltár kovácsoltvas kellékeinek elkészítéséről.⁶⁶ Ma a templomban látható az oltár, de úgy gondolom, hogy nem az ő műve. 1958-ban készül el Salgótarjánban az a stáció is, amin valószínűleg együtt dolgozhatott Tóth Gyula és Farkas Sándor művészekkel, de erre csak Pálos Frigyes atya szóbeli közlése az egyedüli információ. Írásos bizonyítéka ennek nincs. Talán a két művész hagyatékában megtalálnánk a kapcsolatukat Kitlingerrel.

⁶⁶ KH.

1959-ben Pálos Frigyes atya megrendelésére készíti el Vianney Szent János szobrát, amit ma is az egyházmegyei múzeumban láthatunk. 1959-ben a jászkarajenői templom számára kap megbízást tizennégy kovácsolt falikar és két örökmécses falikar elkészítésére.⁶⁷ Ebben az évben készíti „Krizmálékát”, a művész szerint Vácra és Székesfehérvárra, de csak a váciról van tudomásom, amit a mai napig használnak.

Kelyhei közül a legmagasabb színvonalon készített ceglédi cibórium is ebben az évben készült. A száron középen négy férfi szent alakja, lábfejük látszódik, öltözetük teljesen egyhangú, semmilyen díszítés nem látható rajta. Kezeiket maguk elé téve, tenyerüket kifelé tartva, adoráló tartásban láthatjuk őket. Arcuk karakteres, szemük lecsukva látható, fejükkel előre felé néznek. Hajuk vállig érő, fürtökben szétválasztva, és itt is látható a glória a fejük mögött. A kupán körben a tizenkét apostol figurája. A kinézetük nagyon hasonló, de apró momentumaik eltérnek egymástól, például a hajuk, ruházatuk, arcuk. Amiben mindegyik megegyezik, az a kezük tartása és az azonos méret. A kupa fedelén Isten Báránya, hátán a kereszt motívumával, fejével a kereszt felé fordulva, Krisztust szimbolizálva. (11. kép) Az ötvenes években készíti a váci Fehérek temploma részére négy oltárgyertyatartóját, kandelábereit – amiket azóta leszereltek és egy darabot átszállítottak az egyházmegyei múzeumba –, áldoztató rácsát, aminek ugyanaz volt a sorsa, mint a kandelábereknek, húsvéti gyertyatartót, olvasóállványt.

1960-ban készítette azt a pásztorbotját, ami szintén az egyik főművének számít, és ma a Váci Egyházmegyei Múzeumban látható kiállítva. Tudomásom szerint három pásztorbotot készített életében, de csak kettőt ismerünk biztosan ezek közül. A korábban készített székesfehérvárit nem ő tervezte, csak kivitelezte. Ennél a váci pásztorbotnál azonban

10. kép
Kehely, 1958
(Családi hagyaték fotó)

11. kép
Ceglédi cibórium
(Családi hagyaték fotó)

⁶⁷ Historia domus 134.

12. kép
Pásztorbot részletek
(Félégyházi András fotói)

minden a művész elgondolását követi.⁶⁸ Dr. Kovács Vince váci apostoli kormányzó számára készült ez a pásztorbot, és több nézete van. Először messziről egy elegáns, jól megkomponált tárgyat látunk, amihez közeledve újabb részleteket fedezhetünk föl. Fő díszítménye emberi és állati szimbólumok, az alakok. Tizenöt figurát számolhatunk meg rajta, mégsem tűnik zsúfoltnak. Az emberfigurák arcai a művész tipikus vonásait mutatják, meghatározó a művön az anyagszerű formálás. Kitlinger igyekszik a kicsi, apró részleteket is nagy gonddal kidolgozni, amelyek csak egészen közélről látszanak, bár messziről is érzékeljük pontosságukat. A pásztorbot fejét Szent Mihály arkangyal figurája uralja, két lábával az ördögön tapos, győzedelmes alakként szárnyait széttárva, Kitlingertől megszokott nyúlánk testtel, jobb kezében hosszú keresztet tart. A pásztorbot fejhez közeli szár részén a négy evangélista szimbóluma, fölöttük a püspöki címer. Két elefántcsont berakás közötti átvezető részt drágakövekkel díszítette. Az elefántcsontból megformázott földgömbön az evangélisták alakjai láthatók, kezüket mellkasuk elé helyezve adoráló tartásban, mindegyik figura azonos, arcuk érzelemmentes. A száron bárány motívumok, fölöttük a „Legeltesd bárányaimat” felirat olvasható. Ez alatt mondatszalag fut körbe az ajándékozás emlékére. (12. kép)

1960-ban ismét Székesfehérváron kap megbízást, ezúttal a székesegyház részére alkot keresztelőkút-tetőt, tabernákulumot és az altemplomi oltár kovácsoltvas felszerelési tárgyait. 1961-ben hét gótikus csillárt is készített Jászkarajenőre, 1962-ben Turára

⁶⁸ Kitlinger családi hagyatékából 1961-es megrendelő levél az Actio Catholica országos elnökségétől Grósz József kalocsai esekúr aranymiséjére.

cibóriumot, amit azóta elloptak és ismeretlen helyen lap-pang. A családi hagyatékban talált fotó alapján ismerjük, hogy 1962-ben készít egy oltárkeresztet Hajdúnánásra és ennek egy másik példányát a párizsi hercegprímás részére. Ugyanebben az évben Tereskére gyertyatartó, örökmécses, örvendetes olvasó jelenetei, valamint szentségház kerül ki a keze alól. Tudunk egy 1964-ben Vácra készített orvosi cégéről, amelyről a családi hagyatékban lelhető fel fotó, de erről sincs semmi egyéb adat. Szintén bizonytalan, hogy az 1965-ös dunakeszi keresztelő kút az ő munkája-e. Ugyanebben az évben Szent Mihály-szobrot készít Pálos Frigyes atya megrendelésére, ami ma a Váci Egyházmegyei Múzeumban van.

1965-ben a kalocsai egyházmegye papsága kelyhet rendelt tőle Hamvas Endre érseknek ajándékba. „Talpán plasztikus 4 evangélista szimbólum szárnyakkal, feliratszalogokkal: Regnum Dei, Ministrare, Sacrificium, Verbum Caro. A talp feletti szárgyűrűn 4 befoglalt drágakő, amiből az egyik hiányzik: ametiszt, smaragd, olivin. A szár 4 adoráló tartásban álló szent plasztikus alakja. A fejük felett egy fordított kúpos tagozat, illetve hengeres szárgyűrű, a lapos tálkára ülő cuppapoharat kosárszerűen 4 szárnyas angyalfej plasztika tartja. Alatta feliratszalagon négyszer Sanctus felirat. Cuppapohár kifelé szélesedő, tölcseres forma. A kehely talpán poncolt felirat látható „Dr. Hamvas Endre kalocsai érsek úr 75. születésnapjára a kalocsai főegyházmegye papsága.”⁶⁹ (13. kép)

Még ebben az évben egy Jó Pásztor figurát is készít Schvarcz József plébános nőtinci síremlékére Pálos Frigyes atya megbízásából. Az 1969-es Magyar egyházi kultúra kiállításon Rómában egy kehely, egy halas kehely, illetve egy püspöki pástorbot alkotásaival szerepel. A kiállítási katalógusban csak a kehelyről publikálnak fotót. (14. kép)

Az 1960-as években Tereskére cibóriumot, keresztelőkancsot és tálcát, szenteltvíztartót és -hintőt, füstölt és naviculát alkot. Az 1970-es évekből csak a Szikszóra készített 4 gyertyatartója, oltárkeresztje és tabernákulumuma ismert, amelyek azóta nincsenek használatban.

13. kép
Kalocsai kehely
(Kitlinger családi hagyaték fotó)

14. kép
kehely, amely a római
kiállításon szerepelt
(Kitlinger családi hagyaték fotó)

⁶⁹ Kalocsai Főegyházmegye-Érseki kincstár állandó kiállításán látható – a tárgy leíró kartonján ez szerepel.

Az egyházzal megtalált kapcsolatrendszere a legmeghatározóbb az életében. Kisebb változtatásokkal többször készít kelyheket. Sőt, az Ecclesia Szövetkezeten keresztül lehetett tőle rendelni a megadott kehelyminták alapján.⁷⁰ A templomi belső berendezési tárgyai mindig alkalmazkodnak az épített belsőhöz és mindig alaposan figyelembe vette a meghatározó helyi jellegzetességeket és ilyen szellemben alkotott. Mindig kiment a helyszínt felmérni és oda illő módon hozta létre a művét. Restaurálási, illetve kiegészítési munkát is vállalt rendszeresen, erről maga számol be egyik levelében.⁷¹ A művész Amerikában is járt 1966-ban. Ezt egy családi hagyatékban talált képeslap is megerősítette a családtagok visszaemlékezésein kívül.⁷²

Pálos Frigyes atya elmondása szerint nagyon népszerű műve volt a szőlőtőkére készített feszület, melyet aztán magánszemélyek is rendeltek tőle. A szőlőtőke Kitlingerhez közel álló, kedvelt formává vált. Úgy gondolom a szőlőtőhöz alkalmazkodnia kellett és mindegyik ilyen feszületét egyedinek mondhatjuk, hiszen a testfelépítésük a tőhöz alkalmazkodik. (15. kép)

Az iparművészeti alkotásai nagy része csak felvételekről ismert, egy részük magántulajdonban lehet. Egyes műveiről csak fotók maradtak fent a családi hagyatékban és szerencsés esetben a fotó hátoldalán a művész jegyzetei alapján maradt meg az alkotás elnevezése és készítési dátuma. De van olyan eset is, hogy semmilyen egyéb adat nincs a felvételen kívül. Amint kitűnik, az iparművészeti célra készített tárgyai csak nagyon kis részét képezik az életművének. A pályája kezdetén jelentősegteljesek ezek az alkotások. Igazából az 1940-es évek után már alig ismerjük az iparművészeti alkotásait, és csak nagyon kevés kiállításról tudunk, amin szerepel. A családi hagyatékban megmaradt levelezések is bizonyítják, hogy voltak olyan családok, akik megkeresték ismeretlenül a művészt, és rendeltek az alkotásaiból. Látták a magyar iparművészet újságban a felvételeket és megkeresve a művészt, rendeltek egy művet a saját elképzeléseik szerint. A hétköznapi emberek számára is megfizethető, mégis kvalitásos munkákra törekedett a művész. Mindig

15. kép
Feszület és részlete 1960-as évek
(Magántulajdon, Félégyházi András fotója)

⁷⁰ Pálos Frigyes atya szóbeli közlése, amit nem tudtam alátámasztani más dokumentummal.

⁷¹ Kitlinger család hagyatékából

⁷² Uo.

hű maradt a saját elemeihez, de kisebb változtatásokkal alkotja meg általában ugyanazt a művet még egyszer. Többször is előfordul az életében, mintha sorozatokat gyártana, úgy készíti a kelyheket vagy a feszületeit, vagy a Patrona Hungariae alakjait.

Kitlinger Kálmán, ha nem is kiemelkedő, de feltétlenül jelentős egyéniség a kortársai között. Sajátos vallásos lelkülete felfedezhető minden egyes Krisztus alakjában, vagy a Patrona Hungariae alkotásain. Saját szerszámaival dolgozik, sokszor más művészek közreműködésével készülnek alkotásai. Szinte sorozatban, kisebb változtatásokkal készíti el bizonyos műveit, melyek nagyon népszerűek az egyházi személyek körében. Egész életében meghatározó az egyházzal való kapcsolata, a családja, származása, neveltetése.

FORRÁSOK

- MNL OL= Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 P2141 16d: – Ötvös szakosztály tagok 1955; – 1955. október 28. – november 10. Iparművészeti Múzeumban tartott III. Magyar Népművészeti és Iparművészeti Kiállítás bírálbizottságának ötvös ülésének jegyzőkönyve
 P2141 20d; 21d; 22d; 24d; Képzőművészeti Alap
 P2249 No 36 Magyar Iparművészeti Országos Egyesületet 11d
 MOME Lt. = Moholy-Nagy Művészeti Egyetem Levéltára
 6/a: 1926-1935; Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola Anyakönyvei
 6/f: 275/1935; Végbizonyítvány törzskönyv
 MTA MI Adattár és Lexikontár = Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézet Adattára és Lexikontára
 MKCS-C-I-140/12-16: Művészeti katalógusok
 MDK-C-I-30/72.136,150: Lyka Károly – Iparművészetünk száz éve, kiadatlan kézirat
 MDK-C-I-10/1651: Iparművészek által kitöltött Kérdőívek
 MDK-C-I-32/4462-1 Ötvös-iparművészek
 MDK-C-I-32/2720a-46 Új magyar otthon kiállítás katalógusa
 KH = Kitlinger Kálmán hagyaték – jelenleg a család birtokában.
 SZVL = Székesfehérvár Városi Levéltár és Kutatóintézet
 IV.-B 1406; 15. doboz; 24213/1939 mérnöki hivatal
 Városház építése: 210. doboz
 VVL=Vác Város Levéltára
 V.472.d: 11022/1929; 7460/1942

SZAKIRODALOM

- BÍRÓ: Budafok plébánia = BÍRÓ AURÉL: Budafok–Felsővárosi Jézus Szíve plébánia. In: A Katolikus Budapest I–II. Szerk. BEKE MARGIT. Budapest, 2013. 459–470.
 DEMETER: Székesfehérvár városháza = DEMETER ZSÓFIA: A palotai meszesek és a városháza. Székesfehérvár és vidéke (2013:5) 4–5.
 DEMETER: Székesfehérvár = DEMETER ZSÓFIA: Mit láttak a Koronczay-házból? Székesfehérvár és vidéke (2013:10) 4.
 Iparművészeti Iskola évkönyve = Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskola évkönyve 1880–1930. Az intézet 50 éves fennállása alkalmából. Szerk. HELBING FERENC. Budapest, 1930.

MIHALIK: Az Iparművészet Magyarországon = MIHALIK SÁNDOR: Az Iparművészet Magyarországon. Magyar Iparművészet 40. (1937) 224.

PRAKFAI: Adatok Székesfehérvár művészeti = PRAKFAI ENDRE: Adatok és adalékok Székesfehérvár művészeti életéhez a két világháború között. In: István a szent király. Tanulmánykötet és kiállítási katalógus Szent István tiszteletéről halálának 975. évfordulóján. Szerk. KERNY TERÉZIA – SMOHAY ANDRÁS. Magyar királyok és Székesfehérvár VI. A Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum kiadványai 9. (2013) 205–220.

SOMOGYI: Székesfehérvár = SOMOGYI ANTAL: Székesfehérvár. Művészet és város. Budapest, 1939.

THE WORK OF KÁLMÁN KITLINGER, A GOLDSMITH APPLIED ARTIST

The oeuvre of Kálmán Kitlinger (1901–1988) is still unpublished. In his workshop at his home in Rákospalota, he worked for 40 years since the 1930s. He cooperated with goldsmiths Sándor Farkas, Kálmán Szentessy and Erzsébet Wesztler and created works based on designs by Ferenc Barth and Barna Búza. The objects he created for the decorative arts at the beginning of his career are significant but constitute only a tiny part of his oeuvre. His works were published several times in the Magyar Iparművészet journal, and he received numerous awards. Probably the most significant was the silver medal he received at the Milan Triennale in 1940, along with Ferenc Kiss, Margit Teván and Margit Kovács. He participated in the World Exhibitions in Brussels, Paris, New York and the 1969 Hungarian Church Culture Exhibition in Rome. He was a member of the Goldsmith's Section of the Hungarian Artists and Applied Artists, founded in 1949, and of the Society of the Goldsmith Artist, founded in 1955. The Church commissioned his most important works. The most outstanding are his works of copper and silver plate, including the Cegléd Chalice, the Kalocsa Chalice and the Vác Chrysmalé, which reveal the artist's characteristic carving of figures, his adaptation to church requirements and his religious spirit. One of his major works, now in the Diocesan Museum of Vác, is his shepherd's crook. The figures of the Crucifixion and the Patrona Hungariae accompanied him throughout his life.

Even if not outstanding, Kálmán Kitlinger was a significant figure among his contemporaries. His unique religious spirit can be seen in his Christ figures or Patrona Hungariae works. He worked with his tools, often in collaboration with other artists. He produced some of his works almost in series, with minor alterations, which were very popular among the clergy. His relationship with the Church, family, origins and upbringing played a crucial role in his life. His most notable works are in the ecclesiastical collections of Vác, Székesfehérvár and Kalocsa and are still in use in 13 churches.

Anna Alina Lénárd

Pálinkás Szilvia

AZ IPARMŰVÉSZETTE EMELT KOVÁCSOLTVAS-MŰVESSÉG BEMUTATÁSA
LEHOCZKY JÁNOS KOVÁCS IPARMŰVÉSZ ÉS LEHOCZKY TIVADAR
FÉM SZAKRESTAURÁTOR MUNKÁSSÁGÁN KERESZTÜL

A Magyarországon iparművészeti rangra emelkedett kovácsoltvas-művességet önálló művészeti ágként csak néhányan tárgyalták eredményeinek megfelelően, így sodródhatott némileg perifériára. A 19. század végén Edvi Illés Aladár gépészmérnök tollából olvashatunk összefoglaló tanulmányokat, majd fél évszázados csendet követően Bieber Károly kovács-iparművész, valamint később pedig Sárádi Kálmán gépészmérnök tett kísérletet a művesség történetének legteljesebb megírására.¹ Írásműveikben érthető módon a gyakorlati fogások bemutatása felé tolódott el a hangsúly, a művesség történetét csak vázlatosan érintették. Az 1970-es évek közepén jelentkezett az első művészettörténész, Pereházy Károly, aki munkásságának jelentős részét a hazai kovácsoltvas-művesség kutatásának szentelte. Célja ezen iparművészeti ág történetének minél részletesebb, szakszerűbb bemutatása volt, így szisztematikus kutatásainak eredményeit számtalan publikáció, valamint önálló kötetek megjelenése rögzítette.² Pereházy érdeme, hogy a nagy múltú kovácsoltvas-művesség egyre szélesebb körben ismertté vált, végre kivívta ezen iparművészeti ágnak járó megbecsülést, némileg kárpótolva ezzel számtalan, művészi színvonalon alkotó egykori és jelenkori műlakatosunkat is, akik közül nagyon sokat – kutatásainak hála – kiemelt a feledés homályából. Ennek a tanulmánynak célja némiképp az ő törekvéseinek a folytatása. A tanulmány a kovácsoltvas művesség fejlődésének rövid áttekintésén túl a Szentendrén élő Lehoczky János kovács iparművész egyéni alkotói tevékenységének, illetve fiával, Lehoczky Tivadarral közösen végzett restaurálási munkáinak bemutatására vállalkozik.³

¹ Edvi Illés Aladár (1858–1927) gépészmérnök. 1882-től a budapesti állami ipariskolák tanára, majd a Magyar Királyi Állami Felsőipar Iskola igazgatója. Nevéhez fűződik ezen intézmény korszerűsítése és színvonalának emelése. A Műgyetemen rendkívüli tanári minőségben az ország iparáról tartott előadásokat. Szakirodalmi munkássága közgazdasági, ipari, technológiai és technikátörténeti kérdésekre terjedt ki. Edvi Illés Aladár 410. Sárádi Kálmán (1894–1984) gépészmérnök, szakíró. Hosszú ideig oktatott a budapesti Felsőipar-iskolában, illetve technikumban. Számos cikket írt a szakmunkás és technikusképzés javítása és kihalóban lévő szakmák fellendítése érdekében. Átfogó műveket írt a kovácsművészetről. Szorgalmazta egy kovácstörténeti múzeum létrehozását. Sárádi Kálmán 778.

² Pereházy Károly (1921–2000) Budapesten az I. kerület Ingatlankezelő Vállalat főmérnöke volt, majd a Fővárosi Ingatlankezelő Műszaki Vállalat (FIMŰV) műemléki osztályvezetője, később igazgató főmérnöke. 1979-től főként a kovácsoltvas-művesség történetének kutatása foglalkoztatta. KOMÁRIK: In memoriam 31.

³ E kutatások az NKA Vizuális kollégiumánál elnyert alkotói támogatással kezdődtek. (Pályázati kód: 104102/01309).

Lakatos és/vagy kovács?

A különböző ókori népek egymástól független mitológiája és szókinccse szerint a vas égi eredetű, az ég ajándékozta az emberiségnek. Ez az a fém, amely az erő, a bátorság, a szilárdság és a hatalom jelképe.

Az emberiség egyik ősi mestersége, a vas megmunkálása, a vaskohászat a 20. századig sorsdöntő jelentőséggel bírt egy-egy nép, nemzet fejlődésében, gyarapodásában. A földi eredetű vas felhasználásának régészetileg kimutatható legkorábbi nyomai időben és térben az ókori Keleten egészen az i. e. 3. évezred első feléig követhetőek vissza.

Mint anyaggal, a vasiparon belül számos mesterség dolgozik, főképp a kovács és a lakatos. Egy tőről fakadnak, közös az anyaguk, technológiájuk és szerszámaik, mégis a 14. század folyamán különvált a lakatosság a kovácsmesterségtől. Edvi Illés Aladár, a Magyar Királyi Állami Ipariskola tanára 1898-ban az alábbi módon határozza meg a vasipar különböző ágait. Elsőként a vasművest (műlakatost) definiálja, aki nem más, mint az épületek külső-belső díszítésére szánt összes vaselem megalkotója. Rögtön a következő a sorban az építőlakatos, aki az ablak- és ajtóvasalásokat, redőnyöket, kisebb vasszerkezeteket készíti. Edvi külön szakterületként tárgyalja már a vas- és rézbútor készítőit. S ami a legérdekesebb, hogy a kovács munkakörébe a járművek kovácsolt alkotórészeinek, a kocsiemelőknek, láncoknak, csatoknak, kovácsolt szegeknek, csavaroknak, vasmacskáknak, patkóknak, lószerszámoknak, kolompoknak és juháskampóknak az előállítás tartozik.⁴ Holott a hétköznapi szóhasználat miatt azt gondolhatnánk, elsősorban kovácsok készítették a kovácsoltvas kapukat, rácsokat, korlátokat. Alapul véve a fenti besorolást megállapítható tehát, hogy azokat a szakembereket, akikkel ez a tanulmány foglalkozik, hivatalosan a lakatos szakmában tartották nyilván. Ugyanakkor ők legalább annyira voltak kovácsok is, mint lakatosok, mivel díszkovács munkát végeztek, amikor tűzi kovácsolással készítették termékeiket, továbbá az iparrajziskolában is kovácsműves szakon tanultak.

Akik „a vas művészi kovácsolását művelték [...] a műkovács, rácskovács, műlakatos, díszműkovács, kovácsművész elnevezésekkel illeték őket, noha képzettségük szerint lakatosok voltak. Ezért és az egységesség végett is a lakatos vagy műlakatos megnevezést használjuk, mivel tevékenységüket és az iparban elfoglalt helyüket ez fejezi ki híven.”⁵

Mindazok a lakatosok, akikben egyesült az intuíció, a tehetség, a rajzkészség, a technikai tudás, az ízlés és a stílusok kitűnő ismerete, továbbá a fizikai adottságaik is megfelelőnek bizonyultak egy jól felszerelt műhelyben, felül tudtak emelkedni alap iparos képzésükön, és művészetté nemesítették a vasművességet.

⁴ EDVI: Vas- és fémipar 242.

⁵ PEREHÁZY: Az európai kovácsoltvas-művesség története 25.

A kovácsoltvas-művesség szerepe, fent és lent és újra fent...

A művészi kovácsolás története szorosan összefügg az építészettel, a román kortól vált annak társművészetévé.⁶ Eleinte még kiegészítő-, díszítőeleme annak, de a 18. századtól már önállóan is megállta a helyét, különálló építészeti szerkezetek (kerti pavilon, madárház, kútház), lakberendezési tárgyak készítése folytán, később pedig a plasztika műfajában is megjelent a vas mint anyag. Az építész feladata volt kezdetben a nagyobb középületek és paloták kovácsoltvas elemeinek a grafikai tervét elkészíteni, amiből a műlakatos a kivitelezés tekintetében is releváns információkat tartalmazó részlet- és műhelyrajzokat készített. Ugyanakkor a kiemelkedő tehetségű műlakatosoknak például iskolák, kórházak és magánépítkezések garmaadójánál már lehetősége nyílt az elsősorban díszítő, másodsorban védelmi funkciót ellátó szerkezetek önálló tervezésére. A századfordulóra pedig jóformán teljesen szétválak a kivitelező műlakatos és a tervező iparművész munkája, hiszen felnevelődött egy olyan generáció, amely képzettségénél és tehetségénél fogva már maga készítette terveit.

A kovácsoltvas-művesség tulajdonképpen akkor lendült fel és nőtt meg jelentősége, amikor már nagyobb teret kapott az építészetben. Fokozatosan érkeztek az egyre komolyabb kihívások, amelyeknek művészi színvonalon tettek eleget művelői, ráérezve ennek a fúciónak valóban sorsdöntő jelentőségére. Minderre a teljesség igénye nélkül két, a 18. században kiemelkedő lakatos egy-egy munkája álljon itt bizonyítékkul: a francia Jean Lamourt (1698–1771) legismertebb impozáns műegyüttese, a nancyi Stanislas tér négy sarkába komponált hármaskapuzata és a német származású Fazola Henrik (1730 k.–1779) egri vármegyeházához készült mívaskovácsoltvas kapui. Fazola Barkóczy Ferenc püspöktől kapott megbízása után telepedett le Magyarországon. A 19. század elején megjelenő klasszicizmus visszafogott formavilága kevésbé adott teret a kovácsoltvas-művesség korábban elért barokk virtuozitásának. Ezt a helyzetet pedig tovább élezték a század közepén, a romantika idején tömegesen megjelenő öntöttvas rácsok, amelyek szinte ellehetetlenítették a kézműves munkát végző műlakatos gárda működését. A 19–20. század fordulóján egy sor kitűnő műkovács mégis hamvaiból feltámasztja a műlakatosságot, és európai elismertséget szerez a mesterségének. Ezek a lakatosok az ipari és műszaki oktatást elsősorban a mesterük műhelyében kapták, másodsorban kötelezték őket iparostanonc-iskolák látogatására is, ahol a rajzkészségüket és mintázásbeli jártasságukat fejlesztették tovább. A tárgyalt korszak mesterei tehát már nem céhes rendszerben sajátították el a mesterséget (kivéve Jungfer Gyulát és Árkay Sándort), hanem hárómevi tanonckodás után segédek lettek, és vándorútra indultak – bár utóbbi már

⁶ „A kovácsoltvas-művesség elsősorban az építészethez kapcsolódik, architektúrális szerepe dombo-rodik ki és főleg ezeknek az igényeknek a kielégítését szolgálja, így a mesterek ajtókat, kapukat, ajtófogókat, kopogtatókat, vasalásokat, reteszeket, kilincseket, ablak-, erkély-, lépcső-, lunettarácsokat, cégéreket, zárákat készítettek az épületekre, de az utcai közutak és szobrok védőrácsainak is ők voltak a mesterei.” PEREHÁZY: Az európai kovácsoltvas-művesség 17.

nem volt kötelező – Német- és Franciaország nagyhírű mestereihez.⁷ Berlinben Paul Marcust, Eduard Pulst, Julius Schrammot, vagy Schulze és Holdefleiss műlakatos cégét keresték fel, vagy az Ambruster testvéreket Frankfurtban, netán Franz Brechenmachert Frankurt am Mainban. Ezekben a műhelyekben ugyanis lehetőségük nyílt elsőrendű műkovácsolási gyakorlatot szerezni.⁸ A mesterek formaérzékének pontosítására és ismereteik szaporítására időről időre nagyon produktívnak bizonyult az ún. Műipari Mintalapokat is kiadni. Ezekben a lapokon fa-, fém-, kerámia- és textilipari termékek rajzait, fényképeit mutatták be a tervező és kivitelező nevének feltüntetésével.⁹ Végül, de nem utolsósorban a bécsi és német prospektusokból is ihletet nyerhettek műlakatosaink (Der Kunstschlosser, Der Bau- und Kunstschlosser). Az ímént bemutatott képzési rendszer nélkül aligha valósult volna meg, hogy 1875–1914 között Európában újra elismertté és megbecsültté vált a magyar művészi kovácsolás. 1878-tól a magyar műlakatosok már világkiállításon is részt vettek és arany- illetve ezüstérmekkel tértek haza.¹⁰ Ez annak tudatában nyer különös jelentőséget, hogy tulajdonképpen a kiegyezéstől beszélhetünk az iparművészet létezéséről. 1871-ben nyugat-európai minták alapján rajztanárok és művészek képzésére létrejött a Mintarajziskola.¹¹ Pulszky Ferencnek (1814–1897) az országgyűlés előtt 1872-ben egy Mű- és Iparmúzeum felállítására tett javaslatát tekintélyes összeggel,

⁷ A céhelőírások szerint képzett lakatosnak három-négy évig tartó inaskodás után, három év kötelező vándorutat rendeltek el, hogy szakmai ismereteit gyarapítsa. Miután ezt teljesítette és nagykorúvá érett, remekfeladat kijelölését kérhette a mesterjelölt, amely rajzi és tárgyi feladtból állt. PEREHÁZY: Az európai kovácsoltvas-művészet története 21.

⁸ Jungfer Gyula (1841–1908) ennek reményében járta be eredményesen egész Európát, Páder Nándor (1850 k.–1912), Lepter János (1855–1934), Sárvári János (1867–1937), Forreider József (1870–1940) Németországot, Sima Henrik (1870–1907), Mátrai Zoltán (1872–1948), Tíringi Ferenc (1875–1947) még Franciaországot is, Ludvig Ede (1870–1930) Bécsben és Münchenben, Bieber Károly (1893–1992) pedig Bécsben és Berlinben helyezkedett el, csak hogy néhányat említsek közülük. PEREHÁZY: Művészsképzés a Bach-korszaktól 59–61.

⁹ 1883-tól az Országos Iparegyesület közreműködése mellett a Földművelési-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium adta ki Budapesten.

¹⁰ Néhányukat név szerint is meg kell említeni: Árkay Sándor (1841–1910), Jungfer Gyula, Lepter János, Páder Nándor, Pick Ede (1852–1938). Az őket követő nemzedékből kiemelendő Sárvári János, Forreider József, Hochmann József (1870–1912), Ludvig Ede, Fekete Pál (1873–1908) és Tóth Károly (1872–1940 k.). A két világháború közötti időszakban kimagasló teljesítményt nyújtott: Bieber Károly, Kónya György (1863–1941), Sima Sándor (1894–1968), Sóty Zoltán (1884–1969), Schima A. Bandi (1882–1959), Tíringi Ferenc. PEREHÁZY: Jungfer Gyula 24–27.

¹¹ Az 1871-ben létrejött Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképezde megvalósulása Eötvös Józsefnek (1813–1871), Pauler Tivadarnak (1816–1886), Kelety Gusztávnak (1834–1902) és az 1861-ben megalakult Országos Magyar Képzőművészeti Társulatnak egyaránt köszönhető. Eötvös és Pauler a népnevelés okán támogatta a művészetet, Kelety a legkiemelkedőbb külföldi művészeti tanintézmények tanulmányozása után kidolgozta a tervét, a Társulat pedig egy művészeti akadémiát kívánt létesíteni. Így kezdte meg a „minta-rajziskola” rajztanárok és képzőművészek képzését Kelety Gusztáv igazgatása alatt a VI. kerületi Rombach (ma Rumbach Sebestyén) utca 6. sz. alatti épületben, amit azonban hamarosan kinőtt. A művészetek fejlődését szem előtt tartó Trefort Ágoston (1817–1888), vallás- és közoktatásügyi miniszter segítette hozzá a Mintarajziskolát ahhoz a Sugár úti telekhez, amelyen az intézmény 1876-ban Rauscher Lajos (1845–1914) tervei szerint Kolbenheyer Ferenc (1840–1881) kivitelezésében tárta ki újra kapuit. BLASKÓNÉ: Mintarajztanodától a képzőművészeti 127–138.

50.000 forinttal megszavazták.¹² 1880-ra az Iparművészeti Iskola leválik a Minta-rajziskoláról.¹³ 1885-ben részben az Iparművészeti Múzeum kezdeményezésére megalakult az Országos Magyar Iparművészeti Társulat.¹⁴ 1897-re pedig a szakma folyóirata váltott nevet Művészi Iparról Magyar Iparművészetre. „A magyar iparművészet öntudatra ébredése viszonylag lassan – a gazdaság és benne az ipar gyorsodásával párhuzamosan zajló eszmei tisztázódás eredményeként –, a kiegyezést követő periódusban ment végbe, nemzetközi tekintélyt pedig majd a következő század első évtizedére szerzett magának a szakma.”¹⁵

A magyarországi kovácsoltvas-művesség szecessziós virágzását követően recesszió figyelhető meg az alkotói találékonyságban, formanyelvben. A két világháború közötti időszakban a vasművességben is a historizmusból ismert formák és ornamensek ismétlése és másolása jellemző, ahogy akkoriban minden más iparművészeti ágban. Azonban az 1960-as évek közepétől új reménnyel kecsegtetett egy kis létszámú, de annál nagyobb kíváncsisággal és céltudatossággal rendelkező műkovács „csoport” feltűnése. A fiatalok felismerték, hogy új konstrukciókkal és eljárásokkal saját, a szerkezet elsőbbségén alapuló, koruk eszmeiségét tükröző formavilágot kell teremteniük. Mindannyian komoly technikai ismerettel, az acél tisztelésével indultak útnak, mestereiknek, Sima Sándornak és Bieber Károlynak hála.¹⁶ Amit pedig tőlük már nem kaphattak meg – a művesség új kifejezési

¹² A gyűjtemény elsőként a Magyar Nemzeti Múzeumban kapott helyet, és Pulszky Ferenc fia, Károly (1853–1899) művészettörténész által kidolgozott szempontok alapján kezdték meg a múzeum gyűjteményének gyarapítását. 1877-ben mindezt átszállították a Sugár (ma Andrássy) úti Múcsarnokba. 1881-től az Iparművészeti Múzeumot két igazgató vezette, Ráth György (1829–1905) és Radics Jenő (1856–1917), ez évtől volt az intézménynek igazán tudományos értékű koncepciója. VARGA: Gondolatok a magyar szecessziós 39–44. 1891-ben nyilvános pályázatot hirdettek az Üllői úton múzeum épület tervezésére, ahol az első díjat Lechner Ödön és Pártos Gyula szecessziós stílusú terve nyerte el. 1896. október 26-án a király a zárókö ünnepélyes letételével adta át rendeltetésének az új palotát.

¹³ Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Tanoda a Mintarajziskola szervezeti egységeként jött létre 1880. november 14-én elsőként a műfaragászati tanműhely megnyitásával. Vezetője Kelety Gusztáv volt, akinek célja a hazai műiparosok képzése volt. 1880–1890-es években újabb és újabb „szakosztályai” nyíltak az intézménynek: mintázás, ötvösség, fametszés, díszítő festés, rézmetszés, kispasztika és díszítő szobrászat. 1885-ben a Pesti Rajzoló Oskolával és a Felsőiparrajz Iskolával összevonják, ekkor változik az intézmény neve Székesfővárosi Iparrajziskolára. 1893-ban az oktatás külön részekre tagolódik az intézményen belül, a középszintű tanítás a Török Pál utcában folytatódott (ma Kisképző), míg nem a felsőszintű, függetlenedő iskola 1896-ban a Sugár (ma Andrássy) útról az Iparművészeti Múzeum épületébe költözött. 1948-ra nyerte el a főiskolai címet mint Magyar Iparművészeti Főiskola, majd az iskola teljesítményének elismeréseként 1971 óta már a Magyar Iparművészeti Egyetem nevet viseli, amit 2005-től Moholy-Nagy Művészeti Egyetemre (MOME) változtattak. BRE-DÁCS: A hazai művészeti tehetséglejlesztés 8.

¹⁴ Az OMIT célja modern magyar iparművészet fellendítésére törekedni, független nemzeti karakter létrehozásával és a technikai minőség emelésével. Biztosítani kívánták az iparművészek háttérét emellett, hogy igyekeztek a közönség ízlését formálni, sőt az ipar és gazdaság fejlesztését is támogatták.

¹⁵ VADAS: A magyar iparművészet 7.

¹⁶ Sima Sándor (1894–1968) Budapesten született, a Gerő és Győry műlakatos cégnél töltötte tanoncidejét, ahonnan 1913-ban szabadult fel. Kilenc évvel később önállósította magát Budapesten. 1932-ben ezüst-, 1937-ben aranykoszorús mester címet kapott. Ezen felül több hazai és nemzetközi kiállításon vett részt, és számos díjat nyert. PEREHÁZY: Egy aranykoszorús budapesti 62–68.

formáihoz iránymutatást – azt minden bizalmukat és erejüket latba vetve, saját művészi látásmódjukra hagyatkozva, ők maguk a kor igényeire reflektáló alkotások létrehozásával kísérelték meg. Nem kisebb feladatra vállalkoztak, mint a kovácsoltvas-művesség művészi „nyelvújítására”. Mindez rendkívül változatosan alakult, alakul napjainkban is.¹⁷

Útkeresés

Az 1950-es évek közepén a Lehoczky család, Farkas Ferenc (1903–1966) invitálására, Szentendrére költözött.¹⁸ Lehoczky János saját bevallása szerint ez igen kedvező fordulat volt az életében, hiszen tehetségének kibontakoztatásához Szentendre alkotó, vibráló közege is hozzájárult. Farkas Ádámmal (1944) kötött barátsága, Balogh Lászlótól (1930), valamint a budai Fő utcai rajzkörbe vett rajzórák mind-mind ösztönözték őt, hogy tovább haladjon az általa kijelölt úton. Érdemes megfigyelni, ahogy a város magnetikus módon magához vonz alkotókat, akik kapcsolódva a lokális művészeti hagyományokhoz, elevenen tartják és továbbviszik a hely szellemét. Ebből a közegből az eredetileg szobrásznak készülő Lehoczky¹⁹ Bieber Károly letűnt korok formáit óriási technikai bravúrral másoló budapesti kovácsműhelyébe került az Iparművészeti Vállalat ösztöndíjasaként. A kettejük „ízlésvilága” között feszülő ellentét feltételezhetően erőteljesen motiválta Lehoczkyt, hogy a kovácsművészegről Biebertől tanultakat egy valóban egyéni, saját formanyelvvé formálja.²⁰ Alap gondolatának tekinthetjük, hogy „a funkciónak

¹⁷ Az elmúlt évtizedek kovács iparművészei közül néhányat kiemelnek név szerint (Lehoczky Jánost kivéve) a teljesség igénye nélkül. Pölöskei József (1936–2005) 1956-ban Sima Sándor műhelyében sikeres szakmunkásvizsgát tett, mint díszműkovács és dombormű készítő. Ezután a Magyar Iparművészeti Főiskola ötvös szakára nyert felvételt, majd annak elvégzése után (1976) a tanári karba is. Ennek ellenére hű maradt az alapképzéséhez. Egész életén át az acél maradt munkásságának fő anyaga. Nausch Géza (1941–2015) 1965-ben végzett a Magyar Képzőművészeti Főiskolán festő szakon, azonban a fémek annyira vonzották, hogy a főiskola után Kállai István ötvösműhelyében vésnöknek tanult. Végül kovács és ötvösművész lett belőle. A főiskola után Tatabányán telepedett le, ahol hét évig tanított, majd a 70-es évek elején berendezte ötvös- és kovácsműhelyét. A 80-as évektől több nagyszabású megrendelést teljesített. Kovácsművészetének jellemzője a nagyvonalú formakezelés, illetve formaadás és a precíz kidolgozottság. Kovács József (1945–1994) autodidakta műkovács, aki kezdetben az ötvösművészet felé, majd a művészi kovácsolás irányába fordult. Munkássága az Iparművészeti Vállalat megrendeléseivel indult, majd 1976-tól önálló megbízásokat kapott, amelyekben már művészi kvalitása megmutatkozott. Seregi György (1953–2019) az Eötvös Loránd Acélszerkezeti Technikumban és a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola ötvös szakán végzett. Lehoczky Jánosnál tanult 1968 és 1979 között. Mestere volt még Walfrid Huber, amikor a bécsi Művészakadémia kovács tanszékén tanult. „Seregi György szuverén szellemű, magas igénnyel megvalósított műveinek minden részletéről a tűzikovácsolás sok évszázadra visszatekintő hagyománya és az anyag feletti korlátlan uralma olvasható le.” KOCZOGH: Mai kovácsművészet 167–170.; PEREHÁZY: Kovácsoltvas-művességünk 94–101.; PEREHÁZY: Törekvések a mai 319–338.

¹⁸ A művész személyes közlése.

¹⁹ Osztályidegenként nem felvételizett a Képzőművészeti Főiskolára.

²⁰ Bieber Károly (1893–1992) Budapesten született, Munkácsy-díjas iparművész. 1908–1911 között nagybátyjánál, Szultsberger Józsefnél tanulta a mûlakatosságot. 1913–1914 között Bécsben, majd Berlinben dolgozott, 1918-ban önállósította magát a nagybátyjától átvett műhelyben, amit Buda-

mindig valamilyen forma felel meg, a formában pedig funkció teljesül”, munkái tervezésekor „inkább konstruál, mint kovácsol”, miközben „nem ad hozzá és nem vesz el a vasból”.²¹

A Biebernél töltött „inasévek” után múzeumi keretek közé került, ahol első sorban a szellemi tőke gyarapítására nyílt egyedülálló lehetősége.²² Talán maga sem gondolta az elején, hogy az 1963-ban elvállalt restaurátori munkakör a Ferenczy Károly Múzeumban mennyi adalékkal gazdagítja majd őt. Az itt eltöltött néhány év alatt nemcsak a napi gyakorlatban, hanem jó nevű szakemberek mellett tanulhatta meg ezt a szakmát, valamint saját bevallása szerint restaurálás közben a műtárgyakon keresztül is számtalan hasznos információhoz jutott. Egy tárgy eredeti állapotba történő visszaállítása nagy alázatot, türelmet és felelősséget kíván meg a restaurátortól. Ismernie kell, hogy a tárgy készítésének idején milyen anyagokat, technikákat alkalmaztak. Nem elég másolni azt, hanem az eredeti állapotát kell újrat teremteni. Ekkor került új megvilágításba Lehoczky számára a mesterség, az anyag és a forma, és mindez erősítette tervezőművészi érzékét.²³

Az alkotó céltudatosságát jelzi, hogy a múzeumi munkával párhuzamosan pályázott a Képzőművészeti Alaphoz, ahol bezsűrízték kerámiaékszereit és az Iparművészeti Vállalat szakboltjában árulták azokat.²⁴ Így érkezhett el 1965-ben végre Lehoczky számára a műhely alapítás ideje, lakása konyhájából kialakítva azt. Művészi ambícióktól hajtva szűkössé váltak számára a múzeumi keretek, így 1967-ben szabadúszó lett. Innentől kezdve már a gyakorlatban is ötvözte a ková-

pesten fél évszázadon át vezetett. 100 főnél is több növendéke volt. Műhelyét fiára, ifj. Bieber Károlyra és vejére, Piller Mihályra bízta. A műhely azóta dédunokájának, ifj. Piller Györgynek a vezetése alatt működik az Ürömi utca 2. szám alatti épületben. „Munkásságának igazi értéke elsősorban nem kimagasló művészi teljesítményéből fakad [...] ám nagy fogékonysága volt az igényes technikai megoldások iránt. A művészi kovácsolás eleven hagyományaival alkotott, jelesen kivitelezett művei igazolják mesteriségének alapos ismeretét. A technikai civilizáltság, az iparművészet nélkülözhetetlen eleme, ennek pedig Bieber Károly maradéktalanul birtokában volt. Alkotásaival ő is a városkép egyik meghatározó személyiségű formálójává vált, és mint korának jeles mestere – akinek munkásságával összefonódott a siker – rangot adott a hazai kovácsoltvas-művességnek. Kiállításokon több arany- és ezüstérmet nyert.” PEREHÁZY: Bieber Károly 133.

²¹ VADAS: Lehoczky János 28.

²² Lehoczky János az ország egyik legfiatalabb restaurátora Szentendre Ferenczy Múzeumában dolgozik. Esti Hírlap 11. (1966:174) 2.; Népszava 94. (1966:157) 4.

²³ A Kínizsi utcai Központi Muzeológiai Technológiai Csoportnál Némethy Endre (1912–1995) etnográfus, restaurátortól (bőr, textil, üveg, fa és fém szakértő), a Magyar Nemzeti Múzeumban az akkori főrestaurátortól Bakó Győzőtől (1902–1972), az Iparművészeti Múzeumban az ötvös iparművész Szvetnik Joachimtól (1927–1988), a Szépművészeti Múzeumban pedig Mór Miklós festőművész-restaurátortól (1929–2021) tanulhatta el a restaurálás minden fogását. (VADAS: Lehoczky János 14–15.)

²⁴ Az Iparművészeti Vállalatot az 1952-ben létrejött Képzőművészeti Alap működtette. 1968-tól az utóbbit a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának nevezik (MNMA). Fő feladata az alkotóművészek jogvédelme és anyagi juttatások folyósítása volt. A Művészeti Alap a művészek alkotásait megvásárolta, majd forgalmazta azokat a Képcsarnok Vállalat Galériájában és az Iparművészeti Vállalat boltjában. Lehoczky lakberendezési tárgyait árulták még a Képcsarnok Vállalat galériájában is. Ezenkívül a MA díjakat, ösztöndíjakat adott, műterem lakáshoz juttatott alkotókat és kiállításokat szervezett nekik. Nem utolsósorban pedig nyugdíjat folyósított a művészek számára.

csoltvas-művességről tanultakat frissen szerzett restaurátori ismereteivel. Lehoczky rövid időn belül Svédországból kapott megrendelést. Ennek köszönhetően a 70-es években megépíthette önálló kovácsműhelyét, hogy műlakatos elődeihez hasonlóan tudásának legjavát bizonyítva, végre kapukat, rácsokat és korlátokat is készíthessen a modern épületekre. Ehhez az inspirációt a 20. század egyik legnagyobb hatású építészének, Charles-Edouard Jeanneret-nek, művésznevén Le Corbusier-nek (1887–1965) az érett művei jelentették.²⁵ Tudatossága, hite, fegyelmezettsége és kitartása példaértékű. A közel hat évtizedes munkásságáról így előjáróban elmondható, hogy mindig is az építészettől várta a feladatokat, várakozása nem is volt hiábavaló, szép számmal érkeztek is megbízások, az egyik életre hívta a másikat, mesterien kivitelezett munkáinak szerkezete, formáinak hitelessége az architektúrához való kapcsolódásban érhető tetten.

Főszerepben a kapu

Az 1970-es évek elején Lehoczky lassan egy évtizede lépett ki a szentendrei Ferenczy Károly Múzeum biztonságot jelentő falai közül, amikor Ikvay Nándor, az intézmény akkori igazgatója műtárgyvédelemre szolgáló kaput és rácsot rendelt meg tőle. S miután restaurálással azóta nemigen foglalkozott, letisztulhatott benne önálló formanyelve, eltávolodva a történelmi korszakok stíuselemeinek kísértésétől. Saját bevallása szerint a kovácsoltvas-művesség akkor válik művészetté, amikor a műlakatos maga tervezi meg az adott művet, ami aztán saját, egyéni formavilágát és az anyag tökéletes ismeretét tükrözi vissza.

Lehoczky ebben az évtizedben érkezett el ahhoz, amiért eddig keményen dolgozott, végre kapukat tervezhetett, és egyben meg is valósíthatta azokat műhelyében. Mindennek azért van nagy jelentősége, mert ezeknek az elemeknek van az építészettel összefüggő kovácsoltvas munkák közül prioritása. A hazai és külföldi lakatosok elismerésüket is e magas színvonalon kivitelezett szerkezeteknek köszönhetnék. A kapuk évszázadok alatt nyerték el szerkezeti felépítésüket, jellemzően keretes-pálcás rendszerüket. Lehoczky és kortársai már olyan kapukat terveztek, amelyek a modern és posztmodern architektúrához alkalmazkodtak. Ezeknél a munkáknál a legfőbb szempont az egyszerű, ugyanakkor haladó szellemű megoldások alkalmazása volt, az egyszerre sima és acélos elemek hangsúlyozásán keresztül kendőzetlenül bemutatni a kovácsolási technológiát, a kalapácsütés nyomait meghagyva. További érdekessége ezeknek a modern alkotásoknak, hogy az azokat működtető egyedileg komponált szerkezeti elemek, záruk, pántok, vasalatok válnak egyedüli díszévé. Miután a külön rátett díszítést nem alkalmazó kapuk a funkcionalizmus és konstruktívizmus térhódításával levetették magukról a 19. századi díszítményeiket.²⁶

²⁵ A művész személyes közlése.

²⁶ SEREGI – IFJ. SEREGI: Iparművészet 1100 fokon 99–102.

Lehoczky János mindig is egysé-
ben gondolkozott. Mielőtt nekilátott a
tervezésnek, gondosan tanulmányozta
a megrendelt munka szűkebb és tágabb
környezetét. Az első kapunál ez nem volt
ismeretlen számára, azonban a feladat
ettől még összetett volt. 1974-ben az
egykori Szerb Tanítóintézet késő barokk
épületében²⁷ működő Ferenczy Károly
Múzeum részére egy új műtárgyvédelmi
kaput kellett tervezni.²⁸ Lehoczky elvei
ellenkeztek azzal, hogy egy már létező
barokk kapu rekonstrukcióját készítse
el, tehát kizárólag a stílus szerkezeti ta-
nulságait felhasználva látott önálló al-
kotómunkához. A végeredmény egy ke-
ret nélküli, áttört, hármasság tagolású,
síkban tartott kapu lett, félköríves ko-
ronázó résszel (1. kép). Fő motívuma a
rombusz profilúra kovácsolt pálcapá-
rokat hol kívülről, hol belülről összekap-
csoló ritmikusan sorolódó funkcionális
gyűrűsor, amellyel díszíti és tagolja is a kaput. A gyűrűk legalul lábazatot imitálnak,
középen a biztonságot sugalló zárszerkezetet emelik ki, végül a felső részen pár-
kányszalagként lezárják a kaput. A kapu és a koronázó rész közé szándékosan
apró hézagot tervezett, így téve még kecsesebbé a szerkezetet.²⁹ Munkájának
méltó elismeréseként még ebben az évben nívódíjat kapott.

1. kép
Ferenczy Károly Múzeum műtárgyvédelmi kapu,
Szentendre, 1974
(A szerző felvétele)

²⁷ A Fő téren álló Blagovesztenszka (Görög) templomhoz csatlakozó egyemeletes copf stílusú épület 1793–1794 között eredetileg görögkeleti szerb iskolának épült, Tallherr Ferenc budai építész tervei alapján. A város azonban 1952-ben a frissen megalapított (1951) Ferenc Károly Múzeum rendelkezésére bocsátotta az épületet.

²⁸ „A 18. század Szentendre történetének jelentős korszaka. A város a török uralom után viszonylag rövid idő alatt újra benépesült. Lakossága sokszínű, vegyes nemzetiségű, s ha ez sokszor békétlenkedésre, [...] viszálykodásra is vezetett, jelentős gazdasági s kulturális haszonnal is járt, eleven nyüzsgő életet teremtett. A város kézműipara és kereskedelme, főként pedig rohamosan fejlődő bortermelése volt jelentős. Ebben az időben Szentendre a lakosság számától függetlenül is tekintélyes város volt. A szerbek kulturális és politikai élete is itt összpontosult, ezért a város a szerbek Sionjának nevezhető. [...] Ebben az időben Szentendre életében a vezető szerepet is a szerbek vitték, a tanács-
tagok egynegyede volt csak magyar, háromnegyede rác.” BOROS – SOPRONI – SZOMBATHY: Szentendre 38–39.

²⁹ A fent leírt kapun kívül készített ide egy másik, kisebb szabású rácsot is az épület emeleti részére, amelynek formavilága az előzőhöz hasonló. A két kapu sajnos már nincs a helyén, 2019-ben az épületet a Szerb Egyház átépíttette saját céljaira és így nem volt szükségük a kapukra. A kapu a Lehoczky műhely tulajdonába került (a művész személyes közlése).

Még a 70-es években egy újabb öszszetett megrendelést kap, amely Lehoczkynak különösen azért volt megtisztelő, mert lehetőséget kapott rá, hogy megbecsülést szerezzen a kortárs művészi kovácsolásnak, a kortárs építészet kihívására reflektálva. Az első kelet-európai Hilton szálló tervezésére a Középület Tervező Intézet 1969-ben pályázatot írt ki, amelynek eredményeképpen Pintér Béla (1925–1992) és munkatársai által benyújtott tervek nyertek és kerültek kivitelezésre.³⁰ A műkovács feladata itt sem volt könnyű, új elemek készítése várt rá, amelyeknek egyszerre kellett a modern és a műemlék építészet követelményeinek eleget tennie. Lehoczky ennél a munkánál sem historizált, hanem a modern építészeti formák és a gótikus stílusú vasmunkák tiszta

2. kép
Hilton Szálló Dominikánus udvarának
kétszárnyú kapuja Budapest, 1976
(A szerző felvétele)

szerkezetisége felé fordult inspirációért. Az egykori szentély lezárására két kaput, a szálló belső teraszához vezető lépcsőhöz pedig egy kerítést kellett terveznie. A Hilton rácsaiban – amelyeknél sokkal inkább konstruál, mint kovácsol – egyéni formavilága kezd megmutatkozni. A Domonkos udvarba készült kétszárnyú kapuja vízszintes lezárást kapott, igazodva a mögötte látható hotel falának horizontális lezárásához (2. kép). A Ferenczy Károly Múzeum belső kapujánál alkalmazott funkcionális gyűrűsor adta hármastagolás részben visszaköszön ezen a kapun is, miután a párhuzamos pálcákat alul-felül, sorban, ugyanakkor elcsúsztatva és két oldalról egymásba kapcsolva, félbevágott ellipsziskarékjok fogják össze, fülkeszerű formákat kialakítva ezzel a megoldással, térbeli lábazatot és fejezetet imitálva immáron. A középső részen lévő korábbi tagolás a zárszerkezettel csak jelzésértékű, ennek oka valószínűleg abban keresendő, hogy a gótikus stílusra jellemző magasba törő párhuzamos támpilléreket imitáló pálcákat nem akarta ezáltal megtörni. Az egyszárnyú kapu párhuzamos karcsú pálcáit nem tette keretbe, mert a mögötte látható tér, az egyenetlen kőfalhoz így illeszkedett. A szállóhoz készült munkák közül a legizgalmasabb talán az Ibolya lépcső mellett húzódó kerítés, amely egy

³⁰ A megbízás nagyon sok kihívás elé állította a tervezőket. Először is helyre kellett állítani a II. világháborúban kiégett jezsuita kolostor megmaradt szárnyát, és a szálloda tömegének követnie kellett annak magasságát és tömegét, hogy harmonikusan egyesítse a két különböző építészeti stílusú és korú épületet. Továbbá a régészeti feltárás után a középkori Domonkos-rendi kolostor és Szent Miklós-templom maradványait is bele kellett komponálni az új épületbe.

9 méter hosszúságú és 1,5 méter magas horizontális kiterjedésű végtelennek tűnő rács (3. kép). Itt függőleges pálcákat csak virtuálisan láthatunk. Az öt sorban ismétlődő, összekapcsolt gömbszeletek az optikai illúziókeltés remek példái, minden nézetből más-más látványt nyújtanak. Ha oldalról tekint rajta végig az ember, akkor erőteljes, áttörhetetlen várfalként jelenik meg előtte, ha fölé magasodik az elül-hátul egymáson elcsúsztatott ellipszisek ritmikus ismétlődése könnyed halászhálót idéznek fel inkább. Absztrakt térplasztikaként is működő, a szerialitás elvein alapuló művet látunk, ami ugyanakkor a funkcióját nem veszti el, nem lesz öncélú. Lehoczky megtalálta a kovácsoltvasnak a maga természetéhez és korunkhoz illő megmunkálási módját, ennek köszönhetően újabb vívódíjjal ismerték el munkáját. Ehhez hasonló formakezelés csak évekkel később, a Dunaújvárosi Vasművek kapuegyüttesén köszön vissza, hiszen Lehoczky egy újabb felkérésnek tesz ott eleget 1981–1984 között (4. kép). Itt mintha egyesítené a fent elemzett két munkájának (múzeumi kapu, szállodai kapuk és rács) a képi világát, a térplasztikát síkkompozícióval, tovább gazdagítva ezzel a kapu fény-árnyék játékát.³¹ Amit a Hilton esetében gyanítani lehetett már, itt egyértelműen kijelenthető, a művésznek sikerült elérni a célját, képes reflektálni friss és egyedi formanyelvvvel a kortárs építészetre is.

3. kép
Hilton Szálló rácsa Budapest
(az Ibolya lépcső mellett) 1976
(A szerző felvétele)

4. kép
Dunai Vasmű kapuegyüttes,
Dunaújváros 1981–84
(A szerző felvétele)

³¹ A három, egyenként 4×4 méteres kapu 12000 egységből áll, és mindegyik 2 tonna súlyú. Öt ember folyamatos munkája mellett, három évig készült, miután minden darabját tizennégyszer kellett felizzítani a teljes megmunkáláshoz. Két kovács: Feketű József és Vajda Viktor kalapált az üllőkön, Ferincz János és Békási Ferenc a hegesztésben segédkezett. Lehoczky az egyszerű, függőlegesen tagolt kapu terveibe a bejárat fölött 1955-ben készített monumentális Munkás-paraszt szövetség freskóját is belekomponálta, ami Domanovszky Endre munkája. Á. SZABÓ: Lehoczky János műhelyében 5.

A 80-as évek derekára Lehoczky szakít a szerialitás elvein alapuló kompozíciókkal, a váltás éles, ahogy ezt a veszprémi temetőkapu is tanúsítja. Amíg korábban egy-két motívum ismétlődésével hozott létre egy felületet, addig itt egyetlen általa tervezett kompozíciót helyez el az egész keretben, kapuszárnyanként egy-egy fekvő római keresztet alkotnak a laponként rétegződő elemek (5. kép). Egy nagyon ötletesen megtervezett konstrukció, melyben hasonló elemek ismétlődve, morfolódva és 90 fokban elfordulva hoznak létre plasztikus formát. A kapu előtt állva olyan érzés keríti hatalmába az embert, mintha két hatalmas kéz a függőlegesen álló, kerethez rögzített laposvasakat egy nyalábbá összefogta volna, amelyek ettől aztán mind meghajlottak vízszintes irányba, és a feszülés hatására még ki is domborodtak. A vasak sűrűsödésének és ritkulásának ritmusa, amit a Dunaújvárosi kapu gyűrű és ovális formáinál is alkalmazott, itt egy egészen más jellegű, kiérlelt kompozíciót eredményezett. Ráadásul a térbeli játéka Lehoczky eddigi munkái közül ennek a legizgalmasabb, egyszerre homorú és domború is. Ez a kapuja a művésznek ugyancsak páratlan mű, és mind mesterségileg, mind ikonográfiailag időtálló alkotása a kortárs kovácsoltvas-művességnek.³² Szerkezetileg ugyancsak kiemelkedő, hogy a statikailag is teljesen stabil, önhordó szerkezet sem görgőt, sem kitámasztót nem igényel. Jól példázzák ezek a kapuk, hogy Lehoczky művészete önmagához képest is meg tud újulni. Sőt mi több, akár egy évtizeden belül többször is, legalábbis erre példa a győri Klostrom Szállóba készített térelválasztó rácsa és kútháza (1986–1987). Egyrészt összegzi az eddigi formanyelvét, másrészt itt jelenik meg a későbbi munkásságára jellemző, a román építészetből ismeretes, béllet motívum (6. kép). A napjainkban is szállóként funkcionáló épület különtermében, az íves lezárású térelválasztó rács egy stilizált szomorúfűz függőleges tengelye, törzse köré szerveződik. A tengelyhez két oldalról sugarasan kapcsolódó ágak, pengesorok, az utolsó kilencedik kivételével, megismétlik a boltív hajlását, és egyben béléteket képeznek.

5. kép
Temető kapuegyüttes Veszprém, 1985
(A szerző felvétele)

Lehoczky számára az 1990-es évek igazán termékeny, párhuzamosan dolgozik több megbízáson is, amit a csarnokká bővült műhelyében már könnyebb megva-

³² LUDWIG: A kovácsoltvas varázsa 15.

6. kép
Klastrom Szálló belső térelválasztórácsa
Győr, 1986–87
(A szerző felvétele)

7. kép
Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár
műtárgyvédelmi kapu, Győr, 1990–1992
(A szerző felvétele)

lósítania.³³ Ebben az évtizedben készült saját műhelykapuja (Szentendre, Eper utca 1/D.) és a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, valamint a Tihanyi Bencés Apátság belső kapuja is.

1992-ben Győrben az ún. Nagyszeminárium 1688-ban épült késő barokk épületébe helyezték el az egyházmegye kincstárát és könyvtárát, amelynek felbecsülhetetlen értékű gyűjteménye őrzést kívánt, így készülhetett el az alkotó újabb műtárgyvédelmi kapuja. Egy légiiesen könnyed kompozíciót látunk, amit ezúttal síkmennyezetes térbe kellett elhelyezni. Lehoczky tapasztaltságát mutatja, hogy az általa alkalmazott, a pálcák összekapcsolásához használt hullámzó organikus formáknak és a tökéletes arányoknak köszönhetően funkcionális, mégis légies kaput alkotott (7. kép). A kapu a függőleges pálcáin átbújtatott hínárszerű organikus, a belépő felé domború, a távozó felé homorú formáinak köszönhetően nagyon dinamikus és plasztikus lett. A két szárnyon ellenkező irányba hajló zászlócskák kereszt motívumot adnak ki.

Mindezeknek a remekműveknek a kivitelezése mellett Lehoczky az Iparművészeti Egyetem felkérésére 1992–1995 között még „kovácsolás” kurzust is tart.

³³ A ma is működő műhely 6 méter magas, 10×20 méter nagyságú. A 80-as évek végétől már fia, Tivadar (1968) is mellette dolgozott. 1996-ban együtt alapították meg a Lehoczky Kovács-iparművész és Restaurátor Kft-t.

A 90-es évek zárásaként fontos megemlíteni az egyedi művek sorában saját lakóházának kapuját, amelynek egyedi, zárt kialakítását valószínűleg a pécsi banknak készített kapuja is inspirálhatta, egy újabb megújulásnak tekinthető. A pécsi kapuval³⁴ nemcsak zárttságában, hanem grafikai látványával is mutat rokonságot ez a munka. Az íves szemöldök lezárású kapu közepén egy félköríves ajtó helyezkedik el (8. kép).

8. kép

Lehoczky János otthonának bejárati kapuja Szentendre, 1999
(A szerző felvétele)

E köré szerveződnek a nagykapu kifelé egyre szélesedő szelvényei, amelyek szegecsekkel kapcsolódnak egymáshoz, ahogy a korábban említett műhelykapunál. Ez a kapu egyszerre idézi meg a középkori vasajtók világát, és a mesebeli aranykapu pontos mását is. A kovács iparművész számára ennek a kapunak az elkészítése legalább akkora kihívást jelentett, mint bármelyik korábbi munkája, hiszen amellet, hogy minden munkája a cégére, ez egyben az elsődleges bemutató darabja is. Egyfajta ars poeticaként is értelmezhető, hiszen pontos képet kapunk alkotója törekvéseiről, ami világos szerkezeti tagoltságot, tökéletes arányokat, letisztult kompozíciót, és bravúros anyag- és formakezelést jelent.

A művésznek ez az évtized nemcsak megbízásokban bővelkedett, hanem munkája elismeréseként díjakban is. 1994-ben Ferenczy Noémi-díjjal és Magyar Művészetért-díjjal tüntették ki, 1995-ben pedig Szentendre város Pro Urbe díját kaphatta meg a művészet területén végzett tevékenységéért, amellyel kiemelkedő érdemeket szerzett a településnek.³⁵

Ez az évtized azért tudott Lehoczky számára még inspirálóbb lenni, mert időközben fia, Tivadar nemcsak a kovácsolás mesterségét tanulta ki, hanem 1996-ban ötvös tanulmányait is befejezte a Képző- és Iparművészeti Szakközépiskola posztgraduális képzésén.³⁶

³⁴ A 3×5 méteres kétszárnyú vasszerkezetet 10 milliméteres lemezekből alakította ki, amelyeknek szélei a duzzasztásnak köszönhetően 1,5–2 centiméteresre vastagodtak meg, ezáltal lágy hullámokat vetettek a kapu felszínére. A vízbe dobott kavics rajzol ehhez hasonló koncentrikus köröket a víztükrre. Itt a kavics mindkét kapuszárny közepén Nagy Lajos aranyforintjának másolata, amit a régészek Pécsen találtak.

³⁵ Népszava 122. (1994:61) 12.; Népszabadság 52. (1994:61) 22.; Népszabadság 53. (1995:35) 29.

³⁶ Lehoczky Tivadar Ádám (1968–) 1987-ben kezdte meg kovács tanulmányait édesapja műhelyében. Ezt követően 1989-ben három hónapos szakmai gyakorlat következett számára Walfried Huber ausztriai műtermében, majd 1991-ben negyedévet töltött Orgiazzi kovácsmester lioni műhelyében.

A 2000-es években megfordulni látszik a megkeresésekben az új tervezésű és restaurálásra, rekonstruálásra váró munkák aránya. Ennek hátterében a műemlékvédelem fokozott tevékenysége is szerepet játszik, ugyanakkor az új megrendelések elmaradását Lehoczky szerint az is előidézhetette, hogy a kortárs építésszek többsége még mindig nem gondolkozik ebben az anyagban. Holott érdemes lenne, az ő életműve tökéletes példa erre, akár a Fővárosi Operettszínház két új kapuegyüttesére, akár az egykori Gresham palota új tervezésű kovácsoltvas árnyékolójára és korlátjára, vagy az angyalföldi Sarutlan Karmelita rendház és templom Rózsafa utcai új kapujára gondolunk. Köszönhető ez annak, hogy a Lehoczky-műhely megtette az első lépést, magas színvonalon elkészített restaurált és rekonstruált munkáik ráébresztették megbízóikat, hogy érdemes a kovácsoltvasban gondolkodni, ha ilyen felkészült, elkötelezett, alkotni vágyó emberek kezében formálódik.

A 2003-as év különösen emlékezetes a művész számára, mert egy nagyszabású kiállítása nyílt az Iparművészeti Múzeumban, ahol Vadas József róla írt könyvét is bemutatták.³⁷

A 2003-as hannoveri Expo³⁸ után újabb nagyszabású külföldi megbízást kapott a kovács iparművész és az időközben felsőfokú fém szakrestaurátor végzettséget szerzett fia.³⁹ Münchenben újonnan épült zsinagóga kapujának tervezésére és kivitelezésére kapott felkérést.⁴⁰ Lehoczky a megtisztelő és egyben nagy kihívást jelentő felkérésre három különböző tervvariációt készített a helyszíni terepszemlélt követően. A végső választás a zsidó kultúra motívumrendszerében meghatározó alapelemből, a háromszögekből felépülő változatra esett. Egy 6 méter magasságú vasszerkezetet 4 hónap megfeszített munkával bronzba borítottak a Lehoczky-

³⁷ FARKAS: A vas metamorfózisa 18–22. Természetesen nem ez volt az első kiállítása, már a 70-es évektől nyíltak meg egyéni kiállításai: 1975 Csepel Művek Munkásotthon; 1976 Szentendre, Művésztelepi Galéria; 1977 Celldömölk, Kőszeg; 1979 Avignon; 1980 Stuttgart; 1981 Szentendre, Lakótelepi Galéria; 1982 Győr, Képcsarnok; 1985 Békés, Jantyk Mátyás Múzeum; 1985 Budapest, Építőművészek Szövetségének Székháza; 1990 Lyon; 2003 Budapest, Iparművészeti Múzeum; 2004 Budapest, Magyar Iparművészeti Egyetem Ponton Galéria. Csoportos kiállítások, amelyeken részt vett: 1986 Szentendrei Képtár I. Pest Megyei Iparművészeti Tárlat; 1988 Meningen, Szentendrei Iparművészeti kiállítás; 1990 Szentendre, II. Pest Megyei Iparművészeti Tárlat; 2004 Szentendre, Művészet Malom.

³⁸ A 2000-es hannoveri Expo magyar pavilonját tervező Vadász György, Basa Péter és Fernezelyi Gergely építésszek Lehoczkyt kérték fel, hogy tervezzen egy VIP kaput. Az eltolható kapu szabályos négyszög formáját az ismétlődő Hannover és Ungarn feliratok ritmusa díszítette.

³⁹ 2003-ban Lehoczky Tivadar elvégezte a Magyar Nemzeti Múzeum műtárgyvédelmi asszisztens, majd 2004-ben a fém szakrestaurátor (műszaki szakirány) képzést.

⁴⁰ Itt található a németországi zsidó közösségek közül a második legnagyobb. 1985-ben ennek köszönhetően Charlotte Knobloch, a Németországi Zsidók Tanácsának elnök asszonya felvetette, hogy szükségét érzi egy a zsidóság céljait szolgáló összefüggő épületkomplexum létrehozásának. A városi tanács ebből a célból a város szívében, a Szent Jakab téren fel is szabadított egy területet 1999-re. Az új főzsinagóga alapkövetelére csupán 2003-ig kellett várni. Rena Wandel-Hoefer építészno tervei szerint még egy zsidó múzeum és egy közösségi centrum is létesül majd ennek közelében. Mindezek után a müncheni zsidó hitközösség elöljárója, egykori hazánkfia Robert Guttman felkereste a műhelyt, hogy készítsenek kaput a zsinagógához. WAGNER: Bajor zsinagóga 29.

műhelyben (9. kép). A kapu homloklapján az öntött, gravírozott, csiszolt, majd patinázott fémtáblákon Mózes tízparancsolatának számai láthatók héberül írva, míg a belső oldalán a tízparancsolat első szavai olvashatóak, ugyancsak héberül. Az egyszerre horizontális és vertikális kiterjedésű, dupla téglatestből felépülő modern zsinagóga homlokzatába beágyazott bronzkapu az épület natúr színű, faragott és faragatlan terméskövei között – a matt és fényes felületek játékának köszönhetően – elegáns, letisztult hatást kelt.

2008-ban egy újabb szakrális építészeti projektben vett részt a Lehoczky-műhely. Kruppa Gábor tervei szerint Újpalotán felépült Urunk Színeváltozása és Boldog Salkaházi Sára tiszteletére felszentelt templomhoz kovácsoltvas és bronzkapukat készítettek.⁴¹ A XV. kerület lakói örömeire 2008. december 27-én végre felszentelték a plébániát, amely a hazai klasszikus modernizmus olaszos ihletettségű templomépítészetét idézi meg különálló, vázszerű tornyával és árkádós főhomlokzatával. Ez az L alaprajzú épület az újpalotai lakótelep fő közlekedési útvonalához közel épült fel, így az utca felé eső zártabb homlokzatának nyílásai és a park felé néző déli oldalának hatalmas ablaktáblái és udvara igyekszik a befogadás gesztusát kifejezni. Egy templomnak egyszerre kell kiemelkedni a környezetéből, ezért a háromlépcsős krepidóma, a bronzkapuk és az áttört torony; ugyanakkor egyszerűnek, szerénynek kell maradnia, ezért a dísz-

9. kép
Müncheni Zsinagóga bronz kapuja München, 2006
(Fotó: Lehoczky Tivadar)

10. kép
Urunk Színeváltozása és
Boldog Salkaházi Sára templom
kapuja, Újpalota, 2008
(A szerző felvétele)

⁴¹ A főváros északkeleti részén az 1970-es években mintalakótelepet hoztak létre, amit a szükséges közintézmények építése követett, viszont a templom megépítésére majd négy évtizedet kellett várni a helyi híveknek.

telen tömörszerű téglával burkolt templomtest, a hagyományos építőanyagok használata (kő, téglá, fagerendák) és a katolikus templomokra kevésbé jellemző visszafogott díszítés. A közös munka során Kruppa elképzeléseit és terveit valósította meg Lehoczky. A keretes, áttört acélkapuk imádkozó, áldó és hálára emelt stilizált kezek mását idézik a templom bejáratánál, ennek előterében és az orgonakarzat lépcsőjénél. Míg az urnatemetőben talán a feltámadásra utalva, ugyanazok a négyzetvasak már életfákra emlékeztetnek (10. kép). Ezek a végtelenül letisztult és elegáns vaskapuk ugyanazt fejezik ki, amit a templom egésze, nyitottak és erőteljes sugárzók.

A 2010-es évek második felében egy szentendrei magánvilla építkezése kapcsán Ásztai Bálint építésmérnök tervező javaslatára keresték fel a Lehoczky-műhelyt. A megrendelők a műhelyben látható mintadarabok és tervek közül egy, a művész pályája kezdetén készült, négyzetes elemekből összeállítható térelválasztó rácsot választottak ki, amelyet lelki szemeik előtt kapuként és kerítésként láttak megvalósulni. Mi sem bizonyítja jobban János terveinek és az acélnek az időállóságát, hogy egy kortárs épület funkcionális kiegészítője, dísz lehet, egy a 70-as évek közepén tervezett munkája is. A négyzetes keretbe két ívesre hajlított és zömített háromszögletű acéllemez közül az egyik domború, a másik homorú. Az udvari kétszárnyú kapu esetében az egyik szárnyon a másikhoz képest 180 fokkal vízszintesen elfordítva szerelték össze a négyzetes, plasztikus elemeket, ami így nézőponttól függően folyton változó képet mutat, ezáltal egyszerre engedti láttatni a mögötte álló impozáns épületet, és egyszerre fedi is azt el, amellett, hogy a sorban „felfűzött” négyágú csillagok fény-árnyék játéka lebilincselő (11. kép).

A közelmúltban Ásztai Csabával újabb lehetőség kínálkozott közös munkára, amikor az általa újratervezett szentendrei Szerb Egyházi Múzeumhoz kaput tervezett Lehoczky János. Ez az az épület, ahova 1974-ben elkészítette első kapuját és rácsát a Ferenczy Károly Múzeum megbízásából. Az épületet a szerb egyház visszagyógyította és 2019 tavaszán a felújított épületbe megnyitotta saját múzeumát. A megújult épület Görög utcai belső udvarát kellett az utcától elzárni. Lehoczky három kapuegyüttes tervet is készített, melyek közül a legletisztultabb kialakításút választotta az egyház (12. kép).

11. kép
Magánvilla kapuja, Szentendre,
2017–2018
(A szerző felvétele)

Kihívást jelentett egy zárt-sorú beépítéses, lefelé lejtő utcába funkcionális kaput készíteni. De a kapuk alig észrevehető lépcsőzetes kialakításával az alkotó könnyen áthidalta ezt a nehézséget. Az ismétlődő íves formák a szerb ikonosztáz képét idézik fel előttünk.

12. kép

Szerb Egyházi Múzeum kapuegyüttese, Szentendre, 2021
(A szerző felvétele)

A teljesség igénye nélkül Lehoczky János Kovács iparművész munkásságának töretlen ívét a kétfüzet fentebb bemutatott alkotásán keresztül kívántam szemléltetni. Az alkotó megelégedett és egyben megteremtette a maga formavilágát, a középkori anyagelvű kovácsoltvas-művességből nyerte ki és hasznosította maga számára a modernizmus egyik legfontosabb programját, amely szerint maga a matéria az esztétikum forrása. A művész közel hat évtizedes munkásságának elemzése és értékelése igazolja, hogy azon Kovács iparművészek közé tartozik, aki elmondhatja magáról, hogy alkotói munkásságával maradéktalanul hozzájárult ahhoz, hogy ennek a művességnek ne csak múltja, jelene, de még jövője is legyen. Lehoczky Jánost 2011-ben Szentendre díszpolgárává avatták. 2014-ben pedig a Magyar Arany Érdemkeresztrel tüntették ki, amellyel, hogy a Szentendre Város Szolgálatáért-díjat is elnyerte ugyanebben az évben.⁴²

Restaurálás, rekonstrukció

Lehoczky munkásságának legalább olyan meghatározó részét képezték a kezdettől fogva jelen levő műemléki restaurálási és rekonstrukciós munkái, mint az önállóan tervezettek. Az 1967-ben önállósodott Kovács iparművész ilyen típusú megbízásokat kezdetben kevésbé vállalt. A 1970-es, 1980-as évekre leginkább az jellemző, hogy egy-egy ilyen jellegű megkeresésre mondott igent. Ahogyan már fentebb is írtuk, a 2000-es évektől megfordulni látszik az új munkák iránti kereslet és a restaurálások, rekonstrukciók aránya. Lehoczky Tivadarral az oldalán János leginkább ez utóbbi csoportba tartozó felkéréseket teljesíti szerte az országban. Vannak közöttük egyházi és világi megbízások egyaránt. Előbbire példa a Pannonhalmi Főapátság főbejárati kapujának, valamint Arborétum kapujának restaurálása a 90-es évek végén, amit a 2000-es évek második felében a Budavári Nagyboldogasszony (Mátyás-) templom Kovácsoltvas munkáinak helyreállítása követett. A 2010-es

⁴² Népszava 141:63 (2014) 13.

évek is bővelkedett ilyen jellegű megkeresésben a székesfehérvári Püspöki palota homlokzati erkélyrácsának restaurálása mellett a fővárosban a XIII. kerületi Magyar Sarutlan Karmelita rendház és templom aranyozott toronykeresztjének és Mária-monogramjának régi pompáját adták vissza, és a sor itt még nem ér véget. 2020-ban párhuzamosan munkálkodtak az egri Szeplőtelen fogantatás templomának timpanon feletti keresztjén és a nyíregyházi Evangélikus templom összes kovácsoltvas elemének restaurálásán, ami magába foglalta azok ezüstözését és aranyozását is. A világi megbízások sora, ha lehet még bővebb ennél, akár a vidéki, akár a fővárosi megkereséseket vesszük lajstromba. Ezek közül néhányat részletesebben is szeretnénk bemutatni.

A régiség értékének felismerése vezetett a megőrzés és helyreállítás gyakorlati alkalmazásához. A restaurátor a pusztulás okait igyekszik megállapítani, majd megállítani, és helyreállítani a tárgyat, töredékekből újból egészet alkotni, vagy emlékeztetni az egykori teljes szépségére. „Dr. Entz Géza egyetemi tanár, az egykori Magyar Képzőművészeti Főiskola Restaurátor- és Konzervátorképző Intézete vezetője szerint: a restaurátor feladata a megőrzés és a régi művészeti értékek minél tökéletesebb és hitelesebb visszaadása. Saját egyéniségét nem az új alkotás létrehozásában, hanem a fenti feladat művészi szintű megoldásában bontakoztatja ki. Magatartása alázatos, a korábbi művészhez alkalmazkodó. A restaurálás kizárja az egyénieskedést, felelősségteljes közösségi munka elsősorban”.⁴³ A restauráláshoz nemcsak formaérzék és kézügyesség kell, hanem történelmi, kultúrtörténeti és természettudományos ismeret. A restaurátorképzés mégis a II. világháború után indult csak meg Magyarországon.⁴⁴

Ahogyan a Lehoczky-műhelyben is megerősítették, a restaurálás és rekonstrukció fő nehézségét általában az jelenti, hogy sok olyan munkafolyamat létezett korábban, amit azóta már egyáltalán nem alkalmaznak, így megfelelő szerszámok sem állnak rendelkezésre, ezért ezeket minden egyes megbízásnál el kell készíteni. Továbbá a kovácsoltvas kapuk, rácsok, korlátok restaurálását és rekonstrukcióját

⁴³ WAGNER: Műtárgyak orvosai 6.

⁴⁴ Dénes Jenő indította el a restaurátorképzést a Képzőművészeti Főiskolán a II. világháború után. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja 1950-ben szervezte az első tanfolyamot múzeumi tárgyak restaurálásával kapcsolatban. 1951 után a Nemzeti Múzeumban Baky Győző vezetésével többhetes tanfolyamokat is szerveztek. Ezzel párhuzamosan az Iparművészeti Főiskola egyetlen, 1952-ben indított – főiskolai szintű – évfolyamán lehetett tárgyrestaurálást tanulni. 1963–1968-ig a Központi Muzeológiai Technológiai Csoport (KMTCS) munkatársai tartottak alaptanfolyamokat, amely azután sokáig a magyar tárgyrestaurátorok legfontosabb képzési formája volt, ezt vette át Központi Múzeumi Igazgatóság Muzeológiai Technológiai Osztálya. Majd 1974-től a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ (MRMK) közreműködésével a Magyar Képzőművészeti Főiskolán létrejött a főiskolai képzés – Németh Endrének és Szalay Zoltánnak hála – Múzeumi és Közgyűjteményi Tárgyrestaurátor Szakként. A magyar restaurátorok képzéséért a Központi Múzeumi Igazgatóság megszűnése (1991) után a Magyar Nemzeti Múzeum vált felelőssé. Minthogy azonban a tanfolyami képzéseket az MRMK, majd a KMI és ezek jogutódjaként a Magyar Nemzeti Múzeum szervezte, illetve szervezi, így csak tanfolyami bizonyítványt bocsáthat ki. Szükséges lett volna (lenne) az egyetemnek és a múzeumnak a tárgyrestaurátorok egyetemi képzéséhez hasonlóan ezen a téren való együttműködésére. TÍMÁRNÉ: Számvetés 47–52.

élesen el kell választani a műtárgy-restaurálástól, ahol a hajdani műalkotás helyreállítás, vagy kiegészítés után védett körülmények közé kerül (kiállítási vitrinbe vagy raktárba), tehát eredeti funkcióját már betölteni nem kell, imitálni is elegendő. A Lehoczky-műhelyben restaurált egykori lakatos műremekeknek viszont újra ki kell állniuk az idő próbáját, hiszen eredeti rendeltetésük szerint használni fogják azokat. Ennek értelmében fontos, hogy ezek figyelembevétele mellett történjék meg az eredeti szépséget visszaadó, de szakszerű restaurálás és a korrózióvédelem is.

13. kép

Magyar Királyi Postatakarékpénztár (ma Magyar Államkincstár) székházának függőfolyósó rácsa, Budapest, 1986–1990
(A szerző felvétele)

Egy évtizeddel a múzeumból való távozása után, 1975-ben a szentendrei püspökség pinceajtáját kellett Lehoczky-nak először rekonstruálnia.⁴⁵ A vízszintes és diagonális pántok által behálózott vaslemezkapu ornamentikáját a pántok közepén és/vagy találkozási pontjaiban elhelyezett plasztikus rozetták tették mozgalmassá. A helyreállított barokk vaskaput a Velencei Biennálén is bemutatták, ahol elismerték a restaurátor kimagasló szaktudását. 1986–1990 között Lechner Ödön (1845–1914) tervei szerint 1901-ben átadott Magyar Királyi Postatakarékpénztár (ma Magyar Államkincstár) fővárosi székházának egykori kovácsoltvas elemeit kellett helyreállítani, amelyen visszaköszönnek az épület külső-belső tereit ékesítő, a tervezőre jellemző szecessziós népművészeti és virágmotívumok stilizáltabb formában. Alpár Ede készítette el az épület fő homlokzatán a bejárati fkapu florális vasbetétrácsait, kandelábereket, zászlótartókat, ablakrácsokat, valamint a lépcsőházi korlátokat és a belső udvar függőfolyósó korlátját (13. kép).⁴⁶

Az 1990-es évek közepén érkezett a következő műemléki jellegű restaurálási felkérés, amelynek immáron nem csak János restaurátori tapasztalatival, de Tivadar ötvös tanulmányaival kiegészülve tudtak eleget tenni. Az 1898–1899 között Krickle Ernő (Ernst Krikl) és Khittel Rudolf tervei szerint épült egykori kaszinó és kaszinó vasmunkáinak restaurálásával bízták meg a Lehoczky műhelyt. Közel száz év elteltével az épület funkcióváltás elé került, a Magyar Külkereskedelmi Bank pénzügyintézetet kívánt benne üzemeltetni.⁴⁷ Az épületrekonstrukció során az egykori

Az 1990-es évek közepén érkezett a következő műemléki jellegű restaurálási felkérés, amelynek immáron nem csak János restaurátori tapasztalatival, de Tivadar ötvös tanulmányaival kiegészülve tudtak eleget tenni. Az 1898–1899 között Krickle Ernő (Ernst Krikl) és Khittel Rudolf tervei szerint épült egykori kaszinó és kaszinó vasmunkáinak restaurálásával bízták meg a Lehoczky műhelyt. Közel száz év elteltével az épület funkcióváltás elé került, a Magyar Külkereskedelmi Bank pénzügyintézetet kívánt benne üzemeltetni.⁴⁷ Az épületrekonstrukció során az egykori

⁴⁵ HORVÁTH: Biennálé Velencében 2–3.

⁴⁶ Az eredeti, florális kovácsoltvas díszítőelemek nagy része menthetetlen volt, gyakorlatilag újra kellett kovácsolni azokat.

⁴⁷ A műemlék épület korhű helyreállításához minden utólagosan hozzáépített elemről meg kellett tisztítani, amellett, hogy az egész tömböt új alapokra kellett helyezni. HALASI: Értékkörzés a Váci 26–34.

terek új funkciót kaptak, de a felújításon egyként gondolkozó és dolgozó résztvevőknek sikerült átmenteni az épület értékeit és ezáltal az eredetivel azonos színvonalúvá vált az új épülettömb. A kvalitásos főhomlokzati kovácsoltvas kapuk és lámpatartó konzolok formakezelése a barokk és a szecessziós stílus között vannak félúton (14. kép). Lehoczky János Alpár egészen új oldalával ismerkedett meg ennek a megbízásnak köszönhetően. Alpár Ede „keze szüntelen iparkodása nyomán teljes természetességgel úgy bomlottak ki a levelek, úgy pattantak ki a rügyek és fakadtak virággá, mint ápolt gyümölcsösben a termést érlelő fáké. Fáradozása nem volt hiábavaló, mert lenyűgöző műve a natúra minden szépségét hordozó vasból teremtett parányi kertet idéz.”⁴⁸ A rusztikus kovácsolást ötvösséggel társította. A hajszálpontosan megformált, valóságosan természetes növényi díszek élettel telik – a levelek finom erezete, a fa évgyűrűi, a hajtások csavarodó kocsányai, a gallyak burkának repedései, a nyiladozó virágbimbók – nagyfokú technikai bravúrról árulkodnak. „A kapu [...] ütközőpántjának gyémántmetszéssel osztott kötélfonat díszét az időjárás megviselte, a lámpakonzol növényi ornamentikával övezett kartusa csaknem szitává silányult. A pálcatagok gyöngysordíszét, a kosárfékek kosszarvvégződésű csigáit, ovális cseppsorát, a domborítással tagolt mélyített erezésű leveleket, szirmokra bomló virágokat és bimbókat durva festékréteg tompította, féméhes rozsdá marta.”⁴⁹ A Lehoczky-műhely alapvető célját képezte Alpár nagy volumenű művének egykori formavilágát megmenteni és bemutatni a jelen eszközeivel. Visszaadták az emléktárgy hiteles formáját, érzékelhetővé tették finom tagozatainak látványát, és még időtállóbbá is tették azt. A Lehoczky-műhely szakmai hozzáértését, felkészültségét mutató, kiválóan konzervált Váci utcai fő- és mellékapuk, a kandelláberék és a két 3,5 méteres horganylemez szobor⁵⁰ annyira lenyűgözték a megbízókat, hogy a bankszékház

14. kép
Magyar Külkereskedelmi Bank-egykori Tiszti Kaszinó
főhomlokzata, Budapest, 1995–1996
(A szerző felvétele)

⁴⁸ PEREHÁZY: A művészi kovácsoltvas 10.

⁴⁹ PEREHÁZY: A művészi kovácsoltvas 29.

⁵⁰ A Váci utcai homlokzat két oldalt lévő fülkéiben egy-egy muskétás látható, Frank Kálmán alkotásai. A két katona egyenruhája és fegyverzete eltér, míg a baloldali kalapot és kardot visel, a jobboldali sisakot és vértet, kezében pedig muskétát tart.

Veres Pálné utcai homlokzatának három új kapujának tervezésére és kivitelezésére is őket kérték fel (15. kép). Itt a vízszintes kötegbe összefogott vaspálcákat Lehoczky könnyedebb, egyenletes ritmusú függőleges párhuzamosokká hajlítja és vezeti végig azokat egészen a kapu határozott keretéig. Itt a hagyományos, barokkra jellemző csigavonalak helyett egy gyűrűn átbújtatva, cipőnyelvként rögzíti azokat. Ehhez a munkához igen hasonló formakezelésű a Párizsi Magyar Intézethez tervezett, 1992–1993 között készült karcsú főbejárati kapu.

Már az ezredforduló után, de annak legelején újabb megtisztelő feladat elé állították a Lehoczky-műhelyt. A Gresham-palota is azon szerencsés fővárosi épületek sorába tartozik, amely megélhetette 1999–2004 között zajló szakszerű rekonstrukcióját. Az eredeti, Quittner Zsigmond és Vágó József tervei alapján megvalósult, arany mozaikoktól szikrázó palotát 1907-ben adták át. Nemcsak építőművészeti szempontból kimagasló teljesítménye ez az épület a századfordulónak, hanem iparművészeti is. A tervezők ugyanis a korszak legkiválóbb szakembereit keresték meg, hogy legyenek segítségükre az épület pompájának emelésében, nevezetesen Maróti Gézát, Róth Miksát, Telcs Edét és Jungfer Gyulát.⁵¹ Jungfer a legnagyobb pesti műlakatos dinasztia oszlopos tagja volt, munkásságát a századfordulón Európa-szerte elismerték.⁵² A három óriási szecessziós pávás kaput három év alatt készítette el (16. kép). Hazánkban a szecesszió erősen népi ihletésű volt, a fenti kapuk remek példái annak, ahogyan a vasművességben a florális ornamenteket az idegen forma hazai változatával ötvözték. A vertikálisan és horizontálisan is hármas tagolású kapuk koronázó, félköríves lezárása a leglátványosabb. A három

15. kép

Magyar Külkereskedelmi Bank-egykori kaszárnya új tervezésű kapuja, Budapest, 1995–1996
(A szerző felvétele)

⁵¹ CSORDÁS: Pávák palotája 21–23.

⁵² „Jungfer Gyula a korszak legnagyobb magyar mestere, igazi lakatos művésze, vele új korszak kezdődik a magyar kovácsoltvas-művességben. Neve elválaszthatatlan az európai vasművességtől. A reprezentáció igényével épülő paloták, középületek soránál szerepel és az építészek méltó társukat találják benne. Tündöklő ragyogással járta pályáját, munkássága átível az eklektikából a szecesszióba, széles regiszterű oeuvre-jében az architektúra részét alkotó díszlakatos munkák éppen úgy megtalálhatók, miként a lakást díszítő vagy használati célokat szolgáló iparművészeti tárgyak.” PEREHÁZY: Az európai kovácsoltvas-művesség története 281. „Alkotásait műipari mintalapok folyamatosan közzétették, és műhelye a műlakatosképzés fontos színhelye volt; e kor legtöbb műlakatos közvetlenül vagy közvetve tőle tanult.” PEREHÁZY: Magyarországi kovácsoltvas-művesség 46.

domborított páva elrendezése egy hatalmas timpanon lezárására szolgáló dús ornamentális akrotérion sziluettjét adja ki. A három kapu restaurálása és részben rekonstruálása János és Tivadar számára nyolchónapos munkát jelentett. Először szétszerelték és gondosan megtisztították azokat, majd az elpusztult vagy használhatatlan elemek újrakovácsolása vette kezdetét. A Széchenyi téri és Zrínyi utcai kapuk koronázó része viszonylag épen megmaradt, azonban a Mérleg utcait teljesen újra kellett alkotni. A végén mindhárom kaput korrózióvédelemmel látták el. A restaurálás és rekonstruálás mellett itt is kaptak új megbízásokat. 2005-ben pedig Lehoczky János és fia Építőipari Nívódíjat kaptak a Gresham-palotához kapcsolódó munkájuk elismeréseként.

A 2000-es évek közepén, az 1900-as századforduló nagyjai közül Forreider József munkájával is volt szerencsájük közelebbről megismerkedni. A Magyar Újságírók Országos Szövetségének (MÚOSZ) új székháza 2010-ben nyitotta meg kapuit a VI. kerületi Vörösmarty utcában a felújított és átépített egykori Keglevich-házban. Az eredeti épület 1888–1889 között épült Kanitz Lipót iparos megbízásából, a terveket Bachmann Károly készítette. Feltételezhetően még ehhez az épülethez rendelték meg azokat a kovácsoltvas munkákat, amelyeket 2008–2009-ben a Lehoczky-műhelynek módjában állt restaurálni. Az egyemeletes ház kovácsoltvas kapuját stílusjegyei alapján feltételezhetően a Forreider és Schiller cég készítette (17. kép). Forreiderben a szecessziós vasművesség legkiemelkedőbb egyéniségét tisztelhetjük, amit az eredeti kapu, az erkélyrács és lépcsőházi korlát művészi kialakítása is méltán igazol. Formavilágában még felsejlik a francia art nouveau vonalvezetése, de annak már magyar díszítőmotívumokkal gazdagított változata (napraforgó, mákgubó, gesztenye).

16. kép
Gresham palota pávás kapuja,
Budapest, 2001–2002
(A szerző felvétele)

17. kép
Magyar Újságírók Szövetségének
restaurált kapuja Budapest, 2008
(A szerző felvétele)

Saját tervezésű és kivitelezésű munkáiból több, iparos tanulókrészére készült mintalapon is megjelent. Művei kivételesen természetközeli és nagyon részletgazdagok, plasztikusak, szinte egyedülálló módon volt képes ötvözni a szecessziós vonalvezetést a magyaros mintákkal.⁵³

18. kép

Országház, Kossuth téri kapuegyüttese, Budapest, 2012–2014
(A szerző felvétele)

A 2010-es évek elején az Országház rekonstrukciójának több ízben is részese lehetett a Lehoczky-műhely, a Kossuth téri kapuk, az épület nyugati és déli oldalán lévő kandeláberek és a szellőző kútjainak restaurálása során (18. kép). Ezeket a filigrán, gazdagon díszített neogótikus műremekeket ugyancsak Jungfer Gyula és műhelye készítette Steindl Imre és Foerk Ernő tervei alapján. A Parlament restaurálásával párhuzamosan végezték az edelényi L’Huillier–Coburg-kastély kovácsoltvas kapuegyüttesének restaurálását is. Az edelényi birtokon Jean-François L’Huillier 1716-ban kezdte el a kastély építését. A gróf halála után felesége Santa Croce Maria Magdalena fejezte be azt 1730-ban. 1820 után a Szász-Coburg hercegi család tulajdonába került a kastély, akik 1910–1913 között jelentősebb átépítést végeztek Ray Rezső Vilmos tervei alapján. Ekkor készültek az előudvart körülzáró íves, földszintes szárnyak, amelynek részét képezi az a kapuegyüttes, amit Mátrai Zoltán (1872–1948) műlakatos 1912-ben készített (19. kép).⁵⁴ Mátrai a bécsi Belvedere díszkapujának szerényebb átíratát készítette el ide. A neobarokk, architektonikus felépítésű kapuegyüttesét egyaránt kovácsoltvas és kőpillérek fogják közre és íves párkány zárja le. A három kovácsoltvas kapu közül a középső a legnagyobb, a két oldalsó gyalogkapu kisebb. Többféle vasat használt, vastag négyzetvasból van a kapu váza, vékony laposvasból a dí-

⁵³ Mesterei voltak Jungfer Gyula, Páder Nándor és Lepter János. Miután Forreider József (1870–1940) önállósította magát, 1899-ben Schiller Rezső lakatosmesterrel társasviszonyba lépett, és együtt működtek az épület-, mű- és díszműlakatos ipart. (1915-től külön folytatták tovább tevékenységüket.) 1925-ben Forreider elsőként nyerte el az aranykoszorús műlakatos mester címet is. Ismertebb művei: Szent István krt. 10., Hold utca 6. kapuja, Zala György villa kovácsoltvas ablakrácsa, marosvásárhelyi Kultúrpalota kovácsoltvas elemei. PEREHÁZY: Forreider József 451–464.

⁵⁴ Mátrai Zoltán Kassán Rukovszky János lakatosmesterhez került 1887-ben inasként, majd 1891-ben Budapestre jött és Jungfer Gyula műhelyében helyezkedett el mint segéd. A vas művészi formálását itt sajátította el. A 90-es évek közepén egy évet Berlinben, másfél évet Párizsban töltött, előbb mint műlakatos segéd, később csoportvezetőként. 1901-ben önállósította magát, és 1902-ben szerepel első ízben a budapesti lakatosmesterek jegyzékében. 1906-ban a milánói nemzetközi kiállításon díjat nyert. Jelentős munkái: Budapesten az egykori Ritz szálló díszlakatos munkái, V. kerület, Irányi u. 21–23. sz. ház vasrácsos kapuja, lépcső és függőfolyosó rácsa, Torda, Fejedelmi Curia díszműkovácsolással készült rácsai.

19. kép

L'Huillier-Coburg-kastély kovácsoltvas kapuegyüttes
restaurálása, Edelény, 2012-2014
(A szerző felvétele)

elegáns indás-csigás szalagokkal domborított palmettákkal díszített kapurészlet is a koronás címerben záródó, koronázó részre irányítja a figyelmet. A kastély összes kovácsolt-, illetve öntöttvas munkáját (két erkélykorlátot, öntöttvas címet, valamint a gyertyatartókat is) a Lehoczky-műhely restaurálta.

A 2010-es évek zárásaként a Lehoczky-műhely az 1783–1784 között épült pápai Esterházy-kastély, II. világháború végén eltűnt kapuegyüttesének rekonstrukciójával került ismét reflektorfénybe. Az U alakú egyemeletes, késő barokk kastély az 1752-ben lebontott pápai vár alapjainak felhasználásával épült fel. Építtetője Esterházy Ferenc (1715–1785), tervezője Franz Anton Pilgram (1699–1761) volt. A kastély kapuja eredetileg a párizsi királyi palota előtt állott XIV. Lajos király uralkodása (1643–1715) alatt. Ezt a palotát 1871 tavaszán felgyújtották, a megmaradt részeit pedig elárverezték. Az Esterházy család így jutott hozzá a megmaradt kapuegyütteshez, amit aztán a pápai kastélya előtt állíttatott fel Esterházy Pál (1861–1932). A kapu ékes dísz volt az Esterházy-rezidenciának a II. világháborúig, amikor is nyoma veszett. A város önkormányzata 2013-ban kérte fel Lehoczky János kovácsiparművészt az egykori kapuzat rekonstrukciós terveinek elkészítésére (20. kép). A terv több hónapig készült, majd 2019-ben érkezett el az idő, hogy életre keljen csaknem 9 hónap meg-

szítésre szolgáló részletek. A középső kapu oromzata a méretein túl a címertől és koronától lett még monumentálisabb az oldalsó kapukhoz képest, ahol a tulajdonos személyére utaló monogram látható. Akár az oromzatok tetején látható koronákról, akár a 4 ágakodó kőoroszlán fején lévő vörökről is legyen szó, mind a tulajdonos méltóságára utal. A középső oromzat alatti

20. kép

Esterházy kastély kapuegyüttesének
rekonstrukciója, Pápa, 2019
(Fotó: Lehoczky János, Lehoczky Tivadar)

feszített tempójú munka mellett. Lehoczky Tivadar francia kapuegyüttes analógiákat keresve ellátogatott a Versailles-i palotába, méretet vett az ottani kovácsoltvas barokk kapuegyüttesről, valamint Angers-ben a botanikus kert kapuját is gondosan tanulmányozta, hiszen a két helyszínen álló rácsos kapuk nagyon hasonló kialakításúak voltak a fényképeken fennmaradt kapuegyütteshez. Itt nemcsak az eredeti készítménytechnikát és szerszámokat kellett elkészíteni a megvalósításhoz, de még a méreteket is a műhelynek kellett a megvizsgált kapuk és a kapu helyének régészeti feltárása alapján kikövetkeztetni.

A fentebb bemutatott munkákon túl párhuzamosan további budapesti megbízásokat is teljesített a Lehoczky-műhely. A 2020-as évek körül kapott felkérések közül néhányat mindenképp legalább felsorolásszerűen meg kell említeni, nevezetesen Otto Wagner tervei alapján 1872-ben megvalósult Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga csillárjainak és tórafülke építményének 2019-re elkészült rekonstrukcióját. 2021-re fejeződött be az Andrássy út 47. szám alatt álló egykori neoreneszánsz Karsai-palota luxuslakásként való újjászületése kapcsán a műemlékvédelem által megtartandó kovácsoltvas és öntöttvas elemek restaurálása is.⁵⁵ Ugyancsak az Andrássy úton, a 92–94. szám alatti Bukovics Gyula tervei szerint Hübner Nándor megrendelésére 1884-ben átadott neoreneszánsz stílusú Hübnerudvar kovácsoltvas kapuját és lépcsőházi korlátjait is ők állították vissza régi pompájában idén, valamint a Szabadság tér 16. szám alatti Meinig Arthur tervei szerint épült egykori Adria-palota teljes kovácsolt- és öntöttvas elemeinek a restaurálási munkájának elvégzésével is a Lehoczky-műhelyt keresték meg. Az utóbbi nagyszabású megrendelés kivitelezése még folyamatban van.

A Lehoczky-műhelyben két életutat láthatunk összekovácsolódni. Az egyikhez az innováció és alkotói ambíció, a másikkal az egykori művészeti értékek minél tökéletesebb és hitelesebb visszaadása iránti kíváncsiság és alázat szükségeltetik. De mindkettő nélkülözhetetlen e művészeti ág életben tartásához és jó hírének öregbítéséhez. Ezért is olyan különleges, amikor a művészi kreativitás és magasfokú szakértelem egy műhelyben összpontosul.

⁵⁵ Az eredeti épület 1878 és 1880 között Freund Vilmos és Quittner Zsigmond tervei alapján valósult meg.

LEHOCZKY JÁNOS ÉS LEHOCZKY TIVADAR TANULMÁNYBAN SZEREPLŐ
MUNKÁINAK JEGYZÉKE

Szentendre:

- 2020–2021 Szerb Egyházi Múzeum kovácsoltvas kapu és kerítés (Szentendre, Fő tér 6. és Görög utca kereszteződése)
 2017–2018 Magánvilla kerítés és kapu (Szentendre, Pismány-hegy)
 1999 Saját bejárati kapu (Szentendre, Barackos út 4.)
 1992 Saját műhelykapu (Szentendre, Eper utca 1/D.)
 1975 Szerb Püspökség pincekapu-restaurálás (Szentendre, Hunyadi utca)
 1974 egykori Ferenczy Károly Múzeum belső kapu és ajtó (Szentendre, Fő tér 6.)

Vidék (Szentendrén kívül):

- 2020–2021 Eger, Szeplőtelen fogantatás Nagyboldogasszony Ferences/ Barátok templom/a kovácsoltvas munkák restaurálása (Eger, Kossuth Lajos utca 14.)
 2020 Székesfehérvár, Püspöki palota kovácsoltvas munkák restaurálása (Székesfehérvár, Városház tér 5.)
 2020–2021 Nyíregyháza, Evangélikus templom összes kovácsoltvas elem restaurálása (Nyíregyháza, Luther utca 7.)
 2018–2019 Pápa, Esterházy-kastély egykori kapuegyüttes rekonstrukció (Pápa, Fő tér 1.)
 2010–2012 Edelény, L'Huillier-Coburg-kastély kovácsoltvas munkák restaurálása (Edelény, Borsodi utca 7.)
 2009–2010 Siklós, Várbeli kovácsoltvas munkák restaurálása, új kapu (Siklós, Vajda János tér 8.)
 2001 Pannonhalma, Főapátság főbejárati kapuegyüttes restaurálása (Pannonhalma, Vár 1.)
 1999 Pannonhalma, Főapátság Arborétum kapu restaurálás (Pannonhalma, Vár 1.)
 1992 Tihany, Bencés Apátsági templom belső kapu (Tihany, I. András tér 1.)
 1991 Pécs, Magyar Külkereskedelmi Bank külső kapu (Pécs, Király utca 47.)
 1990–1992 Győr, Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár belső kapu (Győr, Káptalandomb 26.)
 1986–1987 Győr, Klostrom Szálló külső, belső kovácsoltvas munkák (Győr, Zechmeister utca 1.)
 1985 Veszprém, Német-magyar katonatemető kapuegyüttese (Veszprém, Vámosi út)
 1981–1984 Dunaújváros, Dunai Vasmű kapuegyüttese (Dunaújváros, Vasmű tér 1–3.)

Budapest:

- 2021– Adria-palota kovácsolt- és öntöttvas munkák restaurálása (V. kerület, Szabadság tér 16.)
 2020–2022 Hübner-udvar (VI. kerület, Andrássy út 92–94.)
 2020–2021 Andrássy 47. kovácsoltvas és öntöttvas elemek restaurálása és rekonstrukciója (VI. kerület, Andrássy út 47.)
 2017–2019 Rumbach Sebestyén utcai zsinagóga vaselemek rekonstrukciója (VII. kerület, Rumbach Sebestyén utca 11–13.)
 2016–2020? Magyar Sarutlan Kármelita rendház és templom kovácsoltvas elemek restaurálása, új kapu (XIII. kerület, Huba utca 12. és Rózsafa utcasarok)

- 2016 Gresham Palota új kovácsoltvas árnyékoló és teraszkorlát II. ütem (V. kerület, Széchenyi István tér 5–6.)
- 2013–2014 Országház Ny-i, D-i oldal kandeláberek, szellőző kutak, restaurálása (V. kerület, Kossuth tér 1–3.)
- 2012–2013 Országház Kossuth téri kapu restaurálása (V. kerület, Kossuth tér 1–3.)
- 2011 Gresham Palota új kovácsoltvas árnyékoló és korlát, I. ütem (V. kerület, Széchenyi István tér 5–6.)
- 2008–2013 Budavári Nagyboldogasszony- (Mátyás-) templom kovácsoltvas munkáinak restaurálása (I. kerület, Szentháromság tér 2.)
- 2008–2009 Magyar Újságírók Szövetség új székházának kapu és korlát restaurálása (VI. kerület, Vörösmarty utca 47/A.)
- 2008 Budapesti Urunk Színeváltozása és Boldog Salkaházi Sára templom kovácsoltvas és bronz kapui (XV. kerület, Pattogós utca 1.)
- 2001–2002 Gresham Palota 3 db pávás kapu restaurálása és rekonstruálása, új passzázs-rács (V. kerület, Széchenyi István tér 5–6. – Zrínyi utca 1. – Mérleg utca 2.)
- 2001 Fővárosi Operett színház előtető restaurálás, új tervezésű kapuegyüttesek és lámpák (VI. kerület, Nagymező utca 17. – Mozsár utca 3-5.)
- 1995–1996 Magyar Külkereskedelmi Bank - egykori Tiszti Kaszinó kovácsoltvas munkák restaurálás, új kapuk (V. kerület, Váci utca 38. – Irányi utca 14–16. – Veres Pálné utca 1. – Duna utca 5–7.)
- 1986–1992 egykori Magyar Királyi Postatakarékpénztár (ma Magyar Államkincstár) székház restaurálása és rekonstrukciója (V. kerület Hold utca 4. – Kiss Ernő utca 4. – Perczel Mór utca 3.)
- 1976 Hilton szálló három kapuja és rácsa (I. kerület, Hess András tér 1–3.-Ibolya utca – Szentháromság tér)

Külföld

- 2006 új Müncheni Zsinagóga bronz kapuja (München, Szent Jakab tér)
- 2000 EXPO 2000 Magyar pavilon VIP kapuja (Hannover)
- 1992–1993 Magyar Intézet főbejárati kapuja (75006 Párizs, 92 Rue Bonaparte utca 92.)

SZAKIRODALOM

- AY: Gitter als Kunst = Ay: Gitter als Kunst. Deutsche Bauzeitung 115. (1981:1) 6.
- ÁFRA: A magyar iparostanonc oktatás = ÁFRA NAGY JÁNOS: A magyar iparostanonc oktatás története. (Ipari szakkönyvtár 33–35.) Budapest, 1940.
- BAUR-HEINHOLD: Schmiedeeisen Gitter = MARGARETE BAUR-HEINHOLD: Schmiedeeisen Gitter, Tore und Geländer. München, 1977.
- BÁRÁNYNÉ: Régi magyar vasművesség = BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL MAGDA: Régi magyar vasművesség. Budapest, 1941.
- BIEBER: Kovácsművészet = BIEBER KÁROLY: Kovácsművészet. Budapest, 1963.
- BLASKÓNÉ: Mintarajztanodától a képzőművészeti = BLASKÓNÉ MAJKÓ KATALIN: Mintarajztanodától a képzőművészeti egyetemig. Az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde alapítása. Terézváros Budapest szívében: fényképek és tények a világvárosból. Budapest, 1998.
- BOROS – SOPRONI – SZOMBATHY: Szentendre = BOROS LAJOS – SOPRONI SÁNDOR – SZOMBATHY VIKTOR: Szentendre. Budapest, 1977.
- BRAUN-FELDWEIG: Schmiedeeisen und Leichtmetall = WILHELM BRAUN-FELDWEIG: Schmiedeeisen und Leichtmetall am Bau. Ravensburg, 1955.
- BREDÁCS: A hazai művészeti tehetségfejlesztés = BREDÁCS ALICE: A hazai művészeti tehetségfejlesztés iskolarendszere. Neveléstörténet 8. (2011:1–2) 5–30.
- CSORDÁS: Pávák palotája = CSORDÁS LAJOS: Pávák palotája: a szállodává alakított Gresham. Budapest 5. (2004) 21–23.
- DAM: Kovácsok a Művészetmalomban = JOHAN VAN DAM: Kovácsok a Művészetmalomban. Városképek 1. (2004:1–2) 28–29.
- E. Z.: A vas vonzásában = E. Z.: A vas vonzásában Beszélgetés Lehoczky János vaskovácsművésszel. (sic!) Ferencváros 4. (1994:1) 12–13.
- EDVI: Vas- és fémipar = EDVI ILLÉS ALADÁR: Vas- és fémipar. (Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye 7.) Szerk. MATLEKOVITS SÁNDOR. Budapest, 1898. 239–326.
- Edvi Illés Aladár = „Edvi Illés Aladár” szócikk. KENYERES ÁGNES (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, 1967. 410.
- FARKAS: A vas metamorfózisa = FARKAS ÁDÁM: A vas metamorfózisa Lehoczky János kovácsművészetéről. Magyar Iparművészet 1. (2004) 18–22.
- FEKETE: A Magyar Hajó Hannoverben = FEKETE JUDIT: A Magyar Hajó Hannoverben – a hannoveri kiállítás magyar pavilonja. Magyar Iparművészet 4. (2000) 11–15.
- HALASI: A kapu a legjobb = HALASI RITA: A kapu a legjobb cégér. Átrium 6. (2001) 40–44.
- HALASI: A Lehoczky műhely = HALASI RITA: A Lehoczky műhely. Átrium 4. (1997) 84–88.
- HALASI: Értékkörzés a Váci = HALASI RITA: Értékkörzés a Váci utcában. Átrium 2. (1997) 26–34.
- HALASI: Lehoczky János kovácsoltvas = HALASI RITA: Lehoczky János kovácsoltvas térplasztikái. Magyar Iparművészet 2. (1999) 7–10.
- HALASI: A vas metamorfózisa = HALASI RITA: A vas metamorfózisa. Figyelő 47. (2003) 51.
- KASSOVITZ: Vendégségben = KASSOVITZ LÁSZLÓ: Vendégségben. Kézműves Magazin 4. (1995) 8–9.
- KRISTÓFI: Seregi György = KRISTÓFI ÁKOS: Seregi György. Budapest, 2016.
- KOCZOGH: A vas művészete = KOCZOGH ÁKOS: A vas művészete. Múzsák: Múzeumi Magazin 5. (1974:4) 15–17.
- KOCZOGH: A vas művészete: Lehoczky János = KOCZOGH ÁKOS: A vas művészete: Lehoczky János. Magyar Építőművészet 34. (1986:3) 60.

- KOCZOGH: Mai kovácsművészet = KOCZOGH ÁKOS: Mai kovácsművészet. Művészet 18. (1977:7) 30–33.
- KOCZOGH: Mai magyar iparművészet = KOCZOGH ÁKOS: Mai magyar iparművészet. Fémművesség. Budapest, 1977.
- KOCZOGH: Szép tárgyak dicsérete = KOCZOGH ÁKOS: Szép tárgyak dicsérete – A tárgyak világa. Budapest, 1978.
- KOMÁRIK: In memoriam = KOMÁRIK DÉNES: In memoriam. Műemléklap 5. (2001:1–2) 31.
- LADÁNYI: Szentendrei cégek = LADÁNYI ISTVÁN: Szentendrei cégek. Élet és Tudomány 33. (1978:14) 443.
- PEREHÁZY: A művészi kovácsoltvas = PEREHÁZY KÁROLY: A művészi kovácsoltvas munkák a Magyar Külkereskedelmi Bank székházán, Alpár Ede és Lehoczky János alkotásai. Budapest, 1999.
- PEREHÁZY: A szecesszió vasművességének = PEREHÁZY KÁROLY: A szecesszió vasművességének formái és mesterei a fővárosban. Művészettörténeti Értesítő 26. (1977:1) 10–20.
- PEREHÁZY: Alpár Ede = PEREHÁZY KÁROLY: Alpár Ede műlakatos (1859–1912). Műemlékvédelem 32. (1989:1) 35–40.
- PEREHÁZY: Az európai kovácsoltvas-művesség = PEREHÁZY KÁROLY: Az európai kovácsoltvas-művesség története. Budapest, 1984.
- PEREHÁZY: Az európai kovácsoltvas-művesség története = PEREHÁZY KÁROLY: Az európai kovácsoltvas-művesség története. Budapest, 2006.
- PEREHÁZY: Bieber Károly = PEREHÁZY KÁROLY: Bieber Károly, vasműves. Építés- és építészettudomány 25. (1995:1–2) 133.
- PEREHÁZY: Budapest utolsó száz = PEREHÁZY KÁROLY: Budapest utolsó száz esztendejének kovácsoltvas-művessége és jelentősebb mesterei. Építés- és építészettudomány 8. (1976:3–4) 349–407.
- PEREHÁZY: Cégekről = PEREHÁZY KÁROLY: Cégekről. Műemlékvédelem 6. (1962:2) 103–107.
- PEREHÁZY: Egy aranykoszorús budapesti = PEREHÁZY KÁROLY: Egy aranykoszorús budapesti műlakatos: Sima Sándor. Műemlékvédelem 30. (1986:1) 62–68.
- PEREHÁZY: Forreider József = PEREHÁZY KÁROLY: Forreider József vasműves iparművész (1870–1940 körül). Építés- és építészettudomány 20. (1989:3–4) 451–464.
- PEREHÁZY: Jelenkori kovácsműves = PEREHÁZY KÁROLY: Jelenkori kovácsműves alkotások. Családi ház 3. (1997) 44–45.
- PEREHÁZY: Jungfer Gyula és iparművészeti = PEREHÁZY KÁROLY: Jungfer Gyula és iparművészeti fémárugyára. Építés- és építészettudomány 11. (1979:3–4) 285–357.
- PEREHÁZY: Jungfer Gyula = PEREHÁZY KÁROLY: Jungfer Gyula kovácsművész. Budapest 16. (1978:4) 24–27.
- PEREHÁZY: Kovácsoltvas-művességünk = PEREHÁZY KÁROLY: Kovácsoltvas-művességünk története kutatásának és művelésének jelenlegi helyzete. Pávilon 8. (1993) 94–101.
- PEREHÁZY: Kovács József = PEREHÁZY KÁROLY: Kovács József 1945–1994. Budapest, 1997.
- PEREHÁZY: Magyarországi kovácsoltvas-művesség = PEREHÁZY KÁROLY: Magyarországi kovácsoltvas-művesség. Budapest, 1982.
- PEREHÁZY: Művészképzés a Bach-korszaktól = PEREHÁZY KÁROLY: Művészképzés a Bach-korszaktól a II. világháborúig. Művészettörténeti Értesítő 27. (1978:1) 58–66.
- PEREHÁZY: Stílus és technika = PEREHÁZY KÁROLY: Stílus és technika a kovácsoltvas művészetében. Budapest, 1986.
- PEREHÁZY: Törekvések a mai = PEREHÁZY KÁROLY: Törekvések a mai magyar művészi vasművességben. Építés- és építészettudomány 26. (1997:3–4) 319–338.
- PRÜFER – PRÜFER: Präsentieren ist das = BERNHARDT PRÜFER – THERESIA PRÜFER: Präsentieren ist das A und O. Hephaistos 3. (1996:4) 16–23.
- RÁDAY: Sorsot vált = RÁDAY MIHÁLY: Sorsot vált a Lánchíd palotája. Budapest 28. (2005:1) 18.

- ROPER: Back page = EMMA ROPER EVANS: Back page the Iron man. Where Budapest 8. (2000:10) 52.
- ROTH: Neue Schmiedeformen = EDWIN ROTH: Neue Schmiedeformen. München, 1962.
- SÁRÁDI: Művészi kovácsolás = SÁRÁDI KÁLMÁN: Művészi kovácsolás. Budapest, 1970.
- Sáradi Kálmán = „Sáradi Kálmán” szócikk. KENYERES ÁGNES (szerk.): Magyar Életrajzi Lexikon. Budapest, 1994. [1978–1991] 778.
- SEREGI – IFJ. SEREGI: Iparművészet 1100 fokon = SEREGI GYÖRGY – IFJ. SEREGI GYÖRGY: Iparművészet 1100 fokon. Kovácsolás a mai Magyarországon. Budapest, 2002.
- TÍMÁRNÉ: Számvetés = TÍMÁRNÉ BALÁZSY ÁGNES: Számvetés. A múzeumi tárgyrestaurátorok képzése Magyarországon. Magyar Múzeumok 2. (1996:3) 47–52.
- VADAS: A magyar iparművészet = VADAS JÓZSEF: A magyar iparművészet története a századfordulótól az ezredfordulóig. Budapest, 2014.
- VADAS: Lehoczky János = VADAS JÓZSEF: Lehoczky János: A vas metamorfózisa. Szentendre, 2002.
- VADAS: Öntött- és kovácsoltvas = VADAS JÓZSEF: Öntött- és kovácsoltvas. Szép 2. (2002:3) 43–45.
- VARGA: Gondolatok a magyar szecessziós = VARGA VERA: Gondolatok a magyar szecessziós iparművészetről. In: Lélek és forma – Magyar Művészet 1896–1914. Szerk. ÉRI GYÖNGYI – MOLDOVÁN TAMÁS – TÓTH ÁGNES. Budapest, 1986. 39–44.
- WAGNER: Bajor zsinagóga = WAGNER ISTVÁN: Bajor zsinagóga magyar bronzkapuja. Élet és Irodalom 50. (2006:44) 29.
- ZUB: Kovácsoltvas-művesség = GLEB ZUB: Kovácsoltvas-művesség. Budapest, 2002.

SAJTÓ

- Á. SZABÓ: Lehoczky János műhelyében = Á. SZABÓ JÁNOS: Lehoczky János műhelyében kovácsolt kapu készül. Fejér Megyei Hírlap 39. (1983:141) 5.
- BÁRSONY: Még a sánta isten = BÁRSONY ÉVA: Még a sánta isten is csettintene – Elkészült a Vár új ékessége. Népszava 122. (1994:31) 11.
- BERTALAN: A kovácsoltvas művészete = BERTALAN L.: A kovácsoltvas művészete – Lehoczky János celldömölki tárlatáról. Vas Népe 22. (1977: 249) 5.
- BIEBER: Újra a magyar = ID. BIEBER KÁROLY: Újra a magyar kovásművészetről. Magyar Nemzet 49. (1986:88) 4.
- CSORDÁS: Burjánzó vas napraforgók = CSORDÁS LAJOS: Burjánzó vas napraforgók. Népszabadság 67. (2009:247) 10.
- CSORDÁS: A Hollóskapu figurái = CSORDÁS LAJOS: A Hollóskapu figurái. Népszabadság 61. (2003:220/2) 12.
- Díjak a magyar művészetért. Népszabadság 53. (1995:35) 29.
- Ferenczy Noémi-díj. Népszava 122. (1994:61) 12.
- F. J. Gy.: Az Expo 2000 = F. J. Gy.: Az Expo 2000 első szponzorai. Népszabadság 58. (2000:41) 14.
- HAJDÚ: Klostrom – belülről = HAJDÚ ÉVA: Klostrom – belülről. Magyar Nemzet 50. (1987:280) 4.
- HORVÁTH: Biennálé Velencében = HORVÁTH ÉVA: Biennálé Velencében – szerb püspökség kovácsoltvas pincekapuja. Pesti Műsor 25. (1976:32) 2–3.
- ILLISZ: Palotánk új kapuja = ILLISZ L. LÁSZLÓ: Palotánk új kapuja. Mai Nap 6. (1994:36) 5.
- JÁMBORNÉ: Kéttonnás kapuk árnyékában = JÁMBORNÉ BENKEI ILDIKÓ: Kéttonnás kapuk árnyékában. Múterem (műhely) látogatáson Lehoczky Jánosnál. Szentendre és Vidéke 12. (1998:5) 5.

- KERTÉSZ: Szolgáltató iparművészek = (kertész): Szolgáltató iparművészek. Magyar Nemzet 50. (1987:295) 6.
- KOCZOGH: Ötvösök és fémmunkások = KOCZOGH ÁKOS: Ötvösök és fémmunkások Miskolcon. Népszava 104. (1976:268) 5.
- Kolduskapu. Magyar Hírlap 27. (1994:255) 6.
- Kovácsoltvas és modern architektúra. Magyar Nemzet 66. (2003:274) 15.
- Lehoczky János. Népszava 94. (1966:157) 4.
- Lehoczky János az ország egyik legfiatalabb restaurátora Szentendre Ferenczy Múzeumában dolgozik. Esti Hírlap 11. (1966:174) 2.
- Lehoczky János kiállítás. Profil 6. (1981:4) 36.
- LOVASS: Négy évtizede = LOVASS ILDIKÓ: Négy évtizede a vaskapuk mestere. Szabad Föld 59. (2003:49) 23.
- LUDWIG: A kovácsoltvas varázsa = LUDWIG EMIL: A kovácsoltvas varázsa. A Hilton szállótól a Gresham palotáig. Kiállítás Lehoczky János munkáiból. Magyar Nemzet 67. (2004:262) 15.
- LUDWIG: Díszkapuk alkonya = LUDWIG EMIL: Díszkapuk alkonya? Magyar Nemzet 69. (2006:352) 5.
- Magyar Arany Érdemkereszt. Népszava 141:63 (2014) 13.
- (mol-) Újrafelfedezésre várva – Lehoczky János a kovácsolt vas lehetőségeiről. (sic!) Esti Hírlap 30. (1985:61) 2.
- MOLNÁR: A szentendrei tűzikovács = MOLNÁR ZSOLT: A szentendrei tűzikovács. (sic!) Pest Megyei Hírlap 20. (1976:27) 4.
- MOLNÁR: A tűzikovács = MOLNÁR ZSOLT: A tűzikovács. (sic!) Magyar ifjúság 19. (1975:52) 22–24.
- Művészeti díjak. Népszabadság 52. (1994:61) 22.
- O. Cs.: Rekonstruálták a Gresham = O. Cs.: Rekonstruálták a Gresham pávás kapuit. Népszabadság 60. (2002:144) 35.
- PELLIONISZ: Lehoczky János = PELLIONISZ VALÉRIA: Lehoczky János a „vasverő”. Magyar ifjúság 29. (1985:20) 6.
- Rekonstruálták a Gresham pávás kapuit. Népszabadság 60. (2002:144) 3–5.
- SCHELKEN: Az ötvös-kovácsművész = SCHELKEN PÁLMA: Az ötvös-kovácsművész műhelyében. Új Ember 50. (1994:25) 6.
- TAHI: Tűzzel-vassal = TAHI DITTA: Tűzzel-vassal. Heti Válasz 3. (2003:50) 52–53.
- Tárlat. Népszava 113. (1985:103) 12.
- Tűzikovácsoló iparművész – kiállítás a Jurisics-vár galériájában. Népszabadság 35. (1977:26) 8.
- Vasmű-remekmű. Vasárnapi Hírek 1. (1985:7) 1.
- WAGNER: A mesterkovács művészete = WAGNER ISTVÁN: A mesterkovács művészete. Magyar Hírlap 9. (1976:37) 4.
- WAGNER: A vas metamorfózisa = WAGNER ISTVÁN: A vas metamorfózisa. Magyar Hírlap 36. (2003:283) 14.
- WAGNER: Műtárgyak orvosai = WAGNER ISTVÁN: Műtárgyak orvosai. A restaurálás műhelytitkai. Magyar Hírlap 9. (1976:160) 6.
- WAGNER: Schmiedehandwerker János = WAGNER ISTVÁN: Schmiedehandwerker János Lehoczky stellt aus die Metamorphose des Eisens. Budapesti Zeitung 5. (2003:49) 13.

THE ART OF WROUGHT IRONWORKING THROUGH
THE WORK OF THE BLACKSMITH APPLIED ARTIST JÁNOS LEHOCZKY
AND THE METAL RESTORER TIVADAR LEHOCZKY

This study aims to give a brief overview of the development of wrought iron art and to present the creative work of János Lehoczky, a blacksmith and metalworker living in Szentendre, and the restoration and reconstruction work he has carried out together with his son Tivadar Lehoczky.

János Lehoczky (1942–) learnt the craft of forging from Károly Bieber, then combined it with his experience as a restorer at the Ferenczy Károly Museum in Szentendre, where he founded his workshop in 1965. By the mid-1980s, the blacksmith artist had created his world of forms and language, drawing on medieval wrought iron art and exploiting one of the most important programmes of modernism, the idea of materialism, according to which the material itself is the source of aesthetics. He created a new aesthetic image for the art of iron.

In 1987, his son Tivadar began his studies as a blacksmith with him. After apprenticeships in Austria (Walfried Huber) and France (Orgazzi), he learned the art of goldsmithing and graduated in 2004 as a master metal conservator at the Hungarian National Museum.

In 1996, father and son founded together the LEHOCZKY Kovács-iparművész és Restaurátor Ltd. in Szentendre, which to this day, in addition to his creative activity, has been commissioned by the state and the churches all over the country and abroad to carry out numerous prestigious restoration/reconstruction projects.

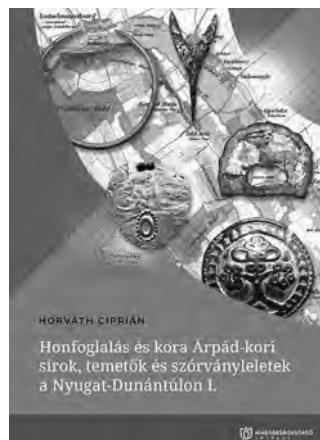
In the Lehoczky workshop, we can see two life stories forging together. The first requires innovation and creative ambition, while the second requires curiosity and humility to reproduce the artistic values of the past as perfectly and authentically as possible. Nevertheless, both are essential to keep this art form alive and to enhance its reputation. That is why it is so special when creativity and excellence in craftsmanship come together in one workshop.

Szilvia Pálinkás

HORVÁTH CIPRIÁN
HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SÍROK,
TEMETŐK ÉS SZÓRVÁNYLELETEK A NYUGAT-DUNÁNTÚLON I.
(A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 52.)
Budapest, 2022.

Bene vitéz sírjának 1834-es felfedezésével¹ fellendült a honfoglalás kori emlékek, elsősorban sírok, temetkezések iránt az érdeklődés. Újabb és újabb, immár honfoglalóként azonosítható sírokat ismertek meg, jobb esetben pedig tártak fel. Az ezekből kinyert információmennyiség közzététele és feldolgozása már a századforduló idején összefoglaló munkákat eredményezett a témában.² Az 1960-as évektől a folyamatosan bővülő lelőhelyek és leletanyagok leletkataszterként való közreadása is előtérbe került.³ Ennek nyomán a '90-es évek végétől pedig a Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga címet viselő korpusz-sorozat is útjára indult, mely a Kárpát-medence egy-egy kisebb-nagyobb régiójában fellelhető honfoglalás és kora Árpád-kori temetkezéseket, illetve szórvány leleteket igyekezett minél teljesebben felgyűjteni és közzétenni, egyre egységesebb formát öltve.⁴

A recenzált mű szerzőjének tollából született e sorozat három kötete is (Győr és Moson megyék, Nógrád megye, Borsod, Abaúj és Zemplén megyék).⁵ Jelen munkája ezek folytatásának tekinthető mind tartalmilag, mind pedig szerkezeti felépítését tekintve. Győr-Moson-Sopron megye 6 lelőhelyének (Himod–Káposztáskertek, Páli–Kavicsbánya, Rábacsanak–Alsógyep-dűlő, Sopron–Bécsi-domb, Szakony–Kavicsbánya, Veszvény–Tormostyán-dűlő) honfoglalás és kora Árpád-kori sírjait, szórványleleteit hivatott bemutatni, mely a cím számozásából ítélve a jövőben még bővülni fog. Felépítése követi a korpuszokét, azaz minden lelőhely rövid, a lelőköri körülményeket bemutató bevezetőjét a sírleírások, illetve ahol erre nem volt mód, leletleírások követik, majd a temető vagy lelőhely értékelése zárja

¹ JANKOVICH: Egy magyar.

² PL. HAMPEL: A honfoglalás kor.

³ FÉK; KISS: Baranya megye.

⁴ RÉVÉSZ: A karosi honfoglalás kori; KISS: Baranya megye; M. NEPPER: Hajdú-Bihar megye; ISTVÁNOVITS: A Rétköz Honfoglalás; RÉVÉSZ: Heves megye; GÁLL: Az Erdélyi-medence; TÓTH: A nyíri Mezőség; HORVÁTH: Győr és Moson megyék; KOVÁCS: Taktaköz 10–11. századi; GALLINA – VARGA: Kalocsai Sárkőz; HORVÁTH: Nógrád megye; KOVÁCS: Magyarhomorog–Kónya-domb; RÉVÉSZ: A 10–11. századi; HORVÁTH: Borsod, Abaúj és Zemplén.

⁵ HORVÁTH: Győr és Moson megyék; HORVÁTH: Nógrád megye; HORVÁTH: Borsod, Abaúj és Zemplén.

az egyes fejezeteket. A felhasznált szakirodalom és az angol nyelvű összefoglaló után, a függelékben, két további tanulmány került publikálásra Szakony–Kavicsbánya lelőhely archeogenomikai adatairól,⁶ illetve lómaradványainak vizsgálatáról.⁷ Végül, de nem utolsósorban pedig 41 képtábla zárja a kötetet, a benne szereplő rajzokat 83 szövegközi fotó és ábra egészíti ki.

Az egyes lelőhelyeket bemutató fejezetek hossza a lelőhely gazdagságától, a dokumentáció részletességétől és az esetleges feldolgozottság állapotától függően változatos. Természetesen a csupán szórványleleteket szerepeltető lelőhelyek esetében nem várható el oly részletességű ismertetés, mint a több, feltárás keretében megismert sírt tartalmazó temetőknél.

Utóbbiak csoportjába tartozik Himod–Káposztáskertek és Szakony–Kavicsbánya is, melyek esetében a temetkezés jellemzői (nem, kor, tájolás, sírforma stb.) és a bennük fellelhető tárgytípusok bemutatása mellett azok elemzésére is sor került, sok esetben további párhuzamok ismertetésével. Himod kapcsán kiemelném a szöveges elemzés mellett megjelenő hét temetőtérképet is, melyeken az épp bemutatott tárgytípus, illetve temetkezési szokás elterjedése látható a feltárt területen belül, ezzel is egy átláthatóbb képet adva.

Alacsony sírszáma ellenére Szakony–Kavicsbánya tekinthető e kötet fő lelőhelyének, ugyanis a két, függelékben található cikkén kívül is a legrészletesebben leírt és értékelt lelőhelyről van szó. Bevezetésében meglehetősen hosszán és részletesen értesülünk az első sírok előkerülésétől az ásatásig és a feldolgozásig való eljutás rögzös útjáról. A bevezetés után a sírleírásoknál, lévén mellékletekben gazdag temetkezésekről van szó, azok hosszas felsorolásánál célszerűnek tartottam volna magának a tárgytípus nevének a szövegben valamiféle kiemelését a könnyebb átláthatóság érdekében (ez a gyakorlat a korpusz-sorozat egyes köteteinél már megfigyelhető dőlt betűtípus formájában).⁸ Nem elhanyagolható azonban az a már korábban is említett, párhuzamokat felsorakoztató, részletes elemzés, mely az ornamentikától a rekonstrukciós lehetőségeken át az egyes tárgyak európai elterjedését is bemutatja, illetve az eddigi eredményeket ismerteti.

Jelen munka a 2014-ben kiadott Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori sírleleteinek további lelőhelyekkel való bővítését kezdte meg, immár Sopron megyét is szerepeltetve. Az igényes forma ellenére helyesírási, illetve elütési hibák (pl. 115. o. varrva szó helytelen elválasztása) mellett a Bibliográfia szerkesztésében némi következetlenség figyelhető meg (elsősorban a megjelenés helye és ideje között hol megjelenő, hol hiányzó vessző). Továbbá a függelékben szereplő tanulmányok szerkesztésüket tekintve nem igazodnak a 6 lelőhelyet bemutató törzsszöveghez, ám ezek közül is az archaeozoológiai tanulmányt lett

⁶ Varga Gergely István – Neparáczkai Endre – Török Tibor: Archeogenomikai adatok Szakony-Kavicsbánya honfoglalás kori temetőjéből.

⁷ Vörös István: A Szakony honfoglalás kori temetőrészei lovai.

⁸ A teljesség igénye nélkül: KOVÁCS: Taktaköz 10–11. századi; GALLINA – VARGA: Kalocsai Sárköz.

volna érdemes tüzetesebben átnézni, ezzel a helyesírási és elütési hibák csökkenthetők, kiküszöbölhetőek lettek volna, illetve a szövegközi rajz hivatkozásokhoz tartozó ábrák sem a tanulmányban, sem utána függelékként nem találhatók meg. Mindezen, elsősorban formai hibák ellenére tartalmi érdemeiből nem veszít e kötet, mely újabb könnyítést és segítséget jelenthet a Kárpát-medence 10–11. századát kutató kollégák számára.

SZAKIRODALOM

- FÉK = FEHÉR GÉZA – ÉRY KINGA – KRALOVÁNSZKY ALÁN: A Közép-Duna medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk. SZÓKE BÉLA. Régészeti Tanulmányok II. Budapest, 1962.
- GALLINA – VARGA: Kalocsai Sárköz = GALLINA ZSOLT – VARGA SÁNDOR: A Duna-Tisza közének honfoglalás és kora Árpád-kori temetői, sír- és kincsleletei I. A Kalocsai Sárköz a 10–11. században. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 10. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ. Szeged–Budapest, 2016.
- GÁLL: Az Erdélyi-medence = GÁLL ERVIN: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II. (10th and 11th Century Burial Sites, Stray Finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat) Vls. I–II. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged, 2013.
- HAMPEL: A honfoglalás kor = HAMPEL JÓZSEF: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfoi. A honfoglalás ezredéves emlékére. Szerk. PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR. Budapest, 1900. 507–830.
- HORVÁTH: Győr és Moson megyék = HORVÁTH CIPRIÁN: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 8. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged, 2014.
- HORVÁTH: Nógrád megye = HORVÁTH CIPRIÁN: Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged–Budapest, 2019.
- HORVÁTH: Borsod, Abaúj és Zemplén = HORVÁTH CIPRIÁN: Borsod, Abaúj és Zemplén megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 14. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged–Budapest, 2020.
- ISTVÁNOVITS: A Rétköz Honfoglalás = ISTVÁNOVITS ESZTER: A Rétköz Honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. In: Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán. Szerk.: ALMÁSSY KATALIN – ISTVÁNOVITS ESZTER. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. 4. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Nyíregyháza, 2003.
- JANKOVICH: Egy magyar hősnek = JANKOVICH MIKLÓS: Egy magyar hősnek, hihetőleg Bene vitéznek, ki még a tizedik század elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újonnan felfedezett tetemeiről, s öltözetének ékességeiről. Magyar Tudós Társaság Évkönyvei 2. 1832–1834 (1835) 281–296.
- KISS: Baranya megye = KISS ATTILA: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Szerk. DIENES ISTVÁN. (Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. Sor. Szerk. FÜLEP FERENC.) Budapest, 1983.
- KOVÁCS: Taktaköz 10–11. századi = KOVÁCS LÁSZLÓ: Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadi 11. századi temető. Szerk. K. BENDE ILDIKÓ.

- (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 9. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged, 2015.
- KOVÁCS: Magyarhomorog–Kónya-domb = KOVÁCS LÁSZLÓ: Magyarhomorog–Kónya-domb 10. századi szállási és 11–12. századi falusi temetője. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 9. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged–Budapest, 2019.
- M. NEPPER: Hajdú-Bihar megye = M. NEPPER IBOLYA: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei (Grabfunde aus dem 10-11. Jahrhundert im Komitat Hajdu-Bihar) Bde.I–II. Szerk. K. BENDE ILDIKÓ. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Budapest–Debrecen, 2002.
- RÉVÉSZ: A karosi honfoglalás kori = RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit [Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Teißgebietes im X. Jahrhundert]) Szerk. FODOR ISTVÁN – VERES LÁSZLÓ – VIGA GYULA. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Miskolc, 1996.
- RÉVÉSZ: Heves megye = RÉVÉSZ LÁSZLÓ: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.-11. Jahrhundert) Szerk. K. BENDE ILDIKÓ. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Budapest, 2008.
- RÉVÉSZ: A 10–11 századi = RÉVÉSZ LÁSZLÓ: A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged–Budapest, 2020.
- TÓTH: A nyíri Mezőség = TÓTH ANIKÓ: A nyíri Mezőség a 10–11. században. (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 7. Sor. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – RÉVÉSZ LÁSZLÓ.) Szeged, 2014.

Ismertette: Léhner Zita

BIVIO 2020. TANULMÁNYOK AZ EVANGÉLIKUS ORSZÁGOS KÖNYVTÁR MŰHELYÉBŐL.

Szerk. Mányoki János – Pintér Gábor.

(BIVIO Az Evangélikus Országos Könyvtár Műhelyéből 6.)

Budapest, Evangélikus Országos Gyűjtemény, [2021].

Az Evangélikus Országos Könyvtár kiadványsorozata a Bivio, újabb nagyszerű kötettel bővült. A 2012-ben indított sorozat (Tanulmányok, 2012; Tanulmányok, 2014; Három török költő, 2016; Gáspár Dorottya: Pannoniai síremlékek I–III., 2016; Tanulmányok, 2018) minden eddig megjelent darabja úgy külső megjelenésével, mint igényes, sokszínű tartalmával bizonyította, hogy méltó képviselője kibocsátó közegének, a muzeális könyvtárnak. A Melléklet zárszavában a leköszönő szerkesztők, Mányoki János és Pintér Gábor így vallottak célkitűzéseikről, eredményeikről:

„... megadatott egy évtized, amikor ez a kis muzeális könyvtár ... egyfajta, magához képest eredeti és autonóm alkotómunka fókuszát képezhette. ... A művelődéstörténeti profil – muzeális könyvtár kiadványához illően – vitathatatlan. Meglepő lehet azonban a témaválasztásban megmutatkozó szabadság, a nagy tér-idő távlatok, távolabbi kultúrák és valóságok viszonylag gyakori megjelenése. Még meglepőbb az az elfogulatlanság – vagy legalább elfogulatlanságra törekvés –, ahogy mindez történik: lehetőleg tudományos igényvel, leíró-bemutató jelleggel, vulgarizálás, valamint ideológiai szemellenzők nélkül. Nem a sajátosság, a protestáns princípium föladásáról van itt szó, hanem egyszerűen arról a tiszteletről, amely a Bivioiban érintett nagy kultúrákat – mint jelentős emberi teljesítményeket – megilleti... A Bivio-sorozat indításával az volt a szándékunk, hogy az Evangélikus Országos Könyvtár egyfajta műhely jellegét is érvényesítsük abban a közegben, amelyet az állományfeltárás és a szolgáltatás... határozott meg. Sem tagadni, sem szégyellni nem kell, hogy ebben a szándékban volt szabadságigény, egy szerény, de azért több szempontból is autonóm minőségi munka vágya.”

A jelen kiadvány, a Bivio 2020 sem marad el a fentebb említett vállalásoktól, értékektől. A 20 tanulmányt egy recenzió, s egy megemlékezés követi, illetve a sorozat eddigi állandó szerkesztőinek külön, mellékletben közzétett Zárszó és búcsúja, amely egyben összefoglalása is az általuk jegyzett eredményes tíz évnek.

Reuss András nyitó tanulmánya a Bevezetés Luther »három szimbólum vagy hitvallás« (1538) című írásához történeti áttekintéssel indul, amely a 16. század első évtizedeiben az egyház és a vallás ügyeit rendezni kívánó, folyton halogatott egyetemes zsinat összehívásának körülményeit, illetve a III. Pál pápa által végül 1537 pütkösdjére, Mantuába összehívott zsinathoz való reformatori oldal viszo-

nyulását, a rá adandó választ – „a jogászok és a teológusok a meghívás elfogadása mellett álltak ki...míg a fejedelmek inkább elutasítóak voltak, mert a pápai és császári túlhatalomtól tartottak.” –, s a zsinatra való felkészülés ideológiai és politikai összevetőit vizsgálja.

A szerző végigvezet Melanchthon és Luther azon fáradozásain, ahogy írásaikkal bizonyítani kívánták, hogy a reformátorok nem tartják magukat a katolikus (egyetemes) egyház elszakadt részének, „akik feladták az egyetemes keresztyén hit bizonyos elemeit”, hanem a „keresztyén hit mindenki által elfogadott hitvallását vallják” ők is, s nincs közülük sem a régi, sem az új eretnekségekhez. A történeti és ideológiai előzmények után Luther címben jelölt munkájának elemzése, tartalmi jellegzetességei kerülnek összefoglalásra.

„Nem a három, illetve négy szöveg mondatról mondatra történő magyarázata az irat, hanem a korai egyházban megfogalmazott Szentháromság-tan kifejtése és védelmezése, ami alkalom a reformátornak a korai, a 16. századi viták előtti egyházzal való hit- és tanbeli közösség és egység megvallására. Az iratnak ez a fő mondanivalója...” Ezt követően olvasható a tárgyalt mű Reuss András fordításában.

Sáry Pál Horovitz Simon (1843–1927), az eperjesi ev. jogakadémia tanára című tanulmánya a felső-magyarországi evangélikus rendek által 1665-ben alapított eperjesi kollégium jogi oktatásának történetével indul, amely során – időnként viharos történelmi háttér mellett – az oktatás kialakításáról (jogi tárgyak oktatásának újraindításai: 1667/68, 1815, 1822, 1861), s tanáregyenységekről (Pancratius (Pongrácz) Mihály, tomkaházi Thomka István, Csupka András, Schulek Gusztáv, Vandrák András, Berzeviczy Albert, Tillisch János) kapunk áttekintést.

A jogakadémia jeles oktatóinak egyike volt Horovitz Simon is, akinek életét (1843. február, Nagysáros – 1927. április 17. Eperjes), iskoláit, szakmai tevékenységét tekinti át a szerző. Részletes elemzés foglalkozik az 1875 augusztusában kezdődő tanári munkájával (1916. szeptember 1-jén vonult nyugdíjba), az általa tanított tárgyakkal és tankönyvekkel (1916-ban saját római jogi tankönyvet írt), miközben betekintést kapunk a kor jogi oktatással, jogszabályokkal kapcsolatos vitáiba, illetve oktatáspolitikájába. Közéleti tevékenységével is megismertet a szerző (tagja Eperjes szabad királyi város képviselőtestületének, valamint Sáros vármegye törvényhatósági bizottságának, a Sárosmegyei Gazdasági Egyesületnek, melynek hivatalos közlönyét, a Gazdasági Értesítőt rövid ideig szerkesztette.) Kitér a neki adományozott elismerésekre, családi életére, nyugdíjazása és halála utáni méltatásaira egyaránt. A tanulmány végén költői tevékenységének ismertetésére is sor kerül, amely ennek a nagyszerű polihisztornak egy lírai versével zárul.

Karsay Sándor dunántúli püspök ajánlására Győrben, 1883. október 21-én az evangélikus gyülekezet egyháztanácsa szegény- és árvaalapot létesített a rászorulóknak segítésére. Ezt követően a közgyűlés a gyülekezet munkaképtelen, valamint árva tagjai számára menházat alapított, amelynek nevét az 1884. január 6-án kelt alapszabály „A győri ágostai hitvallású evangélikus gyülekezet szegény- és árvaintézete Luther Márton négyszázados születésének emlékére” határozta meg, s

hozzá a nádorvárosi városrész Kálvária utca 35. szám alatti, nagy kerttel rendelkező ingatlant bocsátotta rendelkezésre. Világi Dávid *A győri evangélikus diakonisszák (1883–1951)* című munkája ennek az intézetnek a történetét és fejlődését dolgozza fel bőséges forrás- és fotóanyagra támaszkodva.

Tanulmánya elején az alapító és rendes tagokról, a pártoló és tiszteletbeli tagságról s az ehhez megfelelés kritériumairól, szerepükről, az intézmény működéséről, szervezeti felépítéséről, tisztviselőiről, s feladatkörükről ír a szerző (gondnok, gondnoki választmány, gyülekezeti felügyelő, pénztárnok, jegyző, árvaatya, árvaanya). A következő fejezetek a bekerülő lakókról tájékoztatnak, különösen az árvákkal kapcsolatosan juthatunk sok információhoz (bekerülés feltételei, bent élés szabályai, taníttatásuk). Ezután az intézmény működéséről, illetve alkalmazottairól (gondnok, gazdaasszony, árvaatya, kertfelügyelő, orvos) tudhatunk meg többet.

Az 1900-as évek elejére az intézmény életében egyre sürgetőbb lett a szeretetház bővítése, vagy új megépítése, illetve az árvák folyamatos felügyeletének hatékonyabb megoldása. Ennek érdekében a gyülekezet 1909 decemberétől vállalta a pozsonyi anyaház két diakonissanővérének, Huber Etelkának és Fröhwrth Augusztának (ünnepélyes beiktatásuk 1910. február 10.) győri alkalmazását. Feladatkörük, ellenőrzésük részletes leírását az eredeti dokumentumok alapján foglalja össze a szerző. Az új szeretetházi épület – amelyben később internátus is lett – létrehozásáról 1912. március 24-én, az „*Öregtemplom mellett... a lelkészek kertjeinek helyén*” (ma Péterfy Sándor utca) is részletesen olvashatunk.

A továbbiakban az I. világháború és a Tanácsköztársaság alatti és utáni időszakot elemzi a szerző: vöröskeresztes hadikórház kisegítésére három kórterem kialakítása, sebesültek ápolása, az internátus további bővítése, majd az anyagi nehézségek miatti bezárása 1918 elején, az árvaház megmentésére tett kísérletek, a megürült helyiségek bérlőknek való felajánlása, államosítás és lefoglalások, majd ideiglenes megszűnés (1919-től), amely alatt továbbra sem mondtak le a rászoruló gyerekek támogatásáról.

1925 nyarán vált csak lehetővé a gyülekezet anyagi helyzetének javulásával és a népjóléti minisztérium segélyével a szeretetház újranyitása, ahol idős- és árvagondozás, internátus működtetése és diakonisszaképző tanfolyam indítása történt, mivel helyben kiképzett diakonisszanővérekkel képelték el az intézmény működését. Minderről a szerző részletesen ír a diakonisszaképzés kezdetei (a képzés 1926 szeptemberében indult), és az újjászervezett szeretetház első éveit című fejezetben (győri szociális munkába való bekapcsolódás, gyermekétkeztetés, szegénygondozás, a Börcsön kialakított, ellátásukat biztosító gazdaság működtetése, fejlesztése, leányinternátus üzemeltetése, kőszegi, soproni, orosházi, debreceni és szombathelyi állomáshelyek gondozása, nyári napközitáborok szervezése).

Említésre kerül a növekvő igények kielégítésére 1933. május 7-én Gusztáv Adolf Otthon néven felavatott új épületszárny építése, ahol időseket helyeztek el (fizetségükért a felvehető árvák és a nővérek száma növekedhetett), s az 1937-ben

az evangélikus gyülekezet és a diakonissza anyaház közötti tulajdoni viszonyokról szóló megállapodás, s az ekkor készült új alapszabály, amely rögzítette a feladat- és hatásköröket (igazgatólelkész, világi elnök, főnöknő, kisbizottság, nagybizottság).

Olvashatunk az 1937 utáni időszak nehéz kihívásairól is: a helyhiány miatti újabb bővítésről 1943 elején, a diakonisszák 1942-től kezdődő szolgálatáról a IV. számú hadikórházban, a bombázás elől az árvák Börcsre költöztetéséről, a bombakárt szenvedett gyülekezeti tagok elhelyezéséről, a menekültek befogadásáról, a hadikórház betelepüléséről, a sebesültek ápolásáról, a front átvonulásáról, az orosz katonai csendőrség kiűritési rendeletei során kialakult helyzetről, az ellátottak élelmezésének nehézségeiről, a külső állomáshelyeken történő munkáról.

A második világháborút követő évek elemzésénél a szerző ismerteti a megmaradt (idősek, árvák gondozása), illetve újra induló (internátus) feladatköröket, majd a hatalomra kerülő Magyar Dolgozók Pártja koncepciója általi változásokat (megszűnt az internátus, valamint az árvagondozás), az „útkereső” évek fennmaradásért küzdő próbálkozásait (leány-népfőiskola, gyermekotthon létesítése, üdülőtábor kialakítása Sopronban, Missziói Intézet felállítása, lelkeségi alkalmak szervezése, diakonisszák munkavállalása a magánszférában és az önkormányzat szociális intézményeiben). Külön rész foglalkozik az intézmény bevételi forrásainak lehetőségeivel, azok ismertetésével (a gyermekek után járó állami eltartási hozzájárulás, ingatlan-felajánlások, háztartási tanfolyamok, segélyek, természetbeni adományok) és az anyaházhoz tartozó börcsi állomáshellyel, a mintagazdasággal.

A tanulmányt a győri diakonisszákörözés sajátosságairól szóló összefoglaló-jellegű fejezet és a győri anyaház megszűnéséről szóló rész zárja. (Az intézmény átállásának 1951. november 30-ig kellett megtörténnie. A győri épületben a terület püspöki székháza, és az Egyházkerületi Missziói Intézet kapott helyet. A nővérek vagy a lelkeszi hivatalokban irodai alkalmazottak, gyülekezeti kántorok lehettek, vagy civil állást kaptak a gyermekgondozás, oktatás, kórházi ápolás, városi szociális munka területén.)

Kolozsváron a 16. század közepétől számítják a református iskolai oktatás kezdetét. Rébay Magdolna *Arisztokrata diákok a kolozsvári ref. főgimnáziumban (1867–1918)* című írásának bevezetéseként ennek az intézménynek a történetével foglalkozik a már említett 16. századi kezdetektől az 1910-es évekig. Ezután a szerző felsorolja a sokfélekezetű és nemzetiségű városban lévő tanulási lehetőségeket, majd részletesen foglalkozik a református iskola iránti növekvő érdeklődéssel, elemelve tanulóinak felekezeti, nemzetiségi, anyanyelvi hovatartozását. Kitér továbbá a lakóhely és a társadalmi rétegek szerinti megoszlásukra is.

A szerző szerint a „polgári átalakulás folyamatában a fent, azaz a társadalmi hierarchia csúcsán maradás ... érdekében az arisztokrácia tanulmányi szokásaiban polgári magatartásmintákat vett fel: a magánnevelés helyett vagy mellett tagjai élni kívántak a rendszeres iskolai oktatás előnyével.” A református kollégium ebben kiemelkedő szerepet játszott. A továbbiakban, az iskolai értesítők felhasználásával,

az itt tanuló főnemesi fiatalok (gróf Bethlen, báró Kemény, báró és gróf Bánffy, báró Mannsberg család tagjai) tanulmányainak, tisztségeinek bemutatására és elemzésére kerül sor (melyik arisztokrata családok iratták be gyerekeiket, hány fővel, magán vagy nyilvános tanulóként, hány évre, milyen nemzetiségi és nemi megoszlásban voltak jelen). Vizsgálat tárgya az is, hogy tanulmányaik kiegészültek-e elemi iskolával (az elemibe főleg magántanulóként iratkoztak be, a gimnazisták közt a magán- és a nyilvános hasonló arányú, az utóbbi javára).

Név szerint említésre kerülnek az iskola azon diákjai, akikből az erdélyi politikai és kulturális élet kimagasló egyéniségei lettek (báró Bánffy Ernő, gróf Teleki Béla, báró Kemény János, gróf Wass Albert), valamint a jutalomalap-tevők és a kollégium működését anyagilag segítők neve is, amely a kollégium iránti megbecsülés megnyilvánulásának tekinthető. A tanulmányt számtalan jegyzet és jól áttekinthető táblázat egészíti ki.

Bényei Péterné *Népoktatás az Alsószabolcs-Hajdúvidéki Református Egyházmegyében (1868–1918)* című tanulmányában az egyházmegye népoktatását elemzi az 1868-as népoktatási törvénytől az első világháború végéig. A szerző, miután ismerteti a kezdetben 22 anyaegyházból álló Egyházmegye létrejöttét (1821–22.), területi elhelyezkedését, rátér a kiemelt feladatként kezelt iskola-felállítási folyamatára, hullámozó fejlődésére. Kitér az iskolák feletti felügyelet intézményére, amelynek tagjai (1883-ban kilenc fő) mindkét félévben ellenőrizték az iskolákat (épületek állapota, ellátottság, szellemi és egészségügyi viszonyok, a tankötelezettség betartása), továbbá a Tanítói Segélyegyesület működésére, s az 1907-től létező igazgatótanítói pozíció sokirányú feladatkörére. Részletesebben foglalkozik az iskolák állapotával, az előforduló hiányosságokkal, nehézségekkel (zsúfoltság, higiéniai problémák, rossz megvilágítás), az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk által elrendelt tanköteleesség gyakorlati megvalósulásával (összeírások, felmentések), s a népiskolai tankönyvekkel, azoknak az egyházkerületben való használatával.

Külön fejezet szól az oktatás tartalmi részéről, a községi elemi népiskolákban kötelezően tanítandó tantárgyakról, azok felekezeti iskolákban való jelenlétéről (a pénznemek ismerete, a beszéd és értelemgyakorlatok kivételével azonos tárgyak), tanítási módjáról, a vallási ismeretek beillesztéséről, ahol „a vallási érzület elmélyítését kell a középpontba helyezni”, továbbá a vizsgarendről.

A tanítókról, képzettségükről, a végzettségük iránti elvárásokról, jogaikról, köteleességeikről, javadalmazásukról, illetve az egyházmegyében folyó iskolai oktatás hatékonyságáról és változó színvonaláról ugyancsak részletesen ír a szerző, aki összegzésében megállapítja, hogy az „Eötvös József-féle népoktatási törvény az egyházmegye területén is jelentős változást hozott az iskolaügy életében... amelyeket azonban az egyházmegye iskolái csak részlegesen tudtak követni... Azonban kétségtelen, hogy az oktatás, ha ellentmondásokkal is, de számottevően fejlődött, s az egyházmegye területén is kiépült a korszerűbb típusú, népiskolai hálózat.” A tanulmányt forrás- és irodalomjegyzék egészíti ki.

„*A gemmák, azaz a vésett gyűrűkövek az ókortól napjainkig kedvelt ékszerek*” – állapítja meg Gesztelyi Tamás *A magyarországi Pannonia gemmáinak képi világa* című írásában, majd tisztázza ezeknek a különleges alkotásoknak formáját, szerepét (a negatív ábrázolás, az intaglio fő funkciója a pecsételés, a domború véset, a kameó pedig ékszer).

A gemmák népszerűsége a római császárkor első három évszázadában volt a legerősebb, ekkor a birodalom egész területén elterjedtek, és óriási mennyiség maradt fenn belőlük. A szerző írásában áttekinti a főbb pannóniai lelőhelyeket /Carnuntum (Ausztria, Bécstől keletre), Brigetió (Szőny), Aquincum (Óbuda), Intercisa (Dunaújváros), Lugio (Dunaszekcső), Gorsium (Tác) Sopianae (Pécs)/, számszerűsítve az ott talált leleteket, s utalva publikáltságukra. Ezután arra keresi a választ, hogy miért a limes mentén lévő településeken fordulnak elő elsősorban a gemmák, kiemelve a katonaság szerepét, mint állandó vásárlóerőt.

A továbbiakban részletesen vizsgálja a gemmák ábrázolásait, amelyeknek „*kb. a felét az istenábrázolások alkotják. A másik felét különféle hérós- és állatábrázolások, politikai szimbólumok, hétköznapi jelenetek – főleg a pástoréletből –, portrék és mágiikus jelenetek teszik ki.*” Precíz adatolással kitér az istenábrázolások százalékos megoszlására, az egyes istenségek kedveltségére, ábrázolásuk formai ismertetésére, attribútumaira, utalva az eltérésekre, egyezésekre, variánsokra az egyes lelőhelyek anyagával, miközben az adott istenséghez fűződő kultuszról, az államvallásban, illetve magánvallásosságban betöltött szerepéről, népszerűségük fénykoráról is számoltat plusz ismerethez jutunk – s persze nem felejtődik el az alapfelvetés sem, hogy az ábrázolások témájában megnyilvánul-e a katonaság ízlése és érdeklődése. A tanulmányt bibliográfia és a tárgyalt gemma-anyag gyönyörű fotói egészítik ki.

Ruzsa György *Megjegyzések Szent Zoszima és Szent Szavvatij ikonográfiájához* című írásában egyrészt a Szoloveckij-szigetcsoporthoz tartozó fő szigeten, a Szoloveckij-szigeten Szent Zoszima által alapított, kezdetben fa-, majd a 16. századtól kőkolostorról, másrészt az ide elvonuló Szent Zoszima és Szent Szavvatij életéről, s az őket ábrázoló ikonok világáról kapunk képet.

A kolostor és szerzetesei a történelem során megrázó eseményeken estek át (az egyházi reformokat ellenző szolovecki felkelés során a sztrelec csapatok 1668–1675 a kolostort ostrom alatt tartották, majd vezetőit kivégezték, 1920-ban a szovjetek zárást adtak, s megalakították a Gulág egyik kényszermunka-táborát, ahol sok kiváló tudós raboskodott).

A történeti bevezető után az ikonokon általában együtt ábrázolt két szent, Szoloveckij Szent Zoszima (+1478. április 17.) és Szoloveckij Szent Szavvatij (+1435. szeptember 27.) élettörténetét és legendáit, illetve a kolostor és a szerzetesi közösség épülését ismerhetjük meg.

A tanulmány további részében a szentekről fennmaradt ikonábrázolások, fellelhetőségük, a velük kapcsolatos történeti tények, formai leírásuk, kompozíciójuk, az ábrázolások külső és tartalmi jegyeinek részletes elemzése segíti a téma megismerését, amelyet a szerző bőséges jegyzetanyaggal és színes képmellékletekkel is ellátott.

Jalili Livia *Balkh (Mazār-i Šarīf) Egy afganisztáni zarándokhely arcai* című írásával izgalmas témát boncolgat. Két szomszédos város, az észak-afganisztáni Balkh és Mazār-i Šarīf városainak példáján mutatja be, hogy az iszlám térhódítása ellenére Afganisztánban a hajdani vallások nem tűntek el, hanem abba beépülve, a helyi szokásokban ma is tovább élnek.

A városok (amelyek időnként Khurászánnak, Napkeletnek nevezett kulturális központok is voltak) földrajzi adottságainak, történelmének rövid felvázolása után a szerző a térségben kialakuló és elhaló, illetve egymásba olvadva tovább élő vallások vizsgálatával folytatja elemzését, illetve azzal *„hogyan őrizte meg szakrális kisugárzását ez a vidék”*.

Kiemelten foglalkozik azzal, hogy a kereskedelmi útvonalak kereszteződésében fekvő Balkh városa történelmének alakulásában milyen nagy szerepe volt a termékenységet biztosító folyóknak, amelyek szakralitása (pl. ősi termékenységi tavaszünnepek, Zoroaszter megvilágosodása az Oxus folyónál) hívta életre az itt kialakuló kultuszokat, partjain az idők során számtalan zoroasztrianus, buddhista és muszlim szent helyet hozva létre. A továbbiakban bővebb képet kapunk az egyes kultuszokról, s a központjukban álló istenségeikről, főleg a zoroasztrianizmusról, s az ősi őszövétségi alapokról. Ezek visznek el a szerző megállapításához: *„a Balkh városához kapcsolódó szentség erősebbnek bizonyult, mint az éppen soron következő domináns vallás, így átöröklődhetett a zoroasztrianizmus, a buddhizmus és az iszlám korszakaiba is”*.

Ezután a buddhizmusról és a térség kiemelkedő buddhista zarándokhelyéről, a Nawbahār kolostorról és vezetőikről, a Barmakidákról olvashatunk, akik nagy politikai befolyással bírtak. Erőteljes volt az iráni kultúrát pártoló tevékenységük, amelyet akkor is megtartottak, amikor muszlimokká váltak.

A következő fejezet az iszlám megjelenését, lassú térhódítását a vallások és a különféle vallási rituálék kezdeti egymás mellett élését tárgyalja, majd részletezi azt a 12. században történt vallástörténeti fordulatot, amikor Balkh mellett felfedezték Mohamed próféta vejének, Alī b. Abī gālibnak a sírját. S bár a tényt sok rejtély vette körül, szentélyt emeltek, amelyhez egyre több zarándok látogatott, jól mutatva, hogy az ilyen kultuszok hogyan segítették elő az iszlamizációt a már meglévő hagyományok beolvasztásával.

A Mazār-i Šarīf városában található zarándokhely Alī b. Abī gālib sírjának köszönheti népszerűségét. A csillagászati tavaszon rendezett ünnepéről, amely minden társadalmi, etnikai és vallási csoport körében elterjedt, a Ġahanda Bālā-ról, zászlóhúzásról (megújulást, életet, gyógyulást szimbolizáló hatalmas zászló felállítás a szentély udvarán) és a hozzá kötődő szokásokról, hiedelmekről is olvashatunk a cikk további részében ugyanúgy, mint a vendéglátás hagyományát őrző, negyven napig tartó Gul-i Surkh ünnepségről, kitérve a hagyományok vonzaskörzetére. A tanulmányt térkép, fotók és bibliográfia egészíti ki.

2019-ben, a Hopp Ferenc Múzeum alapításának 100 éves évfordulóján egy olyan kiállítás nyílt, amely a magyarországi keleti műgyűjtés közgyűjteményi tör-

ténetét kívánta a nagyközönség elé tárni. Ennek a kiállításnak, illetve a múzeum műtárgyainak s a hozzájuk kapcsolódó alap kutatásoknak az anyaga adja alapját Fajcsák Györgyi *„Kelet tanulmányozása mindig termékeny volt Európa iparművészetére”*; *Újabb adatok a százéves Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum alapgyűjteményeinek kialakulásáról* című írásának.

Munkája vizsgálja a 19. század közepéig visszanyúló keleti kultúrák iránti magyar érdeklődés alakulását. Feltárja a kiemelkedő ázsiai műtárgyanyagot őrző szakmúzeum jelentős alapgyűjteményeit, s azt a szerepet, amelyet a hazai közgyűjteményesülésben betöltöttek.

Elsőként Xántus János gyűjteménye kerül bemutatásra, amely az ázsiai közgyűjtemények alapját vetette meg hazánkban. Részletes leírásban ismerjük meg az 1868–1870-es kelet-ázsiai expedíció útvonalát, amelynek tagjaként Xántus János azt a megbízást kapta, hogy gyarapítsa a Nemzeti Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Királyi Tudományegyetem természetrajzi, népi ismereti és könyvészeti gyűjteményét. Útjának számtalan, változatos összetételű beszerzéséről – amelyeket gyűjtési adatokkal is ellátott, s több hazai közgyűjtemény alapját is megvetették – pontos képet kapunk, akárcsak a gyűjtött anyag utóéletéről.

Második gyűjteményként kerül tárgyalásra a saját költségén ázsiai expedíciókat (1895, 1896, 1897–1898) szervező Zichy Jenő gróf ázsiai anyaga. A gróf expedícióinak célja a magyar őstörténet kutatásához tudományos (néprajzi, régészeti, nyelvészeti, zoológiai) adatok keresése volt. Anyagáról, azok beszerzési helyéről, s kiállításairól (a családi gyűjteményről is) tájékoztatást kapunk.

Hopp Ferenc optikus, utazó, műgyűjtő, múzeumalapító gyűjteménye a harmadik alapgyűjtemény. Hopp 1882–1883-as első világkörüli útja után – amelyet még négy követett – kezdett rendszeres gyűjtésbe, amelyek eredményét (japán lakk, fa, elefántcsont tárgyak, kínai kerámiák, drágakő faragványok, ékszerek, bronzok) halálakor végrendeletében a magyar államnak ajánlotta fel.

A negyedik ismertett gyűjtemény a Vay Péter által beszerzett japán műtárgyanyag. Vay 1907-ben állami megbízásból a Szépművészeti Múzeum számára vásárolta meg a japán művészetet bemutató kollekciót (japán metszetanyag, grafikák és tekercképek, szobrászati anyag). A gyűjtés körülményeiről, a Narai Múzeum igazgatójának, Kubota úrnak segítő szerepéről, s a gyűjtött anyag művészeti értékeléséről részletesen olvashatunk a fejezetben. Az írást jegyzet és képanyag egészíti ki.

Gerelyes Ibolya tanulmánya, a *Kaftának az erdélyi fejedelemségben*. *»Császár urunk Nagyságodnak ez mostani szolgálatjáért egy főkaftánt, vont aranyast küldé«*, már címében utal – Hüszejn pasa Bethlen Istvánnak, 1621-ben kelt levéléből idézve – a sajátos ruhadarab egyik funkciójára: olyan fizetség, amely a megajándékozott alárendeltségi státuszát is szimbolizálja.

Ezután a szerző meghatározza ennek a nagy értékű ruhának, az ún. ceremonális kaftánnak (*hil'at*) a jellegzetességeit (drága anyag, lelógó hamis ujj), majd rátér átadásának hosszú múltra visszatekintő szimbolikus értelmezésére (beiktatási

ajándék része, de leginkább a tisztelet, a feljebbvaló és az alárendelt közötti kapcsolat jele), s előzményeire az iszlám világában.

Az Oszmán birodalommal vazallusi függésbe került Erdélyi fejedelemségbe ajándékozott ceremonális kaftánokkal részletesen foglalkozik az írás, a korabeli források alapján, az egyéb fejedelmi jelvények, kísérő ajándékok felsorolásával és a beiktatási ceremóniák kialakulásával egyetemben. Ugyancsak ezekre alapozva, s belőlük idézve kapunk képet az oszmán uralkodó előtt való megjelenés szabályairól, a kaftánviselés szerepéről, szimbolikájáról, s az erdélyi fejedelmek konstantinápolyi követének szultáni udvarban való megjelenéséről, a „*kaftányozásról*”.

A kaftánok jelentőségével (a gyengébb minőségű, vagy kevesebb számú kaftán adományozása a kellő megbecsülés hiányát jelezte), illetve későbbi sorsukkal külön fejezet foglalkozik, utalva arra, hogy a törökök szemében oly fontos szimbolikát hordozó ruhadarab erdélyi környezetben elvesztette szimbolikus jelentését. Bár elfogadottnak tűnik, hogy nem viselték hazájukban, a szerző megkérdőjelezi a tény általánosságát, néhány ábrázolást, forrást sorolva fel ellenérvnek. Drága anyaguk miatt viszont megbecsülés övezte őket, s vagy átalakítás nélkül, vagy átszabva megőrzésre kerültek. A szerző számtalan példát hoz mindkettőre (Bethlen Gábor, Rákóczi György, Thököly Imre javairól írt listák). Tényszerű adatokkal ismerteti tovább élésük lehetőségeit (miseruha, gyermekmente, dolmánybélés, paplan). Kitér arra is, hogy a két román vajdaságban, Moldvában és Havasalföldön a török hatalmi jelvények, így a kaftánok megőrizték szimbolikus értéküket, jelentőségüket, s hazájukban is viselték őket, ellentétben az erdélyiekkel, akik egyaránt tudták, hogy az oszmán törvények értelmében milyen jelentőségű a kaftán adományozása, azok nem váltak viseletük darabjává. A tanulmányt bőséges képanyag és irodalomjegyzék kíséri.

A Rábaközben fekvő kis község, Vadosfa két temploma jelentős vallási esemény emlékének őrzője. 1751 augusztusában, az evangélikus imaház (napjainkban 1911-ben, historizáló stílusban átépített formájában látható) szomszédságában felépített katolikus kápolna felszentelése az evangélikus és katolikus hívők tragikus összecsapásához vezetett, amelyet Szekfü Pál verses elbeszélésében meg is örökített (*Vadosfai újság*, 1756-os szám).

Az ebből következő súlyos ítéletek (börtön, állásvesztés, botozás) mellett nagy összegű pénzbírság is szerepelt. Ez adott lehetőséget a katolikusoknak, hogy kápolnájuk helyébe templomot építsenek, amelyet 1756. augusztus 20-án szenteltek fel. Veress Ferenc *A vadosfai római katolikus templom. Egy nyugat-dunántúli felekezeti összecsapás építészeti emléke* című tanulmánya ennek, a Szent Istvánnak ajánlott templomnak építészeti és művészettörténeti vonatkozásaival foglalkozik. Az építkezés előzményeinek ismertetése után a szerző rátér az északkeleti tájolású, egyhajós, íves szentélyzáródású, jobbról hozzáépített, manzárdos sisakformájú toronnyal rendelkező (1753 szeptemberében még torony nélkülit terveztek) templom épületének precíz leírására. Az egyes építészeti megoldásokra több párhuzamot is hoz a környék templomaival egybevetve.

A kétsejtes terű templombelső bemutatásánál hasonló részletességgel elemzi az előtér, az orgonakarzat, a hajó, a szentély építészeti jellemzőit és berendezését. Az oltároknál először a főoltár, majd a két mellékoltár építménye kerül ismertetésre, melyek ikonográfiájával külön fejezet foglalkozik. A főoltárkép *„többértelmű ikonográfia összefoglalása: egy kompozícióban egyesítve látjuk Szent István koronafelajánlását Szűz Máriának, ... Magyarország címerét, ... Szent Ignácot, ... továbbá a királynét gyóntató Nepomuki Szent Jánost, ... valamint a háttérben egy település látképet”,* amelyen egyértelmű utalás van a vadosfai összecsapásra. Ez az aktualizáló tény a szerző megállapítása szerint a fogadalmi képeket idézi, amelyeket hálából ajánlottak fel a hívek, főleg búcsújáró templomokban. A tárgytipus települést ábrázoló képeire a továbbiakban számtalan példát, párhuzamot hoz, mint ahogy Szent Istvánnak, Szent Péter apostolnak, Nepomuki Szent Jánosnak az alakjára is. A templomban található ábrázolásokról precíz leírást, elemzést ad, s utal a térség jezsuita rendházainak hatására is az említett szentek tiszteletében.

Ugyanilyen körütekintéssel jár el a szerző a két mellékoltár leírásában, az ott megjelenített szentek esetében. A Szent Balázs-oltáron Szent Balázs (az oltárképen a püspök legismertebb csodáját ábrázolják, így szó kerül a 16. századtól kimutatható Balázs-áldásról, betegség ellen védő és állatpatrónus szerepéről), Szent János evangélista, Szent József, Assisi Szent Klára, Szent Bibiána (a képet inkább Szt. Borbálának tartja a szerző), Bűnbánó Mária Magdolna, Szent Walburga látható. A jobb oldalon lévő Szűz Mária, a Kegyelem Anyja-oltár Mária ábrázolásában a celldömölki zarándoktemplomban működő Koptik Odo bencés apát tézislapjával és az 1745-től csodatévőnek elismert „kiscelli” kegyszoborral von párhuzamot. A posztamensen elhelyezett, feltehetőleg az összecsapásban elpusztított Mária-szobor helyett engesztelésül készült Szűz Mária kegyszobor előképét, a szombathelyi Szent Márton domonkosrendi templom kultuszszobrában találta meg a szerző. Ennek kapcsán Mária Terézia, mint a korabeli Mária-ábrázolások „modellje” is tárgyalásra kerül.

A továbbiakban – forrásanyag híján – a templom faberendezésének (oltárok, szobrok) helyét igyekszik kijelölni a szerző *„a környékbeli emléanyagban, további példák segítségével”.* Így szó esik a környék mestereiről (a bajor származású Andreas Sedlmayr festő, aranyozó és szobrász, a morvaországi szobrász idősebb Nikolaus Mnych, a trieri származású építész-festő Lucas de Schramo, Lorenz Robelth szobrász, a kisszebeni származású Johann Kliskowitsch asztalosmester) és a térség hasonló emlékeivel rokonítható faberendezésekről (Mihályi, Darufalva (Draßburg) Sopronkeresztúr (Deutschkreutz), Kópháza, Fertőrákos, Gyalóka, Pinkafő (Pinkafeld), Balf, Csorna). A szerző az alábbi felhívó sorokkal zárja tanulmányát: *„A vadosfai katolikus templom értékei még így, töredékes voltukban is figyelemre méltók, a környék örökségének részét képezik, az utókor figyelmére, gondoskodására várnak.”*

Az írást Függelék (Andreas Hauer velikei (Welten) kőművesmester és Johannes Leb locsmándi (Lutzmannsburg) ácsmester költségvetése a vadosfai templom és mihályi káplánház építéséhez) és bőséges irodalomjegyzék egészíti ki.

Az 1923. október 29-én létrejött Török Köztársaság korai korszakának fontos feladata egy megújult ország megteremtése volt, s ebben a folyamatban jelen kívántak lenni a magyar építészek is. Ezt az időszakot elemzi Kovács Máté Gergő *Magyar építészek a korai török köztársaságban* című írása. Tanulmánya elején kitér a köztársaság első évtizedének ideológiai programja által változást sürgető művészeti elvárásokra, amelyeket az építészet terén (az oszmán építészeti jellemzőinek elutasítása) a megváltozott funkcionális és gazdasági igények is meghatároztak.

Ezután az Első Nemzeti Építészeti Mozgalom időszakának főbb törekvéseit, (anatoliai szeldzsuk stílusjegyek, kortárs nyugati téralakítási tendenciák és építőanyagok együttes használata) eseményeit, személyiségeit (Kemalettin Bey, Vedat Tek, Giulio Mongeri) a nyugati és a magyar építészek tervezői, oktatói, kivitelezői tevékenységét is megismerhetjük (Kós Károly városfejlesztési javaslatai, Bardón Alfréd, Dávid Károly, Hillinger Ferenc).

A továbbiakban a harmincas évek közepétől a negyvenes évek végéig tartó Második Nemzeti Építészeti Mozgalomról, a „harmadik generáció” (Seyfi Arkan, Sedat Hakki Eldem, Emin Onat, Sevki Balmumcu) elképzeléseiről, új látásmódjáról, a török nép iszlámnál korábbi művészetének kutatásáról, megismertetéséről, felhasználási lehetőségeiről, a népházak (*Halkevleri*) szerepéről olvashatunk részletes elemzést. Külön foglalkozik a szerző ezen időszak magyar építészeinek Törökországba szánt épületterveivel (id. Janáky István, Körner József, Molnár Péter, Vass Antal, Zilahy István). Összegzésében a szerző kifejti, hogy a beadott tervek ugyan végül „...nem valósultak meg, hatásuk mégis érezhető a kor építészetében, nem csupán Törökország, hanem Magyarország esetében is ... s hogy a korai Török Köztársaság kiemelkedő szellemi és oktatási műhelyében, a Szépművészeti Akadémiáján oktatott egy Magyarországról származó építész, Hillinger Ferenc”.

Garai Péter Gerey Ernő (1862–1945) életműve. *Templomépítő a 20. század első felében* című tanulmányában a kassai születésű, szepességi szász gyökerekkel rendelkező Gerey Ernő templomépítő mester életművének feltárására és értékelésére vállalkozott, életútjának evangélikus vonatkozásait helyezve a középpontba. A tanulmány elején, az életrajzi áttekintésbe ágyazva a szerző részletesen kitér az építőmestert ért szakmai hatásokra, kezdve a bécsi képzőművészeti akadémia építészeti szakosztályán folytatott tanulmányaival (Theophil Hansen és Carl von Hasenauer professzor történeti stílusokra alapozó indíttatása), majd a különféle építészeti irodák neves mérnökei mellett kapott állásokon át a millennium idejére datálódó első magánmegbízásáig (Karsay István mérnök két bérházának homlokzati kialakítása). Ezután már munkáinak részletes leírását, elemzését is megtalálhatjuk az írásban, kitérve az 1897-től a Magyar Államvasutaknál töltött állomásépítő időszakra, amely építészeti gondolkodását, s későbbi templomtervezéseit befolyásolta (historizáló architektúra visszafogottabb alkalmazása, a nyerstégla burkolat szerepének növekedése, célszerű tervezés). A *Tervpályázatok, elismerések* részben Gerey Ernő számtalan pályázatra beadott munkájával ismerkedhetünk meg, majd a *Megvalósult templomok* fejezetben az építőmérnök munkáinak precíz,

elemző leírását olvashatjuk (Kondoros, Érsekújvár, Zalaegerszeg, Muraszombat, Szolnok, Vecsés gótizáló evangélikus templomai).

A tanulmányt az eredeti tervek rajzai, s a megvalósult épületek fotói színesítik.

Papp Péter *Egy művésztanár sorsa és emléke* című írásában Papp Iván festő és grafikus munkásságának ismertetése mellett egy olyan művész sorsát mutatja be, akinek „Háborús és békebeli hányódások, ...mellőzöttség kíséri pályáját...” Papp Iván (Budapest, 1918. – Budapest, 1982.) a budapesti Képzőművészeti Főiskolán végzett, majd ugyanitt tanársegéd 1941 és 1943 között. Az északkeleti Kárpátokban való katonai szolgálat után a sepsiszentgyörgyi tanítóképző főiskola tanára lett. 1944 nyarán Erdélyből menekülnie kellett. A komáromi református kollégiumban folytathatta munkáját. 1945 első félévében Ék Sándor grafikai műhelyében dolgozott. Később bekapcsolódott az 1945 októberében megalakuló Országos Szabadművelődési Tanács által irányított mozgalomba. 1947-től 1979-ig különböző iskolákban rajztanárként tevékenykedett: Nagykőrösön, Mátészalkán, a Budapesti Pedagógiai Főiskolán, az Iparművészeti Főiskolán, ahol ideiglenes, megbízott főigazgató-helyettesként 1957-ben neki kellett megszervezni a március 15-i főiskolai ünnepséget. Ezt követően egy hónapon belül elbocsájtották. „Valószínű, hogy október 23-a óvatos, legalábbis többértelmű megemlézése az ünnepi beszédben volt a bűne...” Később az I. István Gimnáziumban kapott középiskolai tanári állást, 1979-ben innen ment nyugdíjba.

A tanulmány szerzője a művész alkotómunkáját elemezve leírja, hogy a korai évek munkái (tankönyv-illusztrációk, bélyegtervek, fametszetek, nyomatok és üvegablak-vázlatok) után egyre gyakoribb lett művei közt az akvarell és a rajz. Élete hátralévő szakaszában ezek a műfajok domináltak nála, de érdekelt a linómetszet is. Egy éven át restaurátorként dolgozott az egykori MÁV-bérpalota Székely Bertalan-féle szgraffitóján. Nagy vállalkozása volt az az egész falat borító mozaik, amelyet István király születésének ezredik évfordulója alkalmából készített munkahelyének. A hetvenes évekre tehető néhány fadaragása, amely a középkori balkáni művészetre emlékeztet. Gyakran megfordult a soproni, a zsenyei, a sárospataki művésztelepeken. 1941 óta egyéni és csoportos tárlatokon egyaránt szerepelt.

Művészetének egyetlen elismerése az 1940-ben kapott Székely Bertalan-díj, és diákjai emlékezete: „Klasszis volt a maga szakmájában...valójában a képi anyanyelvet teremtette meg:...Kodály-formátumú egyéniség volt, nemcsak mint tanár, hanem mint a jövő megalapozója.” A bőséges képmelléklettel illusztrált írás Papp Iván fontosabb egyéni és csoportos kiállításainak jegyzékével zárul.

Galambos Ádám Balázs tanulmánya *Hugo Distler egyházi kórusművei*-nek ismertetésével és elemzésével foglalkozik az életút jelentősebb állomásaihoz kapcsolva azokat.

Hugo Distler (Nürnberg, 1908. – Berlin, 1942.) a 20. századi kóruszene és a protestáns egyházzene nagy zeneszerzői közé tartozik, s az 1920 utáni protestáns egyházzene megújulási mozgalmának legjelentősebb képviselője. Művei közül világi és szakrális kórusművei – amelyek jelen írás tárgyát képezik – a legnépszerűbbek a mai napig.

A bevezetésben Galambos Ádám Balázs a tehetségét már gyermekkorában megmutató zeneszerző iskoláit (Nürnberg, Lipcse), tanárait (Carl Dupont és Carl Adolf Martienssen, zongora, Hermann Grabner zeneelmélet, Günther Ramin, orgona), és az 1930-ban zeneszerzőként való első, nagysikerű bemutatkozását (*Konzertante Sonate für zwei Klaviere*) ismerteti, majd kitér a kor zenei mozgalmaira, amelyek hatást gyakoroltak a fiatal szerzőre (az orgonaépítést megújító Orgelbewegung, az ifjúsági zenei mozgalmak, Wandervogel, Jugendmusikbewegung s egyházzenei ága a Singbewegung). Distler 1931 és 1937 között a lübecki Szent Jakobi-templom organistájaként dolgozott, 1933-ban a Spandauer Kirchenmusikschule tanára lett. Elismert egyházzeneisszé vált. Munkamódszeréről, s ekkor készült feldolgozásairól és saját műveiről (*Choralpassion, opus 10-es Weihnachts-geschichte, 9 motettából álló op. 12-es Geistliche Chormusik gyűjteménye*) részletes, elemző képet kapunk a tanulmányban.

Politikai meggondolásból Distler elhagyta kántori állását és 1937–1940-ig a stuttgarti Württembergische Hochschule für Musik intézetben tanított. 1940-től a berlini Hochschule für Musik tanára, valamint a Domchor karnagya. Befejezte a *Funktionelle Harmonielehre* című zeneelmélet-könyvét, s kiadták a *Streichquartett a-Moll (op. 20/1)*, a *Kantate »Lied am Herde« (op. 21/1)* című műveit, de a folyamatos politikai támadások és háborús hírek miatt depresszióba esett, és 1942. november 1-én önkézével vetett véget életének. A kottákkal kiegészített tanulmány Distler hajdani tanára, Hermann Grabner 1958-ban tanítványáról írt visszaemlékezésével, méltatásával és a zeneszerző kórusműveinek jegyzékével zárul.

Rakovszky István József Attila: *Téli éjszaka* című, egyik legnagyobb, összefoglaló versének elemzésével, értelmezésével nagy feladatra vállalkozott, hiszen az 1932-33-as esztendő költői szintézisét tartalmazó költemény a szinte feloldhatatlan ellentmondások verse, egymásra épülő párhuzamosságokkal, dialektikus ellentétpárokkal. A szerző értelmezésében „A Téli éjszaka a világ »birtokba vételét« jeleníti meg abban az értelemben, hogy egyetlen meditációs folyamatban bemutatja – vagy inkább: megkísérli bemutatni –, ahogyan az alkotó elme és a szív az intuíció és a reflexió együttes mozgósításával »ihletett« – vagyis költői – világmodellt alkot, amelyben lehetővé válik a személy és a külső világ, az érzéki és az intellektuális, a reális és a metafizikai szintézise..... ebben a műben az ideológia a költészet anyagává és részben tárgyává válik. A költemény folyamata azt a szellemi és egzisztenciális erőfeszítést jeleníti meg, melyet az ember a világ metafizikai birtokba vételért fejt ki...”

Az „Előzetes megjegyzések az elemzéshez” részben Rakovszky István sorra veszi és elemzi a vers meghatározó sajátosságait: meditatív jellegét (amely az 1930-as évek elejétől már kiforrottan jelenik meg a költő „nagyverseiben”), a tárgyiasság és versszubjektum viszonyát, és komplex képrendszerét („rendkívül összetett, az anyagi, szellemi, érzelmi, logikai és metafizikai létsíkok között kapcsolatot teremtő képalkotás”). A részletes elemzést megelőzően a lírai én megnyilvánulásaira („A lírai alany öt alkalommal nyilvánul meg a szövegben.... Ezek a megnyilvánulások az elmélkedés folyamatának fontos állomásait jelzik.”), a vers szerkezetére, illetve az

idő kérdésére (a meditációs folyamat ideje és a meditációban elgondolt idő) külön kitér a szerző, majd a vers szakaszonkénti (ezek versszövegben bejelölt egységek, nem versszakok) részletes elemzése, a mű mélységeinek feltárása következik.

Mányoki János, *Sait Faik írásai elé* című tanulmányában a huszadik századi török próza egyik legjelentősebb képviselőjének életével, írói munkásságának bemutatásával foglalkozik.

Az írói tehetségét már kamaszként bizonyító Sait Faik Abasiyanik író, újságíró (Adapazarı, 1906. – Isztambul, 1954.) eleinte versírással próbálkozott, első elbeszélése 1934-ben jelent meg. Egy verskötet, tizenhárom elbeszéléskötet, két regény, kétkötetnyi értekező próza képezi az életművét, amelyre a francia próza és Csehov művészete egyaránt nagy hatást gyakorolt. Több elbeszélése magyarul is olvasható. A tanulmány szerzője Sait Faik alkotói sajátosságairól így ír: *„Köteteiben hangulat- és életképek, belső monológok váltakoznak vagy fonódnak össze a szorosabban vett – életfordulóra, sűrített cselekményre épülő – novellákkal. Belső monológjai, s bennük az erős hangulati hullámzás szintén lírai alkatára vallanak.”*

Ezután az írói életmű fő jellemzői, jellegzetességei kerülnek bemutatásra: én-központúság, lírai látásmód, nyelvi tehetség, erkölcsiség, a hajdani török társadalom szegényeinek, bohémjainak, értelmiségének őszinte, mély lélekismerettel való ábrázolása. Külön rész foglalkozik az író világát erősen meghatározó, életművében markánsan megjelenő sziget-élmény elemzésével (az író 1939-től egyre gyakrabban időzött Burgaz szigetén), illetve sajátos, képgazdag prózanyelvével, amely *„az egyes témákhoz helyzetekhez szabott, hol áradó, hol szűkszavú, gyakran élőbeszédszerű, ... amely nagyon erős hatást gyakorolt a fiatalabb török írónemzedékekre”*. A fotókkal is illusztrált elemző tanulmány után az önéletrajzi ihletésű, jelen kötetben közölt nyolc elbeszélés értő, tömör elemzése történik, kiemelve a fentebb leírt jellegzetességeket, majd a tárgyalt művek közlését találjuk. Sait Faik Abasiyanik: *Nyolc novella* A Kanál-szigeten, Pont a térképen, Sirató, A lapátkerekes, A törökök országa, Egy őszi este, Hát én mit csináljak?

Egy szülei hagyatékából előkerült levélegyüttes tette lehetővé Pintér Gábor *Levelek Hódságról (1941. április – augusztus)* című tanulmányának létrejöttét. A szülők, dr. Pintér István és Szent-Gály-Faur Márta 1941. április 12-e és augusztus 23-a közötti levélváltásáról – amikor az édesapa a délvidéki Hódság járási katonai parancsnokságán teljesített katonai közigazgatási szolgálatot, mint közellátási és kihágási előadó –, így vall a szerző: *„Erről a bő négy hónapnyi időszakról egyikük sem beszélt, halálukig szinte tökéletesen ismeretlen maradt számunkra.”* Ettől a tényről az írás már önmagában is érdekes, de azzá teszi az is, hogy az érintett időszak nagyon kényes témának számított 1945 után.

A tanulmány elején a családi visszaemlékezésekre és meglévő dokumentumokra alapozva megismerjük dr. Pintér István (1911–1998) életútját. 1911. május 28-án született a Sopron megyei Zsinfalván, római katolikus családban. Édesapja, dr. Pintér István orvos, édesanyja, Kőniger Irma gazdálkodó családból származott.

Burgenland elcsatolása után a család Csornára költözött. A győri bencéseknél tett érettségi után a budapesti egyetem jogi karán tanult tovább, ahol 1933-ban államtudományi doktorrá avatták. Tudott angolul, franciául, németül. Egyetemi évei alatt 1928-tól részt vett a budapesti Egyetemi Mária Kongregáció vezetésében, s a Korunk Szava alapító és szerkesztőbizottsági tagja. Ugyancsak alapító tagja és egyik irányítója volt az 1932 januárjában alakult Budapesti Egyetemi Settlement-nek. Ennek megbízásából az angyalföldi, a kiserdei, és a Mária-Valéria-telepi nyomortanyákon végzett környezettanulmányokat. 1933 tavaszán elnyerte Sopron vármegye félévre szóló külföldi ösztöndíját, így Párizsban szociológiai és közgazdaságtani tanulmányokat folytathatott. Ez idő alatt alapító tagja és első elnöke volt a Franciaországi Magyar Katolikus Akadémikusok Körének, részt vett a Párisi Magyar Diákegyesület munkájában, továbbá tagja volt a Conférences de St. Vincent de Paul-nak. A tanulás és tapasztalatszerzés mellett előadásokat tartott, cikkeket írt.

Párizsból hazatérve 1937 őszeig gyakorlati idejét töltötte (Csorna, Budapest, Kapuvár, Sopron). Szakvizsgái letétele után, 1938-tól a rábatamási körjegyzőségen dolgozott, majd Csornán, ahol megkapta a tiszteletbeli szolgabírói címet. 1939 nyarán feleségül vette az erdélyi származású, latin–olasz–művészettörténet szakos Szent-Gály-Faur Mártát. 1940. május 28-án szolgabíróvá választották. 1941. március elején pedig Sopronban vármegyei aljegyző lett. Az áthelyezés miatt Csornáról Sopronba költözött a család is. A tanulmány tárgyát képező levelek az ezt követő hónapokban íródtak. Ismertetésük előtt a szerző *Kitekintés: Délvidék, 1941* című fejezetében precíz történelmi áttekintést ad az adott időszakról, háttérrel adva a levelekben található tényeknek, történeseknek. Ezután kerül sor a Pintér házaspár 1941. április 12-e és augusztus 23-a közötti levélváltásának ismertetésére, amikor családjukat is „*utolérte a világtörténelem*”, amelynek egy szeptetét sajátos szemszögből ismerhetjük meg. „*Kirajzolódnak bennük egy fiatal, hivatalnok-polgári család mindennapjai, kisebb-nagyobb gondjai, örömei. S a háttérben ott van az egyre jobban fasizálódó ország; a háború, amely egy darabig úgy tűnt, hogy a németek háborúja, az áruhiány, a drágulás, a különböző korlátozások; a lakosságot is érintő légvédelmi gyakorlatok...*” Az összetartozás, kölcsönös szeretet érzését közvetítő levelekben megtalálhatóak a költözés, berendezkedés, gyermeknevelés, élelmiszerbeszerzés problémái mellett az ország keresztülutazása során látott állapotok leírása, az érintett helységek, majd a szolgálati hely részletes bemutatása, a helybéliek és a feladatok ellátására odarendeltek jellemzése, az átlagos és meglepő események érzékletes közvetítése. Mindemellert megismerhetünk egy okos, lelkiismeretes, emberséges egyéniséget, aki a megzavarodott világban hirtelen rázuhanó új feladatokat, helyzeteket még egy időnként elleneséges közegben is mindenki számára a legjobban kívánja megoldani, legyen az bármilyen nemzetiségű.

Az ő gondolkodásába láthatunk bele mélyebben a függelékben közölt, 1941. július elején íródott *Magyar sorskérdések és a kongregáció* című munkája kapcsán. Az érdekes, olvasmányos tanulmányt korabeli fotók zárják.

A 2018-as Bivio-évkönyv ismertetésére Garadnai Zoltán *Bivio: utak találkozása – utak elágazása* című írásában vállalkozott. A kötetben megjelenő, változatos témakörű 19 tanulmány értékelő, rövid összefoglalását tartalmazza az elemző munka.

Gesztyei Tamás megemlékezésében, *Az In memoriam Dorotheae Gáspár 1942–2021.* a kiváló régésznőtől, a szerző és sokak kedves barátjától, Gáspár Dorottytól búcsúzik. Az ELTE régészet-latin szakán 1970-ben diplomázott, majd 1973-ban doktorált kutatónő érdeklődése elsősorban Pannónia régészeti emlékeire irányult. 1984-ben megvédett kandidátusi disszertációja is ebben a témakörben mozgott, a pannóniai ládikaveretek katalógusát és az anyag kiértékelését foglalta magában. Kiemelten foglalkozott a pannóniai keresztényég kérdésével, de a római síremlékek, a provincia leggazdagabb emlékanyagának vizsgálata is kedvelt kutatási területe volt. Ennek rendszerező összegzését, elemzését tartalmazta a *Pannoniai síremlékek* című háromkötetes, nagyívű munkája, amely 2016-ban a Bivio keretein belül jelent meg. Számtalan tanulmánya látott napvilágot itthon és külföldön. Nem hiányzott életéből az oktatás sem. Tanított a PPKE BTK ókortörténeti tanszékén, a PPKE BTK Ladocsi Gáspár tanszékén, s az egri Eszterházy Károly Főiskola történelem tanszékén. *Pannonia régészete* c. jegyzete 2006-ban jelent meg a Debreceni Egyetemen, majd 2. kiadásban 2008-ban Budapesten.

„Élete fáradhatatlan munkával telt. Hangyaszorgalommal gyűjtötte anyagát, és még nyugdíjasként is komoly munkák megírására vállalkozott.” A régésznőt méltató emlékezést munkásságának 118 tételes bibliográfiája zárja.

Ismertette: Balázs Lívía

ARRABONA JAURINUM GIAVARINO RAAB GYŐR.

EGY VÁROS EMLÉKE METSZETEKEN ÉS KÉPEKEN.

SZERK.: FAZEKAS ISTVÁN.

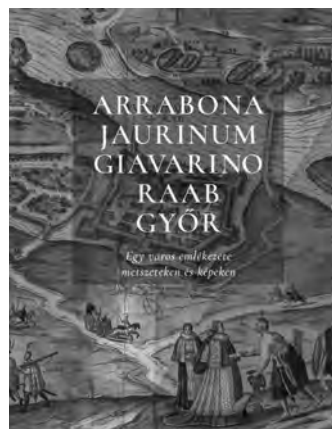
Győr–Budapest, 2021.

Győr város múltja iránt érdeklődők örömmel állapíthatják meg, hogy az utóbbi esztendőkből egyre több gazdagon illusztrált, alapkutatásokon nyugvó kiadvány látott napvilágot a jelentős dunántúli város múltjáról, jelenéről. E gazdag termés egyik legújabb kötetét a kora újkori győri egyházmegye minden bizonnyal legjobb ismerője, a korszak nemzetközi szinten elismert szakembere, a megyéhez személyében is kötődő Fazekas István egyetemi tanár (ELTE BTK) jegyzi, a kiadvány az Ő szerkesztésével és tudományszervezésével valósult meg.

A gazdagon illusztrált, igényes szerkesztésű kötet az impresszum szerint 2021. esztendőben, némi finomítás révén 2022 januárjában látott napvilágot. A szerkesztői előszó a kötet megjelentetésének az időszerűségét kettős évfordulóban nevezi meg. Egyrészt Győr város 2021-ben ünnepelte első kiváltságlevele kibocsájtásának a 750., másrészt a Győri Egyházmegye az alapításának 1020. évfordulóját. Ez a kettős évforduló szolgáltatta az alkalmat a fenti című kiállítás megrendezéséhez, amit a Győri Egyházmegye az Országos Széchényi Könyvtárral közösen hozott létre. Ennek a kiállításnak a tematikai súlypontját az jelentette, hogy a püspökség a város életében milyen szerepet is játszott.

Az egykori kiállítás és a kötet vezérfonala a 16–19. századból származó ábrázolásokra, a metszetekre épül. Az indító korszak apropóját az adta, hogy ebben a században fordult Európa figyelme a település felé, mikor a győri székeskáptalan mezővárosából az összetett Habsburg Monarchia központját védő erődváros lett. (E folyamatot az utóbbi időszakban legplasztikusabban Gecsényi Lajos és Pálffy Géza kutatásai mutatták be.) A végpontot pedig a 19. század jelentette, amikor a metszetet felváltotta a fénykép. Az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Nemzeti Levéltár (Budapest) és a Győri Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár állományán kívül még Bogisich Ferenc magángyűjteménye került a tárlatban bemutatásra.

A tanulmányok sorát a szerkesztő, Fazekas István írása nyitja, aki az egyházmegye és székvárosa kora újkori (16–18. századi) történetét mutatja be. Paksy Balázs püspök, miután a mohácsi ütközetben elhunyt, mind Győr vármegye főispáni tiszte, mind Győr, Sopron, Vas vármegyék egyik meghatározó birtokosának a helye 1534-ig üresen maradt. Ebben a helyzetben érte az egyházmegyét és centrumát a már Sopronban 1526 előtt is felbukkant reformáció (Moritz Pál kalmár könyvei és bécsújhelyi kapcsolatai révén váltak ezek ismertté), és Kőszeg 1532. évi ostromával az oszmán

expanzió veszélye is elérte e térséget. A világi papság személyi és intézményrendszeri veszteségei mellett mind az egyházzervezetre, mind a hitélet gyakorlására további pusztulást jelentett a szerzetesi élet intézményhálózatának az egyházmegyén belüli megroppanása. További nehézséget okozott az is, hogy Sennyey István 1635. évi haláláig a győri püspökök egyházkormányzati szerepkörük mellett valamilyen állami tisztséget, többnyire udvari kancellári hivatalt is betöltöttek, ami mind a rezidencia-tartási, mind az egyházkormányzati kötelezettségeik terén többletfeladatot rótt rájuk.

Győr városában 1554-től szervezett erődítési munkák kezdődtek meg, melyek révén nem csak a város utcahálózata, de a fallal körülvett bástyaöve is átalakult. A fallal körül nem vett városrészek (Királyfölde, Szentdomonkosfalva, Szentbenedekfalva) elpusztultak, miközben a város lakossága is átalakult: állandósult egy 1500-1600 fős várórség, vele együtt pedig egyre nagyobb jelentőségű lett annak ellátó személyzete. Míg a legkonkrétabb püspöki tulajdon lényegében a belső vár maradt, az új városrészekben egyedülálló etnikai és felekezeti pluralitás jelent meg. Ez jellemzi az újbárosi rác népesség betelepődését (1607, 1612), valamint a városi majorságok kialakulását ugyancsak Újbárosban és a püspöki tulajdonú Szigetben. Ez a tendencia figyelhető meg a hasonlóképpen püspöki tulajdonú Révfaluban, valamint a káptalan birtokában lévő Pataházán és Bácsán is. Mindeközben a 20. század elejéig (1905) megy végbe a város közigazgatási egységesedése, ami még a 20. században is kisebb mértékben folytatódott.

A város egyetlen működő katolikus intézménye a győri székeskáptalan, amelynek létszáma 10-12 főre csökkent. Az 1594-től 1598-ig oszmán kézre került erődváros polgári közösségének újjászervezésére 1600-ban került sor. Az egyházmegye megújulásának legjobb mutatója pedig hat szerzetesrend működésének megindulása a század derekáig (1650-ig). E rendek sorából a legdinamikusabb a ferences rend volt, amely az egyházmegye területén négy új kolostort (1614: Győr, 1630: Kismarton, 1630: Szombathely, 1634: Németújvár / Güssing) alapított. Az egyházmegye határain túlmutató jelentőségű két jezsuita kollégium létrehozása és működése is jelentős, de érdemes kiemelni a megújult domonkos rend működését és településfejlesztő hatását is. Valamint a ferenceseket újabb koldulórendek, a karmeliták követték, emellett a 18. században megjelentek a női szerzetesrendek, így az orsolyiták is.

A szerzetesrendek jelenléte mellett a plébániahálózat kiépülése is megkezdődött. Mindezek mellett nem hagyható figyelmen kívül, hogy a 17. század során folyamatos feszültség állt fenn a város és földesura, a székeskáptalan között. A 17. század végéig a város egy plébániával, a székesegyházzal rendelkezett. A 18. század elejétől épült ki a város plébániahálózata (1703: Újbáros Szent Salvátor), amit a század közepén Sziget követett (Szent Rozália kápolna). A török veszély elhárultával nyílt lehetőség a várostól délre fekvő területek benépesítésére. A legutolsó plébánia II. József időszakában Szabadhegyen épült ki. A város lakosságának a felekezeti megoszlásáról az első ismert adatsor 1777-ből maradt fenn. Eszerint a 11 574 lakosból – mellyel Győr a korabeli ország 6. legnépesebb városa volt – 2867 fő (24,8%-a) valamelyik protestáns felekezethez tartozott.

Samu Botond Gergő a központi gyűjteményekben található, Győr városra és az egyházmegyére vonatkozó 16-19. századi nyomtatott térképeket mutatta be (23–39. o.), és a kartográfiai dokumentumokról mint történeti forrásokról szolt, kiemelve a tájformálás jelentőségét is. Tanulmányában megemlékezett a rézmetsző Kovács Ferenc, valamint Lenhardt Sámuel térképeiről. A szerző a technikai vívmányok fejlődésével párhuzamba állítva hangsúlyozta az ember tájformáló munkáját: a településhálózat változását és kiépülését. Joggal tette fel a kérdést is: miről és miért is készítettek az elmúlt századok során térképeket. Áttekintésében kiemelte: a város és környéke először az országos, majd az országrészeket bemutató térképeken tűnik fel. Győr első látképes térképe Dominico Zelo alkotásához fűződik. Míg a 16-17. században viszonylag jelentős az érdeklődés a város fekvése és térképészeti megjelenése iránt, mindez a 18. században visszaesik, ez utóbbi század inkább a hiátus évszázada. A műfaj végét a 19. század második fele jelenti, átadva a helyet a városfotográfiának.

Nyárádi Anna a kora újkori metszeteken keresztül a végvárrendszer kulcsfontosságú erődjének átalakulását és utótörténetét vázolja fel (41–67. o.). A kötet utolsó tanulmányát a falakon kívüli Újváros legsokoldalúbb kortárs kutatója, az etnográfus Perger Gyula jegyzi, aki röviden és tömören a városfalak bilincseitől megszabadult város képét villantja fel.

A narratív részeket a szerkesztő által összeállított, 1526–1896 közötti várostörténeti kronológia követi. A kiemelt évszámokat a város históriáját jól ismerő szerző sűrűn adatolt, információgazdag szövegekkel kíséri, amit az 1703. év is jól illusztrál, mely esetben nem csak a telekkönyv létét jegyzi meg, de azt is, hogy ekkor a belvárosban 532 házat írtak össze, melyből 5 kétemeletes, 144 pedig egyszemeletes épület volt.

A kötet végére a kiállítás képanyagából egy válogatás (81–88. o.) került, ahol 12 tematikai egységben a 16-17. századtól a 19. század végéig jelenik meg a város történeti emlékezete. Ezeket olyan tematikák jelzik, mint felekezeti és etnikai sokszínűség, a templomok a kora újkori Győrben, vagy a várost a győztesek és a vesztesek szemével bemutató 1809, 1849-es összeállítás. Minden bizonnyal a győri püspökök kultúratámogató szerepét érzékelteti a *Győr a könyvek lapjain* című fejezet, ami utalhat a városnak a nyomdászat történetében betöltött szerepére is. Az utolsó két fejezet szervesen az előző egység folytatásaként a Káptalandomb kincseit villantja fel, míg a záró fejezet a természeti katasztrófákat túlélte, azokból mindig felépült városnak és lakosainak állít emléket.

A szerzőknek és a kiadónak köszönhetően egy olyan új reprezentatív kötet látott napvilágot, amely nem csak a város gazdag múltját gondolja közérthető módon megfogalmazva újra, de az ismeretek összegzését megcélózva, alapkutatásokat is elvégez. A kötetet egyaránt tudjuk ajánlani a város- és egyháztörténet iránt érdeklődőknek, valamint mindazoknak, akik kötődnek a sokarcú múlttal, differenciált históriával rendelkező, folyton megújulni tudó Duna-parti városhoz.

Dominkovits Péter

E SZÁMUNK SZERZŐI

AGÓCS NÁNDOR PhD

tudományos titkár (Szent István Király Múzeum), egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Berzsenyi Dániel Pedagógusképző Központ)

BALÁZS LÍVIA

etnográfus, külső munkatárs (Csornai Múzeum)

B. BENKHARD LILLA

régész

DOMINKOVITS PÉTER PhD

igazgató (Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára)

DÖMÖTÖR TIBOR ATTILA

okleveles gépészmérnök

HUSZÁR MIHÁLY PhD

történész, főmuzeológus (Marcali Múzeum)

IVICSICS PÉTER

építész, műemlékvédelmi szakértő

KANÁSZ VIKTOR PhD

tudományos munkatárs (HUN-REN PPKE-PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport; Magyarságkutató Intézet)

KRISTON-VÍZI JÓZSEF PhD

etnográfus, ny. múzeumi főtanácsos (Dombóvár)

LAKATOS BÁLINT PhD

tudományos főmunkatárs HUN-REN
– Magyar Nemzeti Levéltár – Szegedi Tudományegyetem
Magyar Medievisztikai Kutatócsoport)

LÉHNER ZITA

doktorandusz (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Műhely)

LÉNÁRD ANNA ALINA

művészettörténész, múzeumpedagógus (Gödöllői Királyi Kastély)

MENTÉNYI KLÁRA PhD

tudományos munkatárs (Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet)

MOSONI MOLKI
régész, segédmuzeológus (Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

MRENKA ATTILA PhD
vezető régész (Soproni Múzeum)

PANDUR ILDIKÓ PhD
művészettörténész, főmuzeológus (Iparművészeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény)

PÁLINKÁS SZILVIA
művészettörténész, fotótáros, helyismereti könyvtáros
(Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény)

PÁPAI EMESE PhD
művészettörténész, főmuzeológus
(Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum)

RAKONCZAY RITA
PhD hallgató (Eötvös Loránd Tudományegyetem); régész (ArchaeoJedi Kft.)

SIMON ZSÓFIA
régész (Kőszegi Városi Múzeum, Könyvtár és Levéltár)

SÖPTEI IMRE
osztályvezető, főlevéltáros (Kőszegi Városi Múzeum, Könyvtár és Levéltár)

SZABÓ BÉLA
festőművész, nyugalmazott középiskolai rajztanár (Szigetszentmiklós)

SZABÓ ERNŐ
tudományos segédmunkatárs (Pécsi Tudományegyetem,
Történettudományi Intézet, Ókortörténeti Tanszék),
tudományos segédmunkatárs (HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet)

TÓTH ISTVÁN PhD
történész, osztályvezető (Móra Ferenc Múzeum)

TUSOR PÉTER DSc
kutatócsoport-vezető (Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport);
tudományos tanácsadó (HUN-REN Moravcsik Gyula Intézet);
egyetemi tanár (Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és
Társadalomtudományi Kar)

RÓMER FLÓRIS
Művészeti és Történeti Múzeum

— alapítva 1859 —